

О. І. Леуґа, О. Р. Гаврилюк

СТАРΟΣЛОВ'ЯНСЬКА МОВА

Навчально-методичний комплекс

Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова
факультет української філології
та літературної творчості імені Андрія Малишка

О. І. Леута, О. Р. Гаврилюк

Старослов'янська мова

навчально-методичний комплекс
для студентів філологічних спеціальностей

Київ — 2018

УДК 811.163.1 (076.3)
Л 52

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова
(протокол №12 від 5 квітня 2018 року)*

Рецензенти:

П.І. Білоусенко — доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Запорізького національного університету.

З.О. Валух — доктор філологічних наук, професор кафедри української філології та славистики Київського національного лінгвістичного університету.

Л 52

*Старослов'янська мова : навчально-методичний комплекс / О.І. Леута,
О.Р. Гаврилюк. — К. : НПУ імені М.П.Драгоманова, 2018. — 300 с.*

У навчально-методичному комплексі вміщено теоретичні відомості про особливості фонетичної та граматичної систем старослов'янської мови в діяхронічному аспекті, практичні завдання, вправи, тести, питання для самоконтролю та завдання для контрольних робіт. Також запропоновано питання для підсумкового контролю знань та укладено термінологічний словник. Уміщені зразки фонетичного та граматичного аналізу текстів, рекомендації до їх виконання допоможуть не лише глибше пізнати структуру мови, а й виробити навички аналізу старослов'янських текстів.

Навчально-методичний комплекс рекомендовано для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів, аспірантів та викладачів.

УДК 811.163.1 (076.3)

ISBN 978-966-931-183-2

© Леута О. І., Гаврилюк О. Р., 2018
© Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
СКОРОЧЕННЯ ТА УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ	8
ВСТУП	10
Основні відомості про старослов'янську мову.....	10
Питання про етногенез слов'ян.....	12
Праслов'янська мова – основа слов'янських мов.....	14
Історія створення письма у слов'ян.....	17
Життя і діяльність Костянтина і Мефодія.....	18
Дві азбуки: кирилиця і глаголиця.....	25
Живомовна основа старослов'янської мови.....	28
Питання про дохристиянське письмо у слов'ян.....	29
Найдавніші пам'ятки слов'янського письма.....	31
Короткі відомості зі старослов'янської палеографії.....	35
Питання для самоконтролю.....	36
Практичні завдання.....	37
Тестові завдання.....	39
ФОНЕТИКА	42
ЗВУКОВА СИСТЕМА СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ІХ СТ.	42
Фонетична структура складу.....	42
Система голосних звуків.....	43
Система приголосних звуків.....	47
Діакритичні (або надрядкові) знаки.....	49
Розділові знаки.....	49
Числове значення літер кирилиці.....	50
Питання для самоконтролю.....	50
Практичні завдання.....	51
Тестові завдання.....	55
ЗВУКОВА СИСТЕМА СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ В ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ	58
Основні риси звукової системи індоєвропейської мови.....	58
Наголос у праслов'янській мові.....	60
Формування системи голосних праслов'янської мови.....	60
Формування системи приголосних праслов'янської мови.....	63
Найдавніші чергування голосних.....	63
Питання для самоконтролю.....	67
Практичні завдання.....	68
Тестові завдання.....	70
ПОМ'ЯКШЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ	73
Перехідні палаталізації задньоязикових приголосних.....	73
Зміни приголосних у сполученні з наступним *j.....	76
Питання для самоконтролю.....	79
Практичні завдання.....	79

Тестові завдання.....	83
ЗВУКОВІ ПРОЦЕСИ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ, ЗУМОВЛЕНІ ДІЄЮ ЗАКОНУ ВІДКРИТОГО СКЛАДУ.....	86
Монофтонгізація дифтонгів.....	87
Зміни дифтонгічних сполучень "голосний + *m, *n".....	88
Зміна сполучень *tort, *tolt, *telt, *tert.....	89
Доля сполучень *or, *ol на початку слова.....	90
Зміни приголосних у кінці слова.....	90
Зміни в групах приголосних *dt, *tt.....	91
Спрощення в групах приголосних.....	91
Питання для самоконтролю.....	91
Практичні завдання.....	92
Тестові завдання.....	96
ЗВУКОВІ ПРОЦЕСИ СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ, ЗАСВІДЧЕНІ ПАМ'ЯТКАМИ X-XI СТ.....	99
Зміни, пов'язані з долею редукованих голосних.....	99
Зміни, не пов'язані з долею редукованих голосних.....	102
Питання для самоконтролю.....	104
Практичні завдання.....	104
Тестові завдання.....	107
МОРФОЛОГІЯ.....	109
Загальна характеристика морфологічної системи старослов'янської мови.....	109
ІМЕННИК.....	110
Граматичні категорії іменника.....	110
Поділ іменників за типами відмінювання (давніми основами).....	111
Питання для самоконтролю.....	119
Практичні завдання.....	120
Тестові завдання.....	124
ЗАЙМЕННИК.....	127
Значеннєві розряди займенників, їх відмінювання.....	127
Безродові займенники.....	127
Родові займенники.....	129
Питання для самоконтролю.....	134
Практичні завдання.....	134
Тестові завдання.....	137
ПРИКМЕТНИК.....	140
Значеннєві розряди прикметників, їх утворення.....	140
Короткі та повні прикметники, їх утворення та відмінювання.....	141
Невідмінювані прикметники.....	144
Творення ступенів порівняння прикметників.....	144
Питання для самоконтролю.....	147
Практичні завдання.....	147
Тестові завдання.....	151

ЧИСЛІВНИК	154
Кількісні числівники: творення та відмінювання.....	156
Порядкові числівники.....	161
Збірні числівники.....	162
Дробові числівники.....	162
Питання для самоконтролю.....	162
Практичі завдання.....	163
Тестові завдання.....	165
ДІЄСЛОВО	168
Граматичні категорії дієслова.....	168
Дієслівні основи.....	171
Класи дієслова.....	171
Форми теперішнього часу.....	174
Форми майбутнього часу.....	176
Форми минулого часу.....	180
Іменні (неособові) дієслівні форми.....	190
Питання для самоконтролю.....	200
Практичі завдання.....	203
Тестові завдання.....	212
НЕВІДМІНЮВАНІ ЧАСТИНИ МОВИ	216
ПРИСЛІВНИК	216
Відіменні прислівники.....	216
Відзайменникові прислівники.....	219
Питання для самоконтролю.....	220
Практичі завдання.....	220
Тестові завдання.....	222
СЛУЖБОВІ СЛОВА	224
Прийменник.....	224
Сполучник і сполучне слово.....	227
Частка.....	232
Вигук.....	233
Питання для самоконтролю.....	234
Практичі завдання.....	235
Тестові завдання.....	237
СИНТАКСИС	240
Порядок слів у реченні.....	240
Типи речень за метою висловлення.....	241
Двоскладні та односкладні речення.....	243
Головні члени речення.....	243
Другорядні члени речення.....	245
Односкладні речення.....	246
Просте ускладнене речення.....	247
Складне речення.....	249
Питання для самоконтролю.....	250
Практичі завдання.....	251

Тестові завдання.....	256
ЗАВДАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ.....	260
ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ.....	272
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК.....	275
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	280
СЛОВ'ЯНСЬКА АЗБУКА. КИРИЛИЦЯ.....	282
РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ПРОЧИТАННЯ ПАМ'ЯТОК СТАРΟΣЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ.....	283
ФОНЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ТЕКСТУ.....	285
МОРФОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ТЕКСТУ.....	287
СИНТАКСИЧНИЙ АНАЛІЗ ТЕКСТУ.....	287
ТЕКСТИ ДЛЯ ЧИТАННЯ Й АНАЛІЗУ.....	291
СЛОВНИК СКОРОЧЕНИХ НАПИСАНЬ СЛІВ.....	299

ПЕРЕДМОВА

Курс старослов'янської мови належить до історичних мовознавчих дисциплін, які закладають основи для порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов та успішного оволодіння такими фаховими предметами, як історична граматики, історія літературної мови, загальне мовознавство. Дослідження фонетики та граматики старослов'янської мови забезпечує знання не лише процесів, які відбувалися в старослов'янській мові на різних етапах її історії, а й усвідомлення загальних законів розвитку мови, її структури, місця в європейському мовному контексті.

Навчально-методичний комплекс призначений для вивчення особливостей та шляхів формування фонетичної, граматичної системи старослов'янської мови, що стане основою свідомого засвоєння фонетичних та граматичних норм сучасних східнослов'янських та інших слов'янських мов. Знання історії мови формує сприймання мовних явищ на різних етапах їхнього розвитку і проєкцію на сучасний стан у всіх взаємозв'язках та взаємовпливах.

У навчально-методичному комплексі запропонована орієнтовна тематика практичних занять із старослов'янської мови та методичні рекомендації щодо їх підготовки. Основні відомості з фонетики та граматики викладено в загальних темах, що передбачають ознайомлення зі звуковою системою старослов'янської мови другої половини IX ст., системою вокалізму та консонантизму в порівняльно-історичному аспекті, вивчення звукових процесів праслов'янської мови, зумовлених дією закону складового сингармонізму та закону відкритого складу, а також звукових процесів старослов'янської мови, засвідчених пам'ятками X-XI ст., засвоєння лексико-граматичних класів слів та основних відомостей із синтаксису старослов'янської мови. Теоретичні відомості подано у вигляді схем і таблиць, що полегшують сприйняття матеріалу, а також коротких зауваг із урахуванням положень, викладених у чинних підручниках зі старослов'янської мови.

Навчально-методичний комплекс містить завдання і вправи, зорієнтовані на засвоєння фонетичних та граматичних явищ, питання для самоконтролю студентів. Для підсумкового контролю засвоєних знань розроблено тестові завдання та завдання для контрольних робіт. Також укладено короткий термінологічний словник, що містить витлумачення основних понять фонетики та граматики старослов'янської мови.

З метою узагальнення й систематизації знань, а також для самоконтролю студентів у додатках подано слов'янську абетку (кирилицю), рекомендації до прочитання пам'яток старослов'янської мови, плани та зразки фонетичного, морфологічного та синтаксичного аналізів тексту, а також тексти для читання.

Запропонований у навчально-методичному комплексі матеріал зорієнтований на вироблення в студентів умінь читати і коментувати пам'ятки, аналізувати фонетичні та граматичні явища, помічати динаміку їх розвитку, а також застосовувати елементи порівняльно-історичного аналізу з проєкцією на відповідні явища сучасних слов'янських мов, зокрема сучасної української.

СКОРОЧЕННЯ ТА УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Позначки

* — реконструйована, не засвідчена на письмі форма.

Дужка, що об'єднує дві літери (ДЖ) — злита вимова двох звуків.

Дужка над голосною (ă, ǒ, ǝ) — короткий голосний.

Дужка під голосною (i̇, u̇) — нескладовий голосний.

Горизонтальна риска над голосною (ā, ō, ē) — довгий голосний.

Гачок під голосною (ọ, ẹ) — носовий голосний.

Кружок під сонорним (ŕ, ʎ) — складотворчий сонорний.

Скісна риска праворуч угорі приголосного (p', l') — пом'якшений приголосний.

> — змінилося на...

< — утворилося з...

Апостроф праворуч угорі приголосного в словах старослов'янських текстів (к'тo) — пропущений редукований ъ, ь.

Ѓлѣ, ї́свѣ знак над словом (титло) — скорочене написання слова або числове значення літер.

Літери праслов'янських реконструкцій

*u — укр. [у]

*z — укр. [з]

*c — укр. [ц]

*s — укр. [с]

*ž — укр. [ж]

*č — укр. [ч]

*š — укр. [ш]

*dž — укр. [дж]

*dẓ̌ — укр. [дж̣]

*ě — ст-сл. ѣ

Назви мов та діалектів

болг. — болгарська

герм. — германська

гот. — готська

гр. — грецька

двн. — давньоверхньонімецька

д-інд. — давньоіндійська

зах-сл. — західнослов'янська

лат. — латинська

латис. — латиська

лит. — литовська

нім. — німецька

пол. — польська

праіє. — праїндоевропейська

прасл. — праслов'янська
прус. — пруська
серб. — сербська
словен. — словенська
сп-сл. — спільнослов'янська
сскр. — санскрит
ст-сл. — старослов'янська
сх-сл. — східнослов'янська
укр. — українська
чес. — чеська

Назви старослов'янських пам'яток

Асс. єв. — Ассеманійове, або Ватиканське, євангеліє
Зб. Кл. — Збірник Клоца
Зорг. єв. — Зографське євангеліє
Зогр. лис. — Зографські листки
Київ. лис. — Київські листки
Лис. Унд. — Листки Ундольського
Мар. єв. — Маріїнське євангеліє
Остр. єв. — Остромирове євангеліє
Охр. лис. — Охридські листки
Пр. ур. — Празькі уривки
Рил. лис. — Рильський листок
Сав. кн. — Савина книга
Син. пс. — Синайський псалтир
Син. тр. — Синайський требник
Супр. — Супрасльський рукопис
Фр. ур. — Фрейзінгенські уривки
Хіл. ур. — Хіландарські уривки

ВСТУП

Основні відомості про старослов'янську мову

Курс старослов'янської мови є першою навчальною дисципліною серед історико-лігвістичних дисциплін, які вивчають на філологічних факультетах вищих навчальних закладів.

Старослов'янська мова — це умовна назва найдавнішої писемно-літературної мови слов'ян, якою в середині IX ст. було здійснено перший переклад богослужбних книг із грецької мови. У ній зафіксовано фонетичну систему, граматичний устрій та лексичний склад одного з діалектів слов'янської мови середини IX ст. Старослов'янську мову, яку було створено спеціально для потреб християнської церкви, здавна вважали *мертвою* мовою. Проте, набувши свого поширення як єдина книжно-писемна мова в різних слов'янських областях, під впливом живої народної мови вона поступово збагачувалася місцевими мовними особливостями. Такі хронологічно пізніші територіальні варіанти старослов'янської мови в науковій літературі називають *церковнослов'янською* мовою болгарської, сербської, чеської, хорватської та інших редакцій (або *ізводів*). Дослідники вирізняють три основні ізводи церковнослов'янської мови, які мають виразні особливості, засвідчені в пам'ятках:

- болгарсько-церковнослов'янський;
- сербсько-хорватсько-церковнослов'янський;
- русько-церковнослов'янський.

1. Болгарсько-церковнослов'янський ізвод характерний змішуванням **ж**, **ѣ** з **ѡ**, **ѣ**, тобто **ѡ**, **ѣ** могли функціонувати замість колишніх **ѡ**, **ѣ**. Напр.: **насытишѡ** замість **насытишѡ**; **ловѡѡ** замість **ловѡѡ**. Виразними прикладами пам'яток цієї редакції є Добромирове євангеліє, досліджене В. Ягичем, та псалтир, який зберігається в Болонській бібліотеці, теж досліджений і виданий В. Ягичем (*Psalterium Boloniense*, Берлін, 1907 р.).

2. Сербсько-хорватсько-церковнослов'янський ізвод мав такі особливості: замість **ж**, **ѣ** функціонували **оу**, **ю**; замість **ѡ**, **ѣ** — **е**, **є**. Напр.: **роука** замість **рѡка**; **молю** замість **моѡѡ**; **ѡзыкъ** замість **ѡзыкъ**; **редь** замість **рѡдъ**. Сербсько-хорватські пам'ятки замість **ѡ**, **ѣ** фіксують лише **ѡ**. Серед пам'яток цієї редакції варто відзначити Євангеліє, написане для князя Мирослава XII ст., та Четвероєвангеліє Нікольського монастиря XIII—XIV ст.

3. Русько-церковнослов'янський ізвод вирізнявся тим, що замість **ж**, **ѣ** функціонували **оу**, **ю**; замість **ѡ**, **ѣ** — **ѡ**. Напр.: **вѣчьноуѡ** замість **вѣчьнѡѡ**; **сѡштоу** замість **сѡштѡѡ**. Найважливішими пам'ятками цієї редакції є Остромирове євангеліє та Ізборник Святослава.

Переклади священного письма з грецької мови на слов'янську, здійснені безпосередньо Костянтином і Мефодієм та їхніми учнями, не збереглися, до нас дійшли їх пізніші копії (*стиски*), датовані X—XI століттями. Вони є найдавнішими літературно-писемними пам'ятками слов'янського світу, бо всі

інші слов'янські мови були закріплені в писемності значно пізніше (болгарська, словенська, чеська — X ст.; давньоруська — XI ст.; сербська і хорватська — кінець XII ст.; польська — кінець XIII — поч. XIV ст.; серболужицька — XVI ст.; словацька — XVII ст.). Так, у старослов'янській мові почасти зафіксовані такі специфічні явища, які на час закріплення їх на письмі в інших мовах були вже втрачені; старослов'янська мова допомагає реконструювати фонетичну та граматичну систему слов'янської мови на найдавнішому етапі її функціонування.

Для найменування мови найдавніших слов'янських перекладів священного письма в науковій літературі є кілька термінів: **давньослов'янська, церковнослов'янська, давньоболгарська, старослов'янська.**

Термін «*давньослов'янська*» дуже невизначений, ним можна називати давні форми будь-яких слов'янських мов. Поширений у науковій літературі термін «*церковнослов'янська*» можна вживати лише на позначення мови, для функціонування якої характерні певні хронологічні та територіальні обмеження (*ізводи церковнослов'янської мови*). Найточніше визначає суть і призначення мови назва «*давньоцерковнослов'янська*» (англ. Old Church Slavonic), проте через свою громіздкість вона не набула значного поширення. Недоліком цієї назви відомий німецький дослідник А. Лескін¹ вважав також те, що вона не вказувала на народ, якому ця мова належала. Назва «*давньоболгарська*» ґрунтована на тому, що мову створено на основі одного з діалектів давньоболгарської мови, але цей термін спотворює сутність мови слов'ян. Причина в тому, що в IX ст. «болгарами» (булгарами) називали народ не слов'янського, а тюркського походження, який близько 860 р. прийшов на Балкани з Азії і підкорив місцеве населення. Осівши на Балканському півострові, вони поступово асимілювалися з корінним населенням, яке теж пізніше почали називати «болгарами».

У мовознавчій літературі загальноприйнятим є нейтральний термін «*старослов'янська мова*», хоча й він теж не дає вичерпної кваліфікації сутності цієї мови.

Вивчення старослов'янської мови сприяє розумінню найважливіших фонетичних процесів та особливостей формування граматичної системи слов'янських мов. Сучасні слов'янські мови мають багато спільного чи близького на всіх рівнях своєї системи, а на час створення першої слов'янської писемності були ще ближчими між собою. Тому старослов'янську мову, створену в одній з областей слов'янського світу, зрозуміли всі слов'яни. Як зазначав відомий дослідник історії слов'ян М. Толстой, «розвиток окремих слов'янських літературних мов був взаємопов'язаний через давньослов'янську (старослов'янську) мову як мову надетнічну і наднаціональну та безпосередньо — шляхом двосторонніх і багатосторонніх контактів».² Спочатку її використовували лише для потреби церкви, зокрема здійснювали переклади релігійних книг, проте згодом вона почала обслуговувати різноманітні потреби

¹ Лескинъ А. Грамматика древнеболгарского (древнецерковнославянского) языка. Казань. — 1915. — С. 2.

² Толстой Н. И. История и структура славянских литературных языков. М.: Наука, 1988. — С. 3-4.

писемності. Так, у болгар, починаючи з IX ст., старослов'янська мова сприяла створенню оригінальних творів не лише релігійного, а й світського характеру; серби її використовували в усіх галузях аж до XV ст. Старослов'янською мовою було написано не лише канонічні (євангеліє, Псалтир) і літургічні тексти, а й твори аскетичні, проповідницькі («слова»), агіографічна література, апокрифічна, історична (*хронографи, літописи*), паломницька («ходіння»), художньо-поетична. Завдяки надетнічному функціонуванню, посередницькій ролі у формуванні слов'янських літературних мов упродовж значного періоду паралельного вживання з іншими мовами старослов'янська мова в загальнослов'янській мовній ситуації мала виняткове значення.

Питання про етногенез слов'ян

Питання походження слов'ян та первісного ареалу, на якому сформувалися слов'янські племена, досі не мають однозначного вирішення в науковій літературі і складають дві основні теорії: міграційну та автохтонну.

Міграційна теорія. В історіографії XIX ст. побутувала думка про те, що слов'яни не були корінним народом Європи, а прийшли сюди і розселилися протягом I тисячоліття нашої ери. Склалася вона переважно під впливом невідомого автора „*Повѣсти временныхъ лѣтъ*”, який зазначав: „*По мнозѣхъ же временѣхъ сели сѣть словени по Дунакви, где ныне Угорська земля и Болгарська. И от тѣхъ словенъ разидошася по землѣ и прозвашася имены своими*”.

Змальована картина приходу слов'ян на Дунай і розселення по Європі, проте, ґрунтувалася не на достовірних фактах, а на бажанні автора вивести історію слов'янського народу від найдавніших часів і пояснити у світлі біблійної розповіді про походження народів та їхніх мов, указавши цим на почесне місце слов'ян на теренах Європи.

Теорію про прихід слов'янських племен на Дунай з Азії і пізніше їх розселення по території Європи розробляли С. Соловйов, В. Ключевський.

Автохтонна теорія. Перегляд міграційної теорії й обґрунтування погляду про споконвічність слов'ян на території Європи було підтверджено даними порівняльного мовознавства. Учений О. Шахматов, продовжуючи дослідження індоєвропейської сім'ї мов, започатковані А. Шлейхером, А. Мейє, Н. Ван-Вейком та ін., знайшов у них багато спільного і довів, що слов'яни виділилися в результаті розпаду індоєвропейської спільності.

Сучасні наукові факти підтверджують, що в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери з індоєвропейської єдності виокремилися грецькі, кельтські, італійські народності, протогерманці і протослов'яни.

На території між Середнім Дунаєм і Тисою почали виділятися праслов'яни зі своїми діалектами, сформованими на основі середньодунайських індоєвропейських діалектів. Середньодунайський регіон, на думку О. Трубачова, і є найдавнішою територією формування слов'янських племен. Цим пояснюють і той факт, що на образ Дунаю часто можна натрапити в старовинних народних піснях, календарному та обрядовому фольклорі майже

всіх слов'янських народів, більшість із яких не була з ним пов'язана ні історично, ні географічно. Цей фольклор виник набагато раніше від Київської Русі і походів київських князів на Візантію, коли східні слов'яни вперше познайомилися з Дунаєм.

Про споконвічність слов'янських племен на території Європи писав М. Грушевський, поширюючи лише межі первісних слов'янських поселень на береги Вісли і Волинь.

Щодо прабатьківщини слов'ян, то, крім дунайської гіпотези, у науці поширені також вісло-одерська, середньодніпровсько-бузька. Дехто з учених (В. Гензель, Б. Рибаків, М. Артамонов, П. Третьяков) визначав територію від Одера до середнього Дніпра і від Прип'яті до Прикарпаття як ареал формування слов'янських племен. Американський славист Х. Бірнбаум уважав, що прабатьківщина слов'ян пролягала на сході Центральної Європи, північніше від Карпат.

Приблизно в IV ст. слов'яни проживали на великій території від басейну Одера на Заході до басейну центрального Дніпра на Сході. Цей ареал простягався від південних берегів Балтійського моря до Прип'ятських боліт. З V ст. слов'яни почали просуватися на Північний Схід і заселили територію Верхнього Дніпра і Прип'яті, де жили балтійські племена, які частково були асимільовані слов'янами, частково витіснені. Отже, з VII по IX ст. слов'яни заселяли величезну територію Східної і Центральної Європи.

Перші згадки про слов'ян датовано V ст. до н.е. і належать грецькому історичу Геродоту. Він розповідає про те, що грецькі багатії дуже люблять бурштин, який купці привозили з далекої країни, розташованої на Півночі, біля ріки Ердан і холодного моря. Видобуток і торгівля бурштином були одним із важливих занять жителів південно-східного узбережжя Балтійського моря, яких він називає *інидами*.

Історичні свідчення про слов'янські поселення між Карпатами і Балтійським морем зафіксовані в документах римських і грецьких істориків I—II ст. н.е. **Пліній Старший** (23—79 рр.) у «Природній історії» (77 р.) розповідав про слов'ян, що населяли територію в басейні р. Вісли, називав їх *венедами* (*Venedi(s)*). **Корнелій Тацит** (55—120 рр.) іменував їх *венетами* (*Venet*). До нашого часу збереглася географічна карта олександрійського географа та історика **Птоломея Клавдія** (помер близько 178 р.), на якій Карпатські гори названо *Венетськими*, Балтійське море — *Венетським*, а жителів цієї місцевості у своїй «Географії» він називав *венедами*. За їх свідченнями, слов'яни — великий народ, чисельний і войовничий.

Щодо походження назви «*венед*» є кілька версій, але найсуттєвішими можна вважати дві, пов'язані з етимологією спільнослов'янського кореня -*vent-. Перша з них характеризує цей корінь як вищий ступінь порівняння прикметників *високий*, *великий*. Звідси *венед* — людина високого зросту, велетень, як їх називали у своїх творах грецькі та римські історики.

Заслуговує на увагу і друга версія, згідно з якою -*vent- — це різновид кореня -od- (-онд-). Пор.: старослов'янське *жда*, давньоруське *о҃да*, українське *вудка*, польське *wędką*. Тому ця назва пов'язана з поняттями «рибалка»,

«мисливець», «ловець», що також є цілком обґрунтованим.

Найповніші й найдокладніші відомості про слов'ян датовано VI—VII ст., коли вони були вирішальною силою в боротьбі з Візантійською імперією. Про слов'ян розповідають Прокопій Кесарійський («Історія війни з готами» 554 р.), готський історик Йордан («Історія готського народу» 551 р.), Псевдо-Маврикій («Стратегіка» кінець VI ст.). Псевдо-Маврикій і Прокопій Кесарійський називали слов'ян *антами і склавінами*; Йордан — *венетами, антами, склавінами*, маючи на увазі предків майбутніх трьох груп слов'янських народів (*венети* — західні слов'яни; *анти* — східні слов'яни; *склавіни* — південні слов'яни). Однак усі вони відзначають, що на цій великій території жив один народ, спільна єдність слов'ян.

Хоча територія, яку займали слов'яни, не була однорідною за етнічним і лінгвістичним складом, більшість учених вважає, що приблизно до 500 р. н.е. усі слов'янські племена жили як спільна єдність, тому цей період історії слов'ян називають *спільнослов'янським*. Незважаючи на чисельні діалекти, спільнослов'янський період історії слов'ян характерний наявністю єдиної мови, яку називали *спільнослов'янською* (англ. *Common Slavic*), або *праслов'янською* (англ. *Proto-Slavic*). Ідея про єдність слов'янських племен та їхніх мов отримала підтвердження в найдавніших пам'ятках. Так, давньоруські літописи, відмежовуючи Русь від болгар, поляків, чехів як племен, об'єднують їх за спільністю мови: «Бѣ кдинѣ ѡззыкѣ словенскѣ, словени иже сѣдяху по Дѹнаевѣ, ихѣ же приѡша ѹтри и мораве, еже нѣне зовома Рѹсь. Симѣ во прѣвоѣ прѣложени книги мораве, кже прозваша грамота словѣньская, яже грамота кѣтъ в Рѹси и в болгарѣхѣ дѹнайскихѣ (898 р.)³».

Реальність функціонування спільнослов'янської мови-основи незаперечна. Спільність походження сучасних слов'янських мов підтверджена їх тотожністю на різних рівнях мовної структури, а в епоху створення перших слов'янських пам'яток вони були ще ближчими. Така близькість фонетики, граматичного ладу і словникового складу діалектів, поширених на території від Ельби до Північного Кавказу і від Балтійського моря до Балканського півострова, не могла бути підсумком випадкового паралельного розвитку чи збігу, а, безсумнівно, стала результатом того, що всі слов'янські мови розвинулися зі спільної мови-основи. А. Мейє відзначав: «Мовна єдність слов'ян безперечна. Навіть тепер вона всюди зразу кидається у вічі; при вивченні давніх форм слов'янських мов ми знаходимо в них риси подібності, що часто наближаються до тотожності».⁴

Праслов'янська мова — основа слов'янських мов

Мову, на ґрунті якої утворюються споріднені мови, називають **прамовою**. Такою прамовою для сучасних слов'янських мов була праслов'янська, яка виникла приблизно у II тисячолітті до н.е. і була єдиною мовою для всіх слов'ян

³ Повесть временных лет. — М.; Л., 1950. — С.11.

⁴ Мейє А. Общеславянский язык. М.: Изд-во иностранной лит-ры. — 1951. — С.5.

приблизно до VII—VIII ст. н.е.

Становлення праслов'янської мови починалося з її виокремлення з балто-слов'янської мовної єдності на межі III—II тис. до н.е. і завершилося між 1500—1300 рр. до н.е. Процес її формування пов'язаний із розпадом індоєвропейської мови на окремі групи мов. До індоєвропейської сім'ї мов належать слов'янські, балтійські, романські, германські, індійські, іранські, кельтські групи мов, багато з яких нині є мертвими. Найближчими до слов'янських є балтійські мови, бо виникли вони на основі сусідніх діалектів і найбільше контактували між собою. А. Мейє зазначив, що з індоєвропейської мови виокремилася спочатку балто-слов'янська мовна єдність, яка пізніше розмежувалася на слов'янську і балтійську групи мов. Порівнюючи праслов'янську мову з іншими індоєвропейськими мовами-основами, він відзначив, що вона вигідно відрізняється від інших словниковим багатством, мобільністю й досконалістю граматичної системи.

Праслов'янська мова, як і індоєвропейська, писемністю не засвідчена, тому є *реконструкцією*.

Давні слов'яни жили первісним ладом. Господарською одиницею була велика патріархальна сім'я, більшими суспільними ланками — рід і плем'я. Кількість слов'янських родів і племен увесь час збільшувалася, що було закономірним для епохи родового суспільства. Племена, як і роди, зі зростанням чисельності свого населення і територіальним поширенням ділилися на частини, з яких пізніше формувалися нові племена. Паралельно розпадалася і мова племені, утворюючи нові відмежування. Результатом таких процесів стало утворення багатьох споріднених за походженням і близьких між собою діалектів.

Водночас слов'янські племена, розкидані по величезній території і розділені ріками, горами, болотами, значною мірою втрачали безпосередні економічні, політичні й мовні контакти між собою, набуваючи характерних особливостей культури, традицій, мови. Ці процеси й зумовили розпад спільнослов'янської мови. Розмежування спільнослов'янської єдності в етнічному та мовному аспектах було складним і тривалим процесом. Оформилася давня диференціація на три групи слов'янських народів у зв'язку з так званими *великими переселеннями слов'ян*. Цим терміном називають значний вихід групи слов'янських племен за межі прабатьківщини (переважно переселення через великий вододіл) і втрату контактів із співплемінниками. В історії слов'янських народів зафіксовано два великі переселення слов'ян.

Перше переселення слов'ян відбулося в I—II ст. н.е., коли окремі племена перейшли через Ельбу та Одру і заселили частину Центральної Європи. Слов'янська єдність розподілилася на дві групи: *західну і східну*.

Друге переселення датовано IV—VI ст. н. е., коли слов'яни перейшли Дунай і заселили Балкани, відмежували *південну* групу слов'янських племен.

Усі слов'янські мови зберігають цей поділ і нині, об'єднуючись у названі три групи.

До *східнослов'янської* групи належать українська, російська і білоруська мови.

Західнослов'янська група об'єднує польську і споріднені кашубську, чеську, словацьку, а також верхньолужицьку та нижньолужицьку мови, поширені на території Східної Німеччини. Там само ще в XVIII ст. засвідчена полабська мова, носії якої проживали по нижній течії ріки Ельби (словацька назва Лаба).

Південнослов'янську групу складають болгарська, сербська, хорватська, словенська, македонська та мертва старослов'янська мови.

Усі названі мови є однією мовною системою щодо лексики, фонетики і граматики, об'єднаною спільністю походження і подальшого розвитку. З типологічного боку всі слов'янські мови, за винятком болгарської, належать до синтетичних мов⁵.

Слов'янські мови (і живі, і мертві) походять з одного кореня — спільнослов'янської мови, що зумовлює лексичну і структурно-граматичну близькість між ними. Це можна спостерігати, порівнюючи назви побуту, виробничої діяльності, частин тіла у різних слов'янських мовах.

рос.	укр.	білорус.	пол.	чес.	болг.	серб.
голова	голова	галава	głowa	hlava	глава	глава
сердце	серце	сэрца	serce	srdce	сърце	срце
рука	рука	рука	ręka	ruka	ръка	рука
нога	нога	нага	noga	noha	нога	нога

Вагомим показником лексичної спільності слов'янських мов є їх тотожність у межах десятинної системи числівників.

рос.	пол.	чес.	болг.	серб.
один	jeden	yeden	един	едан
два	dwa	dva	два	два
три	trzy	tri	три	три
четыре	cztery	ctyri	четири	четири
пять	pięc'	pet	пет	пет
шесть	szes'c'	sest	шест	шест
семь	siedem	sedm	седем	седам
восемь	osiem	osm	осем	осам
девять	dziewięć'	devet	девет	девет
десять	dziesięć'	deset	десет	десет

⁵ Синтетичними називають мови, у яких граматичні значення разом із лексичними виражені самою формою слова (майже всі слов'янські, балтійські, латинська, німецька та ін.); аналітичними — мови, у яких граматичні значення виражені за допомогою службових слів (англійська, французька, італійська, болгарська).

Історія створення письма у слов'ян

Питання про історію створення мови слов'ян є проблемою не лише і не стільки лінгвістичною, скільки історико-культурною. Це питання, що має більше ніж тисячолітню історію, увесь час було об'єктом наукових досліджень і політичних маніпуляцій, визначних відкриттів і різноманітних фальсифікацій, копіткої роботи вчених і псевдонаукових знахідок.

Проблему створення письма варто розглядати на суспільно-політичному тлі життя тогочасних слов'янських народів та тих причин, які до цього спонукали.

IX ст. стало одним із найважливіших в історії слов'ян. Тоді слов'янські народи поступово звільнилися від первісного ладу, почали формувати основні класи і складати державність нового феодального суспільства. Зародки феодальних держав потребували створення цілісної системи управління народом, розширення міжнародних контактів, побутування єдиної релігії. Головними причинами, що спонукали правлячу верхівку слов'янських народів змінити язичництво на християнську релігію, були: *по-перше*, необхідність релігії, яка б відповідала потребам феодального суспільства, допомагала утримувати в покорі соціальні низи; *по-друге*, для повноправного виходу на міжнародну арену однією з основних умов була наявність усесвітньовідомої релігії. Найпоширенішим у Європі і найближчим до слов'ян було християнство, яке найбільше відповідало потребам феодального суспільства. Германські племена — безпосередні сусіди слов'ян — раніше прийняли християнство, і римська церква вогнем і мечем, спираючись на підтримку німецьких феодалів, поширювала свій вплив на сусідні народи. Водночас усіляко придушували будь-які вияви національної культури, традицій, мови. Достойними священного письма вважали лише три мови, якими Понтій Пилат наказав зробити напис на хресті, на якому було розп'ято Ісуса: *латинську, грецьку, єврейську*. Усе богослужіння в західноєвропейських церквах проводили чужою для народів латинською мовою.

До країн, які приймали християнство від Риму, зразу ж попрямували німецько-католицькі прелати й абати. Церкви і монастирі захоплювали величезні помістя, обкладали населення обов'язковим десятичним та іншими податками. За церковниками з'являлися німецькі князі, які, заручившись підтримкою духовенства, завершували економічну і політичну кабалу спільно завойованих земель.

Іншим центром християнства була Візантія, яка, на відміну від Риму, краще зберегла традиції античної культури, науки, освіченості. Крім того, Візантійська імперія та церква, що постійно ворогували з римською, проводили гнучкішу політику щодо інших народів. Так, візантійські імператори дозволяли слов'янським племенам заселяти землі імперії, залучали слов'янських воїнів до своєї армії, навіть допускали слов'янську знать до участі в державному управлінні. Свою релігію візантійське духовенство поширювало обережно, поступово і ненасильницькими методами. На освячених землях воно не збирало обов'язкового десятичного податку, а існувало переважно за рахунок

добровільних подань прочан. Найважливішим було те, що східнохристиянська церква досить довго не забороняла проведення священного обряду рідною мовою, навіть не заперечувала функціонування власного письма та перекладів ним богослужбених книг. Зважаючи на це, слов'янська верхівка більше тяжіла до Візантії, ніж до Риму, це ще й підкріплювалося значними політичними інтересами. Слов'янські князі також мали на меті заручитися підтримкою могутньої Візантійської імперії в боротьбі проти німецької експансії.

Приблизно у 830 р. моравські племена об'єдналися у Великоморавську державу зі столицею Велеградом. У 846 р. моравський князь Ростислав прийняв християнство від Риму. Приблизно тоді ж відбулося хрещення словаків. На той час Моравія була великою і сильною державою з феодальним ладом.

Зміцнення Моравії і незалежна політика Ростислава тривожили короля Людовика Німецького, який спробував підкорити її силою. Проте Ростислав зумів відбити всі напади і розширити межі своєї держави. Тоді Людовик схилив на свій бік болгарського князя Бориса і разом вони вторглися в Моравію. Важливо відзначити, що римський папа Микола I благословив Людовика на цю війну. Щоб розбити цей союз і заручитися підтримкою могутньої Візантії, Ростислав послав місію до візантійського імператора Михайла III. Він попросив прислати місіонерів для хрещення Моравії.

Боротьба римської і візантійської церкви за вплив на південних і західних слов'ян тоді набула такої гостроти, що римський папа Микола I публічно прокляв візантійського патріарха Фотія. Особливо яскраво ця боротьба виявилася у Болгарії, яка прийняла християнство у 865 р. від Візантії. Однак 866 р. князь Борис спокусився посулами Риму і порвав із візантійською церквою, запросивши римських священників. Через 4 роки, розчарувавшись у діяльності римської церкви, Борис знову повернувся до візантійської церкви.

Моравія була далі від Візантії, ніж Болгарія, маючи безпосередніми сусідами німецькі племена. Тим важливішим для Візантії було поширити свій вплив на захід, а Фотію помститися папі Миколі. Це й зумовило теплий прийом моравської місії імператором Михайлом III і патріархом Фотієм.

Очолити місію доручили братам Костянтину і Мефодію. Це було зумовлено тим, що Костянтин мав значний досвід місіонерської діяльності, зарекомендував себе блискучим дипломатом, а Мефодій виявив неабиякі організаторські здібності. Крім того, обидва брати добре володіли слов'янською мовою.

Життя і діяльність Костянтина і Мефодія

Візантія не залишила жодних офіційних відомостей про діяльність Костянтина і Мефодія, документальні свідчення зберіг лише Рим: це послання (булли) папи Іоанна VIII, листи німецького духовенства та листи Анастасія Бібліотекаря⁶, який особисто знав братів. Дивним видається те, що візантійські

---

⁶ Анастасій Бібліотекар (800—880 рр.) — один з найосвідченіших діячів свого часу, який відігравав значну роль у політичному житті Риму середини IX ст. Під час перебування солунських братів у Римі він зблизився з Костянтином.

літописці замовчують діяльність Костянтина і Мефодія, проте це можна пояснити тим, що місія «солунських братів» мала велике історичне значення для слов'янського світу, а не для захисту інтересів Візантії. Офіційна Візантія, відрядивши місію, перестала цікавитися роботою слов'янських просвітителів, не підтримувала з ними ніяких зв'язків.

Головними джерелами для вивчення життєвого і творчого шляху братів є «житія» — літературні твори про діяльність Костянтина і Мефодія, які були написані на початковому етапі формування старослов'янської мови. Списків «Житія Кирила» налічують більше трьох десятків, а «Житія Мефодія» — вісім. Житія називають «Паннонськими» тому, що О. Горський, який їх відкрив, уважав, що вони написані в Паннонії, хоча інші вчені цього не підтверджують. Серед дослідників немає єдиної думки щодо авторства житій: В. Ундольський уважав їх автором Климента — одного з учнів Костянтина і Мефодія; П. Шафарик «Житія Кирила» приписував Клименту, а «Житія Мефодія» — Гораздові, учню Мефодія.

Костянтин і Мефодій народилися в грецькому місті Солунь (Фессалоніки, Салоніки) — великому портовому промисловому і торговому центрі. Основним населенням міста були греки і слов'яни, тому брати могли знати слов'янську мову з дитинства. Цим і мотивував Михайло III свій вибір, зазначивши: **”Вѣѣ во еста селоунынина да селоуныне вьси чисто словѣньски бесѣдоують”** (ЖМ)⁷. Національність Костянтина і Мефодія в літописних джерелах прямо не вказана, тому одні дослідники називають їх греками, інші — болгарами. Їхній батько, за однією афонською легендою, був болгариним, а мати — грекинею. Їхня сім'я належала до вищих кіл тодішнього суспільства: батько Лев займав посаду друнгарія стратига (другої людини в найвищій військовій ієрархії Візантії). У них було сім синів, найстаршим із яких був Мефодій (815—885 рр.), а найменшим — Костянтин (827—869 рр.).⁸ Мефодій у вісімнадцятирічному віці 833 р. почав військову службу в імператора Феофіла, де виявив виняткові здібності. Коли йому виповнилося 20 років, його призначили воєводою в слов'янській області. Обіймаючи цю посаду близько 10 років, Мефодій досконало вивчив слов'янську мову і набув великого життєвого досвіду. Раптово він залишив військово-адміністративну службу і згодом постригся в монахи. Ставши настоятелем невеличкого монастиря Поліхрон на азійському березі Мармурового моря біля гори Олімп, він вів тихе і скромне життя, заглибившись у вивчення книг. Є свідчення про те, що саме він зумів переконати болгарського князя Бориса прийняти християнство й охрестив його. За заслуги Мефодія в поширенні християнства в Болгарії патріарх запропонував йому сан архієпископа. Та він відмовився від високого сану й обрав посаду настоятеля невеличкого монастиря Поліхрон.

Костянтин із дитинства виявляв виняткові здібності до науки. Як зазначено в «Житії», семирічним хлопчиком він бачив сон, ніби його батько

---

⁷ ЖМ — Житіє Мефодія.

⁸ Датою народження Костянтина у різних учених названо 826 чи 827 рік. Дата народження Мефодія у жодних джерелах не зафіксована, тому вчені встановлюють її, порівнюючи з іншими фактами життя братів, і називають роки від 815 до 820 р.

зібрав усіх дівчат Солуні і запропонував йому обрати собі дружину. Оглянувши всіх, він вибрав найпрекраснішу на ім'я Софія. «Софія» у перекладі з грецької означає *мудрість*, з якою обрuchився на все життя Костянтин.

Після смерті батька, коли Костянтину виповнилося 14 років, один із найближчих до імператора людей — Логофет, почувши про визначні якості і розум юнака, забирає його до столиці. Логофет після смерті імператора Феофіла в 842 р. став регентом малолітнього імператора Михайла III, а фактично — правителем Візантії. Про виняткові здібності хлопчика Логофет дізнався від відомого візантійського вченого-математика Лева і відправив Костянтина на навчання до Константинополя, де той навчався разом із майбутнім імператором Михайлом. Одним із учителів Костянтина був знаменитий Фотій⁹, який пізніше став візантійським патріархом. За короткий час юнак вивчив граматику, діалектику, риторику, арифметику, геометрію, астрономію, музику та інші науки, але відмовився від блискучої кар'єри, яку йому пропонували при дворі, і посів скромне, але почесне місце патріаршого бібліотекаря, фактично — секретаря патріарха при найбільшій у Константинополі церкві Святої Софії. Невдовзі він залишив це місце, поїхав до одного з монастирів у Малій Азії, де пробув близько 6 місяців. Після повернення очолив кафедру філософії знаменитого Константинопольського університету, де, незважаючи на молодість, прославився блискучими лекціями й публічними виступами. Маючи виняткові ораторські здібності й глибокі знання, він отримав блискучу перемогу в публічному диспуті з колишнім патріархом Іоаном VII Граматиком. Після цього його призначили керівником візантійських дипломатичних місій до Сирії, Хазарії та Арабського халіфату, де він виступав публічним захисником православ'я, здобуваючи перемоги над опонентами.

Дорогою з Візантії до хазар Костянтин зупинився в грецькому місті Херсонес¹⁰ (слов'янська назва Корсунь) на південному узбережжі Криму. Там він вивчав єврейську мову, якою користувалися вищі кола хазар після прийняття іудейства. Швидко оволодівши цією мовою, він навіть склав граматику єврейської мови, яка, на жаль, не збереглася. Глибокі знання давньоєврейського, особливо самаритянського¹¹ письма Костянтин продемонстрував після повернення до Константинополя, де він зумів прочитати незрозумілий напис на древній самаритянській чаші.

Під час перебування в Херсонесі він розшукав мощі римського єпископа Климента (між I та II ст. н.е. язичники втопили його з якорем на шиї) і забрав їх із собою до Візантії.

За свідченням усіх списків «Паннонського житія», під час цієї місії в Херсонесі Костянтин знайшов євангеліє і псалтир, писані руською мовою, і зустрів людину, яка говорила цією мовою: «...**обръте же тоу еваггеле и**

⁹ Фотій — визначний діяч просвітництва, філолог, знавець давніх авторів і водночас знаменитий теолог, а з 858 р. — патріарх Константинопольський.

¹⁰ Херсонес (Херсон) — місто в районі сучасного Севастополя, центр візантійських володінь на Кримському півострові. Факт відвідання Костянтином Херсонеса документально підтверджено іншими джерелами.

¹¹ Самаритяни — назва етнічної групи семітського населення, яка утворилася в VII—V ст. до н. е. в результаті змішання залишків населення Ізраїльського царства з колоністами із Ассиро-Вавилонії. У період раннього середньовіччя колонії самаритян були в країнах Близького Сходу.

ѡалтирь роусьскыи писменъи писано...и чловѣка обрѣтъ глаголюща тою бесѣдою и бесѣдова с нимъ... ». Він дуже швидко зрозумів руську мову і вів бесіди з руською людиною. Хоча цей факт і не можна вважати абсолютно достовірним, проте є свідчення, що в середині IX ст. східні слов'яни часто бували в Криму, а деякі навіть жили там. За князювання Святослава майже весь Крим перебував під впливом Київської держави. До середини IX ст. серед східних слов'ян було багато тих, хто вже прийняв християнство. Так, за свідченням Фотія, на початку 60-х років було охрещено багато «россів», зокрема цілу князівську дружину, а на Русь з Візантії послано єпископа.¹² У деяких джерелах є свідчення про місіонерську діяльність Костянтина серед слов'янських племен на річці Брегальниці за 7—8 років до моравської місії.

Після завершення хозарської місії Костянтин знову відійшов від активного політичного та наукового життя і поселився в монастирі на горі Олімп, де жив і Мефодій. Там, у монастирській бібліотеці, близько 5 років він «вів бесіди з книгами» і, за гіпотезами вчених, уперше почав роботу над створенням слов'янської азбуки.

Життєвий шлях Костянтина і Мефодія — це зразок служіння переконанням та ідеям, суспільним інтересам. Усе своє життя вони боролися за втілення власних ідеалів, не прагнучи слави, багатства, кар'єри. Обоє братів ніколи не мали дружин, дітей, усе своє життя мандрували різними країнами, не мали власного притулку і навіть померли на чужині.

До нас не дійшов жоден із літературних творів Костянтина і Мефодія, хоча відомо, що вони написали і переклали багато наукових і літературних праць, ми навіть точно не знаємо, яку азбуку створив Костянтин. Молодшого брата називали філософом, він увесь час тікав від мирської суєти до монастиря, де багато читав, набирався знань, які потім щедро віддавав під час просвітницьких місій та публічних виступів, дискусій. Він писав, а Мефодій перекладав його роботи. Молодший брат створив слов'янську азбуку, а старший зумів упровадити її в слов'янському світі, домогтися визнання її навіть Римом, організувати школи, де продовжували традиції «солунських братів». Освіченістю та науковістю молодший брат переважав старшого, який зарекомендував себе здібним організатором і талановитим керівником, послідовним продовжувачем спільної справи.

Старший, досвідченіший, фізично загартований Мефодій турбувався про Костянтина, який був хворобливим, і супроводжував його у поїздках, місіях.

На соборі, зібраному щодо моравської місії, імператор Михайло III висловив думку, що цю місію ніхто не виконає краще за Костянтина Філософа. На час місії він був уже серйозно хворим, проте погодився.

Для успішного виконання місії хрещення слов'ян необхідно було вирішити питання поширення богослужебних книг, якими б вели церковний обряд. Це ускладнювалося тим, що слов'яни не мали власного письма. Коли імператор доручив Костянтиніві очолити місію до Моравії, той запитав: **”Аще имоутьъ бѣкви въ ѡзыкѣ свои?”** Михайло відповів: **”...дѣдъ мои, и отьць**

¹² История культуры древней Руси. Т. 2. — М.- Л., 1951. — С. 81.

мон, и инїи мнози искаше того не обрѣли соуть. То како азъ могъ обрости?” У період язичництва слов’яни, за свідченням Чорноризця Храбра, користувалися власним примітивним письмом — «чертами и резами». З початком хрещення слов’янських племен таке письмо вже не задовольняло нагальних потреб, тому здійснювали спроби використання літер латинського алфавіту „без оустрожнїя”. Проте в латинському алфавіті не було багатьох літер для передачі характерних слов’янських звуків, тому найголовнішим завданням моравської місії було створення слов’янської азбуки. Є свідчення того, що Костянтин працював над створенням слов’янської азбуки ще до моравської місії у Константинополі та монастирі Поліхрон за активної участі Мефодія. Це письмо згодом назвали *глаголицею*. Точного уявлення про первинний вигляд глаголиці ми не маємо, бо найдавніші тексти, які збереглися, молодші за новостворені на 150 років, а за цей час азбука могла зазнати значних змін, що підтверджено долею глаголиці у хорватів, де за короткий час вона помітно видозмінилася.

Створення алфавіту було лише першим кроком у підготовці моравської місії. Треба було зробити переклад на слов’янську мову богослужбних книг, передусім Євангелія (Апракоса) — найважливішої книги церковної служби. За свідченням пам’яток, до від’їзду в Моравію ще у Візантії було зроблено переклад короткого Апракоса, який дійшов до нас у слов’янському варіанті XI ст. (напр., Ассеманійове євангеліє).

Наприкінці 863 р. після довгої підготовки моравська місія на чолі з Костянтином Філософом вирушила до Великої Моравії. Костянтин привіз князеві Ростиславу послання від Михайла, у якому імператор привітав моравський народ із входженням до великих народів.

Солунські брати з учнями почали активно працювати в Моравії. На богослужінні у Велеграді вони читали слов’янською мовою релігійні книги, організовували школи, де навчали учнів слов’янської азбуки та проведенню церковного обряду слов’янською мовою, продовжували перекладати грецькі книги (за цей час було перекладено Євангеліє, Псалтир, Апостол та вибрані церковні служби).

Поступово морави звикли в церкві до рідної мови, а церкви, де літургію вели латинською мовою, обезлюдніли. Німецько-католицьке духовенство поступово втрачало свій вплив і доходи, тому всіма можливими засобами воно намагалось чинити перепони солунським братам.

Пробувши у Моравії 40 місяців, до середини 866 р., Костянтин і Мефодій відправилися до Риму. Щодо причин, які наштовхнули братів звернутися до ворогів Візантії, учені висловлюють дві версії. За гіпотезою В. Істріна, основною причиною поїздки до Риму було бажання Костянтина домогтися офіційного дозволу на богослужіння і переписування церковних книг слов’янською мовою. Тоді папа Микола I, почувши про успіхи солунських братів у поширенні християнства на слов’янських землях і зміцненні впливу Візантійської церкви, змінив ставлення до проведення церковного обряду слов’янською мовою і запросив Костянтина і Мефодія з урочистою місією до

Риму.¹³

С. Бернштейн уважав, що кінцевим пунктом подорожі братів був Константинополь, а не Рим. Перебуваючи у Венеції (Костянтин у публічній дискусії отримав блискучу перемогу над прихильниками триязичництва), брати дізналися про значні зміни у Візантії, де було вбито імператора Михайла. Патріархом став заклятий ворог Фотія — Ігнатій. За таких умов їхати до Константинополя, де прийшли до влади їхні вороги, не було сенсу, і вони поїхали до Риму. Дорогою зробили тривалу зупинку в Блатнограді — столиці паннонського князівства¹⁴ — у князя Коцеля (Коцела), де навчили слов'янської грамоти 50 учнів.

Наприкінці 867 або на початку 868 р. група на чолі з Костянтином Філософом прибула до Риму. Папа Адріан II, який зайняв престол після смерті Миколи I, урочисто прийняв її, у церквах кілька днів проводили богослужіння слов'янською мовою, папа освятив слов'янську літургію і церковні слов'янські книги, а учнів Костянтина і Мефодія висвятили у священники.

Наприкінці 868 р. під час перебування в Римі Костянтин тяжко захворів. Передчуваючи свою смерть, він у середині грудня, перед Різдом, прийняв схиму і з дозволу папи взяв слов'янське ім'я *Кирило*.¹⁵ 14 лютого 869 р. засновник слов'янської писемності помер. Його поховали з усіма можливими почестями в церкві Св. Климента поряд із мощами святого, хоча Мефодій просив Адріана відправити небіжчика на батьківщину. Мефодій, призначений архієпископом Моравії і Паннонії, повернувся до Моравії.

Таке призначення колишнього простого монаха викликало ненависть і заздрість з боку німецьких єпископів і прелатів, що звикли отримувати прибутки зі слов'янських земель. Цей тиск був спрямований також проти Ростислава, який послідовно проводив незалежну політику. Людовик Німецький схилив до зради племінника Ростислава — Святополка, і за його допомоги німці обманом взяли в полон Ростислава. Закованого в кайдани, його привезли до німецького міста Регенсбурга, де восени 870 р. сам німецький король Людовик засудив його до смерті. Щоб ця кара була ще жахливішою, Людовик звелів осліпити Ростислава — гарячим залізом випалити очі й кинути до в'язниці, де той невдовзі помер.

Історія не забула ініціатора й організатора хрещення слов'янських народів, керівника боротьби проти німецьких феодалів за незалежність, палкого патріота рідної землі — 29 жовтня 1994 р. у Пряшеві рішенням Священного Синоду Ростислава канонізовано, тобто залучено до лику святих.

Стративши Ростислава, німці організували судилище над Мефодієм, знущалися з нього і кинули до в'язниці. Майже два з половиною роки провів Мефодій у холодній темниці у Швабії, і лише під час повстання селян під

¹³ Папа Микола I, який запросив братів до Риму, помер 13 листопада 867 р., а зустрів їх новий папа Адріан II, який зайняв престол 14 грудня 867 р. Звідси точні дані про час місії.

¹⁴ Паннонія — колишня римська провінція, розташована між річками Дравою і Дунаєм; зараз це західна половина Угорщини, а в IX ст. була заселена предками словенців.

¹⁵ За традицією, постриг у монахи супроводжувався зміною імені, яке починається з тієї ж літери, що й справжнє. Костянтин узяв ім'я Кирило на честь видатного грецького теолога першої половини V ст. Кирила Александрійського.

проводом учня Мефодія, священника Славомира, став вільним.

Змучений, але нескорений, він продовжує активно працювати й пропагувати слов'янське письмо, проповідувати слов'янською мовою. Мефодій із двома учнями завершив переклад більшості біблійних текстів (так званих *«канонічних книг Старого й Нового заповітів»*) та книг, що визначають норми церковного життя (*номоканона*). Невдовзі хвороби та напружена праця зовсім знесли Мефодія. Він зібрав учнів, призначив своїм спадкоємцем Горазда і звернувся з останнім словом до моравського народу. Архієпископ говорив про ті випробування, які їх чекають, і закликав до стійкості. Того ж дня, 19 квітня 885 р., у Велеграді він помер.

Після смерті Мефодія Святополк дав повну свободу німецьким священникам на чолі з лютим ворогом слов'янства єпископом Віхінгом. Папа Стефан V знову заборонив слов'янське богослужіння, а в листі до князя Святополка наказав учнів Мефодія викинути з церкви і вигнати далеко з Моравської країни.

Віхінг організував гоніння на все, що було пов'язано з Костянтином і Мефодієм: книги спалювали на вогнищах, учнів та прихильників солунських братів кидали до в'язниць, продавали в рабство, виганяли з Моравії. Вигнання учнів Мефодія пройшло у 886 р., але їхня справа продовжувала жити, бо римські папи ще два рази офіційно піддавали анафемі слов'янське письмо і слов'янське богослужіння (у 890 р. — Стефан V, а в 915 р. — Іоанн X).

Так трагічно завершився початковий етап становлення слов'янської писемності в західних слов'ян — у Моравії та Паннонії. Частина учнів (Климент Охридський,¹⁶ Наум Охридський, Ангеларій, Григорій Пресвітер, Міх) переселилася до Болгарії, де за часів правління царя Симеона (893—927 рр.) їм було створено сприятливі умови для праці. Разом із болгарськими вченими Іоаном Екзархом Болгарським, Чорноризцем Храбром вони продовжили перекладати з грецької мови на слов'янську, працювали над створенням літературних збірників, навчали грамоти багатьох учнів. За їх безпосередньої участі відкрито великі літературні школи: одна в столиці Болгарії Преславі, інша — у Південно-Західній Македонії, в Охриді, а Пантелеймонів монастир у Преславі поступово перетворився на щось подібне до літературної академії.

Проте «золотий вік» слов'янської писемності в Болгарії завершився за царювання наступного правителя Петра, а з XI ст. центр слов'янської писемності поступово перемістився до Київської Русі, куди слов'янське письмо прийшло разом із хрещенням Русі у 988 р.

---

¹⁶ Климент Охридський (Величський чи Словенський) – слов'янський просвітител, один із засновників давньої болгарської літератури. Він був учнем Костянтина і Мефодія, брав участь у Моравській місії. Після вигнання з Моравії знайшов притулок у Болгарії, де створив Охридську школу, у якій навчалися грамоти 3500 осіб. Літературна і просвітницька діяльність Климента відіграла значну роль у процесі становлення давніх слов'янських культур і літератур, він автор численних літературних творів: повчальних і похвальних слів (зокрема й Кирилу), житій.

Дві азбуки: кирилиця і глаголиця

До нас не дійшли писемні пам'ятки періоду безпосередньої діяльності Костянтина і Мефодія, тобто другої половини IX ст. Найдавніша з них — напис на руїнах церкви Симеона у Преславі (Болгарія), — на думку вчених, датована X—XI ст. Приблизно в цей час написано й відомі найдавніші рукописи та написи, виконані двома графічними різновидами старослов'янського письма. Один із них — «*кирилиця*» (за ім'ям Костянтина Філософа, у схемі Кирила); інший — «*глаголиця*» (від старослов'янського «*глаголъ*» — слово). Кирилиця пізніше лягла в основу сучасних східнослов'янських, болгарського, сербського, македонського алфавітів, а глаголиця поступово вийшла з ужитку, використовуючись лише в Хорватії та Далмації для потреб церкви.¹⁷

Наявність двох азбук у слов'янському світі й досі викликає наукові суперечки, адже відомо, що Костянтин створив одну азбуку. Коли, ким і де було створено другу азбуку і яку саме з них заснував Костянтин, досі однозначно не вирішено.

Кирилиця мала 43 літери, глаголиця — 40 літер. Із 40 глаголичних літер 39 передавали майже одні й ті самі звуки, що й літери кирилиці, а літера **ћ** «*гервь*», якої не було в найдавнішому варіанті кирилиці, передавала палатальний [г].¹⁸ У глаголиці не було також літер **ѣ** («ксі»), **ѵ** («псі»), **ѧ**, **ѫ**.

Літери кирилиці та глаголиці мали абсолютно однакову назву і майже однаковий порядок розміщення, але дуже відрізнялися за формою. Форма кирилических літер була геометрично простою, чіткою і зручною для письма. Із 43 літер кирилиці 24 було запозичено з грецького письма, а решта 19 — з інших мов чи власноручно створено з дотриманням єдиного графічного стилю. Форма ж літер глаголиці, насичена гачками, петлями, заокругленнями, була дуже складною. Однак, незважаючи на значну відмінність у написанні алфавітів, якщо глаголическі літери звільнити від петель, завитків, деяких декоративних елементів, то вони близькі за формою до аналогічних літер кирилиці. Особливо це виявляється у тих літер, які не запозичено з грецького письма, а створено для передачі специфічних слов'янських звуків (**ж** (*живѣтє*), **ц** (*ци*), **ч** (*чрьвь*), **ш** (*ша*)). Літери **ѡ** (*шча*), **оу** (*оукъ*), **ѣ** (*кры*) у глаголиці і кирилиці були лігатурами інших літер. Це дає підстави стверджувати, що одна з цих азбук мала великий вплив на створення іншої.

Поява азбуки для передачі однієї зі слов'янських мов була спричинена поширенням християнства у слов'янському світі і перекладницькою діяльністю Костянтина і Мефодія. Для того щоб відповісти на питання, яку з азбук було створено безпосередньо Костянтином, варто визначити джерела азбук та взаємовідношення кирилиці і глаголиці. Водночас необхідно враховувати той факт, що жодну з відомих азбук не було створено абсолютно самостійно, без впливу раніше розроблених алфавітів. Так, наприклад, фінікійське письмо було

¹⁷ Хорватія та Далмація постійно перебували у церковній юрисдикції римського папського престолу, і грецький алфавіт там не використовували.

¹⁸ У пізніших кирилических пам'ятках під впливом глаголиці почали вживати літеру, аналогічну до герви.

створене на основі давньоєгипетського; давньоєврейське та грецьке — на основі фінікійського; латинське — на основі грецького; французьке, німецьке, англійське — на основі латинського тощо. Щодо кирилиці, то майже всі вчені зробили однозначний висновок: джерело цієї азбуки — *візантійський унциал* (урочисте письмо, яке застосовували для писання богослужебних книг). Кирилиця запозичила такі грецькі літери: **а, в, г, д, є, з, и, к, л, м, н, о, п, р, с, т, оу, ф, х, ѡ, ѓ, ѱ, Ѡ, ѵ**. Решту 19 літер були введено в кирилицю для передачі специфічних слов'янських звуків. Майже всі ці нові літери (15 з 19) були розміщені в кінці кириличного алфавіту, і лише 4 з них (**воукы, живѣте, сѣло, оукь**) стояли серед літер, запозичених із грецького письма. Походження цих 19 літер різне: **в (воукы)** — це незначна стилізація грецької «бети»; **с (сѣло)** утворилася з візантійського варіанта грецької «дігами»; **ц (ци), ч (чрьвь), ш (ша)** запозичені з єврейського алфавіту; інші — новостворені літери.

Дещо складнішим є питання походження літер глаголиці. Багато дослідників намагалися знайти прототипи їх серед відомих у світі графічних систем. Походження глаголиці намагалися вивести: з кирилиці (І. Добровський, І. Срезневський, В. Григорович); зі скандинавських рун (Я. Гануш); з сирійських алфавітів (П. Шафарик); з хазарського письма (М. Грунський); з візантійського скоропису (І. Тейлор, І. Ягич); з албанського письма (Л. Гейтлер); з іранського письма (В. Міллер); з вірменського та грузинського алфавітів (М. Гастер); з єврейського (В. Вондрак); з коптського (П. Фортунатов) та ін.

А. Селіщев вважав головним джерелом глаголиці комбінацію грецького мінускульного та самаритянського письма. Зважаючи на численність версій і відсутність достатньої аргументованості жодної з них, найвірогіднішою видається теорія самотності глаголиці, яка стала результатом індивідуальної творчості Костянтина — знавця різних мов, зокрема й східних. Не дивно, що в глаголиці вчені вбачають окремі елементи, подібні до різних східних алфавітів. Історія знає приклади створення нового оригінального письма. Так, Стефан Пермський у XIV ст. створив азбуку зирян для місіонерської діяльності. Специфічність і новизна глаголиці, її незалежність від чужинської бази висловлені автором «Похвального слова Св. Кирилу і Мефодію» XII ст.: **«Не на тоужемь основани свое дѣло полагающа, нѣ изнова писмена въображыша и съвършиста въ языкъ новъ»**.¹⁹ Із цим слов'янським підтвердженням перекликається лист папи Іоана VII князю Святополку Моравському від 3 червня 880 р., де він зазначив: «Слов'янське письмо, винайдене Костянтином Філософом, по праву хвалим».

Питання походження та взаємин слов'янських азбук дуже давнє, проте однозначно не вирішене і понині. Незаперечним є те, що часом створення першої з цих азбук є 863 р., а другу було розроблено після смерті Мефодія і вигнання його учнів із Моравії. Ще в XVIII ст. чеський учений Ф. Добнер поширював ідею про давніше походження глаголиці. Цю гіпотезу пізніше

¹⁹ Лавров П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. — Л., 1930. — С. 83—84.

розвивали П. Шафарик, В. Григорович, І. Ягич. У ХІХ ст. чеський дослідник І. Добровський розробив теорію, згідно з якою глаголицю було створено шляхом видозмінення вже наявної кирилиці, щоб зберегти слов'янське письмо в період жорстокого переслідування Римом та німецько-католицьким духовенством усього, що було пов'язане з грецькою церквою, з Візантією. Щоб приховати грецькі корені слов'янського алфавіту, Костянтин і Мефодій або їхні учні деякі літери випустили як непотрібні для слов'ян (Ѱ, ѱ), а інші замаскували декоративними елементами — гачками, петлями тощо.

Серйозного удару по цій теорії завдало віднайдення в 1836 р. словацьким філологом В. Копітаром невідомої глаголичної пам'ятки («Збірника Клоца»), яку, за палеографічними показниками, було написано раніше за всі відомі кириличні.

Важливим підтвердженням більш давнього походження глаголиці стали відкриті В. Григоровичем у монастирських бібліотеках на Афоні Маріїнське та Зографське євангелія ХІ — ХІІ ст., писані глаголицею, і палімпсест ХІІ ст., написаний кирилицею по змитій глаголиці. Цікавим у цей період було віднайдення в Празі в обкладинці латинського рукопису двох глаголичних аркушів Х ст. та глаголичного напису, зробленого на грецькому акті Іверського монастиря на Афоні 982 р.

Нині більшість учених вважає, що Костянтин створив глаголицю, а кирилицю було розроблено його учнями найвірогідніше в Східній Болгарії за правління царя Симеона. Місцем її офіційного утвердження була болгарська столиця Преслав, де Симеон у 893 р. провів собор.²⁰ Глаголична азбука була створена для слов'ян, які жили на території Моравії і Паннонії, де працювали Костянтин і Мефодій. Звідси найдавніші глаголичні рукописи поширювали на південь і південний схід, у Болгарію, Сербію. Наприкінці ІХ ст. у Болгарії, куди на той час перемістилися учні Костянтина і Мефодія, спостерігається посилення впливу Візантії на культуру, літературу, мистецтво. У зв'язку з цим зрозумілими були спроби учнів «солунських братів» наблизити слов'янське письмо до грецького. Новостворена азбука, яку назвали «кирилицею», почала поступово витісняти глаголицю, поширюючись на захід і північний захід, а з ХІ ст. кирилиця стала основним алфавітом слов'ян.

На підтвердження того, що глаголиця давніша за кирилицю, відомі вчені П. Шафарик, В. Щепкін, А. Селіщев наводять такі факти.

1. Основні глаголичні пам'ятки пов'язані з Моравією та Паннонією (де почали свою діяльність Костянтин і Мефодій), у них зафіксовано багато моравізмів.

2. Мова глаголичних пам'яток архаїчніша порівняно з мовою кириличних, що підтверджує безпосередній зв'язок їх із першими слов'янськими перекладами.

3. Глаголична азбука менш досконала за своїм складом, ніж кирилична. У кирилиці є спеціальні позначення для йотованих голосних, розрізняють **Ѧ** та **Ѧ̆**.

²⁰ Ильинский Г. А. Где, когда, кем и с какой целью глаголица была заменена кириллицей // Byzantinoslavica, 1931. — Рос. 3. — S. 1. — P. 79—88.

4. У глаголиці цифрове значення літер відповідає порядку алфавіту, у кирилиці ж цифрове значення мають лише знаки, запозичені з грецького письма.

5. Серед кириличних текстів відомі *палімпсести*, так звані рукописи, у яких змито один текст і поверх нього написано інший. Відомо кілька пам'яток, у яких кириличний текст написано по змитій глаголиці, але немає жодної, у якій би глаголичний текст був написаний по кирилиці.

Оригінальний погляд на співвідношення двох азбук у 1884 р. висловив російський учений В. Міллер.²¹ Він вважав, що протокирилиця, за основу якої взято візантійський унціал, була для Костянтина зразком для створення глаголиці, звідки він взяв порядок літер та їх звукове значення і додав до них новостворені слов'янські літери. Проте ця глаголиця виявилася досить незручною для користування слов'ян, тому через деякий час учні Костянтина удосконалили протокирилицю за зразком глаголиці, щоб зберегти вже звичний для слов'ян порядок та набір літер алфавіту. Ця нова кирилиця досить швидко витіснила глаголицю.

Гіпотеза В. Міллера знайшла свій подальший розвиток у працях болгарського вченого Е. Георгієва²², який вважав, що кирилиця не була кимось спеціально створена, а сформувалася в процесі еволюції. Візантійський алфавіт поступово пристосовували для мови слов'ян уведенням літер на позначення специфічних слов'янських звуків, і ймовірно, що саме цю мову називав Чорноризець Храбр письмом „без упорядкування”: *...римсками и гръчьскими писмены, нждаауж са словѣнскы рѣчь безъ оустроениа*²³. Остаточного вдосконалення протокирилиці було завершено в Болгарії в Преславській школі учнями Костянтина.

Живомовна основа старослов'янської мови

Для повного об'єктивного опису старослов'янської мови дуже важливим питанням є встановлення мовної основи, на фундаменті якої створили першу слов'янську азбуку. Багатовікова історія дослідження старослов'янської мови фіксує кілька теорій, згідно з якими певний діалект вважали основою для створення певної графічної системи. Найпоширеніші з них: *сербська* (Й. Добровський, С. Кульбакін); *паннонська* (В. Копітар, П. Шафарик); *моравська* (К. Калайдович, Е. Голубинський); *руська* (І. Огієнко), *болгарська*. Надійшли історичні свідчення, що найбільш достовірною і найобґрунтованішою з них є болгарська, яку запропонував О. Востоков у праці «Рассуждение о славянском языке» (1820 р.). Головними доказами правильності цієї теорії були такі.

1. Костянтин, як свідчать джерела, розпочав роботу над створенням слов'янської азбуки та перекладами книг ще до моравської місії. Проте він міг

²¹ Міллер В. С. К вопросу о славянской азбуке // Журнал Министерства народного просвещения 1884. — № III — IV.

²² Георгиев Е. Славянская письменность до Кирилла и Мефодия. — София, 1952.

²³ Кувейт К. М. Черноризец Храбр. — София, 1967. — С. 189.

орієнтуватися лише на відомий йому з дитинства солунсько-македонський діалект староболгарської мови.

2. За лексичним складом старослов'янська мова найбільше наближена до болгарської.

3. За окремими фонетичними показниками можна простежити беззаперечну спільність старослов'янської і болгарської мов, чому немає аналогів в інших слов'янських мовах:

— спільні сполучення **жд**, **шт** на місці колишніх **d**, **t** перед **j**: ст-сл. **мѣжда**, **свѣшта**; болг. *межда*, *свешт*;

— наявність носових голосних **ж**, **ѡ**, наслідки яких спостерігаються у македонських говірках;

— систематичне вживання так званих *глухих голосних ѣ, ѡ*, які послідовно вживаються у болгарській мові.

Ураховуючи ці та інші чинники, учені підсумували, що старослов'янську мову створено на основі *солунсько-македонського* діалекту *староболгарської* мови.

На мовній батьківщині старослов'янської мови, у Болгарії, тривав розвиток народних говорів, і, починаючи з XII ст., у пам'ятках засвідчено мову, яка значною мірою відрізнялася від давньоболгарської, що стала за основу старослов'янської мови. Мову цього етапу розвитку прийнято називати *середньоболгарською*, яка стала підґрунтям для сучасної болгарської мови.

Питання про дохристиянське письмо у слов'ян

Багато вчених робили припущення, що слов'яни ще до прийняття християнства користувалися власним письмом. Ця гіпотеза ґрунтувалася на свідченні болгарського письменника X ст. Чорноризця Храбра, який у своєму сказанні «**О писменехъ**» згадував, що до прийняття християнства слов'яни книг хоча й не мали, проте користувалися примітивним письмом: «**Прѣжде оубв словѣне не имѣху книгъ, нж чрътами и рѣзами чьтѣху и гатааху погани сѣще**».²⁴ Також зазначено, що задовго до моравської місії робили спроби запису слов'янської мови латинськими і грецькими літерами, але неточно, «**без оустроєниа**».

Більшість свідчень про наявність дохристиянського письма у слов'ян пов'язана зі *східнослов'янськими племенами*. Найважливіші з них такі.

1. Повідомлення давнього східнослов'янського літопису «**Повѣсти временныхъ лѣтъ**», що під час осади князем Володимиром Святославовичем Херсонеса наприкінці X ст. один із жителів на ім'я Анастасій пустив у стан Володимира стрілу з написом «**Кладези кже сѣть за товож оть востока, из того вода идеть по троубѣ**».

2. Свідчення арабського мандрівника Ахмеда ібн Фадлана, який у 921 р. спостерігав обряд поховання руса. Він згадував, що на могилі було закопано стовп, на якому написано ім'я небіжчика та ім'я царя русів.

²⁴ Куев К.М. Черноризец Храбр. — София, 1967. — С.188.

3. Дохристиянський руський напис, відтворений арабським ученим Ібн-Якубом-ель Недімом у книзі «Книга росписи наукам» 987 р. Цей напис він записав зі шматка білого дерева, принесеного від царя русів послом одного з кавказьких князів. Графіка цього напису, і досі не розшифрованого, відрізняється від грецького, латинського й пізніших слов'янських алфавітів.

4. Повідомлення арабського письменника Ель Массуді (помер у 956 р.), який в одному з руських храмів знайшов пророцтво, написане на камені.

5. Свідчення єпископа Мерзенбургського Тітмара (976—1018 рр.) про те, що в язичницькому храмі м. Ретри він бачив слов'янських ідолів, на кожному з яких було начертано його ім'я.

6. За свідченням «Повѣсти временныхъ лѣтъ», у договорі з Візантією київського князя Олега 911 р. є вказівка на письмові заповіді, а в договорі князя Ігоря з Візантією 944 р. йдеться про письмові документи, які використовували в русько-візантійських дипломатичних стосунках.

Дуже цікавим і суперечливим є повідомлення в «Паннонському житті» про віднайдення Костянтином у Херсонесі під час місії до хозар Євангелія і Псалтиря, писаних руськими письменами.²⁵ Було висунуто гіпотези про те, що це була пізніша вставка в текст життя, але аналіз усіх 23 списків життя це спростував. Багато вчених піддавали сумніву достовірність назви «*руський*», називаючи цим терміном *скандинавські руна*, занесені східним слов'янам варягами племені «Русь» (П. Шафарик, П. Фортунатов), або *готські* («пруські», «фрушські») (П. Лавров), чи навіть *самаритянські руна* (І. Гошев). М. Толстой з абсолютною переконаністю називав це метатезою літер **р** та **с** в первинному «*соурськими*», тобто «*сирійськими*», що намагалися аргументувати ще А. Вайан, Р. Якобсон. Однак у «Житті» наведено точний перелік мов, якими володів Костянтин, і серед них не було сирійської. Отже, він не зміг би так швидко оволодіти цією азбукою і прочитати ці книги. Та й сама поява сирійських книг у Херсонесі видається маловірогідною, адже Сирія розташована далеко від Херсонеса, крім того, її ще в VII ст. завоювали араби, які нав'язали мусульманську релігію й арабське письмо. Найбільш імовірною видається гіпотеза, запропонована І. Срезневським і підтримана І. Огієнком, згідно з якою книги, знайдені в Херсонесі, писані руською мовою протокириличним письмом. Підтвердженням цього може бути той факт, що в приписці XIV ст., зробленій у Реймському євангелії першої половини XI ст., кирилична частина тексту названа «*писмом рѹске*», а глаголична — «*словѣнскимъ ѳзыкемъ*».

Свідчення про те, що Костянтин був обізнаний із деякими слов'янськими книгами, є і в «Житті» Мефодія; а згідно з «Італійською легендою» організацію моравської місії пов'язано з успіхом місії до хозар.

Відомості про застосування на Русі в IX ст. видозміненого грецького письма зафіксовані в одній грецькій пам'ятці. Там згадано, що візантійський імператор Василь Македонець у 866 р. послав архієпископа, який охрестив

²⁵ У різних списках «Життя Костянтина» це письмо називається *роуцьскими писмены*, *роуш*кн(м) писмене(м)*, *роуцьскы писменъ*.

русів і поширив видозмінене грецьке (тридцятип'ятибуквене) письмо. Це засвідчує також і арабський літопис, який наводить П. Успенський.

Отже, достатньо ймовірно видається наявність дохристиянського письма в слов'ян (особливо у східних), а також використання слов'янами водночас кількох його різновидів і виникнення на грецькій основі протокириличного письма.

Найдавніші пам'ятки слов'янського письма

Відомо, що пам'ятки періоду безпосередньої діяльності Костянтина і Мефодія та їхніх учнів до нас не дійшли. Вони були знищені після вигнання учнів Мефодія з Моравії. Нам відомі досить точні копії найдавніших рукописів, зроблені учнями Костянтина і Мефодія. Ці пам'ятки не чисельні, кілька з них датовані кінцем X ст., а решта — XI ст.

До недавнього часу найдавнішим датованим слов'янським написом вважали *кириличний напис на надгробній плиті членів сім'ї болгарського царя Самуїла 993 р.* Проте болгарські вчені К. Міятев та І. Гошев віднайшли написи на стінах і плитах церкви болгарського царя Симеона (893—927 рр.), зроблені частково кирилицею, частково — глаголицею. За переконанням відомого спеціаліста староболгарської писемності Є. Георгієва, на одному з цих написів проглядає дата — 893 р.

Назви пам'яток, які збереглися, умовні й утворені на підставі:

— *назв місця, де їх знайдено* (Маріїнське євангеліє, Празькі листки);

— *прізвища особи, яка віднайшла чи була власником їх* (Збірник Клоца, Листки Ундольського);

— *імені писаря, який писав пам'ятку* (Савина книга);

— *імені особи, для якої було написано пам'ятку* (Остромирове євангеліє, Напис царя Самуїла).

За **змістом** пам'ятки поділяють на *євангелія, псалтирі, требники, поученія, житія, проповіді* та ін.; за **азбукою** — на *кириличні* та *глаголичні*. Переписування пам'яток у кожній із слов'янських областей під впливом живої народної мови надавало їм певних діалектних особливостей, тому прийнято виділяти територіальні редакції, або **ізводи**. Найголовніші з них:

— *староболгарська редакція* — Зографське євангеліє, Ассеманієве євангеліє, Синайський требник, Синайський псалтир, Савина книга, Супрасльський рукопис, Листки Ундольського, Напис царя Самуїла, Зографські листки;

— *моравсько-чеська редакція* — Київські листки, Празькі листки;

— *сербська редакція* — Маріїнське євангеліє, Збірник Клоца;

— *словенська, або паннонська, редакція* — Фрейзінгенські уривки;

— *давньоруська редакція* — Остромирове євангеліє 1056 р., Збірники Святослава 1073 і 1076 р., Архангельське євангеліє 1092 р., Мінеї 1095—1097 рр. та ін.

Глаголичні пам'ятки

1. *Київські листки*, або Київський міссал. Це уривок католицької обідні (меси), що вказує на моравське походження тексту. Про західнослов'янську приналежність свідчить також уживання приголосних [з], [ц] на місці колишніх [д], [т]. Від тексту збереглося 7 пергаментних листків. Цю пам'ятку було завезено до Києва єрусалимським архімандритом Антоніном у 1862 р. Зберігалася вона в Київській духовній академії, де й була віднайдена в 1874 р. І. Срезневським.

Це найдавніша пам'ятка старослов'янського письма, що найточніше відтворює початковий етап слов'янської писемності. Нині зберігається в Центральній бібліотеці НАН України. Видання пам'ятки здійснив І. Ягич у 1900 р. у Відні. До IX Міжнародного з'їзду славістів було здійснено фотографічний (факсимільний) варіант тексту з кирилицькою транслітерацією, описом, коментарями та бібліографією. Видання здійснив В. Німчук.

2. *Зографське євангеліє*. Одержало свою назву від Зографського монастиря на Афоні, де воно тривалий час зберігалось. Це неповний рукопис на 304 пергаментних аркушах. У ньому втрачено частину тексту (Матфей XVI, 20 — XXIV, 20), а цю прогалину заповнив пізніший переписувач, однак теж глаголицею і в старослов'янській редакції. Час написання тексту — XI ст.

Пам'ятку відкрив у 1845 р. В. Григорович. У 1860 р. євангеліє подарували Олександрю II, який передав його Публічній бібліотеці Санкт-Петербурга, де воно й понині зберігається (бібліотека імені М. Салтикова-Щедрина). Видання Зографського євангелія здійснив І. Ягич у 1879 р. у Берліні.

3. *Маріїнське євангеліє*. Назва походить від монастиря Св. Богородиці Марії на Афоні, де ця пам'ятка зберігалася і була відкрита В. Григоровичем 1845 р. Маріїнське євангеліє написано в XI ст. найвірогідніше в Македонії і складається з 173 пергаментних аркушів, у ньому немає початку, частини середини і кінця. Нині воно зберігається в Державній бібліотеці в Москві. Видав його І. Ягич у 1883 р. в Петербурзі.

4. *Ассеманійове євангеліє*. Названо за прізвищем папського бібліотекаря Йосифа Ассемані, який у 1736 р. купив його в Єрусалимі в монахів і передав у власність Ватиканської бібліотеки у Римі, де воно нині зберігається (тому відома й інша назва пам'ятки — *Ватиканське євангеліє*). Це *анпракос* (тобто збірник євангельських читань за християнським календарем), написаний у XI ст. в Македонії та складається з 158 аркушів. Перше повідомлення про цю пам'ятку зробив Й. Добровський у 1822 р., видали її вчені Й. Вайс та Й. Курц у Празі в 1929 р.

5. *Збірник Клоца*. Це залишки великої збірки проповідей і повчань, яка складається з 14 аркушів. 12 аркушів знайшов відомий слов'янський філолог В. Копітар у бібліотеці графа Клоца у м. Трієнто (Італія) і видав у 1836 р. Пізніше Ф. Міклошич знайшов у музеї м. Інсбрука ще два аркуші цієї пам'ятки, які видав у 1860 р. Збірник написаний у XI ст., а за своєю мовою він дуже подібний до Маріїнського євангелія. Повне його видання з коментарями здійснив В. Вондрак у 1893 р. у Празі.

6. *Синайський псалтир*. Це рукопис на 177 аркушах, який зберігається в монастирі Св. Катерини на горі Синай в Аравії. Знайдений П. Успенським у 1850 р. Найкраще видання здійснив С. Север'янов у 1922 р. в Петербурзі. Учені припускають, що псалтир написано в XI ст. в Македонії.

7. *Синайський требник (євлохій)*. Збірник молитв і служб на всі випадки життя. Це найдавніший слов'янський молитовник, найвірогідніше, був створений у моравський період. У 1850 р. П. Успенський знайшов його в тому ж монастирі Св. Катерини на Синаї, де він зберігається і нині. Це рукопис на 106 аркушах без початку і кінця, який належить до македонських пам'яток XI ст. 4 аркуші рукопису, придбані Успенським, Кондаковим, Криловим, зберігаються в Москві та Санкт-Петербурзі. Найкраще видання глаголицею з передачею глаголичного тексту кирилицею здійснено відомим словенським ученим Р. Нахтігалом у 1941—1942 рр. у Любляні.

8. *Рильські глаголичні листки*. Назва походить від Рильського монастиря в Болгарії. Пам'ятка складається з двох пергаментних аркушів глаголичного тексту молитвослова. Пізніше між дощатою обкладинкою було знайдено ще 2 аркуші та кілька уривків, писаних тією ж рукою. Повністю видана болгарським дослідником І. Гошевим у 1956 р. в Софії. Відкрив цю пам'ятку В. Григорович у 1845 р. разом з *Охридськими листками*, які теж є фрагментом давньої слов'янської пам'ятки.

Охридські листки — це півтора пергаментних аркуша з недільного євангелія, пов'язані з м. Охридом — одним із центрів слов'янської писемності. Пізніше ця пам'ятка перейшла у власність І. Срезневського, а тепер зберігається в рукописному відділі Одеського університету. Найкраще видання здійснив Г. Ільїнський у 1915 р. у серії «Пам'ятники старославянського язика».

9. *Боянський палімпсест*. Так називають змитий глаголичний текст, поверх якого писана пам'ятка XIII ст. *Боянове євангеліє*. Відкрив цю пам'ятку у 1845 р. В. Григорович у селі Бояна під Софією. Лише у наш час із використанням сучасних методів дослідження тексту болгарський учений І. Добрев зумів відновити 26 сторінок змитого глаголичного тексту, який виявився фрагментами євангелія, написаного в XI ст. Боянський палімпсест видав І. Добрев у 1972 р. в Софії.

10. *Празькі уривки*. Пам'ятку складають два пергаментних аркуші, знайдені в 1855 р. у Празі німецьким істориком К. Гефлером. Імовірно, що перший аркуш написано в другій половині XI ст., а другий — на початку XII ст. Це пам'ятка моравсько-чеської редакції, видана у 1857 р. П. Шафариком та К. Гефлером.

Кириличні пам'ятки

1. *Напис царя Самуїла*. Напис зроблено на могильній плиті членів сім'ї Самуїла в 993 р., він містить 11 рядків тексту. Знайдено пам'ятку наприкінці минулого століття в селі Герман у Південно-Західній Македонії.

2. *Супрасльський рукопис*. Пам'ятка XI ст. болгарського походження, за своїм складом березнева мінея, тобто книга церковних читань на всі дні березня

— житія святих, легенди, проповіді Іоанна Златоуста та ін. Її складають 280 аркушів, об'єднаних у три частини. Було знайдено в 1823 р. у Супрасльському монастирі професором Віленського університету М. Бобровським. Нині зберігається в різних місцях: 118 аркушів у Любляні у колишній лицейській бібліотеці; 151 — у Варшаві; 16 — у бібліотеці імені М. Салтикова-Щедрина в Санкт-Петербурзі. Повне видання пам'ятки здійснив С. Север'янов у 1904 р. в Петербурзі.

3. *Савина книга*. Це збірник євангельських читань, який має дві приписки зі згадкою про попа Саву, іменем якого й названо пам'ятку. Написана книга в XI ст. у Східній Болгарії. Відкрив її І. Срезневський у Московській типографській бібліотеці, він і видав книгу в 1868 р. Нині зберігається в Москві в Центральному архіві давніх актів.

4. *Хіландарські листки*. Уривок повчання Кирила Іерусалимського на двох аркушах, знайдений В. Григоровичем у 1844 р. в Хіландарському монастирі на Афоні. Пізніше В. Григорович подарував пам'ятку бібліотеці Одеського університету, де вона нині і зберігається. Це пам'ятка XI ст. болгарського походження. Перше видання належить В. Григоровичу.

5. *Македонський кириличний листок*. Старослов'янська пам'ятка XI ст. болгарського походження, яку знайшов у Македонії О. Гільфердінг, а опублікував І. Срезневський у праці «Древние глаголические памятники» у 1866 р. Нині зберігається в Академії наук Росії. За характером це уривок оригінального твору граматичного змісту.

6. *Листки Ундольського*. Уривки євангельського тексту на двох аркушах. Назву отримали за прізвищем їх власника — бібліографа В. Ундольського, після смерті якого перейшли у власність Московського Румянцевського музею. Пам'ятка XI чи XII ст. болгарського походження.

7. *Єнінський апостол*. Збірник апостольських читань, знайдений у 1960 р. у селі Єніна (Болгарія). Ця пам'ятка є найстарішим зі слов'янських списків «Апостола», вона складається з 39 аркушів і датована другою половиною XI ст. Видана у Софії в 1965 р. К. Мірчевим та Х. Кодовим.

8. *Слуцькі листки*. Рукописний уривок на 5 аркушах, знайдений у 1867 р. в м. Слуцьку біля Мінська і привезений до Санкт-Петербурга. Виданий у 1868 р. І. Срезневським. Оригінал пам'ятки загублено.

9. *Остромирове євангеліє*. Найдавніша східнослов'янська датована пам'ятка, написана в 1056—1057 р. руським дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира. Вона складається з 294 аркушів, має чудове оформлення. Зберігалася в Новгороді, потім у Москві, а з 1720 р. у Петербурзі. Уперше опублікована О. Востоковим у 1843 р. Остромирове євангеліє фіксує фонетичні особливості та лексичний склад давньоруської мови і тому є цінним свідченням тогочасного стану мови східних слов'ян.

Латинські пам'ятки

Фрейзінгенські, або Мюнхенські, уривки. Це єдина старослов'янська пам'ятка, написана латинськими літерами. Вона знайдена в м. Фрейзінгені

(Німеччина) у 1803 р. і видана О. Востоковим у 1827 р. Нині зберігається в Мюнхені. Це три невеличкі уривки текстів, написаних латинськими літерами по-слов'янськи, два з яких — формули сповіді, а один — казання. Перші два датовані 900 чи 950 р., а останній — 1020 р. Пам'ятка належить до паннонської редакції, її мова старослов'янська, але зазнала значного впливу словенської мови.

Дивно, що більше як через 100 років побутування двох слов'янських азбук слов'янську пам'ятку переписано латинськими літерами, які для цього не зовсім пристосовані. Учені припускають, що або пам'ятку написано для тих людей, які володіли лише латинню, або сам автор не знав слов'янської грамоти. Про використання латинських літер для запису слов'янської мови свідчать також копії давніх текстів, переписаних у XV ст., що містяться у Клагенфуртському рукописі, зокрема запис латиною молитв «Вірую», «Отче наш», «Аве Марія».²⁶

Короткі відомості зі старослов'янської палеографії

Палеографія — це історико-філологічна наука, яка вивчає створення і розвиток письма, досліджує старовинні тексти.

Найдавніші старослов'янські тексти писали на пергаменті. Сам термін походить від назви малоазійського міста Пергамен, де вміли дуже якісно виготовляти цей матеріал. У найдавніших східнослов'янських пам'ятках цей матеріал називали «мѣхъ», «тѣлятина», «кожа», а в творах високого стилю — грецьким словом «*хартія*» або «*пергаментъ*».

Починаючи з XII ст. найпершими зі слов'ян для переписування пам'яток використовували папір болгари. На Русі папір з'явився у XIV ст. Спочатку його привозили зі Сходу, про що свідчить іранське походження назви «бумага». Українська назва «папір», як і польська «*papier*», чеська «*papír*», походить від романо-германського «*paper*» — папірус (водяна рослина, яка росте в дельті річки Ніл).

Папір порівняно з пергаментом має багато переваг: він дешевший, красивіший і практичніший. Філігранні водяні знаки на ньому дають змогу дослідникам із максимальною достовірністю встановити не лише час написання пам'ятки, а й місце її виготовлення.

За розміром рукописи були різними. Траплялися книги великого формату «в дестъ» і меншого — «пів дестъ», рідше були невеличкі книги. Рукописи найчастіше мали вигляд книги, рідше — сувою, особливо грамоти. Пергамент спочатку розлініювали за допомогою спеціального інструмента, так званого «хараксало», який при натискуванні робив лінії зразу на кількох сторінках.

Часто в рукописах робили так звані *заставки*, тобто розмальовували окремі літери певним орнаментом; інколи в текст вставляли малюнки — *мініатюри*, а початкові літери (*буквиці*) робили великого розміру.

У кирилиці використовували кілька способів письма. Найстаріші

²⁶ Сказания о начале славянской письменности. — М., 1981. — С.176.

пам'ятки виконані так званім «*уставом*», яким користувалися до XIV ст. Устав характерний чітким каліграфічним накресленням літер, кожна з яких виписували окремо, ставили майже перпендикулярно до рядка; вона мала форми, близькі до геометричних. При написанні найчастіше проміжки між словами не робили, а скорочення вживали рідко. Одним із найдавніших і найкрасивіших зразків уставного письма є графіка Остромирова євангелія. Найдавніші зразки уставу близькі до грецького унциального письма літургічних книг IX — XI ст. і відрізняються від нього тим, що грецькі літери мають нахил, а слов'янські — пряме начертання. Однак засвідчені південнослов'янські рукописи з похилим уставом (напр., Савина книга). Поступово характер уставу змінювався, зникла правильність заокруглень, чітке геометричне начертання літер. Так утворився *півустав*, для якого нехарактерні правильність та краса літер. Із XIV ст. півустав став основним типом письма, а на його основі поступово сформувався *скоротис*.

У глаголиці теж розрізняли устав та півустав, але для цієї азбуки характерним було вживання особливого типу глаголиці — *кутастої* — з прямими уставними буквами.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У чому виявляється спорідненість сучасних слов'янських мов? Чим це зумовлено? До якої сім'ї мов належить слов'янська група мов? Які ще групи мов є генетично спорідненими зі слов'янською?

2. Коли, на думку вчених, слов'яни виокремилися зі спільноіндоевропейської етнічної і мовної єдності?

3. Які історичні відомості про найдавніші слов'янські племена містяться в працях грецьких та римських істориків?

4. Що таке праслов'янська мова? Які хронологічні межі її функціонування?

5. Схарактеризуйте основні етапи формування праслов'янської мови, причини та час її розпаду.

6. На які групи поділяються сучасні слов'янські мови? Перелічіть мови, які належать до кожної групи, виокремивши серед них живі та мертві.

7. Витлумачте терміни "старослов'янська мова", "церковнослов'янська мова", "ізводи церковнослов'янської мови".

8. Які інші назви функціонують у науковій літературі на позначення найдавнішої писемної мови слов'ян?

9. У яких пам'ятках є відомості про історію виникнення та розвитку старослов'янської мови, діяльність "солунських братів"?

10. Яка роль Костянтина (Кирила) та Мефодія у створенні слов'янської писемності?

11. У яких країнах тривав розвиток слов'янської писемності після смерті Кирила та Мефодія?

12. Поясніть значення старослов'янської мови для наукового вивчення сучасних слов'янських мов.

13. Який слов'янський діалект ліг в основу старослов'янської мови? Чим це можна підтвердити?
14. У чому суть паннонської гіпотези походження старослов'янської мови? Ким і на основі яких фактів вона була спростована?
15. На основі яких джерел учені поновили звукову систему, граматичний лад і словниковий склад старослов'янської мови?
16. Назвіть основні пам'ятки, писані глаголицею і кирилицею. Коли і де їх було створено? Коротко схарактеризуйте їх, поясніть назви.
17. Назвіть найвідоміших вітчизняних і зарубіжних мовознавців-славистів та охарактеризуйте їхній внесок у дослідження старослов'янської мови.
18. Яку азбуку створив Костянтин: кирилицю чи глаголицю? Які факти підтверджують гіпотезу про давність глаголиці порівняно з кирилицею?
19. Якою азбукою написано найдавніші пам'ятки слов'янської писемності: Київські листки, Празькі уривки, Зографське євангеліє, Маріїнське євангеліє?
20. Якою азбукою написано найдавніші пам'ятки, створені у Моравії, де починали свою місіонерську діяльність Костянтин і Мефодій?
21. Мова яких пам'яток архаїчніша: глаголичних чи кириличних?
22. На основі яких азбук було створено кирилицю і глаголицю?
23. Яка з азбук досконаліша і зручніша для користування? У чому полягають переваги цієї азбуки?
24. У чому виявляється подібність і відмінність глаголиці та кирилиці? Проведіть порівняльний аналіз азбук.
25. Яка з двох азбук лягла в основу сучасних східнослов'янських алфавітів?
26. Які народи нині користуються письмом, побудованим на основі кирилиці?
27. Назвіть літери кирилиці, якими вона відрізняється від сучасного українського та російського алфавітів.
28. Які звуки в кирилиці позначали різними літерами?
29. Які літери кирилиці вживали лише в запозичених словах? Чому? Наведіть приклади таких слів.
30. Яких звуків слов'янської мови не було в грецькій мові? Які нові літери було створено для передачі таких звуків?
31. Які літери кирилиці були лігатурами?

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Які звуки (який звук) позначало сполучення старослов'янської мови *оу* у словах: *лоучь, оугълъ, оуста, оутро, доухъ, оумъ, оучити, другъ, хоудъ, стоуденьць, оухо, боудити, шоумъ, коуръ*?
2. Який звук у словах старослов'янської мови позначала літера *ѡ*? Який вона має відповідник у сучасних формах: *съкрѡшаємы, ѡмѣктє, наѡчитє, кмѡ, рекшѡ, икрѡсалимъ, ѡпѡститъ, иѡден, сѡкта, иѡда*?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Старослов'янська мова — це:

- а) умовна назва найдавнішої писемно-літературної мови слов'ян; мертва мова;
- б) найдавніша мова, якою розмовляли слов'яни;
- в) книжно-писемна мова, що під впливом живої народної мови набула місцевих мовних особливостей;
- г) прामова, яка виникла приблизно в II тисячолітті до нашої ери і була єдиною мовою всіх слов'ян до VII—VIII ст. н.е.

2. Прамовою для всіх слов'янських мов була:

- а) старослов'янська;
- б) давньоруська;
- в) давньоукраїнська;
- г) праслов'янська.

3. *Церковнослов'янською* мовою називають:

- а) хронологічно пізніші територіальні варіанти старослов'янської мови;
- б) мову церковних проповідей;
- в) народнорозмовну мову, спільну для всіх слов'ян;
- г) писемно-літературну мову, створену Костянтином і Мефодієм на основі одного з діалектів живої слов'янської мови.

4. Писемністю не засвідчені, тому є реконструкцією мови:

- а) праслов'янська мова та індоєвропейська;
- б) праслов'янська мова та старослов'янська;
- в) індоєвропейська та старослов'янська;
- г) церковнослов'янська та старослов'янська.

5. Живомовною основою старослов'янської мови є:

- а) середньонадніпрянський діалект української мови;
- б) солунсько-македонський діалект староболгарської мови;
- в) діалекти грецької мови;
- г) не було живомовної основи.

6. Старослов'янська мова належить до групи:

- а) західнослов'янських мов;
- б) східнослов'янських мов;
- в) південнослов'янських мов;
- г) є окремою групою.

7. Яка абетка лежить в основі кирилиці?

- а) грецька;
- б) арабська;
- в) латинська;
- г) єврейська.

8. Скільки літер було в глаголиці?

- а) 43;
- б) 40;
- в) 33;
- г) 32.

9. Скільки літер було в кирилиці?

- а) 43;
- б) 40;
- в) 33;
- г) 32.

10. Оберіть характеристику двох слов'янських азбук — кирилиці й глаголиці — за часом виникнення та функціонування:

- а) кирилиця давніша від глаголиці;
- б) глаголиця давніша від кирилиці;
- в) виникли й функціювали одночасно;
- г) їх неможливо зіставити.

11. Укажіть, коли на слов'янських землях з'явилися початки писемності:

- а) до прийняття християнства;
- б) перед розпадом праслов'янської мови;
- в) з прийняттям християнства;
- г) є різні думки.

12. Укажіть на час розвитку старослов'янської мови:

- а) 6-9 ст. н. е.;
- б) 9-11 ст. н. е.;
- в) 9-16 ст. н. е.;
- г) 6-16 ст. н. е.

13. Що таке «візантійський унціал»?

- а) діалект грецької мови;
- б) діалект староболгарської мови;
- в) урочисте письмо, яким писали богослужбні книги — джерело кирилиці;
- г) урочисте письмо, яким писали богослужбні книги — джерело глаголиці.

14. Літери кирилиці ѿ, ѣ, ѵ, ѣ, ѵ :

- а) уведені для передачі специфічних слов'янських звуків;
- б) запозичені з грецького письма;
- в) запозичені з єврейського алфавіту;
- г) запозичені з латини.

15. Літери кирилиці ъ, ы, ъ, ѣ, ю, ѡ, ѣ, ѥ, ѧ, Ѩ, ѩ :

- а) уведені для передачі специфічних слов'янських звуків;
- б) запозичені з грецького письма;
- в) запозичені з єврейського алфавіту;
- г) запозичені з латини.

16. Які літери кирилиці не мали числового значення?

- а) запозичені з грецького письма;
- б) запозичені з єврейського алфавіту;
- в) уведені для передачі специфічних слов'янських звуків;
- г) усі літери.

17. На чому ґрунтується гіпотеза про те, що слов'яни до прийняття християнства користувалися власним письмом.

- а) на свідченні болгарського письменника X ст. Чорноризця Храбра «**О писменеѡхъ**»;
- б) на свідченнях Костянтина і Мефодія;
- в) на свідченнях солунських слов'ян;
- г) на змісті богослужебних книг.

18. Кого вважають творцями слов'янської писемності?

- а) давньоболгарського письменника ченця Храбра;
- б) Костянтина Філософа і його брата Мефодія – солунських братів;
- в) язичницьких послідовників;
- г) імператорських послів.

19. Укажіть на найдавніші пам'ятки слов'янського письма періоду безпосередньої діяльності Костянтина і Мефодія та їх учнів:

- а) Остромирове євангеліє, Напис царя Самуїла;
- б) Маріїнське євангеліє, Празькі листки;
- в) Збірник Клоца, Листки Ундольського;
- г) не збереглися, бо були знищені після вигнання учнів Мефодія з Моравії.

20. Установіть співвідношення мов та групи, до якої вони належать:

- 1) російська, українська, білоруська;
  - 2) польська, чеська, словацька, серболужицька, кашубська;
  - 3) болгарська, сербська, хорватська, македонська, словенська, старослов'янська;
  - 4) румунська, молдавська, литовська.
- а) не належать до слов'янської групи мов;
  - б) західнослов'янська підгрупа слов'янських мов;
  - в) східнослов'янська підгрупа слов'янських мов;
  - г) південнослов'янська підгрупа слов'янських мов.

ФОНЕТИКА

ЗВУКОВА СИСТЕМА СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ IX СТ.

Фонетична структура складу

Доля двох слов'янських азбук склалася по-різному: глаголицю, починаючи з кінця X—поч. XI ст., поступово витіснила кирилиця, і вона вживалася лише в Хорватії та Далмації переважно для релігійних потреб. Кирилиця стала основою для сучасних українського, російського, білоруського, болгарського, сербського та македонського алфавітів. Із двох азбук більший практичний інтерес для нас має кирилиця, якою ми донині (хоча зі значними змінами) користуємося.

Характер звукової системи старослов'янської мови кирило-мефодіївської епохи можна встановити за допомогою порівняльного аналізу старослов'янських пам'яток між собою. Найхарактернішими рисами старослов'янської мови були такі:

1. У старослов'янській мові діяв *закон відкритого складу*. Згідно з цим законом усі склади були відкритими, тобто закінчувалися складотворчим. Напр.: **о-въ-ца, оу-чи-тє-ль**. Відкритість складів старослов'янська мова успадкувала від праслов'янської, винятком були лише деякі слова-проклітики: **из, без, въз, раз, об**. Однак у процесі їх приєднання до повнозначних слів змінювалося морфемне членування, і всі склади ставали відкритими: **из+ити = и-зи-ти; без+именьнъ = бе-зи-ме-нь-нъ**.

2. Склад був побудований за *принципом висхідної звучності*, тобто кожний наступний звук був звучнішим за попередній. Групи приголосних у середині слова не розчленовувалися між складами, а завжди починали склад: **бы-стръ, ро-ждь-ство**.

Коефіцієнти звучності подано в таблиці:

1	2	3	4	5	6
глухі щілинні с, ш, х, ф	глухі проривні п, т, к	дзвінки з, ж, в, д, г, ј, жд	носові сонорні м, н	плавні р, л та дзвінкий губний в	голосні звуки

Наприклад: испросити (и-спро-си-ти)

6 1256 16 26

Принцип висхідної звучності міг порушуватися на стику морфем: **въ-схо-ди-ти**. У другому складі [с], [х] — глухі, щілинні. Їх сусідство стало можливим тому, що при словотворенні (**въсходити < ходити**) кінцевий приголосний префікса утворював із початковим приголосним кореня та наступним складотворчим голосним один склад.

Спостерігалася тенденція до пом'якшення твердих приголосних перед голосними переднього ряду — за *принципом складового сингармонізму*, основна вимога якого — зближення за тембром голосних та приголосних у межах складу. Отже, тверді приголосні фонемі поєднувалися з голосними непереднього ряду, а м'які приголосні — з голосними переднього ряду. Порушення цього принципу могло спричинити асиміляцію твердих приголосних до м'яких.

3. При передачі запозичених слів теж діяв закон відкритого складу; закриті склади при цьому штучно відкривали за допомогою редукованих голосних **ь, ъ**. Напр.: гр. Αἴγυπτος — **Єгиптьъ**; гр. ψαλμος — **пъсалъмъ**; гр. Παυλος — **Павълъ**. Кінцевий приголосний, який закривав склад у запозичених словах, як правило, зникав: *sunus — **сынъ**, *v̥l̥kos — **влъкъ**.

4. У старослов'янській мові складотворчими могли бути не тільки голосні, а й плавні [р], [л]. Напр.: **зрьно, врѣхъ, плънъ**.

Оскільки кирилиця була створена на основі грецької азбуки, то вона зберігала окремі риси грецької передачі звуків. Так, звук [у] передавало сполучення літер **οϋ**; деякі грецькі літери вживали лише тому, що за ними було закріплене певне числове значення: **ξ** («ксі») та **ψ** («псі») не вживали для передачі слов'янських слів, бо звукосполучення [кс], [пс] до X ст. у слов'ян були неможливими, а для передачі грецизмів можна було використовувати літери **кс, пс**. Проте літера **ξ** мала закріплене числове значення «60», а **ψ** — «700», тому вони зберігалися в азбуці, їх зрідка використовували для передачі грецьких слів, напр.: **Алѣξανδρѣ, ψαλъмъ**. Особливістю кирилиці була також наявність літер-дублетів, тобто передача одного звука різними літерами. Так, звук [о] могла передавати, крім літери **ο**, також літера **ω** («омега»), яку використовували передусім для передачі числа «800»; звук [ф], крім літери **φ** («ферть»), передавала літера **ϕ** («фіта»); звук [і] передавали літерами **и** («іжеі»), **і** («іже») та грецька **ι** («іжиця»).

Система голосних звуків

Система вокалізму ранньої старослов'янської мови об'єднувала 11 звуків. Їх класифікували за такими показниками.

1. **За місцем артикуляції в горизонтальному напрямі** їх поділяли на голосні *переднього, середнього та заднього* рядів; **за ступенем підняття спинки язика у напрямі до твердого піднебіння** — на голосні *високого, середнього та низького* піднесення.

Піднесення	Ряд		
	передній	середній	задній
високе	и	ѣ	οϋ
середнє	ь, ѡ, є		ο, ѣ, ж
низьке	ѣ		а

2. Залежно від участі м'якого піднебіння у творенні звуків голосні поділяли на *носові* (**ж**, **л**) та *ротові*, або *чисті* (**и**, **ѣ**, **є**, **ь**, **ы**, **оу**, **о**, **ъ**, **а**). При творенні носових голосних струмівь видихуваного повітря потрапляв у носову порожнину, надаючи вимові носового призвуку. Фонетичне значення юсів відкрив О. Востоков, досліджуючи Остромирове євангеліє. Він перший звернув увагу на те, що носовим **ж**, **л** у польській мові відповідають носові голосні *ą*, *ę*:

ржка — *ęka*

пѣть — *pieć*

Думку О. Востокова продовжував розвивати Ф. Міклошич, порівнюючи факти старослов'янських пам'яток із відповідниками інших мов:

пѣтикоствѣ — гр. *πεντεκοστή*

вѣзати — санскр. *bandh*

дѣсѣть — санскр. *dasan*, лат. *decem*

гѣсь — лат. *anser*, давн. верхн. нім. *gans*

жгль — лат. *angulus*

ржка — лит. *ranka*

Графічне написання глаголичної літери юса великого вчені пояснюють як лігатуру **о** + **н**, а юса малого відповідно **е** + **н**.

Голосні **л** та **ж** функціювали в позиції перед приголосними і в кінці слова; у позиції перед голосним кожному з них відповідали два звуки: **л** відповідав голосний переднього ряду **є** або **ь** + носовий приголосний (**н**, **м**). Напр.: **сѣмѣл** — *сѣмене*, **пѣти** — *пѣнж*, **вѣзати** — *вѣзьметь*.

Голосному **ж** у такій позиції відповідав голосний заднього ряду (**о**, **ъ**) + носовий приголосний (**н**, **м**). Напр.: **пжто** — *запона*, **наджти** — *надъменъ*.

Після пом'якшених приголосних [о] носовий передавали лігатурою **ѣж**: **орѣж**, **хвалѣж**; на початку складу ця лігатура мала фонетичне вираження [j + носовий о]: **знаѣж**, **тобоѣж**.

Лігатуру **ѣл** найчастіше вживали на початку складу як сполучення [j + носовий е]: **ѣза**, **ѣти**, **ѣзыкъ**. Після приголосних вона функціювала значно рідше і означала носовий [е] після пом'якшеного приголосного: **мѣл**, **дѣсѣть**.

3. За тривалістю (часокількістю) усі звуки поділяли на *голосні повного творення* **и**, **є**, **ж**, **л**, **ѣ**, **ы**, **оу**, **о**, **а** та *неповного творення*, або *редуковані* (від лат. *reductio* — зменшення, скорочення), **ъ**, **ь**. Позиційно редукованими були також **ы** та **и**, які утворилися з **ъ**, **ь** перед **ј** або **і**. Редукованими голосні **ъ**, **ь** називали тому, що вони були коротшими від голосних **о**, **е**, хоча передавали з ними якісно однакові звуки. Редуковані голосні ніколи не вживали на початку слова, вони функціювали після приголосних у середині чи кінці слова: **чъто**, **дънь**, **мъногъ**.

4. За участю губ у творенні голосні поділяли на *лабіалізовані* **о**, **оу**, **ж** та *нелабіалізовані* — решта звуків.

Написання **оу**, яке складається з двох літер **о** + **у**, означає один звук [y] і використовується за аналогією до грецького письма, де лігатуру **ου** вживали для позначення звука [y]. Інколи в такому самому фонетичному значенні кириличні

тексти фіксують написання літери Ѣ, яка теж є своєрідною лігатурою літер оу. Після м'яких та пом'якшених приголосних голосний [у] передавали лігатурою ю: **любы, землю**. На початку складу ю передавала сполучення звуків [j+у]: **юноша, краю**.

Старослов'янська літера Ѣ означала звук, який є специфічним і остаточно невизначеним щодо своєї фізіологічної природи. Так, на думку П. Фортунатова, старослов'янський Ѣ у більшості слов'янських діалектів вимовляли як сполучення «нескладовий [i]+складовий [e]+нескладовий [a]=[iea]».

Для виявлення фонетичної природи цієї літери варто звернутися до порівняльного аналізу слов'янських коренів з аналогічними відповідниками інших споріднених мов. Напр.:

дѣти — лит. *deti*; гр. *τινημι*; гот. *gatēts*

сѣмѧ — лит. *seju*; лат. *sēmen*

цѣна — лит. *kaina*; гр. *ποινη*

лѣвъ — гр. *λαιος*; лат. *laevus*

У російській мові на місці колишнього Ѣ звучить [e]; в українській — [i]; у болгарській — [e, я, ^еa]; у сербській, хорватській — [uje, je]; у чеській — [ie, e]; у польській — [ⁱa, ⁱe].

Треба зважати також на те, що літера Ѣ у кириличних і глаголичних пам'ятках передавала не тотожні звуки. У глаголиці не було окремої літери для позначення а (йотованого [a]), тому його передавали тією ж літерою, що й Ѣ, тобто Ѧ. Тому М. Грунський вважає, що глаголичний Ѣ вимовляли як звук, близький до [ja]. У кириличних пам'ятках Ѣ і ѧ розрізняли, хоча інколи фіксували написання Ѣ замість ѧ: **волѢ, огнѢ, кораблѢ**.

А. Селіщев уважав, що в старослов'янській мові Ѣ передавав широкий голосний переднього ряду [^яa] з пом'якшенням попереднього приголосного, а в мові східних слов'ян це був голосний закритий, вищого ступеня піднесення, ніж [e] — імовірно [eⁱ].

Голосний ѣ імовірно був схожим на російський [ы], його вживали винятково після твердих приголосних: **сынѣ, паки, рабы**.

Сильна і слабка позиції редукованих

Характерною особливістю системи вокалізму старослов'янської мови було протиставлення голосних повного творення і редукованих. Причиною цього розрізнення було те, що вимова голосних повного творення не залежала від положення у слові, а звучання редукованих було зумовлене їхньою фонетичною позицією. За припущеннями вчених, що ґрунтуються на порівнянні слов'янських і неслов'янських мов, у яких зафіксовані однакові корені, голосні Ѣ, ѣ мали різний фонетичний вияв. Однак ці порівняння дають чималу кількість відповідників: це можуть бути **о, е; а, іе; а** та ін. (пол. *sen, dzień*; чes. *sen, den*; серб. *сан, дан*; болг. *сън, ден*). У словах із Ѣ, ѣ, що зберегли залишки спільного кореня, у неслов'янських мовах зафіксовано такі

відповідники: ст-сл. **дъшти**; гр. $\delta\upsilon\acute{\upsilon}\alpha\tau\eta\rho$; лит. *ductė*; санскр. *duhitar*; нім. *Tocher*; ст-сл. **медъ**; гр. $\mu\acute{\epsilon}\upsilon\nu$; ст-сл. **огнь**, лат. *ignis*, санскр. *agni*. Голосні [и, і] в цих мовах, яким відповідають старослов'янські **ѣ, ѥ**, були короткими, що свідчить про певну обмеженість тривалості **ѣ, ѥ**. На підставі таких порівнянь учені і називають старослов'янські **ѣ, ѥ** голосними неповного творення, або редукованими.

В епоху створення слов'янської писемності, тобто в другій половині IX ст., у македонських говорах **ѣ і ѥ**, мабуть, вимовляли по-різному. Місце цих голосних у слов'янській системі фонологічних протиставлень та пізніша доля їх у слов'янських мовах дають підстави вважати, що в одних фонетичних умовах їх не вимовляли (слабка позиція редукованих), а в інших — вимовляли невиразно (сильна позиція редукованих). У сильній позиції вимова **ѣ** була наближена до вимови голосниго [о]; **ѥ** — до [е]; у слабкій вони позначали фонетичний нуль звука.

Учені вважають, що в другій половині IX ст. у говорах, які лягли в основу старослов'янської мови, редуковані перебували в тих позиціях, що й у більш ранній період. Крім давніх слов'янських **ѣ, ѥ**, у фонетичній системі старослов'янської мови були **ѣ, ѥ**, які з'явилися при фонетичному освоєнні запозичених слів — штучному відкритті закритих складів та деяких груп приголосних іншомовних запозичень за допомогою редукованих. Напр.: гр. $\psi\alpha\lambda\mu\omicron\varsigma$ — ст-сл. **пѣсалѣмѣ**; гр. Αἴγυπτος — ст-сл. **егѣпѣтѣ**.

Сильна позиція редукованих

1. Під наголосом: **шѣ'пѣтѣ, тѣ'мѣнѣ**.

2. Перед складом із редукованим у слабкій позиції: **дѣнѣ, сѣнѣ, правѣдѣнѣ**.

Слабка позиція редукованих

1. В абсолютному кінці слова: **пѣтѣ, властѣ, домѣ**.

2. Перед складом із голосним повного творення: **чѣто, дѣва**.

3. Перед складом із редукованим у сильній позиції: **вѣздѣхѣ, дѣнѣсь**.

Позиції редукованих могли чергуватися у формах одного слова залежно від фонетичного оточення: **дѣнѣ** — **дѣни**; **сѣнѣ** — **сѣна**.

Абсолютне ослаблення редукованих у слабкій позиції, відсутність їх фонетичного вияву зумовило поступову втрату цих голосних у написанні та часте змішування у пам'ятках. У сильній позиції редуковані, навпаки, посилювалися і поступово переходили в голосні повного творення, що знайшло своє відображення в слов'янських пам'ятках.

Редуковані **ы, и**

Крім **ѣ, ѥ**, у старослов'янській мові редукованими були **ы, и** у позиції перед [j, i]. Напр.: **крыкши, добрыи, выинж, вы истинж**. Такі голосні відрізнялися від **ы, и** у позиціях, як-от: **сынѣ, бити** тощо, оскільки були голосними неповного творення, схожими в акустичному аспекті на **ы, и**.

Творилися ці голосні з високим підняттям спинки язика під впливом наступних [j, ɪ]. Підтвердженням неповноти творення їх є те, що ці голосні в старослов'янських пам'ятках паралельно представлені й передачею через редуковані ъ, ь: наречєныи — наречєнъи, гостикє — гостькє, людии — людъи та ін.

Система приголосних звуків

Система консонантизму ранньої старослов'янської мови об'єднувала такі приголосні: б, п, в, м, д, т, з, с, л, н, р, ј, ѡ, ц, ч, ж, ш, шт, жд, г, к, х, ф. Класифікували їх за місцем творення, за способом творення, за співвідношенням голосу й шуму, за твердістю/м'якістю.

Класифікація приголосних звуків

спосіб творення	місце творення		губні	язикові		
				передньо-язикові	середньо-язикові	задньо-язикові
шумні	проривні	дзвінкі	б	д		г
		глухі	п	т		к
	щілинні	дзвінкі	в	з, ж	й	
		глухі	(ф)	с, ш		х
африкати	дзвінкі		ѡ			
	глухі		ц, ч			
складні	дзвінкі		жд			
	глухі		шт			
сонорні	носові		м	н		
	плавні			р, л		

1. За місцем творення:

- губні — губно-губні: б, п, м
- губно-зубні: в, ф
- язикові — передньоязикові: д, т, з, с, ѡ, ц, л, н, ж, ч, ш, р
- середньоязикові: й
- задньоязикові: г, к, х

2. За способом творення:

- проривні: б, п, д, т, г, к
- щілинні: в, ф, з, с, ж, ш, х, й
- африкати: ѡ, ц, ч
- складні: жд, шт
- зімкнено-прохідні: м, н, р, л

3. За співвідношенням голосу і шуму:

- сонорні: м, н, р, л, й
- шумні — дзвінкі: б, д, г, в, з, ж, ѡ
- глухі: п, т, к, ф, с, ш, ц, ч, х

4. За твердістю/м'якістю:

— постійно тверді: г, к, х

— постійно м'які: й, ѝ, ц, ж, ч, ш, жд, шт.

— решта приголосних залежно від позиції у слові могли бути твердими або пом'якшеними.

Після постійно твердих приголосних могли стояти лише голосні непереднього ряду, які не вимагали пом'якшення попереднього приголосного. Виняток становили лише поодинокі пізні запозичення з грецької мови, де задньоязикові могли поєднуватися з голосними переднього ряду: **кєдръ, хєроуѡвимъ, кгипьтъ.**

Для передачі приголосного звука [j] у старослов'янській мові не було спеціальної літери. Сполучення з j передавали за допомогою йотованих букв-лігатур: **к (je), ѡ (jen), ѧ (ja)** та ін. Напр.: **єдинь, приѡти, добраѧ.**

Літери **ц, жд** передавали палатальні звуки [št'], [žd'].

Складотворчі сонорні р, л

Південнослов'янські мови (болгарська, сербська, хорватська, словенська) і близькі до них західнослов'янські (словацька, чеська) здавна мали складотворчі сонорні **г, ѡ**, що підтверджено сучасними формами: у сербській, хорватській і словенській мовах зберігся складотворчий **г** (серб. *прст, хрват*; словен. *srce, trg* (базар); у чеській — **г, ѡ** (*vlна* (шерсть), *prst, Plzen, Brno*); у словацькій — **г, ѡ** (*vrba, vlk, smrt*).

У болгарській мові плавні втратили складотворчість уже в історичний період, вони замінилися сполученнями **р, л + ѡ**: *вѣрба, зѣрно, вѣлк.*

У мовах північно-західних слов'ян (лужицькій, польській, полабській, кашубській) та східних (українській, російській, білоруській) немає складотворчих сонорних, їм відповідають сполучення «о, е + р, л»: *торг, вовк, верба.*

У старослов'янській мові складотворчими могли бути не лише голосні, а й сонорні **р, л**. На письмі ці сонорні завжди були у сполученнях **рѡ, лѡ, рь, ль**. Складність виділення складотворчих сонорних полягає в тому, що ці сполучення мали подвійний вияв:

1. Нескладовий **р, л + складовий ѡ, ѡ**. Напр.: **крѡвь, трѡхъ, плѡтъ, вѡвь**. Таким сполученням у сучасних східнослов'янських аналогах відповідає такий самий порядок складових елементів: голосний стоїть після сонорного — *кров, плоть.*

2. Складовий **р, л + нескладовий ѡ, ѡ**. Напр.: **зѡно, вѡкъ, грѡло, длѡгъ, вѡхъ**. У сучасних східнослов'янських відповідниках їм відповідає зворотний порядок елементів: голосний стоїть перед сонорним — *горло, верх, полк.*

Складотворчість сонорних у таких сполуках підтверджують і тим, що пам'ятки фіксують приклади без нескладових редукованих. Напр.: **врѡу, срдѡце, цркѡве** (Зогр. єв.); **милосрдѡва** (Мар. єв.); **тврдѡ, сѡмртѡ** (Син. пс.).

Діакритичні (або надрядкові) знаки

Кирилична і глаголична азбуки широко використовували систему діакритичних (розрізнявальних) знаків, запозичених із грецької мови. Найпоширенішими з них були *камора*, *паєрик* і *титло*.

Камора, яка мала вигляд апострофа ('), скісної риски (') чи маленького півкола (^), функціонувала для позначення м'яких приголосних **л**, **р**, **н**. Напр.: **вол'я**, **кон'ь**, **морѣ**. Зрідка знак міг бути над губними приголосними **в**, **п**, **в**, **м**. Напр.: **пристѣп'ь**, **пристав'єник**.

У словах, запозичених з інших мов, цей знак вживали над літерами **г**, **к**, **х** у позиції перед **є**, **и** для позначення пом'якшеної вимови цих приголосних. Напр.: **к'єсарь**, **агг'єлъ**, **рах'илъ**.

Знак *паєрик*, або *єртиця*, вживали для позначення пропущеної літери **ъ** або **ь**. Він мав такі варіанти: ' , ' , ' , напр.: **к'сто**, **д'ва**, **м'нѣ**.

Найчастіше вживали знак *титло* (~), який мав кілька варіантів написання і позначав скорочене написання слів або числове значення літер. Напр.: **члѣвкъ** (чоловік), **ісѣъ** (Ісус), **ѣца** (Богородиця); **.Ѧ**. — 11, **.Ѧ**. — 40. Скорочували широковживані слова — найчастіше релігійні терміни, які легко могли розуміти читачі. Проте скороченню не підлягали початок і кінець слова, нерідко над пропущенням дописували одну з пропущених літер для орієнтира читачам. Напр.: **црѣъ**, **чкѣъ**.

Дуже рідко, непослідовно, переважно за грецькою традицією над голосними ставили *духи* або *придухи*, які мали суто графічне значення.

Поступово вживання діакритичних знаків стає обмеженим, бо вони не отримали живого підтвердження в старослов'янській мові, а вживали їх лише за традицією.

Розділові знаки

Система розділових знаків старослов'янської мови перебувала в стадії формування, вживали їх рідко і часто незакономірно. Найпоширенішими були: крапка, двокрапка, крапка з комою. Крапка могла бути нижньою, середньою, верхньою і ставили її в кінці та середині речення. Уживання нижньої та середньої крапок продовжувало грецьку традицію, яку запропонував у 194 р. до н. е. Аристофан Візантійський. За допомогою нижньої, середньої та верхньої крапок він членував тексти на різні паузи. Найменші частини він відмежовував нижньою крапкою, яку називав *комма*, більші — середньою (*колон*), а найбільші — крапкою вгорі рядка (*період*). У значенні крапки зрідка вживали двокрапку, а крапка з комою мала значення знака питання.

Для позначення кінця розділу, частини або твору переписувачі ставили двокрапку чи вимальовували так звану *стишицю*, або *статтю*, що мала вигляд комбінації крапок чи крапок і рисок, хрестика. Напр.: **::**.

Числове значення літер кирилиці

Слов'яни не користувалися ні арабськими, ні римськими цифрами, хоча мали досить розвинену систему лічби. Для позначення чисел за візантійською традицією використовували літери кириличного і глаголичного алфавітів, хоча між собою вони різнилися за числовим значенням.

Кириличну азбуку в числовому позначенні вживали за грецьким зразком, тобто кириличні літери, які не мали відповідників у грецькій азбуці, для числового позначення не використовували.

Для позначення числового значення літери виокремлювали крапками з обох боків (рідше з одного боку) і титлом угорі. Напр.: **̄а.** — 1; **̄кв̄.** — 22; **̄рд̄.** — 134.

Числа від 11 до 20 позначали поєднанням одиниць з і десятиричним, проте одиниці писали попереду десятка: **11** — **̄лі.**; **12** — **̄ві.**; для позначення чисел більше 20 показники одиниці писали після показника десятків: **23** — **̄кг̄.**; **88** — **̄пї.**

Якщо одиниці, десятки і сотні були закріплені за певними літерами, то тисячу позначали спеціальним знаком †, який ставили перед літерами, що означали їх кількість. Напр.: **†а.** — 1.000; **†в.** — 2.000 тощо.

Роки слов'яни рахували за візантійським літочисленням від створення світу, 5508 до н. е. Для з'ясування реального часу необхідно від числа, зафіксованого у пам'ятці, відняти цифру 5508.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У чому суть закону відкритого складу? Коли діяв цей закон? Який він мав вияв у праслов'янській та старослов'янській мовах?

2. У чому суть принципу висхідної звучності, який визначав побудову складів слів старослов'янської мови? Назвіть можливий порядок розташування звуків у межах складу (за співвідношенням голосу і шуму).

3. Які звуки старослов'янської мови могли виконувати функцію складотворчих? Які закономірності підпорядкування сполучень приголосних у складах?

4. У чому суть принципу складового сингармонізму?

5. Скільки голосних звуків було в старослов'янській мові?

6. Яких звуків старослов'янської мови немає в сучасній українській мові? Які літери їх позначали?

7. Порівняйте таблицю голосних старослов'янської мови з таблицею голосних сучасної української мови, поясніть відмінності між ними.

8. Назвіть голосні повного творення та редуковані; чисті та носові; лабіалізовані та нелабіалізовані.

9. За яких умов редуковані **ъ**, **ь** були в сильній позиції?

10. За яких умов редуковані **ъ**, **ь** займали слабку позицію?

11. У яких словах голосні **ы, и** були редукованими?
12. Яке звукове значення, на думку вчених П. Фортунатова, А. Селіщева, М. Грунського, має літера **ѣ**?
13. Які звуки передавали літери **ж** (юс великий) і **ѡ** (юс малий)? Хто розкрив їх звукову природу?
14. Як у кирилиці позначено звуки [o] та [i]?
15. Які голосні старослов'янської мови не вживали на початку слова?
16. Назвіть принципи класифікації приголосних звуків у старослов'янській мові. Виокремте групи приголосних за місцем творення; способом творення; співвідношенням голосу та шуму; твердістю і м'якістю.
17. Якого губного приголосного не було в слов'янських мовах, а був у запозичених із грецької мови словах? Наведіть приклади.
18. Виокремте характерні особливості задньоязикових приголосних старослов'янської мови.
19. Назвіть приголосні, що були постійно м'якими. З якими голосними вони могли поєднуватися?
20. Назвіть пари приголосних за твердістю-м'якістю.
21. Які приголосні могли бути твердими, напівм'якими або м'якими?
22. Дайте артикуляційну характеристику приголосного звука [j]. Як графічно його позначали? Наведіть приклади.
23. Назвіть пари шумних приголосних за дзвінкістю-глухістю. Порівняйте їх із такими парами сучасної української мови. Назвіть шумні приголосні старослов'янської мови, які не мали співвідносних пар.
24. За якими критеріями можна практично відрізнити складотворчі й нескладотворчі **р, л** у старослов'янських пам'ятках?
25. Які діакритичні знаки вживали в текстах старослов'янської мови і з якою метою?
26. Які літери кирилиці мали числове значення? Як його відображали в текстах?

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Поділіть слова на склади, схарактеризуйте їх. Поясніть на прикладах, як діяли принципи висхідної звучності та складового сингармонізму, котрі визначали структуру складів старослов'янської мови: **чловѣчество, овьца, правьда, пѣснь, тьмьнѣ, скръжьтѣ, окръстѣ, правьдѣнѣи, коупьно, мъгла, рождѣство, мъзда, истачати, слѣнце, милосръдовати, оплотомѣ, нести, вѣсплакавьши, стрѣла, блѣскѣ, прѣславьноу, разбити, виноградѣ, мозгѣ, клѣтва, вѣзмошти, брады, медведѣ, вѣзвратити, гвоздѣ, агнь, вѣстрѣтити, знати, пѣснь, дѣхнѣти, пекла, могла, везла, добръ, ѡзва, мждръ, строгѣ, дланѣ.**
2. Виокремте у словах групи приголосних, укажіть на їх місце в структурі складу та з'ясуйте, чи дотримано в ньому принципу висхідної звучності: **вихръ, братръ, мръзость, бѣстрѣ, пригваждати, вѣплѣ.**

3. Поясніть, чи правильно здійснено поділ на склади в словах: прь-сте-нь, до-мъ, тво-рь-ць, жи-ти-ю, ра-спь-нж, не-я-сгы-ть, длъ-жь-но, гръ-чь-скъ.

4. Порівняйте слова старослов'янської та сучасної української і російської мов, схарактеризуйте структуру складів у слов'янських мовах.

старослов'янська мова	українська мова	російська мова
дрѣво	дерево	дерево
врана	ворона	ворона
воскъ	віск	воск
сонъ	сон	сон
кѣназь	князь	князь
дѣнь	день	день
языкъ	язык	язык
брада	борода	борода
ободъ	обід	обод
дѣска	дошка	дошка
миръ	мир	мир
блѣгары	болгари	болгари
ковъчегъ	ковчег	ковчег

5. Визначте позиції редукованих у словах: вѣшьдѣ, вѣнжтрѣ, сѣворѣ, постѣлавѣ, сѣвѣщавѣ, осьлѣ, рѣтѣ, вѣдѣлѣ, коупно, двѣрьмѣ, дѣнь, дѣнесѣ, вѣсь, мжжѣ, брѣвѣ, дѣва, бѣрати, вѣзьмж, пѣсѣкъ, ловѣць, пыж, тѣчьнѣ, творѣць, кротѣкъ, грѣстѣ, жѣньцьмѣ, слѣньце, врѣтѣпѣ, лѣстѣць, вѣнѣць, пришѣльць, тѣмьница, лѣстѣ, отѣць, лѣгѣкъ, чѣстѣнѣ, страшьнѣ.

6. Визначте позиції зредукованих у словах із тексту: члѣкъ єдинѣ сѣтвори вечерѣ и зѣва мѣногы. и постѣла раѣвъ свои вѣ годѣ вечера. рѣшти зѣванымѣ градѣте. ѣко оуже готова сжѣть вѣсѣ і начасѣ вѣкоупѣ отѣрицати сѣ вѣси. прѣвы рече ємоу. село коупихѣ и имамѣ нжждж изити и видѣти є. молиж тѣ имѣи ма отѣрочѣна. и дроугы рече сжпржгѣ воловѣныхѣ коупихѣ патѣ. и градѣ искоуѣсихѣ ихѣ. молиж тѣ имѣи ма отѣрочѣна. и дроугы рече женѣ поѣсѣ и сего ради не могж прити (Мар. єв.).

7. З'ясуйте, які голосні сучасної української мови відповідають редукованим голосним старослов'янської мови: творѣць, плѣзати, жѣньцьмѣ, крѣвѣ, грѣдостѣ, дѣждѣ, тѣстѣ, плѣтѣ, срѣдѣце, правѣдѣникѣ, жрѣць.

8. Визначте позиції зредукованих ѣ та ѣ у словах: вѣсе, дѣньмѣ, кѣназь, грѣмѣ, дѣва, брѣникѣ, тѣпѣтѣ, тѣчьнѣ, тѣмьни, тѣмьнѣ, тѣгда, лѣстѣць, лѣстѣца, крѣпѣкъ, крѣпѣкѣи, сѣвѣстѣ, жѣрьчьскѣ, кѣнига, кѣде, чѣстѣнѣ, чѣстѣни, кжсѣкъ, отѣць, сѣмокѣвѣница, прншѣльць, прншѣльца, вѣзьмж, вѣзѣти, зѣло, зѣлѣ, сѣнѣ, сѣна, дѣщи, пѣтица, шѣли, кратѣкъ, кратѣкѣи, шѣвьць, шѣвьца, сѣзьдати, дѣскѣ, сѣбѣрати, пѣстрага, сѣто, вѣ градѣ, вѣ вѣсѣж, вѣдѣнѣ, вѣдѣни.

9. Поясніть, правильно чи ні вжито редуковані **ъ, ь** у прикладах із пам'яток: **ложь** (Син. пс.), **лъжа** (Остр. єв.); **дождь** (Син. пс.), **дъждь** (Остр. єв.); **день** (Син. пс.), **днь** (Остр. єв.); **оумерь** (Супр. рук.), **оумьрь** (Остр. єв.); **пришелець** (Мар. єв.), **пришьльць** (Остр. єв.).

10. Визначте позицію редукованих у словах. Змініть форми цих слів так, щоб відбулося чергування позицій редукованих: **днь, снь, осьль, шьдъше, горькъ, градць, длъжьнь, кроткъ, льстьць, срьдце, сьмрьтьнь.**

11. Визначте, які з голосних **ы, и** були редукованими, а які — голосними повного творення: **кънигы, бьтик, влагы, жнтик, владька, ходити, достогание, стьны, отрочин, копик, жрьбни, коупити, властия, дьуханик.**

12. Схарактеризуйте голосні у словах: **сиж, стоудень, пльнь, жати, кждоу, ревро, соль, радъ, зьреть, неясуть.**

13. Поясніть чергування голосних у словах. Назвіть особливості цих голосних: **жати — жьнж; пжто — опона; мати — мьнж; начати — начьнж; распати — распьнж; сьма — сьмена; джти — дьмж.**

14. Схарактеризуйте приголосні у словах: **мжж, прияти, боудити, рька, мвро, шалъмъ, доухъ.**

15. Визначте голосні за їх характеристикою:

а) голосний переднього ряду, високого піднесення, повного творення, чистий, нелабіалізований;

б) голосний заднього ряду, середнього піднесення, лабіалізований, чистий, повного творення;

в) голосний середнього ряду, високого піднесення, нелабіалізований, чистий, повного творення;

г) голосний переднього ряду, середнього піднесення, нелабіалізований, носовий, повного творення;

д) голосний заднього ряду, високого піднесення, лабіалізований, чистий, повного творення;

е) голосний переднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, чистий, повного творення;

є) голосний заднього ряду, середнього піднесення, чистий, редукований.

16. Визначте приголосні за артикуляційними характеристиками:

а) губний, проривний, дзвінкий, пом'якшений;

б) передньоязиковий, фрикативний, дзвінкий, м'який;

в) передньоязиковий, сонорний, дрижачий, пом'якшений;

г) губний, сонорний, носовий, твердий.

17. Випишіть слова, у яких сонорні **р, л** складотворчі: **вьртеть, плть, хлъмъ, крьвь, мрьтвьць, жлътъ, скрьжьтъ, крьстъ, жрьло, зрьно, млънин, чрьвь, млъва, брьвно, крьмити, гръсть.**

18. Поділіть слова на склади. Чи послідовно діють складові закони старослов'янської мови? Визначте, у яких словах **р, л** є складотворними: **молитва, пнь, срьдце, огнь, ишедь, оушьны, разоумьнь, расхытити,**

дъждь, безименный, много, братство, всплакати, островъ, тьчынъ, наставникъ, тръжъникъ, рождество, дръжати, кръвь, добро, прьстьнь, стратигъ, сънити, сън имъ.

19. Випишіть із тексту окремо приголосні постійно тверді, постійно м'які, позиційно тверді чи пом'якшені: **призъвавъ же и десать рабъ своихъ. ї дастъ имъ десать мънасъ. ї рече къ нимъ. коупаѣ дѣите дондеже приѣѣ. граждане же его ненавидѣахъ его (Мар. ев.). въ окръстнихъ селѣхъ и всѣхъ коупатъ севѣ хлѣбъы (Зогр. ев.).**

20. Випишіть із тексту слова, де є приголосні споконвічно тверді, постійно м'які, позиційно тверді чи пом'якшені. Підкресліть ці приголосні. **рече гѣ притъчѣ снѣж. подобно естъ црѣствіе нѣкое члѣкоу црю. иже изволи съвѣщати слово съ рабы своїми. зачънъшю же емоу сѣрицати слово. приведе сѣ емоу единъ длъжъникъ тѣмѣ талантъ. и не имѣцю емоу что въздати. повѣлѣ емоу гѣ продати сѣ. и женѣ и все имѣніе свое. падъ же рабъ онъ кланѣаше сѣ емоу. глѣ гѣ потрѣпи о мнѣ. и все ти въздамъ...(Сав. кн.)**

21. Виділіть у словах групи приголосних за способом творення: а) проривні; б) фрикативні; в) африкати; г) складні; д) носові; е) дрижачі: **дымъ, цена, шоумъ, конь, хытръ, боури, прахъ гласъ, хитонъ, мракъ, зѣло, чьто, ложе, поле, вранъ, боль, сънъ, рыва, вождъ, плащъ, старыць, широта.**

22. Виокреміть у словах задньоязикові приголосні, поясніть характерні особливості їх: **гѣва, хытрыи, гвоздь, смѣхъ, плькъ, лъгати, къде, соухъ, высокъ.**

23. Підкресліть у словах задньоязикові приголосні, поясніть їхні характерні особливості. Чи пов'язано з цими особливостями вживання їх лише перед голосними попереднього ряду? **гънати, кыснѣти, къде, богыни, хытръ, прахъ.**

24. Поясніть написання **гы, кы, хы**, а не **ги, ки, хи** у старослов'янських словах: **гыбель, кыснѣти, хытрыи, кыдати, хыштеник, богыни, великыи?**

25. Поясніть, чому в деяких словах трапляються сполучення **ги, ки, хи, ге, ке, хе**: **никифоръ, китъ, хероувимъ, египтъ, кипарисъ, геена, ангелъ, кедръ, хитонъ, херсонъ.**

26. Назвіть у словах приголосні, які були постійно м'якими, із якими голосними вони могли сполучатися? **ножь, нашъ, плачь, плаштъ, жила, широта, чьто, вождъ, отецъ, нашии, сѣница.**

27. Знайдіть приголосні, які залежно від позиції у слові могли бути твердими і пом'якшеними: **вѣкъ, бездѣна, оумъ, вранъ, плести, джѣвъ, трава, оумѣти, капати.**

28. Прочитайте слова, схарактеризуйте в них звук [j]. Як він позначений на письмі? **языкъ, чаганик, знакъмыи, клен, ютро, гарость, въстрѣгаѣште, истѣкаѣшта.**

29. Визначте слово за артикуляційними характеристиками звуків:

а) слово складається з 4 звуків:

- голосний, заднього ряду, середнього піднесення, повного творення,

носовий, лабіалізований;

- приголосний, проривний, задньоязиковий, дзвінкий, постійно твердий;
- приголосний, плавний, передньоязиковий, сонорний, пом'якшений;
- голосний, переднього ряду, середнього піднесення, редукований, у слабкій позиції, нелабіалізований.

б) слово складається з 4 звуків:

- приголосний, носовий, губний, сонорний, непом'якшений;
- голосний, переднього ряду, середнього піднесення, повного творення, носовий, нелабіалізований;

- приголосний, щілинний, передньоязиковий, шумний, глухий, непом'якшений;

- голосний, заднього ряду, середнього піднесення, повного творення, чистий, лабіалізований.

30. Відтворіть старослов'янські форми слів, поясніть звукові відповідники: *зять, зуб, князь, дуб, десять, мудро, путь, рука, трясти, б'ю, теля, знаю, губа, жатва, душа, м'яти, пам'ять, клятва.*

31. Запишіть цифрами такі числові позначення: *.ѡ., .г., .и., .м., .ф., .бѡ., .лі., .ді., .кѡ., .рлѡ., рѡі, ѡ.вѡнѡ.*

32. Запишіть літерами кирилиці такі числа: 2, 4, 8, 9, 19, 23, 27, 31, 35, 42, 49, 50, 53, 61, 89, 97, 102, 134, 365, 476, 682, 980, 1000, 1400, 1560.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Принцип висхідної звучності складів полягав у тому, що:

- а) у межах складу поєднувалися звуки різної артикуляції;
- б) у межах складу поєднувалися звуки подібної артикуляції;
- в) склад закінчувався на приголосний;
- г) кожний наступний звук складу був звучнішим за попередній.

2. Укажіть, у яких словах поділ на склади здійснено правильно:

- а) до-врѡ, чло-вѡ-кѡ, ви-хрь;
- б) овѡ-ца, зьр-но, мж-жь;
- в) же-на, правѡ-да, ра-вѡ;
- г) тѡ-мѡ-нѡ, сынѡ, пѡ-снѡ.

3. У системі вокалізму старослов'янської мови голосних звуків було:

- а) 6;
- б) 11;
- в) 5;
- г) 12.

4. До голосних переднього ряду належали звуки, позначені літерами:

- а) и, і, ѡ, оу;
- б) е, и, ѡ, ѡ, ж;

- в) и, і, є, ѡ, њ, ѣ;
- г) о, ѣ, є, и, њ.

5. Хто з'ясував звукову природу носових голосних старослов'янської мови:

- а) О.Востоков;
- б) О.Потебня;
- в) Ю.Шевельов;
- г) І. Ягич.

6. Оберіть варіант, у якому в словах лише голосні заднього ряду:

- а) вѣдова, прасѡ;
- б) конь, архієрєи;
- в) мждръ, хвалѡ;
- г) вѣдѣти, сынѣ.

7. Оберіть правильне твердження:

- а) у старослов'янській мові було два редуковані голосні ѣ та њ;
- б) у фонетичній системі старослов'янської мови було три редуковані — ѣ, њ та ѡ;
- в) у старослов'янській мові були два редуковані голосні ѣ та њ, а також їх позиційні варіанти ѡ та и, що утворилися з ѣ або њ перед ј або і;
- г) фонетична система старослов'янської мови репрезентована чотирма редукованими: ѣ, њ та ж, ѡ.

8. Сильними для редукованих були позиції:

- а) перед складом із голосним повного творення;
- б) у складі під наголосом;
- в) «складнотворчий сонорний + редукований ѣ, њ»;
- г) перед складом з редукованим ѣ, њ у слабкій позиції.

9. Визначте, у якому рядку всі слова мають редуковані в сильній позиції:

- а) вѣдова, дѣва;
- б) небєсьнѣ, крѣвь;
- в) влѣкѣ, цвѣтѣка;
- г) творѣцоу, посѣлати.

10. Оберіть варіант, у якому в усіх словах позиції редукованих відповідають схемі ++-:

- а) жньцьмь, вѣньць;
- б) тѣпѣтѣ, тѣмьнѣ;
- в) чѣтѣць, правѣднѣ;
- г) жьрьць, отѣрочьнѣ.

11. У якому слові кількість букв і звуків не збігається:

- а) градъ;
- б) ношти;
- в) наоучити;
- г) звѣзда.

12. У якому слові три голосні звуки:

- а) тоужда;
- б) трьпѣти;
- в) съвршити;
- г) коуплж.

13. Визначте характеристику звука, передаваного літерою ѣ:

- а) голосний повного творення, низького піднесення, переднього ряду, нелабіалізований, чистий;
- б) голосний повного творення, середнього піднесення, заднього ряду, лабіалізований, чистий;
- в) голосний неповного творення (редукований), середнього піднесення, заднього ряду, нелабіалізований, чистий;
- г) голосний повного творення, високого піднесення, заднього ряду, лабіалізований, чистий.

14. Оберіть варіант, у якому в усіх словах сонорні р, л складотворчі:

- а) жрьло, сльза;
- б) крьстъ, безмлъвиє;
- в) чрьнъ, льстъ,;
- г) гръдъ, блъгары.

15. Оберіть варіант, у якому в усіх словах ѣ, ъ після сонорних складотворчі:

- а) врьвъ, врьхъ;
- б) трьхъ, плътъ;
- в) плъкъ, тръгъ;
- г) зрьно, тлъпа.

16. Укажіть на рядок із постійно твердими приголосними:

- а) [в], [п], [в], [м], [д], [т];
- б) [г], [к], [х];
- в) [ж], [ш], [жд], [шт], [дз], [ц], [ч], [ј];
- г) [р], [л], [н], [з], [с].

17. Оберіть варіант, у словах якого всі приголосні тверді:

- а) рабъ, оучо, добръ, помогж;
- б) оученици, пѣназь, слота;

- в) садовник, псалтырь, божьскъ;
- г) бесѣда, врачьба, алъчнь.

18. Для передачі приголосного [j] у старослов'янській мові:

- а) не було спеціальної літери, а сполучення з [j] передавали з допомогою йотованих букв-лігатур;
- б) була літера й;
- в) було дві літери – й та и;
- г) було три літери – й и та і.

19. Оберіть варіант, у словах якого всі приголосні м'які:

- а) рече, синни;
- б) кдинь, ножь;
- в) берж, столъ;
- г) имѧ, гоньць.

20. Оберіть варіант, у якому визначено характеристику звука [дж]

- а) приголосний, передньоязиковий, шумний, дзвінкий, проривний, постійно твердий;
- б) приголосний, передньоязиковий, шумний, дзвінкий, складний, постійно м'який;
- в) приголосний, передньоязиковий, шумний, глухий, складний, м'який;
- г) приголосний, задньоязиковий, шумний, дзвінкий, складний, твердий.

ЗВУКОВА СИСТЕМА СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ В ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ

Основні риси звукової системи індоєвропейської мови

Характер окремих звуків старослов'янської мови можна встановити на основі порівняльно-історичного методу, якщо зіставити факти старослов'янських пам'яток із відомостями з інших слов'янських мов, а також з інших індоєвропейських мов.

Залучення порівняльно-історичного методу для дослідження слов'янських мов дає можливість виявити ті загальні риси, що є спільними для всієї групи мов, і водночас виділити особливості розвитку кожної мови окремо.

Період історії слов'янських народів та їхніх мов до створення писемності називають *доісторичним*. У ньому виокремлюють такі етапи:

- 1) найдавнішим є період індоєвропейської мови-основи;
- 2) пізнішим доісторичним періодом є період спільнослов'янської мови-основи, яка сформувалася на базі окремих діалектів індоєвропейської мови. Окремі дослідники називають його періодом ранньої праслов'янської системи, оскільки для фонетичної системи характерною була наявність елементів, спільних із багатьма індоєвропейськими мовами;

3) останнім доісторичним періодом є період розпаду спільнослов'янської мови або пізньої праслов'янської системи; у цей час починають формуватися окремі діалекти, які пізніше стали основою майбутніх окремих слов'янських мов.

Спільнослов'янська мова, як і праіндоєвропейська, є *реконструкцією*, бо науці невідомі безпосередні письмові фіксації цих мов. Проте порівняльне вивчення слов'янських мов і зіставлення результатів із фактами споріднених індоєвропейських мов дають можливість зі значною достовірністю реконструювати фонетичну систему праслов'янської мови і простежити процес її розвитку аж до остаточного розпаду.

Характерними *особливостями* праіндоєвропейської звукової системи можна вважати такі.

1. У праіндоєвропейській мові не діяв закон відкритого складу, тому функціонували відкриті і закриті склади. Наявність закритих складів уможливила вживання дифтонгів та дифтонгічних сполучень. Дифтонги містили два голосних компоненти: перший складовий (**а, о, е**) і другий нескладовий (**і, у**): *āī *āı̯ *ōī *ōı̯ *ēī *ēı̯ *āū *āū̯ *ōū *ōū̯ *ēū *ēū̯. Дифтонгічні сполучення поєднували голосний із сонорним приголосним: *an, *am тощо.

2. Для системи вокалізму характерним було розрізнення звуків не тільки за якісним показником, тобто за характером артикуляції мовних органів, а й за кількісним, тобто за довготою/короткістю. Кожний голосний мав два варіанти: довгий і короткий: *ā- *ā̄, *ō- *ō̄, *ē- *ē̄, *ī- *ī̄, *ū- *ū̄. Такі розрізнення могли використовувати для передачі різних лексичних і граматичних значень слів. Квантитативне розрізнення голосних характерне і для деяких сучасних слов'янських мов: так, у чеській і словацькій мовах розрізняють довгі і короткі голосні, перші з яких вимовляють приблизно удвічі довше за короткі. Довготу і короткість голосних теж використовують для розрізнення значень слів та їх форм. Напр.:

у чеській мові: *vada* (недолік) і *váda* (суперечка),
dráha (дорóга) і *drahá* (дорога́),
piji (я п'ю) і *piji'* (вони п'ють);

у словацькій мові: *pas* (паспорт) і *pás* (пояс).

3. Функцію складотворчих могли виконувати не лише голосні, а й плавні *r, *l та носові *m, *n.

4. Проривні приголосні поділяли не лише на дзвінкі та глухі, а й на *придихові* та *непридихові*. Напр.: функціонував дзвінкий непридиховий *b і дзвінкий придиховий *b^h; глухий непридиховий *p і глухий придиховий *p^h.

5. Кількість фрикативних приголосних була незначною: *s, *z, *j, *u(v). Зовсім не було шиплячих і африкатів; сонорними були носові *m, *n та плавні *r, *l.

6. У межах слова були можливими будь-які сполучення груп приголосних, зокрема й сполучення приголосних із *j.

Наголос у праслов'янській мові

Значна частина звукових змін, які відбулися в праслов'янській мові, була пов'язана безпосередньо з наголосом, який мав певні особливості. На відміну від наголосу сучасної української мови, праслов'янський був не силовим, а *інтонаційним*, тобто наголошений склад відрізнявся від ненаголошеного не силою видиху, а рухом тону.

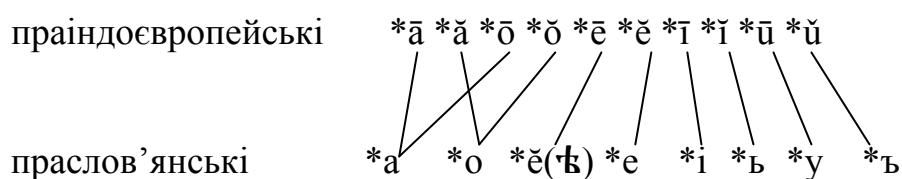
Наголошений голосний в одних випадках вимовляли з підвищенням тону, який дещо знижувався в кінці складу. Таку інтонацію називають *висхідною*, або *акутовою*. Її використовували в середині слів на складі, голосний якого походив з індоєвропейського довгого голосного, дифтонга з довгим голосним або довгого складотворчого сонорного.

В інших випадках наголошений голосний вимовляли з пониженням тону, який дещо підвищувався в кінці складу. Таку інтонацію називають *нисхідною*, або *циркумфлексною*. У середині слів її могли використовувати для складу, голосний якого походив з індоєвропейського короткого голосного, з дифтонга з коротким голосним або короткого складотворчого сонорного.

Пізніше більшість слов'янських мов утратили інтонаційний наголос, замінивши його силовим, лише сербська, хорватська та словенська мови мають наголос із різними інтонаціями.

Формування системи голосних праслов'янської мови

На праслов'янському ґрунті поступово зникло квантитативне розрізнення голосних звуків, яке було характерною ознакою праіндоєвропейської мови-основи. Формування системи голосних праслов'янської мови на основі голосних праіндоєвропейської мови можна репрезентувати такою схемою:

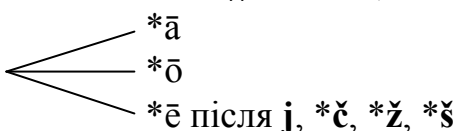
Фонема /a/

Спільнослов'янський голосний [a] за походженням є довгим звуком. Порівняння зі словами інших індоєвропейських мов дало такі відповідники:

a < *ā — сп-сл. *mati*; ст-сл. *мати*; д-інд. *mātā*;

a < *ō — сп-сл. *darъ*; ст-сл. *даръ*; лат. *dōnum*;

a < *ē після палатальних приголосних — ст-сл. *дышати*; лит. *dusėti*.

Отже, слов'янський голосний **a**

Крім того, старослов'янський [a] міг утворитися з праслов'янського [o] у тих випадках, коли сполучення *or, *ol перед приголосним змінилися на *ra,

*la:

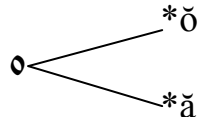
прасл. *bortъ — ст-сл. **брань**;
прасл. *moldъ — ст-сл. **младъ**.

Фонема /o/

Спільнослов'янський голосний [o] за походженням є коротким звуком. Слов'янському [o] в інших індоєвропейських мовах відповідають [ǎ] та [ǫ]:

o < *ǫ — сп-сл. domъ; ст-сл. **домъ**; лат. dōmus; д-інд. dāmas;

o < *ǎ — сп-сл. osъ; ст-сл. **осъ**; лат. āxis; д-інд. ākśah.

Фонема /e/

Спільнослов'янський голосний [e] за походженням є коротким звуком і походить з *ě:

e < *ě — сп-сл. berъ; ст-сл. **беръ**; лат. fēro;
сп-сл. medъ ст-сл. **медъ**; лат. medus.

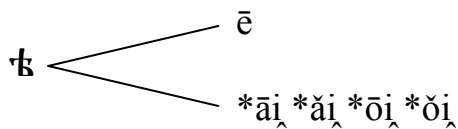
Фонема /ě/ (ǣ)

Спільнослов'янський голосний [ě] (ǣ) за походженням є довгим звуком і походить з *ē.

e < *ē — сп-сл. seme; ст-сл. **сѣмѣ**; лат. sēmen; лит. sēmens;
сп-сл. zveгъ; ст-сл. **звѣрь**; лит. zvėgis.

Однак якщо праіндоєвропейський *ē потрапляв у позицію після приголосних j, *č, *ž, *š, то замість [e] у слов'ян розвивався [a] (див. вище). Спільнослов'янський голосний [ě] міг бути також дифтонгічного походження (див. «Монофтонгізація дифтонгів»): **вѣдѣ** — прус. waidimai. На основі аналізу фонетичних особливостей окремих слов'янських мов можна стверджувати, що спільнослов'янський голосний *ě у період розпаду спільнослов'янської мови мав різний звуковий вияв в окремих діалектних групах. У діалектах, які сформували болгарську, польську, полабську мови, він був довгим відкритим [e], близьким до [a], зміщеного до переднього ряду (у транскрипції його передавали як [ǎ]). Подальша його доля така: у позиції перед складом із голосним непереднього ряду він змінився на [a], а перед складом з голосним переднього ряду — на [e]. Напр.: болг.: *бягство*, але *беглец*; *лято* (літо), але *летен* (літній).

Вимова цього голосного в решті слов'янських мов була іншою: він був напруженим голосним переднього ряду з високим підняттям язика, у транскрипції його передавали як [ê].

Фонема /і/

Спільнослов'янський голосний [i] був довгим і найчастіше утворювався на місці індоєвропейського *ī.

i < *ī — сп-сл. živъ; ст-сл. живъ; лит. gīvas; лат. vivus; прус. jīva; д-інд. jīvas.

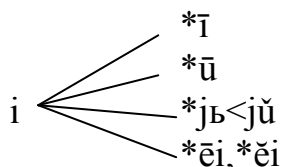
Спільнослов'янський [i] міг також утворюватися на місці сполучення *jъ на початку слова: i < *jъ — сп-сл. igo < ігон; ст-сл. иго; лат. jugum; д-інд. yugám.

Голосний [i] міг утворюватися на місці *ū, який перебував у позиції після м'якого приголосного:

i < *u — сп-сл. s'iti < *siuti; ст-сл. шити; гот. siujan; д-інд. siūtás; лит. siūti.

Крім цього, голосний [i] міг мати також дифтонгічне походження з *ēi, *ēi: ст-сл. видъ — лит. veidas;

ст-сл. ити — лит. eiti.

Фонема /ь/

Відповідно до індоєвропейського короткого голосного *i̯ у спільнослов'янській мові вживали редукований [ь], для передачі якого в старослов'янській мові використовували літеру «єрь» — ъ:

ь < *i̯ — сп-сл. vьdova; ст-сл. вьдова; лат. viduā; д-інд. vidhāvā; гот. widuwo.

Фонема /ъ/

Відповідно до індоєвропейського короткого голосного *u̯ у спільнослов'янській мові вживали редукований [ъ], для передачі якого у старослов'янській мові використовували літеру «єр» — ъ:

ъ < *u̯ — сп-сл. dъva; ст-сл. дъва; д-інд. duvā; лат. duo;

сп-сл. dъkti; ст-сл. дъшти; лит. duktē; д. інд. duhitā.

Фонема /у/, (ы)

Слов'янський голосний [u] за походженням є довгим і походить з індоєвропейського *ū.

u < *ū — сп-сл. sunъ; ст-сл. сынъ; лит. sūnus; д-інд. sūnūsh;

сп-сл. dumъ; ст-сл. дымъ; д-інд. dhūmah; лат. fūmus.

Формування системи приголосних праслов'янської мови

Система приголосних праслов'янської мови сформувалася теж на основі праїндоевропейської мови, дещо при цьому її трансформували: так, зникли придихові проривні, зазнали певних змін складотворчі сонорні, з'явилися нові м'які приголосні.

Формування системи консонантизму праслов'янської мови з праїндоевропейської

Праслов'ян.:	*p	*b	*t	*d	*g	*k	*ch	*s	*z	*ĭ	*j	*v	*m	*n	*ьm	*ьn	*r	*l	*ьr	*ьl
															*ьm	*ьn			*ьr	*ьl
Праїндоевр.:	*p	*b	*t	*d	*g	*k	*kh	*s	*z	*ĭ	*j	*u	*m	*n	*m̥	*n̥	*r	*l	*r̥	*l̥
		*ph	*bh	*th	*dh	*gh	*kh													

Найдавніші чергування голосних

Формування системи вокалізму праслов'янської мови із втратою розрізень голосних за квантитативною ознакою спричинило низку чергувань, пов'язаних із долею довгих і коротких голосних. Ці чергування поділяли на кількісні та якісні.

1. **Кількісні чергування голосних** — це чергування звуків, різних за тривалістю звучання, але однакових за артикуляцією:

– o\\a (< *ō*ō, *ā*ā): Таке чергування виявляється в дієсловах із значенням короткочасної одноразової дії (короткий голосний) — тривалій повторюваної дії (довгий голосний); рідше — в іменниках, утворених від дієслів. Напр.: ст-сл. **скочити** — **скакати**; **просити** — **въпрашати**, **точити** — **истачати**;

– e\\ъ (< *ē*ē): **грести** — **погрѣвати**, **сѣдло** — **сѣдѣти**; **летѣти** — **лѣтати**;

– ь\\и (*ĭ*ĭ): **братьи** — **сѣбирати**, **шѣдъши** — **оушидѣ**;

– ь\\ы (*ŭ*ŭ): **посъль** — **посылати**, **сѣпати** — **засыпати**, **дѣхнѣти** — **дышати**.

2. **Якісні чергування голосних** — це чергування звуків, різних за артикуляцією, але однакових за тривалістю звучання:

— e\\o: це найпоширеніше якісне чергування голосних, зафіксоване в багатьох індоевропейських мовах. Напр.: ст-сл. **нести** — **носити**; **ведѣ** — **водити**;

– o\\ъ: **пророкъ** — **изрѣкати**, **плоть** — **сѣплѣтати**;

– e\\a: **сѣдло** — **садити**, **грести** — **гравити**;

– a\\ъ: **садити** — **сѣдѣти**;

– ou\\ъ: **доухъ** — **дѣхнѣти**, **соухъ** — **сѣхнѣти**;

– e\\ь: **верѣ** — **сѣвѣрати**, **рѣкѣ** — **рьци**;

- o\\b: отрокъ — рьци, ножь — пронъзити;
- o\\и: отрокъ — отрицати, рокъ — нарицати.

Характеристика голосних звуків старослов'янської мови за походженням

Голосний	Походження голосного	Характеристика голосного
А	*ā (ст-сл. мати , лат. <i>māter</i>); *ō (ст-сл. даръ , лат. <i>dōnum</i>); *ē після палатальних приголосних *j, *ž, *č, *š: кричати – *krikēti; *o в сполученнях *og, *ol в кінці складу: ст-сл. младъ , прасл. *moldъ.	<i>Голосний повного творення, низького піднесення, заднього ряду, нелабіалізований, чистий</i>
О	*ǎ (ст-сл. осьлъ , лат. <i>āsilus</i>); *ǒ (ст-сл. око , лат. <i>ōcūlus</i>).	<i>Голосний повного творення, середнього піднесення, заднього ряду, лабіалізований, чистий</i>
Є	*ě (ст-сл. небо , лат. <i>něbŭla</i>); *ǫ після м'яких приголосних, створених на місці твердих перед j: ст-сл. морк , лат. <i>mǎrǫ</i> .	<i>Голосний повного творення, середнього піднесення, переднього ряду, нелабіалізований, чистий</i>
Ѣ	*ē (ст-сл. вѣра , лат. <i>vērus</i>); *oi, *ai (ст-сл. вѣнецъ , лит. <i>vainikas</i>); *ē при трансформації дифтонгічних сполучень *ei, *er (ст-сл. брѣгъ , сп-сл. *bergъ).	<i>Голосний повного творення, низького піднесення, переднього ряду, нелабіалізований, чистий</i>
И	*ī (ст-сл. три , лат. <i>trīginta</i>); *oi в кінці слова при спадній інтонації (ст-сл. ми , сп-сл. *moi); *ei (ст-сл. кривъ , лит. <i>kreivas</i>); *ū після палатальних приголосних (ст-сл. шити , лит. <i>siūti</i>);	<i>Голосний повного творення, високого піднесення, переднього ряду, нелабіалізований, чистий</i>

	*јь на початку складу (ст-сл. иґо , лат. <i>jūgum</i>).	
Ы	*ū (ст-сл. дымъ , лат. <i>fūmus</i>); *uns, *ons, *ans, *onts в кінці слова (ст-сл. камы , сп-сл. <i>*kamon</i>).	<i>Голосний повного творення, високого піднесення, середнього ряду, нелабіалізований, чистий</i>
Ъ	*ŭ (ст-сл. крътъ , лат. <i>krūtŭs</i>); *om, *on, *um, *un в кінці слова (ст-сл. даръ , лат. <i>dōnum</i>).	<i>Голосний неповного творення (редукований), середнього піднесення, заднього ряду, нелабіалізований, чистий</i>
Ь	*ī (ст-сл. вьдова , лат. <i>viduā</i>)	<i>Голосний неповного творення (редукований), середнього піднесення, переднього ряду, нелабіалізований, чистий</i>
ОҮ	*ou, *au (ст-сл. оухо , лит. <i>ausis</i>); *eu (ст-сл. любъ , д-інд. <i>leubhoh</i>).	<i>Голосний повного творення, високого піднесення, заднього ряду, лабіалізований, чистий</i>
Ж	*am, *om, *an, *on перед приголосним (ст-сл. ржка , лит. <i>ranka</i>) та в кінці слова (ст-сл. гревж , гот. <i>graban</i>)	<i>Голосний повного творення, середнього піднесення, переднього ряду, лабіалізований, носовий</i>
А	*em, *en перед приголосним (ст-сл. мѣта , лат. <i>menta</i>) та в кінці слова (ст-сл. сѣма , *semen)	<i>Голосний повного творення, середнього піднесення, переднього ряду, нелабіалізований, носовий</i>

Характеристика приголосних звуків старослов'янської мови за походженням

Приголосний	Походження приголосного	Характеристика приголосного
Ж	*zj>ж' (сп-сл. <i>*lizjŕ</i> – ст-сл. лижж) *gj>ж' (сп-сл. <i>*lʲgja</i> – ст-сл. лъжа) 1 палаталізація *g>*ž перед и, ь, ѡ, є, ѣ (богъ – божьскъ)	<i>Приголосний передньоязиковий, щілинний, шумний, дзвінкий</i>

Ч	<p>*kj>ч' (сп-сл. *sekja – ст-сл. сѣча) 1 палаталізація *k>*č перед и, ь, ѡ, є, ѳ (ржка – поржчити)</p>	<p><i>Приголосний передньоязиковий, африката, шумний, глухий</i></p>
Ш	<p>*sj>ш' (сп-сл. *nosja – ст-сл. ноша) *chj>ш' (сп-сл. *suchja – ст-сл. соуша) 1 палаталізація *ch>*š перед и, ь, ѡ, є, ѳ (грѣхъ – грѣшити)</p>	<p><i>Приголосний передньоязиковий, щілинний, шумний, глухий</i></p>
З	<p>2 палаталізація *g>*z' перед и, ѳ дифт. походж. (нога – нозѳ) 3 палаталізація *g>*z': и, ь, ѡ, ѱ + g (кѳнагъни – кѳназъ)</p>	<p><i>Приголосний передньоязиковий, щілинний, шумний, дзвінкий</i></p>
Ц	<p>2 палаталізація *k>*c' перед и, ѳ дифт. походж. (ржка – ржцѳ) 3 палаталізація *k>*c': и, ь, ѡ, ѱ + k (ликъ – лице)</p>	<p><i>Приголосний передньоязиковий, африката, шумний, глухий</i></p>
С	<p>2 палаталізація *ch>*s' перед и, ѳ дифт. походж. (вѳхъ – вѳсѳ) 3 палаталізація *ch>*s': и, ь, ѡ, ѱ + ch (сп-сл. *vьchь – ст-сл. вьсь)</p>	<p><i>Приголосний передньоязиковий, щілинний, шумний, глухий</i></p>
ЖД ШТ	<p>*dj>*жд' (сп-сл. *medja – ст-сл. межда) *zgj>*жд' (сп-сл. *dozgjōs – ст-сл. дождь) *zdj>*жд' (сп-сл. *prigvozdjō – ст-сл. пригвождѳ) *tj>*шт' (сп-сл. *svetja – ст-сл. свешта) *skj>*шт' (сп-сл. *iskjō – ст-сл. иштѳ) *stj>*шт' (сп-сл. *pustjō – ст-сл. поүштѳ) *gt, *kt перед i>*шт' (сп-сл. *mogti – ст-сл. мошти, сп-сл. *rekti – ст-сл. пешти)</p>	<p><i>Приголосний передньоязиковий, складний, шумний, дзвінкий</i> <i>Приголосний передньоязиковий, складний, шумний, глухий</i></p>

Х	<p>Приголосний *ch виникав на місці придихового індоєвропейського *k та *s за певних фонетичних умов: *s > *ch після *i, *u, *r, *k перед голосними: сп-сл. *blusa – ст-сл. блъха лит. <i>ausis</i> – ст-сл. оухо *k > *ch : сп-сл. *chorbъ – ст-сл. храбръ</p> <p>Палатальні *g, *k змінилися на відповідно *z, *s лат. <i>granum</i> – ст-сл. зрно лат. <i>hiems</i> – ст-сл. зима лат. <i>cor</i> – ст-сл. срьдьце</p>	<p><i>Приголосний задньогозиковий, щілинний, шумний, глухий</i></p>
----------	--	---

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть характерні особливості системи вокалізму та консонантизму праіндоєвропейської мови.
2. За якими показниками розрізнялися голосні праіндоєвропейської мови?
3. Які голосні праслов'янської мови виникли на місці довгих і коротких голосних праіндоєвропейської мови-основи?
4. Які звуки називають дифтонгами? Назвіть праіндоєвропейські дифтонги.
5. Що таке дифтонгічні сполучення? Назвіть праіндоєвропейські дифтонгічні сполучення.
6. Назвіть звуки, що виникли внаслідок монофтонгізації дифтонгів.
7. Поясніть походження носових голосних **ѡ, ѣ**. Які голосні звуки постали на місці **ѡ, ѣ** в українській мові?
8. За якими диференційними ознаками голосні праслов'янської мови відрізнялися від голосних праіндоєвропейської мови?
9. Які чергування голосних звуків називають кількісними? Наведіть приклади.
10. Які чергування голосних звуків називають якісними? Наведіть приклади.
11. Охарактеризуйте основні відмінності приголосних праслов'янської та праіндоєвропейської мов. Поясніть, які приголосні праслов'янська мова успадкувала без змін, а які зі змінами і якими саме.
12. Поясніть подвійне походження приголосного *ch у праслов'янській мові.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Порівняйте слова-відповідники старослов'янської та інших індоєвропейських мов, поясніть походження голосних старослов'янської мови: **СТАТИ** – лат. *stāre*, **ДАТИ** – лат. *dōno*, **ОВЬЦА** – лат. *ovis*, **ОРАТИ** – лат. *rāre*, **РОЇДЪ** – латис. *rauda*, **ВЫДРА** – лит. *ūdra*, **ДЫМЪ** – лит. *dūmai*, **МИРЪ** – лат. *mītis*, **ВЕДЖ** – лит. *vedu*, **НЕВО** – лат. *něbŭla*, **МЪХЪ** – лат. *muscus*, **ДЪШТИ** – прус. *duckti*, **ДЪВЕРЬ** – лит. *dievoris*, **ЛЪВЪ** – лат. *laevus*, **ЛЪНЪ** – лат. *līnŭm*, **ЗВЪРЬ** – лат. *fērus*, **ВРЪЗА** – лит. *beržas*, **ЦЪНА** – лит. *kaina*, **ПАМАТЬ** – лат. *mēns*, **ЗЖБЪ** – лит. *žambas*.

2. Порівняйте відповідники слів, установіть закономірну відповідність між звуками праіндоєвропейської та старослов'янської мов:

<i>*sūnŭs</i> — СЫНЪ	<i>*ghēros</i> — ЖАРЪ
<i>*medŭs</i> — МЕДЪ	<i>*bhrātēr</i> — БРАТЪ
<i>*kāmōn</i> — КАМЫ	<i>*plōkjōs</i> — ПЛАЧЪ
<i>*slōbōs</i> — СЛАБЪ	<i>*semen</i> — СЪМА
<i>*plēdmēn</i> — ПЛЕМА	<i>*dhūmōs</i> — ДЫМЪ
<i>*ghōstis</i> — ГОСТЪ	

3. Поясніть походження носових голосних **Ѡ**, **ѡ**, порівнявши старослов'янські форми з формами інших індоєвропейських мов: **ЧАДО** – нім. *kind*, **РЖКА** – лат. *ranka*, **ГЖБА** – лит. *gumbas*, **ЗЖБЪ** – лит. *žambas*, **МАСО** – прус. *mensa*, **СВАТЪ** – лит. *šventas*.

4. Поясніть походження звука, який передає літера **Ѣ**. Зіставте старослов'янські форми з формами інших індоєвропейських мов: **ВИДѢТЕ** – лат. *videre*, **ВЪНЬЦЪ** – лит. *vainikas*.

5. Складіть таблицю відповідників голосних праіндоєвропейської та праслов'янської мов.

6. Поділіть на склади слова-відповідники праіндоєвропейської та старослов'янської мов, зробіть висновок про структуру складу цих мов та складотворчі звуки: **ghrouda* — **ГРОЇДА**, **ausos* — **ОУХО**, **gharsos* — **ГРАХЪ**, **bherghos* — **ВРЪГЪ**, **dhroughos* — **ДРОЇГЪ**, **dhlghos* — **ДЛЪГЪ**, **k'mtom* — **СЪТО**, **krdis* — **СРЪДЦЕ**, **mondhros* — **МЖДРЪ**, **pontis* — **ПЖТЪ**, **prstis* — **ПРЪСТЪ**, **bhlŭsā* — **БЛЪХА**.

7. Проаналізуйте сполучення приголосних у праіндоєвропейській та старослов'янській мовах, визначте відмінності між ними: **plēdmēn* — **ПЛЕМА**, **ponthis* — **ПЖТЪ**, **vertmēn* — **ВРЪМА**, **angŭlōs* — **ЖГЪЛЪ**, **louksnā* — **ЛОУНА**, *grdhlōm* — **ГРЪЛО**, **taitsknōs* — **ТЪСНЪ**.

8. Які особливості фонетичної системи праіндоєвропейської мови зумовлювали можливість функціонування дифтонгів та дифтонгічних сполучень (порівняйте з праслов'янською мовою)?

9. У поданих прикладах знайдіть дифтонги, схарактеризуйте їх: **sausōs* (ст.-сл. **СОУХЪ**), **kailōs* (ст.-сл. **ЦЪЛЬ**), **ghroudā* (ст.-сл. **ГРОЇДА**), **g'heimā* (ст.-сл. **ЗИМА**), *kvoitōs* (ст.-сл. **ЦВЪТЪ**), **ausōs* (ст.-сл. **ОУХО**), **smoisōs* (ст.-сл. **СМЪХЪ**), **taitlō* (ст.-сл. **ТЪЛО**).

10. У реконструйованих формах слів знайдіть дифтонгічні сполучення, поясніть, із яких компонентів вони складаються: *g'holtōm (ст-сл. **злато**), *sēmēn (ст-сл. **сѣмѧ**), *bherghōs (ст-сл. **врѣгъ**), *porsōs (ст-сл. **прахъ**), *bhardhā (ст-сл. **вѣра**), *uertmēn (ст-сл. **врѣмѧ**), *gharsōs (ст-сл. **грахъ**), *g'hombhōs (ст-сл. **зжвъ**), *kamōn (ст-сл. **камы**), *mongjōs (ст-сл. **мжжъ**).

11. Поясніть відмінність між дифтонгами і дифтонгічними сполученнями праїндоевропейської мови. Наведіть власні приклади.

12. Назвіть дифтонги праїндоевропейської мови, дайте відповідь на запитання:

а) з яких частин вони склалися?

б) які звуки могли бути складовими, а які — нескладовими?

13. Проаналізуйте форми слів, визначте кількість праїндоевропейських сонорних та роль їх у слові: *kāmōn — **камы**, *slōbōs — **слабъ**, *krmā — **крѣма**, *dek'mt — **десѧтъ**, *reksnt — **рѣша**, *kmktos — **чѧстъ**, *mrtīs — **сѣмрътъ**, *mntīs — **памѧтъ**, *plnōs — **плѣнъ**.

14. Порівняйте слова і визначте, яких приголосних старослов'янської мови не було в праїндоевропейській: *ghērōs — **жаръ**, *sekstōs — **шестъ**, *bherghoi — **врѣзѣ**, *vlkoisū — **вльцѣхъ**, *dhousōs — **доухъ**, *kmktōs — **чѧстъ**, *uōdhjōs — **вождь**, *dhūghetēr — **дѣшти**.

15. Порівняйте слова-відповідники старослов'янської та інших індоєвропейських мов, поясніть походження підкреслених приголосних старослов'янської мови: **соха** — д.-інд. *sākhā*, **мъхъ** — лат. *mūscūs*, **врѣхъ** — лит. *viršus*, **хлѣбъ** — гот. *hlaiw*, **вогъ** — сскр. *bhagas*, **жава** — сп-сл. *gēbha, **врѣза** — сп-сл. *bhergā, **ножь** — сп-сл. *nōzjōs, **плачь** — сп-сл. *plōkjōs, **доуша** — *dhousjā, **вождь** — сп-сл. *uōdhjōs, **дроузи** — сп-сл. *drugoi, **вѣньць** — сп-сл. *venьkōs, **сѣръ** — герм. *haira*.

16. Визначте корінь у словах. Назвіть чергування голосних та обґрунтуйте їх: **сѣдѣти** — **насаджати**, **родити** — **раждати**, **нести** — **носити**, **рекж** — **рыци**, **сѣхнжти** — **соушити**, **вьрати** — **сѣбирати**.

17. Проаналізуйте зміни, які відбулися на старослов'янському ґрунті з давніми формами цих слів. Чи могли функціонувати в старослов'янській мові сполучення приголосних, які були в праїндоевропейській мові і чому? *vōdhjōs — **вождь**, *rūdhjō — **рыждь**, *dhousjā — **доуша**, *plōkjōs — **плачь**, *bhourjā — **боура**, *mongjōs — **мжжъ**, *nōzjōs — **ножь**, *sausjōs — **соушь**.

18. Знайдіть старослов'янські відповідники литовським словам: *mūsos*, *blusa*, *vėšas*. Примітка: кінцевим сполученням -os, -as, -us неслов'янських індоєвропейських мов у старослов'янській мові відповідає -ъ.

19. Порівняйте старослов'янські слова з відповідниками інших мов, поясніть походження слов'янського приголосного χ [x]:

прорѣха — д.-інд. *rēkhā*, лит. *rėkti*;

соха — д.-інд. *sakhā*;

прахъ — латис. *pārsla*, ісл. *fors*, д.-інд. *prsan*;

моуха — лит. *musia*, латис. *muša*, прус. *muso*, лат. *muska*;

мъхъ — лит. *mūsos*, лат. *muscus*, д.в.н. *mos*;

ВЕТЪХЪ — лит. *vetušas*, лат. *vetus*;
ТЪХЪ — д.-інд. *tésām*, прус. *steison*;
ОУХО — лит. *ausis*, гот. *auso*, лат. *auris*;
ВРЪХЪ — лит. *viršus*, лат. *verrūca*;
МЪХЪ — лит. *máišas*, прус. *moasis*, ісл. *meiss*, д.-інд. *mesas*;
ХЛЪБЪ — гот. *hlaiw*.

20. Проаналізуйте наведені приклади, зробіть висновки про долю індоєвропейського кінцевого **-s** на праслов'янському мовному ґрунті. Чим це було зумовлено?

СЫНЪ, лит. *sūnūs*, гот. *sunus*;
ВРЪХЪ, лит. *viršus*;
ГОСТЪ, лат. *hostis*;
ВЛЪКЪ, лит. *vilkas*, прус. *wilkis*, гот. *wulfs*, сскр. *vrkas*;
БОГЪ, сскр. *bhāgas*;
ДОМЪ, лат. *domus*, сскр. *dāmas*.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. У системі вокалізму праіндоєвропейської мови були звуки:

- а) **я, ю, є**;
- б) дифтонгічні сполучення, довгі голосні;
- в) довгі і короткі голосні, дифтонги;
- г) **ж, ш**.

2. Від якого звука походить старослов'янський [а]:

- а) * [ā];
- б) * [ū];
- в) * [ō];
- г) * [ǫ].

3. Від якого звука походить старослов'янський [и]:

- а) * [ā];
- б) * [ē];
- в) * [ī];
- г) * [ǔ].

4. Від якого звука походить старослов'янський Ѣ:

- а) * [ā];
- б) * [ē];
- в) * [ō];
- г) * [ě].

5. Від якого звука походить старослов'янський [е]:

- а) * [ě];
- б) * [ē];

- в) * [ǔ];
- г) * [ō].

6. Від якого звука походить старослов'янський [ѣ]:

- а) * [ā];
- б) * [ē];
- в) * [ō];
- г) * [ū].

7. Який звук етимологічно пов'язаний із праслов'янським * [ō]:

- а) [а];
- б) [о];
- в) [оу];
- г) [е].

8. Який звук етимологічно пов'язаний із праслов'янським * [ǔ]:

- а) [оу];
- б) [е];
- в) [ѣ];
- г) [і].

9. У якому слові є звук, що походить із дифтонга *аѣ:

- а) соуѣѣ;
- б) ложе;
- в) просите;
- г) вьсѣѣ.

10. У якому слові є звук, що походить із дифтонга *аі:

- а) дѣнь;
- б) слоуѣѣ;
- в) цѣѣѣ;
- г) сѣ.

11. У якому слові є звук, етимологічно пов'язаний із *еп:

- а) слѣѣѣ;
- б) єдина;
- в) пѣѣѣ;
- г) свѣѣѣ.

12. У якому слові є звук, етимологічно пов'язаний із *ап:

- а) вѣѣѣ;
- б) жѣѣѣ;
- в) начѣѣѣ;
- г) мѣѣѣ.

13. Оберіть варіант, у якому пари слів демонструють кількісні чергування ГОЛОСНИХ:

- а) нести – носити;
- б) скочити – скакати;
- в) рекж – рьци;
- г) ведж – водити.

14. Оберіть варіант, у якому пари слів демонструють якісні чергування ГОЛОСНИХ:

- а) дъхнжти – дъшати;
- б) бърати – събирати;
- в) летѣти – лѣтати;
- г) сѣдѣти – садити.

15. У системі консонантизму праіндоєвропейської мови були звуки:

- а) шиплячі, африкати, звук [x];
- б) плавні, носові, шиплячі;
- в) придихові, задньоязикові, лабіалізовані;
- г) щілинні, африкати, шиплячі.

16. Від якого звука походить старослов'янський звук [χ]:

- а) *s;
- б) *c;
- в) *z;
- г) *v.

17. Від якого звука походить старослов'янський звук [ж]:

- а) *s;
- б) *g;
- в) *k;
- г) *h.

18. Від якого звука походить старослов'янський звук [ч]:

- а) *s;
- б) *b;
- в) *z;
- г) *k.

19. Від якого звука походить старослов'янський звук [ш]:

- а) *z;
- б) *ch;
- в) *g;
- г) *v.

20. Від якого звука походить старослов'янський звук [жд]:

а) *d;

б) *p;

в) *z;

г) *t.

ПОМ'ЯКШЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

Варто звернути увагу

1. У ранню праслов'янську епоху, як стверджують дослідники, була тенденція до пом'якшення твердих приголосних перед голосними переднього ряду — **за принципом складового сингармонізму**; основна вимога цього принципу — зближення за тембром голосних та приголосних у межах складу. Отже, тверді приголосні фонемі сполучалися з голосними непереднього ряду, а м'які приголосні — з голосними переднього ряду. Якщо цей принцип порушувався, тоді приголосні уподібнювалися до м'яких фонем.

2. В історії слов'янських мов зафіксовано три перехідні палаталізації задньоязикових приголосних. Термінологічне сполучення “перехідні палаталізації задньоязикових приголосних” варто витлумачувати так: перехідні, бо вели до якісних змін приголосних; “палаталізації” — пом'якшення.

3. Суттєва різниця між трьома перехідними палаталізаціями полягає в тому, що 1 та 2 палаталізації є результатом регресивної асиміляції в межах одного складу; 3 перехідна палаталізація є результатом прогресивної асиміляції, має міжскладовий характер.

4. Третя перехідна палаталізація відрізняється від другої умовами та нерегулярним характером вияву.

5. Пом'якшення приголосних у сполученні з наступним *j було пов'язане з дією закону відкритого складу: якщо приголосний був перед середньоязиковим, то він утворював закритий склад (*nos-ja). Зміна закритого складу на відкритий відбувалася за допомогою асиміляції *j до попереднього твердого приголосного, який набував м'якості, а приголосний *j втрачався як самостійний звук.

6. Приголосні *g, *k, *ch змінювалися на м'які шиплячі ж, ч, ш за першою та за йотовою палаталізаціями. Після приголосних ж, ч, ш, що з'явилися в результаті першої палаталізації, були голосні переднього ряду (соушити, кънижьникъ), а після ж, ч, ш, утворених від сполучення приголосних із наступним *j, — голосні непереднього ряду (лѣжа, доуша).

Перехідні палаталізації задньоязикових приголосних

І перехідна палаталізація задньоязикових приголосних

І перехідна палаталізація відбулася в ранній праслов'янський період, ще до монофтонгізації дифтонгів, тому засвідчена в усіх слов'янських мовах.

Задньоязикові постійно тверді *g, *k, *ch не могли пом'якшуватися, а тому, потрапляючи в позицію перед голосними переднього ряду **є, ь, ѡ, Ѣ, и**, які вимагали обов'язкового пом'якшення, вони змінилися на *dž>*ž, *č, *š.

Зміщення артикуляції задньоязикових у напрямку до *j вело не лише до пом'якшення, а й до якісних змін, тому цей процес названо «перехідним».

*g	—>	*dž>*ž'
*k	—> є, ь, ѡ, Ѣ, и	—> *č'
*ch		—> *š'

сп-сл. *kolikъ — *količstvo, ст-сл. коликъ — количство

сп-сл. *rōka — *poročiti, ст-сл. ржка — поржчити

сп-сл. *ticho — *tišina, ст-сл. тихо — тишина

сп-сл. *sluga — *služiti, ст-сл. слоуга — слоужити

сп-сл. *grechъ — *grešiti ст-сл. грѣхъ — грѣшити

сп-сл. *bogъ — *božьskъ ст-сл. богъ — божьскъ

У результаті цього процесу в праслов'янській мові з'явилися нові приголосні *ž, *č, *š.

Першу перехідну палаталізацію в сучасній українській літературній мові широко репрезентують чергування «задньоязикові — шиплячі»: *друг* — *дружити*; *сухий* — *сушити*; *мука* — *мучити*. Ці чергування виникли як позиційні, але з часом закріпилися як історичні. Такий перехід започаткований уже в праслов'янській мові, коли відбувся перехід *e > *a після м'яких шиплячих: *begeti>*bežati.

На час створення старослов'янських пам'яток уже не було причин для таких чергувань, як у словах **крикъ** — **кричати**, **слоухъ** — **слышати**, але за традицією їх фіксували.

Варто звернути увагу

1. Чергування г\ж, к\ч, х\ш відбулися ще до зміни *ē (Ѣ) > а, бо *ē перейшов в а ще в праслов'янську епоху: **крикъ** — **кричати** (*krikēti), **горѣти** — **жаръ** (*gēgъ), **доухъ** — **дышати** (*dychēti).

2. Після втрати редукованих голосних м'які шиплячі стали перед приголосними: **годъ** — **ждати (жьдати)**, **рекж** — **ржчка (ржчка)**.

II перехідна палаталізація задньоязикових приголосних

II перехідна палаталізація задньоязикових відбулася в пізній праслов'янській період після монофтонгізації дифтонгів *oi, *ai, *ei, коли за законом відкритого складу з'явилися нові голосні **и, Ѣ**. Задньоязикові *g, *k, *ch, потрапляючи в позицію перед новоствореними голосними, зазнавали перехідного пом'якшення, результатом якого стало чергування *g, *k, *ch зі свистячими *z', *c', *s'.

*g	—>	*z'
*k	—>	*c'
*ch	—>	*s'
сп-сл. *drugoi	—>	дрoүгъ — дрoүзи
сп-сл. *rankai	—>	ржка — ржцѣ
сп-сл. *blúchai	—>	влъха — влъсѣ
сп-сл. *choidъ	—>	сѣдъ
сп-сл. *koina	—>	цѣна

Наслідки другої палаталізації можна спостерігати найчастіше в кінці основи слова, дуже рідко засвідчені на початку слова. Найтиповішими прикладами цієї зміни були такі:

— форми давального і місцевого відмінків однини і множини іменників і прикметників: **снѣха — снѣсѣ, велика — велицѣ**;

— форми називного відмінка множини іменників і прикметників чоловічого роду: **oүченици, висоци**;

— форми наказового способу дієслів: **пѣци, помози**.

Результати цього пом'якшення зафіксовані в усіх слов'янських мовах, крім російської, словацької та словенської.

Задньоязикові приголосні зазнавали другого перехідного пом'якшення і тоді, коли між ними та голосними дифтонгічного походження **и, ѣ** був губний **в** (*v), напр.: **звѣзда, звиздати** (пор. праіє. *guoigda, лит. žvaizde) **цвѣтъ, цвисти** (пор. праіє. *kuoit-, лит. kwitet).

Варто звернути увагу

Пояснення чергувань варто починати з позначення морфеми, де відбулося чергування. Наприклад: **нога — нозѣ** (корінь **ног-\ноз-**) — відбулося чергування **г\з'**, які походять із праслов'янського ***g**. Твердий **г** не змінився перед голосним непереднього ряду, м'який **з'** стоїть перед голосним переднього ряду **ѣ** дифтонгічного походження, тобто задньоязиковий **г** перейшов у м'який свистячий **з'**.

III перехідна палаталізація задньоязикових приголосних (закон Бодуена де Куртене)

Якщо I та II перехідні палаталізації є результатом типової для слов'янських мов регресивної асиміляції, то III палаталізація фіксує нехарактерний приклад прогресивної палаталізації.

Цим, мабуть, і можна пояснити обмеженість дії цього закону та незначну кількість прикладів, що дає підстави окремим дослідникам називати його різновидом II палаталізації.

Суть III палаталізації полягає у зміні задньоязикових ***g, *k, *ch** на свистячі ***z', *c', *s'** після голосних переднього ряду **и, ѣ, ѡ** та складотворчого **р**.

и, ъ, ѡ, ρ̣ — *g —> *z',
                   *k —> *c', (якщо в наступному складі не було ъ, ы)
                   *ch —> *s'

сп-сл. *venьсь < *venькъ — ст-сл. вѣньць

сп-сл. *osezati < *osegati — ст-сл. осазати

сп-сл. *smisati se < *smichati se — ст-сл. смисати са

сп-сл. *polьdza < *polьga — ст-сл. польса

сп-сл. *szьzycati < *szьzycati — ст-сл. szьzycati

Цей процес мав певні обмеження, відрізнявся від II палаталізації умовами, нерегулярністю:

2 палаталізація	3 палаталізація
г, к, х змінювалися <u>перед</u> ъ, и дифтонгічного походження.	- г, к, х змінювалися <u>після</u> голосних и, ъ, ѡ, ρ̣
	- у наступному складі не повинно бути ъ, ы.

У результаті дії перехідних палаталізацій задньоязикових у мовах слов'ян з'явилося чергування приголосних: г — ж — з, к — ч — ц, х — ш — с, але вони неоднаково репрезентовані в усіх слов'янських мовах.

Зміни приголосних у сполученні з наступним *j

Для спільнослов'янської фонетичної системи сполучення приголосних із наступним *j були нехарактерними, бо він здійснював асимілятивний вплив на попередній приголосний. Результатом такого впливу ставало пом'якшення приголосних та зміщення їх артикуляції в напрямі до середньоязикового. У всіх випадках *j врешті зникав у результаті взаємної асиміляції з попереднім приголосним, який міг або лише пом'якшитися, або якісно змінитися, або розвинути після себе епентетичний звук.

*rj, *lj, *nj (сонорний +j)

Передньоязикові сонорні *r, *l, *n під впливом *j спочатку пом'якшувалися і зміщували свою артикуляцію до середньоязикового, потім повністю асимілювали *j, перетворившись на довгі м'які. Пізніше приголосні втратили довготу і залишилися пом'якшеними.

rj > r'j > r̄ > r' *bourja > боурја

lj > l'j > l̄ > l' *poljo > поле

nj > n'j > n̄ > n' *konjъ > конь

***bj, *pj, *mj, *vj (губний +j)**

Сполучення «губний + j» змінювалися особливо. Пом'якшившись, губний асимілював *j і перетворився на довгий м'який. Утрата довготи супроводжувалася розвитком супровідного палатального призвука [l'], який згодом перетворився на самостійний звук.

bj>b'j>b̄'>b'>bl' *bjudo > **блюдо**
pj>p'j>p̄'>p'>pl' *pjujɔ > **плюж**
mj>m'j>m̄'>m'>ml' *zemja > **земля**
vj>v'j>v̄'>v'>vl' *lovjɔ > **ловляж**

Сполучення “префіксальний *b + *j” на початку кореня не розвинуло епентетичного [l']: **обкляжть, обьяти**. На стику морфем «губний + суфіксальний j» у пізній праслов'янській мові фонетичний процес відбувався по-різному: так, у східнослов'янських та південнослов'янських мовах розвинувся звук [l'], а в західнослов'янських — не розвинувся: сп-сл. *l'ubjo — ст-сл. **любляж**, укр. люблю, але пол. lubię; сп-сл. *zemja — ст-сл. **земля**, укр. земля, але пол. ziemia.

Звукосполучення **бл, пл, мл, вл** не розкладні. Наприклад, у сучасній українській мові при визначенні кореня в словах *люблю, ловлю, топлю, земля* варто пом'ятати, що сполучення *бл', пл', мл', вл'* є складовими однієї морфемі — кореня.

***zj, *sj (свистячий +j)**

Свистячі *z, *s у результаті взаємної асиміляції з наступним *j перетворювалися на довгі м'які приголосні, які після втрати довготи розвинули супровідний шиплячий призвук, що поступово витіснив свистячий елемент і став основним звуком.

zj>z'j>z̄'>z̄'>ž' сп-сл. *pronъziti — *nozjъ>ножь, ст-сл. **проньзити** — **ножь**
sj>s'j>s̄'>s̄'>š' сп-сл. *pasti — *pasja>паša, ст-сл. **пастти** — **паша**

***gj, *kj, *chj (задньоязиковий +j)**

Зміна задньоязикових приголосних перед *j мала аналогічний характер з першою перехідною палаталізацією, тому частина дослідників ці процеси ототожнює. Після втрати довготи м'якими задньоязиковими розвинувся шиплячий призвук, який ставав основним, замінивши задньоязиковий.

gj>g'j>ḡ'>ḡ'>ž' сп-сл. *lъgja — ст-сл. **лъжа**
kj>k'j>k̄'>k̄'>č' сп-сл. *přitъkja — ст-сл. **притъча**
сп-сл. *plakjɔ — ст-сл. **плачж**
chj>ch'j>ch̄'>ch̄'>š' сп-сл. *suchja — ст-сл. **соуша**
сп-сл. *duchja — ст-сл. **доуша**

Приголосні **г, к, х** змінювалися на м'які шиплячі в результаті I палаталізації та за йотовою палаталізацією:

I палаталізація	Йотова палаталізація
- після приголосних ж, ч, ш – голосні переднього ряду: соушити, кѣнижъникъ, мѣжити ;	- після приголосних ж, ч, ш – голосні непереднього ряду: доуша, лѣжа сѣча ;
- приголосні ж, ч, ш перед голосним непереднього ряду а , що походить із * ē , у деяких іменниках (жаръ, чадъ, скрижалъ, печаль), дієсловах у формі інфінітива (кричати, вѣжати, слоушати), прикметниках у формах вищого і найвищого ступенів порівняння (мѣножанши, соушанши, крѣпѣчанши).	- м'які шиплячі ж, ч, ш у кінці основ іменників та коротких прикметників незалежно від якості голосного після них: ложе, ключъ, соушь; вельможа, соуша, сѣча .

У сполученнях із ***j** зазнавали змін не лише окремі приголосні, а й групи приголосних.

*skj, *stj, *zgj, *zdj (сполуки приголосних +j)

skj > št' сп-сл. *blъskjēti – ст-сл. **вльштати**

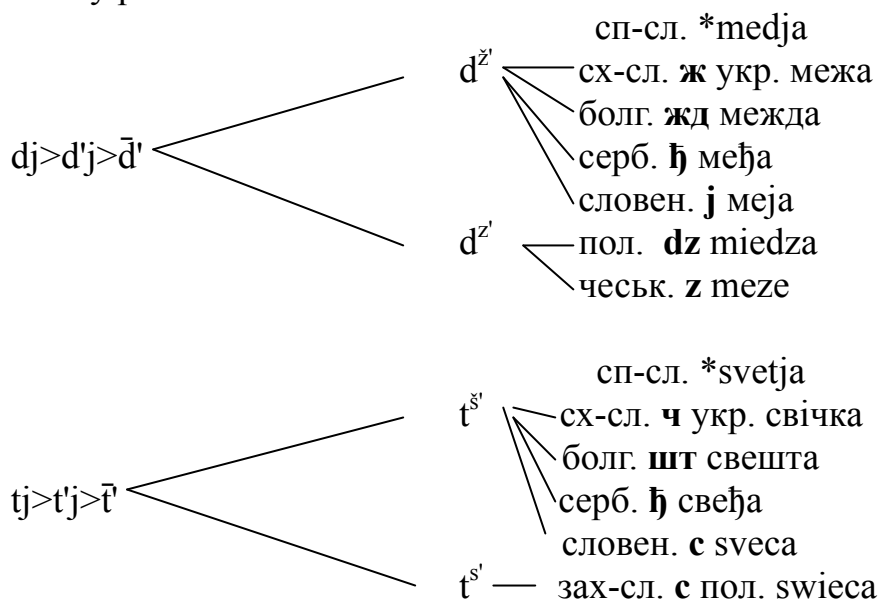
stj > št' сп-сл. *mъstjenije – ст-сл. **мыштение**

zgj > žd' сп-сл. *dъzgjъ – ст-сл. **дъждь**

zdj > žd' сп-сл. *prigvozdjъ – ст-сл. **пригвождж**

*dj, *tj

Зміна сполучень ***dj, *tj** мала свої особливості. Утрата довготи м'якими приголосними після асиміляції [j] відбувалася значно довше в період розпаду спільнослов'янської мовної єдності. Результатом цього стали різні рефлекси цих сполучень у різних слов'янських мовах.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У чому суть принципу складового сингармонізму? Які фонетичні зміни він зумовив?
2. Які особливості мали задньоязикові приголосні *g, *k, *ch у праслов'янській мові?
3. Шиплячих приголосних та аффрикат не було в праіндоевропейській мові. Якого походження ці приголосні праслов'янської мови?
4. Визначте хронологічні межі I перехідної палаталізації задньоязикових приголосних.
5. Коли відбулася II перехідна палаталізація задньоязикових приголосних.
6. Які форми слів найчастіше репрезентують наслідки II перехідної палаталізації задньоязикових приголосних?
7. I та II палаталізації задньоязикових приголосних: назвіть спільне та відмінне.
8. Назвіть хронологічні межі III перехідної палаталізації задньоязикових приголосних.
9. У чому суть закону Бодуена де Куртене?
10. II та III палаталізації задньоязикових приголосних: назвіть спільне та відмінне.
11. Коли відбувався процес перебудови системи консонантизму під асимілятивним впливом *j на попередній приголосний?
12. Схарактеризуйте умови сполучення приголосних праслов'янської мови з *j.
13. До яких можливих кінцевих результатів могло призвести сполучення приголосних із наступним *j у праслов'янській мові? Чим це зумовлено?
14. Як відрізнити в слові йотову палаталізацію від першої перехідної палаталізації задньоязикових?
15. Які чергування приголосних зумовлені перехідними палаталізаціями задньоязикових приголосних та сполученням приголосних із наступним *j?

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Додайте пропущені елементи та поясніть долю приголосних у сполученні з *j; наведіть приклади старослов'янською (українською) мовою:

ɾj>____>____>ɾ' сп-сл. *bouɾja – ст-сл. _____;
pɾj>p'j>____>____>pɾ' сп-сл. *pɾjujɔ – ст-сл. _____;
zj>z'j>____>____>ž сп-сл. *lizjɔ > ližɔ; ст-сл. _____;
sj>s'j>____>____>š сп-сл. *nosjɔ > nošɔ; ст-сл. _____;
gɟ>g'j>____>____>ž' сп-сл. *lʲgja – ст-сл. _____;
kj>__>____>____>č' сп-сл. *sekja – ст-сл. _____;
chj>ch'j>__>____>š сп-сл. *suchja – ст-сл. _____;
skj>__ сп-сл. *iskjɔ – ст-сл. _____;
stj>__ сп-сл. *pustjɔ – ст-сл. _____;
zgj>__ сп-сл. *dʲzgjъ – ст-сл. _____;

zdj>__ сп-сл. *prigvozdjǫ – ст-сл. _____;

dj>d'j>__> сп-сл. *medja – укр. _____;

tj>t'j>__>__ сп-сл. *svetja – укр. _____.

2. Поясніть походження сполук **жд**, **шт** у словах старослов'янської мови: **оумждриж**, **трождень**, **трештж**, **пиштж**, **вождж**, **отъвѣштати**, **проштж**, **осждж**, **свиштж**, **рождж**, **врьштж**.

3. Від запропонованих слів утворіть нові слова чи словоформи так, щоб у них відбулися чергування приголосних (напр.: **ходити** – **хождж**). Поясніть причини чергувань: **метати**, **съпати**, **осждити**, **низъкъ**, **плакати**, **трепетати**, **носити**, **вазати**, **лъгати**, **говядо**.

4. Поясніть чергування приголосних у словах: **слоуга** – **слоужити**, **тихо** – **тишина**, **дроугъ** – **дружити**, **грѣхъ** – **грѣшьникъ**, **коликъ** – **количество**, **слоухъ** – **слышати**, **могж** – **можетъ**, **кънига** – **кънижьникъ**, **мжка** – **мжчити**, **къто** – **что**, **страхъ** – **страшьнъ**, **ходъ** – **шьдъ**.

5. Визначте походження шиплячих приголосних у словах. Доберіть споріднені слова: **дүшно**, **тишина**, **нашь**, **соүшьныи**, **вѣспрашати**, **доүша**, **пишж**, **юноша**; **дроужьва**, **ножь**, **жена**, **стражь**, **жати**, **вижиж**, **кожа**, **скрижаль**, **лижж**; **пишта**, **влѣшти**, **врьштж**, **мьштж**, **свѣшта**, **ноштъ**, **проштати**; **тжча**, **точити**, **притча**, **млѣчати**, **честъныи**, **плачж**, **вечерга**, **рече**, **пророчити**; **одежда**, **изможденъ**, **жажда**, **расхожденик**, **пригвождж**, **ноүжда**.

6. Порівняйте форми старослов'янської мови з формами інших індоєвропейських мов і зробіть висновок про походження приголосних [ж'], [ч']:

четыре — лит. *keturi*, д.-інд. *catvārah*, ірл. *cethir*;

чрънъ — д.-інд. *krsnah*, прус. *kirsnah*;

чадо — нім. *Kind*;

живъ — лит. *gyvas*, д.-інд. *jīvāh*;

мечь — гот. *mekeis*;

жалити — лит. *gelá*, д.в.н. *quāla*;

жльтъ — лит. *geltónas*;

вечерь — лит. *vākaras*;

жена — лат. *genus*;

тажькъ — лит. *tingús*.

7. Поясніть фонетичні зміни у формах інфінітива:

*slych-ē-ti> *slyš-a-ti> **слышати**;

*dych-ē-ti> *dyš-a-ti> **дышати**;

*krik-ē-ti> *krič-a-ti> **кричати**;

*gērb> *žērgъ> *žagъ> **жаръ**.

8. Простежте за наслідками першої палаталізації в сучасних слов'янських мовах. Проаналізуйте їх.

укр. **вовк** — **вовчок** — **вовчиця**;

рос. **волк** — **волчонок** — **волчица**;

болг. **вълк** — **вълче** — **вълчица**;

чес. *vlk* — *vlče* — *vlčice*;
пол. *wilk* — *wilcze* — *wilczyca*.

9. Установіть походження приголосних **з (s)**, **ц**, **с** у словах: **мънози**, **срьдьце**, **гъжвоцѣ**, **градьць**, **врѣзѣ**, **мжченица**, **вльцѣ**, **велици**, **лице**, **ветъсѣ**, **жьзи**, **въсклицати**, **мози**, **мръцати**, **пыци**, **гоньць**, **цвѣтъ**, **отроци**.

10. Поясніть зміни у формах слів: сп-сл. **penędzь* < **pfenning* — ст-сл. **пѣназъ**, сп-сл. **lice* < **likon* — ст-сл. **лице**, сп-сл. **mъrcati* < **mъrkati* — ст-сл. **мръцати**, сп-сл. **vъsbь* < **vъchь* — ст-сл. **въсь**, сп-сл. **nogai* — ст-сл. **нозѣ**, сп-сл. **bogь* — **božьskь*, ст-сл. **богъ** — **божьскъ**.

11. Визначте походження звуків [дз'], [ц'] у формах слів старослов'янської мови, порівнюючи їх із формами інших індоєвропейських мов: **дроузи** — лит. *draūgai*; **цѣлъ** — прус. *kailūstiskan*; **вльци** — лит. *vilikai*; **стъса** — латис. *stiga*, д.в.н. *stęg*; **цѣстити** — лит. *kaišti*; **цѣдити** — латис. *skaidīt*.

12. З'ясуйте походження флексії **-ѣ** у таких формах слів: **велика страна** — **велицѣ странѣ**, **соуѣа земля** — **соуѣѣ земли**, **оученикъ** — **оученицѣ**, **пастоуѣхъ** — **пастоуѣѣ**, **богъ** — **возѣѣ**, **велико око** — **велицѣ оцѣѣ**?

13. Відтворіть старослов'янські форми слів і словосполучень: *розбійники*, *друзі*, *боги*, *служі*, *грішники*, *на сухій землі*, *у великій країні*.

14. Змініть слова так, щоб у них відбувалося чергування приголосних, зумовлене палаталізацією задньоязикових, поясніть ці чергування: **длъгъ**, **пророкъ**, **слоуѣга**, **страѣхъ**, **нога**, **снѣгъ**, **вльѣха**, **крѣпокъ**, **великъ**, **кънига**, **моуѣха**, **бракъ**, **слоуѣхъ**, **врагъ**.

15. З'ясуйте умови, за яких відбулася палаталізація задньоязикових приголосних: перед голосними переднього ряду чи перед *j: **слышж**, **млъчж**, **лъжа**, **кричати**, **далече**, **мжжь**, **ключъ**, **вельможа**, **скачж**, **стражь**, **прѣдтеча**, **начати**, **оучити**, **ложе**, **печаль**, **мышь**, **чадъ**.

16. Визначте походження м'яких приголосних чи сполук приголосних у старослов'янських словах: **лъжа**, **пригвождж**, **мъжь**, **поле**, **истрвльж**, **одежда**, **ловаѣа**, **блюдо**, **ключъ**, **ношиж**, **пригвожденъ**, **пиѣа**, **конь**, **боуѣга**, **врѣштати**, **топльж**, **прикмльж**, **възмжштж**, **кожа**, **въпоуштж**, **иштж**, **чловѣчь**, **дъждъ**, **срамльж**, **жажда**, **трештж**, **постельж**, **вождъ**.

17. З'ясуйте, яких змін зазнали приголосні старослов'янської мови в словах:

врагъ — **враже** — **врази**;
лъгж — **лъжа** — **лъзи**;
пастоуѣхъ — **пастоуѣше** — **пастоуѣси**;
доуѣхъ — **доуѣша** — **доуѣси**;
пророкъ — **пророче** — **пророци**;
вльѣхвъ — **вльѣшве** — **вльѣсви**;
тълькъж — **тъльчѣши** — **тъльци**;
нога — **ножька** — **нозѣѣ**;
пекж — **печѣши** — **пыци**.

18. Поясніть чергування у словах, визначивши морфеми, у яких вони відбулися:

кѣназь – кнаже – кѣнагыни;
могъ – може – мози – мошти;
дроугъ – дроуже – дроузи;
рекж – рече – решти – рьци;
помоштъ – помози – помогж – поможеши;
жегж – жьженъ;
ходити – шьлъ;
начати – коньць.

19. Знайдіть у тексті результати I, II та III палаталізацій. Визначте умови, за яких задньоязиковий приголосний зазнав змін.

кѣназь етеръ вьшедъ къ исоу кланѣаше са иѣви гла ѣко дьци моѣ оумрѣтъ. нъ пришедъ възложи ржкж твоѣ и оживетъ. и въставъ иѣ по немъ идѣаше и оученици его. и се жена кръвоточива... и пристжплъши създи. прикоснж са въскрили ризы его... иѣ же обраць са и видѣв ѣ рече. дръзи дьци вѣра твоѣ спасе тѣ. (Асс. єв.).

20. Поясніть походження м'яких приголосних у словах: тельць, ножька, очи, можеши, речеши, доушьныи, соушити, глжбочан, кричатъ, кричати, дръжати, слышаштин, тръжьникъ, печаль, чадъ, дражаншии, скрижалъ, источникъ, вьци, соуць, велиць, врази, мънозѣхъ, кладазь, соць, рьцьте, пьци, прьси, о вѣзѣ, соуць, овьца, чловѣци, мѣосѣ, въ въздоуць, на празѣ, жьница, отьць, зрьцало, съносѣ, стьза, лице, коньць, кѣназь.

21. Визначте старослов'янські відповідники до слів інших індоєвропейських мов: лит. *kaina, vainikas, rankai, kēras, gyvas, ginti*; інд. *avikā*.

22. Відтворіть праслов'янські форми слів, поясніть зміни, які в них відбулися: ст-сл. *цвѣтъ*, рос. *цвет*, болт. *цвет*, серб. *цвијет*, чес. *květ*, пол. *kwiat*; ст-сл. *звѣзда*, рос. *звезда*, болт. *звезда*, серб. *звијезда*, чес. *hvězda*, пол. *gwiazda*.

23. Порівняйте слова-відповідники і визначте, з яких звуків утворився старослов'янський звук [um']: *ноштъ* — лит. *naktis*; *дъшти* — лит. *duktē*; *мошти* — лит. *mėgti*; *тешти* — індоєвр. *takti*; *пешти* — індоєвр. *paktas*.

24. Запишіть слова старослов'янською мовою. Поясніть, яких змін зазнали праслов'янські приголосні у сполученні з *j: *storgja, *kapja, *mogjъ, *nosja, vezjo, *morje, *konjos, *nozjos, *bjudo, *rjujo, *kupja, *pleskjo, *pustjo, *plakjъ, *suchja, *mazjo, *varjo, *jezdjo, *sjuti, *vodjos, *pitja, *otvētjati, *dadjъ.

25. Визначте старослов'янські форми російських слів, поясніть фонетичні відповідники російських звуків [ж], [ч], [ш], [жд]: *осуждать, гражданин, стучать, пища, ищу, блуждать, вижу, поклажа, скачок, плачу, теща, стужа, выждать, невежда, пишу, сокращение, угощать, одежда, княжна, ручка, лужа, лечь, скажу*.

26. До запропонованих слів доберіть спільнокореневі, у яких було б виявлено чергування приголосних, зумовлене сполученням приголосних із [j]: *плакати, доухъ, слоуга, съвтъ, заразити, кръстъ, свѣтити, мысль, грѣхъ,*

осждити, вѣкоусъ, трепетати, сыпати, отъвѣтъ, очистити.

27. Поясніть появу епентетичного [l'] у словах: **избавленье, приємлетъ, корабль, земля, любяж, обѣкмяжтъ, гибляж, съпляж, римлянинъ, ославленъ, тржеленик.**

28. Відтворіть праслов'янські форми старослов'янських слів. З'ясуйте походження шиплячих приголосних: **мажж, нѣжда, варяж, земля, лижж, ставляж, поле, изоштренъ, рожденъ, влѣшти, пиштж, поѣштж, хождж, плачж, стража, море, ноша.**

29. Доберіть до слова спільнокореневе слово або словоформу, які допоможуть з'ясувати походження приголосних. Зазначте умови зміни приголосного та результат: **лежати, ржчка, оученици, чѣто, начати, доуси, дрижати, доушьнъ, польза, рече, шѣдъ, старьць, жѣдати, можешн, вѣ грѣсѣ, врази, дроузѣ, кѣназь, зрьцало, пастоуси, соушити, стѣза, лице, личьныи, дышати, начинати.**

30. Прочитайте, перекладіть речення. Знайдіть, випишіть і прокоментуйте слова, що зазнали палаталізаційних змін: **вѣ оно пришедъ и съ вѣ домъ петровъ и видѣ тештж его лежащж огнемъ жегомж. и прнстжплъ кдннъ кѣнижьникъ рече кмоу оучителю идж по тебе (Асс. ев.).**

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Палаталізація – це:

- а) ствердіння;
- б) пом'якшення;
- в) усічення;
- г) спрощення.

2. Оберіть варіант, у якому всі шиплячі утворилися внаслідок I перехідної палаталізації задньоязикових приголосних:

- а) жена, плачж, чѣтыре;
- б) чрънъ, ножь, кожа;
- в) послоушьнъ, мльчати, можешн;
- г) чѣдо, ноша, мечь.

3. Оберіть варіант, слова в якому містять наслідки II перехідної палаталізації задньоязикових приголосних:

- а) рыци, снѣсѣ, мѣнозѣ;
- б) юньць, врѣзѣ, снѣсѣ;
- в) нозѣ, старьць, пастоуси;
- г) дроузи, кѣназь, вѣкратьцѣ.

4. Оберіть варіант, у якому слова містять наслідки III перехідної палаталізації задньоязикових приголосних:

- а) дѣвица, овьца, мръцати;

- б) **высоци, возѣ, польса;**
- в) **грѣси, вѣньць, агньць;**
- г) **пѣназь, чрьница, помози.**

5. Виокремте диференційні ознаки шиплячих приголосних [ж], [ш]:

- а) шумні, передньоязикові, аффрикати, постійно м'які;
- б) шумні, передньоязикові, щілинні, постійно м'які;
- в) шумні, передньоязикові, щілинні, тверді;
- г) шумні, передньоязикові, складні, пом'якшені.

6. Виокремте диференційні ознаки приголосного [дз]:

- а) шумний, передньоязиковий, аффриката, твердий;
- б) шумний, передньоязиковий, складний, пом'якшений;
- в) шумний, передньоязиковий, щілинний, постійно м'який;
- г) шумний, передньоязиковий, аффриката, постійно м'який.

7. Перехідні палаталізації задньоязикових приголосних зумовлені:

- а) занепадом редукованих;
- б) причини не встановлено;
- в) дією в старослов'янській мові принципу складового сингармонізму;
- г) дією в старослов'янській мові принципу висхідної звучності.

8. Оберіть варіант, у якому шиплячий приголосний [ж] має однакове походження:

- а) **вожж, слоужити;**
- б) **жена, стража;**
- в) **лѣжа, жарѣ;**
- г) **кѣнижьникѣ, движеніє.**

9. Оберіть варіант, у якому шиплячий приголосний [ч] має однакове походження:

- а) **рѣчьнѣи, вечерѣ;**
- б) **чѣто, плачж;**
- в) **сѣча, мечь;**
- г) **кричати, притѣча.**

10. Оберіть варіант, у якому шиплячий приголосний [ш] має однакове походження:

- а) **страшьнѣ, прошж;**
- б) **соуша, доушьнѣ;**
- в) **шьдѣши, соушити;**
- г) **слышати, пишж.**

11. Наслідки II перехідної палаталізації задньоязикових приголосних найчастіше виявлено у формах:

- а) Д.в., М.в. одн. і мн., Н.в. мн. іменників і прикметників та формах наказ. сп. дієслів;
- б) Н.в. одн. і мн., іменників і прикметників;
- в) наказ. сп. дієслів;
- г) Д.в. мн. іменників і прикметників та формах умовного сп. дієслів.

12. За якої умови перехід $*g \rightarrow *z'$, $*k \rightarrow *c'$, $*ch \rightarrow *s'$ після **и, ъ, ѡ, ѣ** не відбувався:

- а) якщо в наступному складі був будь-який голосний непереднього ряду;
- б) якщо наступний склад відкривав сонорний приголосний;
- в) якщо в наступному складі були **ѣ, ѡ**;
- г) якщо наступний склад відкривали редуковані **ѣ, ѡ**.

13. Оберіть правильне твердження:

- а) на ранньому праслов'янському етапі не було тенденції до пом'якшення твердих приголосних перед голосними переднього ряду;
- б) тверді приголосні фонеми як правило поєднуються з голосними переднього ряду;
- в) палаталізації задньоязикових називають перехідними, бо вони вели до якісних змін приголосних;
- г) пом'якшення приголосних у сполученні з $*j$ не було пов'язане з дією закону відкритого складу.

14. Оберіть правильне твердження:

- а) пом'якшення приголосних – це зміщення їх артикуляції у напрямку до середньоязикового;
- б) наслідки II перехідної палаталізації задньоязикових приголосних найчастіше можна спостерігати на початку слова;
- в) I перехідна палаталізація задньоязикових приголосних за напрямком прогресивна;
- г) III перехідна палаталізація задньоязикових приголосних за напрямком регресивна.

15. У словах **вѣжеши, мажж, режж** шиплячий **ж** утворився внаслідок:

- а) $*sj$;
- б) $*zj$;
- в) $*gj$;
- г) I перехідної палаталізації задньоязикових приголосних.

16. У словах **лѣжа, стража** шиплячі утворилися внаслідок:

- а) I перехідної палаталізації задньоязикових приголосних;
- б) $*kj$;
- в) $*gj$;
- г) $*chj$.

17. У якому рядку всі слова містять наслідки праслов'янських сполучень приголосних *d, *t з *j:

- а) рождѣство, вращѣж;
- б) люштѣ, поуштѣж;
- в) мешѣж, иштѣж;
- г) свѣшта, дѣждѣ.

18. У слові пригвождѣ шиплячий утворився з:

- а) *skj;
- б) *stj;
- в) *zgj;
- г) *zdj.

19. У якому рядку всі слова містять наслідки праслов'янських сполучень губних приголосних з *j:

- а) блюдо, цвѣтѣ;
- б) капля, пьци;
- в) коупляж, зѣмля;
- г) пляж, рѣжѣ.

20. У словах конь, волга, боура м'які приголосні утворилися внаслідок:

- а) І перехідної палаталізації задньоязикових приголосних;
- б) сполучень приголосних з *j;
- в) впливу на них голосних переднього ряду;
- г) впливу на них голосних непереднього ряду.

ЗВУКОВІ ПРОЦЕСИ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ, ЗУМОВЛЕНІ ДІЄЮ ЗАКОНУ ВІДКРИТОГО СКЛАДУ

Формування фонетичної системи праслов'янської мови потребувало значної перебудови тих діалектів індоєвропейської мови, які лягли в її основу. Головною причиною цих змін була дія закону відкритого складу, який передбачав побудову складів за принципом висхідної звучності. На праслов'янському мовному ґрунті всі слова, у яких порушено дію закону відкритого складу, зазнали певних змін. Найголовнішими з цих фонетичних процесів були такі:

- монофтонгізація дифтонгів;
- зміна дифтонгічних сполучень «голосний + *m, *n»;
- зміна сполучень *tort, *tolt, *tert, *telt;
- доля сполучень *or, *ol на початку слова;
- зміни приголосних у кінці слова;
- зміни в групах приголосних *dt, *tt.

Варто звернути увагу на різницю між поняттями "дифтонг" і "дифтонгічне сполучення": **дифтонг** – це поєднання голосних, перший елемент якого складовий (**а, о, е**), а другий нескладовий (**і, у**): *āī *āi̯ *ōī *ōi̯ *ēī *ēi̯ *āu̯ *āu̯ *ōu̯ *ōu̯ *ēu̯ *ēu̯ тощо; **дифтонгічне сполучення** — це поєднання голосного із сонорним приголосним *an, *am, *ar, *al тощо.

Монофтонгізація дифтонгів

Побудова складів за принципом висхідної звучності в праслов'янській мові була несумісною з функціонуванням дифтонгів, успадкованих з індоєвропейської мови.

Якщо в позиції перед наступним голосним дифтонг розривався (перший його елемент залишався без змін, а другий після трансформації набував ознак приголосного (**і – j, u – v**) і як нескладовий елемент відходив до наступного складу, відкриваючи при цьому попередній), то перед приголосним та в кінці слів дифтонги монофтонгізувалися, тобто перетворилися на один звук.

Цей процес проходив кілька етапів: на першому зникла різниця між довгими та короткими голосними, потім голосні *ā та *ō злилися, а складові частини дифтонга у результаті взаємної асиміляції перетворилися на один звук.

*āī *āi̯ *ōī *ōi̯ → āi̯ oi̯ → oi → Ѡ
 *ēī *ēi̯ → ēi̯ ei̯ → и
 *āu̯ *āu̯ *ōu̯ *ōu̯ → āu̯ ou̯ → ou → оу
 *ēu̯ *ēu̯ → ēu̯ eu̯ → ю

лит. vainikas — ст.-сл. вѣнѣць; прасл. *roitī — ст.-сл. рѣти
 гот. snaiws — ст.-сл. снѣгъ; лит. žvaizde — ст.-сл. звѣзда
 лит. sausas — ст.-сл. соухъ; лит. plauti — ст.-сл. плоути
 лит. veidas — ст.-сл. видъ; лит. teisus — ст.-сл. тихъ
 лит. dausas — ст.-сл. доухъ; лат. taurus — ст.-сл. тоуръ
 гр. cheima — ст.-сл. зима; лит. kreivas — ст.-сл. кривъ
 нім. leute — ст.-сл. людик; лит. liaupse — ст.-сл. любъ

Дифтонги індоєвропейської мови на праслов'янському ґрунті в результаті дії закону відкритого складу мали такі відповідники:

Дифтонг	Перед голосним	Перед приголосним
*ōu, *āu	*av (ст.-сл. ав)	*u (ст.-сл. оу)
*ōu, *āu	*ov (ст.-сл. ов)	*u (ст.-сл. оу)
*ōi, *āi	*oi > oj	*e (ст.-сл. Ѡ)

*eu	*ev, *ov (ст-сл. єв, ов)	*ju> 'u (ст-сл. ю)
*ū	*ūu (ст-сл. ѹв)	*ū (ст-сл. ы)
*oi, *ai у кінці слова при нисхідній інтонації мали відповідник i (ст-сл. и)		

Зміни дифтонгічних сполучень "голосний + *m, *n"

Після монофтонгізації дифтонгів почався процес зміни дифтонгічних сполучень "голосний + *m, *n", який відбувався в кілька етапів. Довгі і короткі голосні збіглися, а сонанти *m, *n трансформувалися в *n. Відкриття складів здійснювалося шляхом ослаблення артикуляції сонанта *n і поступового перетворення його на носовий призвук попереднього голосного. Результатом цього процесу стала поява носових голосних **ж, љ**.

Зміна дифтонгічних сполучень "голосний + *m, *n"

*ām, *ām → ām →

→ ān →

*ān, *ān → ān →

→ on – oⁿ – ѳ ст-сл. **ж**

*ōm, *ōm → ōm →

→ ōn →

*ōn, *ōn → ōn →

лит. gumbas; ст-сл. **ГЖВА**

лат. angulus; ст-сл. **ЖГЪЛЪ**

двн. gans; лат. anser; ст-сл. **ГЖСЪ**

лат. pons; д-інд. panthan; ст-сл. **ПЖТЬ**

*ēm, *ēm → ěm →

→ en – eⁿ – ѣ ст-сл. **љ**

*ēn, *ēn → ěn →

прус. mensa; ст-сл. **МАСО**

лат. desem; ст-сл. **ДЕСАТЬ**

лит. penki; гр. pente; ст-сл. **ПАТЬ**

лит. zentas; лат. genitor; ст-сл. **ЗАТЬ**

Чергування:

ДЖТИ — **ДЪМЕШИ**;

ПЖТО — **ЗАПОНА**;

ПАМАТЬ — МЫНѢТИ;

ИМА — ИМЕНЕ;

ВЪЗАТИ — ВЪЗЪМЖ.

Такі чергування свідчать, по-перше, про те, що до складу Ж, А входили голосні о, є і носові компоненти м, н; по-друге, що поява цих голосних зумовлена дією закону відкритого складу.

Польська мова зберегла до сьогодні в кінці складу носові голосні. Східнослов'янські мови втратили їх, замінивши чистими голосними повного творення (Ж = у, А = я). Показником цього є українські чергування: *жати* — *жну* (ст-сл. ЖНЖ), *ім'я* — *імен*, *дзвонити* — *звук*.

Зміна сполучень *tort, *tolt, *telt, *tert

У праіндоєвропейській мові-основі було два типи сполучень сонорних плавних із голосними повного творення о, є в середині слів між двома приголосними, які відрізнялися між собою лише тим, що в першому сполученні голосний був перед сонорним, а в другому — після сонорного:

—*tort, *tolt, *telt, *tert;

—*trot, *tlot, *tlet, *tret.

У цих сполученнях літера [t] є схематичним позначенням будь-якого приголосного.

У слов'янських мовах збереглися лише сполуки другого типу, сполучення ж першого типу за дією закону відкритого складу зазнали значних змін.

1. Результати зміни сполучень *tort, *tolt, *telt, *tert у різних групах слов'янських мов:

сп-сл.	пд-сл.	зх-сл.	сх-сл.
*tort	trat	trot	torot
*tolt	tlat	tlot	tolot
*telt	tlet	tlet	tolot, зпідка (telet)
*tert	tret	tret	teret

*korva — ст-сл. *крава* — пол. *krowa* — укр. *корова*

*dervo — ст-сл. *дрѣво* — чеськ. *drevo* — укр. *дерево*

У різних групах слов'янських мов перетворення дифтонгічних сполук відбувалося по-різному.

У тих мовних групах, у яких часокількість (довгота) складів *or, ol, el, er* зосереджувалася на першому компоненті (південнослов'янські, частково чеська, словацька), спершу відбулося подовження голосних (*ō — а, *ē — ѣ). Після перерозкладу складів (плавний відходив до наступного складу) утворювалися закриті склади із ймовірною складотворчістю сонорних. Закриті склади перетворювалися на відкриті внаслідок метатези голосного і приголосного:

*tort > *tart > *ta-rt > *trat.

У тих мовах, у яких довгота складів зосереджувалася на сонорному (східнослов'янські, польська) подовження голосних не відбувалося. Після перерозподілу складів і тут виникала тимчасова складотворчість сонорних, якої

позбавлялися так:

*tort > **to-rt* > **tor^ot* > **torot* > **t^orot* > **trot* — польська мова;

*tort > **to-rt* > **to-r^ot* > **torot* — східнослов'янські мови.

Отже, у східнослов'янських мовах розвинулося повноголосся: *ворона*, *дерево*, *береза*, *молоко*. Однак сполучення **telt* дало не очікуване *telet*, а *tolot*, бо плавний *l* (лабіовелярний) спричинив лабіалізацію звука *e* і перехід в *o*:

*melko — укр. *молоко*;

*selmъ — укр. *шолом*.

2. Давні сполучення *-ра-*, *-ла-*, *-рѣ-*, *-лѣ-* належать до спільнослов'янських і мають однакові відповідники в різних групах слов'янських мов: **brat(r)ъ*, **gladъkъ*, **slava* (пор. укр. *брат*, *гладкий*, *слава*).

Доля сполучень **or*, **ol* на початку слова

Доля сполучень **or*, **ol* на початку слова залежала від звука, у позицію перед яким вони потрапляли. Перед наступним голосним ці сполучення при складоподілі розривалися і склади ставали відкритими: *о-ра-ти*, *о-рѣ-лѣ*.

Перед наступним приголосним сполучення **or*, **ol* за допомогою метатези відкривали склади: у південнослов'янських мовах *ort*, *olt* перетворилися на *rat*, *lat*, напр.: **ordlo* — ст.-сл. *рало*, лит. *arklas*; сп.-сл. **orbъ* — ст.-сл. *рѣвѣ*; лат. *orbus*.

У східно- та західнослов'янських мовах при висхідній інтонації утворювалися сполучення *rat*, *lat*, при нисхідній — *rot*, *lot*: ст.-сл. *ладни*; укр. *лодка*; пол. *lodz*, *lodka*; лит. *aldija*; ст.-сл. *рамо*; лат. *armus* (рука, плече); нім. *Arm*; серб. *раме*; пол. *ramien*; чes. *rameno*.

Зміни приголосних у кінці слова

Уникнення закритих складів у кінці слів могло відбуватися шляхом ослаблення артикуляції кінцевого приголосного і поступового зникнення його з вимови. Слова при цьому закінчувалися на голосні, які змінювалися закономірно так, як і в середині слова. Таких змін зазнавали кінцеві приголосні **t*, **d*, **s*, **r*. Напр.: лат. *sunus*, сп.-сл. **sunus* > **sunъ*, ст.-сл. *сѣнѣ*; лит. *vilkas*, сп.-сл. **vylkos* > *vylkъ*, ст.-сл. *влѣкѣ*; д-інд. *abharat*, сп.-сл. **padet* > *pade*, ст.-сл. *паде*; сп.-сл. **dukter* > *dъkti*, ст.-сл. *дѣшти*.

До специфічних змін приголосних належить найдавніша зміна сонантів **m* > **n*. Напр.: **gostim* > **gostin*.

Якщо в кінці слова було сполучення **ont*, **int*, то перед кінцевим *t* відбувалася монофтонгізація дифтонгічного сполучення, а пізніше втрачався кінцевий *t*. Напр.: **padont* > *padō* — ст.-сл. *падж*.

Зникнення кінцевого приголосного у слові, яке відбулося на ранньому етапі праслов'янської мови, успадкували всі давні слов'янські мови, зокрема й старослов'янська.

Зміни в групах приголосних *dt, *tt

У слов'янській фонологічній системі доісторичного періоду не могли функціонувати сполучення двох однакових за місцем творення проривних приголосних. Серед запозичень, які успадкувала праслов'янська мова, найчастішими були *dt, *tt. Уникнення таких сполучень відбувалося в результаті дисиміляції за способом творення, коли перший проривний змінювався на фрикативний. Сполучення «фрикативний+проривний» відповідало принципу висхідної звучності, тенденція до якого була визначальною у фонетичній структурі слів праслов'янської мови. Специфікою зміни сполучень *dt була початкова регресивна асиміляція за глухістю, а потім сполучення *tt змінювалися закономірно:

*dt>*tt>*st *vedti>*veti>*vesti — **вєсти**;

*tt>*st *pletti>*plesti — **плєсти**.

Спрощення в групах приголосних

У групах приголосних, які утворювалися на початку складу в результаті зміщення меж складів, відбувалося спрощення. Найчастіше втрачався початковий проривний.

Основні групи приголосних, у яких відбулося спрощення:

— *pn, *bn, *tn, *dn > *n:

*vednŋti>*venonti, ст-сл. **вѣнѣти**; *karnŋti>*kanŋti, ст-сл. **канѣти**;
*dybnŋti>*dynŋti, ст-сл. **доуѣти**;

— *bt, *pt > *t:

*grebti>*greti, ст-сл. **грєти**; *tepti>*teti, ст-сл. **тєти**;

— *dm, *tm > *m:

*pledmen>*plemę, ст-сл. **плєма**; *vertmę>*vermę, ст-сл. **врєма**;

— *skn > *sn:

*bkisknŋti>*blisŋti, ст-сл. **блєснѣти**.

У мовах південних і східних слов'ян в результаті асимілятивних процесів сполучення *dl, *tl змінилися на *l, а в мовах західних слов'ян вони змін не зазнали:

*mydlo>*mylo, ст-сл. **мыло**, укр. мило, пол. mydło;

*pletlŋ>*plel, ст-сл. **плєлѣ**, рос. плёл, пол. plotl.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Поясніть суть дії закону відкритого складу. Які особливості фонетичної побудови слів він визначав?
2. Назвіть особливості фонетичної системи праіндоєвропейської мови, що не відповідали дії закону відкритого складу.
3. Назвіть основні процеси у фонетичній системі праслов'янської мови, що були зумовлені дією закону відкритого складу.

4. Назвіть дифтонги індоевропейської мови, поясніть, із яких елементів вони склалися? Яка їх подальша доля?
5. За яких умов відбувався процес монофтонгізації дифтонгів?
6. Поясніть артикуляційні особливості голосних **ж**, **л** старослов'янської мови. У яких фонетичних позиціях вони функціонували?
7. Поясніть причини утворення носових голосних праслов'янської мови. Як було встановлено їх природу?
8. Які форми слів є давнішими: у яких є носові голосні **ж**, **л** чи сполучення "голосний + носовий приголосний"?
9. Чому сполучення "голосний + носовий приголосний" не зазнавали змін перед наступним голосним? Наведіть приклади.
10. Назвіть основний чинник, що визначив відмінності в рефlekсах ***tort**, ***tolt**, ***telt**, ***tert** у різних діалектах праслов'янської мови.
11. Як відрізнити споконвічні **ра**, **ла** від **ра**, **ла** <***or**, ***ol**?
12. Поясніть, чому праслов'янські сполучення ***or**, ***ol** на початку слова перед голосними не зазнали змін, а перед приголосними змінилися.
13. Які зміни відбувалися в кінці слів у слов'янських мовах?
14. Які зміни відбувалися в групах приголосних ***dt**, ***tt**?

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Визначте корінь слова і поясніть, які давні процеси демонструє чергування в коренях старослов'янських слів: **крыти** - **кровъ** - **сѣкръвенъ** - **покровъ**; **сынъ** - **сыноу** - **сынове**; **плоути** - **пловж** - **плавати** - **плавъ**; **совати** - **соуѣжти**; **любы** - **любъвъ**; **пѣти** - **пѣснь** - **покутъ**; **забыти** - **завъвенъ**; **роуда** - **рѣдѣти** - **рѣдръ** - **рѣжда**; **црькы** - **црькъвъ**; **гънжти** - **сѣгыбати**; **кроушити** - **оукроухъ** - **кръха** - **кръшка**; **стынжти** - **стоуденъ**; **зовж** - **зъвати** - **называти**; **ковати** - **коуѣж**; **хътѣти** - **хытити** - **хытръ**; **коуповати** - **коупоуѣши**. Наприклад: **ковати** - **коуѣж** (чергування **ов-оу** зумовлене зміною дифтонга ***ou**: перед голосним [a] змінився на **ов**, перед приголосним [j] на **оу**).

2. Відтворіть старослов'янські та сучасні форми слів, враховуючи фонетичні зміни праслов'янської мови, зумовлені дією закону відкритого складу: лит. *dāusos*, *tāuras*, *tēisus*, *ēiti*, *veidas*, *māišas*, *sāusas*; латис. *maina*, гот. *auso*.

3. Чи могли в праслов'янській мові функціонувати такі індоевропейські слова: лит. *ranka*; лат. *menta*; лат. *sēmen*; нім. *Berg*; нім. *Helm*; нім. *Kind*. Яка їх подальша доля на праслов'янському мовному ґрунті?

4. Визначте, у якому фонетичному оточенні збереглися сполучення "голосний + носовий приголосний", а в якому вони змінилися? Яка доля таких сполучень: ***naċinati**>**начинати**; ***požinati**>**пожинати**; ***sēmena**>**сѣмена**; ***imena**>**имена**; ***naċenti**>**начати**; ***ženti** >**жати**; ***imen**>**имѣ**; ***semen**>**сѣмѣ**; ***vertmen**>**врѣмѣ**?

5. Поясніть звукові відповідники в словах:
ст-сл. **сѣмѣ**; пол. *siemie*; лат. *sēmen*;

ст-сл. **ДЕСАТЬ**; лит. *dešimt*; лат. *desem*;

ст-сл. **ПЯТЬ**; лат. *pons, pontis*; д-прус. *pintis*; авест. *panta*;

ст-сл. **ГЖСЬ**; д.в.н. *Gans*;

ст-сл. **МАТА**; пол. *mięta*; лат. *menta*;

ст-сл. **РЖКА**; пол. *ręka*; лит. *ranka*;

ст-сл. **МЖДРЪ**; пол. *mądry*; лит. *mandrus*; д.в.н. *muntar*;

ст-сл. **ГРЖБЪ**; пол. *gręby*; лит. *grumbu*; латис. *grumbt*;

ст-сл. **ПАТА**; пол. *pięta*; лит. *pėntis*; д-прус. *pentis*.

6. Порівняйте відповідники слів і відтворіть їх старослов'янські форми: укр. *зять*, рос. *зять*, лит. *žėntas*; укр. *дуга*, рос. *дуга*, лит. *dangus*; укр. *голуб*, рос. *голубь*, лат. *columba*; укр. *крутий*, рос. *крутой*, лит. *krantas*; укр. *вузький*, рос. *узкий*, лат. *angustus*.

7. Прочитайте слова, поясніть чергування голосних **Ж**, **А** зі сполученнями "голосний + носовий приголосний": **ЖАТИ** - **ПОЖИНАТИ** - **ЖЬНЖ**; **НАЖТИ** - **НАИМАТИ** - **НАИМЪ** - **НАИМЖ**; **ВЪНАТИ** - **ВЪНИМАТИ** - **ВЪНЕМЛЖ**; **ВЪЗА** - **ВЪЗИМАТИ** - **ВЪЗЪМЖ**; **ОТЪЯТИ** - **ОТЪНИМАТИ** - **ОТЪИМЖ**; **НАЧИНАТИ** - **НАЧАЛО** - **НАЧАТИ** - **НАЧЬНЖ**; **ПРНЪЯТИ** - **ПРИМАТИ** - **ПРИЕМЛЖ**; **ПОДЪЯТИ** - **ПОДЪИМАТИ** - **ПОДЪЕМЛЖ**; **РАСПАТИ** - **РАСПИНАТИ** - **РАСПЬНЖ**; **ПАМАТЬ** - **ПОМИНАТИ** - **ПОМЬНЖ** - **ПАМАТОВАТИ**.

8. Відтворіть старослов'янські форми слів сучасної російської мови: *память* — *поминать* — *помнить*, *нанять* — *нанимать*, *клятва* — *проклинать* — *проклясть*, *жать* — *жму* — *сжимать*, *звякнуть* — *звонить* — *звук*, *поднять* — *поднимать* — *подъём* — *подымають*, *обнять* — *обнимать* — *объём* — *объять*, *принять* — *принимать* — *прием* — *приемлю*, *жать* — *жну* — *пожинать*, *вязать* — *узы*, *смятение* — *смута*.

9. Проаналізуйте запозичення зі слов'янських мов в інші мови і спробуйте відтворити їх старослов'янські форми: латис. *unda*; угор. *donga, galamb, gamba, gerenda, pentek*; рум. *grinda, dumbrava, prund, rind*.

10. Установіть, чому в окремих словах праслов'янської мови давні сполучення *or, *ol, *er, *el зазнали змін, а в інших збереглися: *богьсь>**БОРЬЦЬ**; *berq>**БЕРЖ**; *могь>**МОРЪ**; *meljo>**МЕЛЖ**; *morz>**МРАЗЪ**; *golva>**ГЛАВА**; *serda>**СРЪДА**; *zolto>**ЗЛАТО**.

11. Відтворіть праслов'янські форми старослов'янських слів, поясніть зміни, які в них відбулися: **ПРАТИ**, **СРЪДА**, **КЛАДА**, **МЛЪКО**, **БРЪГЪ**, **ГРАДЪ**, **ПЛЪНЪ**, **СТРАЖЪ**, **ХЛАДЪ**, **ГРАХЪ**, **КРАВА**, **ВРАТА**, **ДРЪВО**, **МРАЗЪ**, **НРАВЪ**, **ВРАНЪ**, **МЛАТЪ**, **МЛАДЪ**, **СЛАДЪКЪ**, **КЛАСЪ**, **ГЛАСЪ**, **ЗЛАТО**, **ВРАГЪ**, **БРЪЗА**, **ГЛАДЪ**, **КЛАТИ**, **КРАЛЬ**, **ВЛАСТЬ**. Наприклад: **СРЪДА**<*serda (сполучення *er між приголосними передбачає інший порядок їх складових елементів).

12. Поясніть, чому в старослов'янських словоформах **ПРАВЪДА**, **СЛАВА**, **ГРЪХЪ**, **СЛЪДЪ**, **СЛЪПЪ**, **БРАТИ**, **ОРАТИ**, **СЪЛАТИ**, **ЛЪТО**, **ГОРЪ** сполуки **ра**, **ла**, **рѣ**, **лѣ** не можна вважати неповноголосними?

13. Установіть старослов'янські та українські відповідники до праслов'янських форм: *vorna, *korva, *gordъ, *bergъ, *golsъ, *melti, *bolto, *dervo, *borda, *volsъ, *vornъ, *goldъ, *pelnъ, *moltъ, *dorgъ, *serda, *zolto,

*storžъ, *vorgъ, *storna, *smordъ, *holdъ, *vorta.

14. Порівняйте відповідники слів різних мов і поясніть походження сполучень **ра, ла, рѣ, лѣ**:

ст-сл.	укр.	пол.	чес.	болг.
братъ	<i>брат</i>	<i>brat</i>	<i>bratr</i>	<i>брат</i>
слава	<i>слава</i>	<i>śława</i>	<i>slava</i>	<i>слава</i>
злато	<i>золото</i>	<i>zloto</i>	<i>zlato</i>	<i>злато</i>
плакати	<i>плакати</i>	<i>plakać</i>	<i>plakati</i>	<i>плач</i>
дрѣво	<i>дерево</i>	<i>drzewo</i>	<i>dřevo</i>	<i>дърво</i>
срамъ	<i>сором</i>	<i>srom</i>		<i>срам</i>
стрѣха	<i>стріха</i>	<i>strzecha</i>	<i>střeħa</i>	<i>стріха</i>
стрѣла	<i>стріла</i>	<i>strzala</i>	<i>střela</i>	<i>стріла</i>
клада	<i>колода</i>	<i>kloda</i>	<i>klada</i>	<i>клада</i>
влѣшти	<i>волокти</i>	<i>wlec</i>	<i>vlěci</i>	<i>влека</i>

15. Доведіть, що сполучення **ра, ла, рѣ, лѣ** у наведених словах не утворилися з праслов'янських *or, *ol, *er, *el: **лѣчити, рѣзати, трава, слава, гравити, велѣти, дѣлати, хлѣвъ, клѣтка, страдати, плавати, бракъ, правьда, слѣпъ, краса, стрѣла, славъ, красти, постълати, дърати, гора, лѣвъ, бѣчела.**

16. Відтворіть старослов'янські форми сучасних російських слів: *берег, вред, берѣза, беречь, ворочать, толочь, сторож, плен, нрав, молодой, перегородить, срам, холодный, чрево, мороз, враг, пламя, ворота, власть, перед, здоров, волочь, короткий, влага, хоромы, золото, жребий, запрет, превращать, время, борода.*

17. Знайдіть українські та російські відповідники болгарським словам: *преградка, преврат, преплетен, престрелка.* Поясніть відповідники.

18. Визначте, які з наведених слів є корінними українськими, а які — старослов'янськими: *норов, порох, огорожа, молодь, поворот, заповнити, громадянин, береговий, скоротити, середина, переділ, плата, слабкий, волога, плавати, страждання, сторона, заголовок, передати.*

19. Поясніть, чому праслов'янські сполучення *or, *ol на початку слова перед голосними не зазнали змін, а перед приголосними змінилися.

20. Поясніть, чому в одних випадках праслов'янські сполучення *or, *ol

на початку слова в різних слов'янських мовах дали однакові результати, а в інших — різні: ст-сл. **рало**, укр. *рало*, пол. *radło*, чes. *rádlo*, болт. *рало*, серб.-хорв. *рало*, лит. *árklas*; ст-сл. **рамо**, білор. *рамя*, пол. *ramię*, чes. *раме*, болт. *рамо*, серб.-хорв. *раме*, лат. *armus*; ст-сл. **работа**, укр. *робота*, рос. *работа*, пол. *robota*, чes. *robota*, болт. *работа*, гот. *arbaitis*.

21. Доберіть старослов'янські та українські відповідники до споріднених слів інших мов: лит. *gārdas, galva, karve, vārnas, derva, vārgas, aldija*; латис. *vārna*; нім. *Berg, Arbeit, Helm*; гот. *waldan*.

22. Установіть старослов'янські та українські відповідники до праслов'янських форм: *orbъ, *olkъть, *orstъ, *orvънь, *oldъь, *ormo, *olkomъ, *orbota. Наприклад: *orbъ — **рабъ**.

23. Проаналізуйте приклади і визначте, перед якими голосними на початку слова розвивався протетичний приголосний: ст-сл. **выдра**, лит. *ūdra*; ст-сл. **выпь**, латис. *ūpis*; ст-сл. **выма**, д-інд. *ūdhar*; лат. *über*; ст-сл. **ѡти**, лит. *imti*; ст-сл. **ѡтро**, д-інд. *ántram*.

24. Порівняйте старослов'янські форми з формами слів інших індоєвропейських мов та обґрунтуйте вияви дії закону відкритого складу в кінці слова: **домъ** — лат. *domus*; **небо** — д-інд. *nabhas*; **огнь** — д-інд. *agnis*; **дъшти** — гот. *dauhtar*; **мати** — лат. *māter*; **ношть** — д-прус. *naktin*; **гревж** — гот. *graban*; **ржкж** — д-прус. *rānkan*; **мл** — д-прус. *mien*.

25. Відтворіть старослов'янські форми праслов'янських слів, враховуючи процеси, пов'язані з дією закону відкритого складу: *pādēt, *vilkōs, *sūnūs, *vōdām, *kostīn, *kāmōn, *ronkām, *pādont.

26. Поясніть зміни в наведених словах: *metti> *mesti> **мести**; *pletti> *plesti> **плести**; *obretti> *obresti> **обрѣсти**; *bredti> *bresti> **брести**; bludti> *blusti> **блюсти**; *kladti> *klasti> **класти**; *kradti> *krasti> **красти**. Наприклад: *metti> *mesti> **мести** (дисиміляція за способом творення за умови, коли перший проривний змінювався на фрикативний, що відповідало принципу висхідної звучності).

27. Відтворіть праслов'янські форми наведених слів, поясніть зміни, які в них відбулися: **класти** (**кладж**), **блюсти** (**блюдж**), **сласть** (**сладъкъ**), **сести** (**сладж**), **вости** (**водж**), **гнести** (**гнетж**), **обрѣсти** (**обрѣтж**), **гжсти** (**гждж**), **грасти** (**градж**), **масти** (**матж**), **власть** (**владѣти**), **плести** (**плетж**).

28. Установіть, які старослов'янські слова утворилися з наведених праслов'янських форм, поясніть їх: *modliti, *tisknonti, *gъrdlo, *vędnonti, *prędti, *kapnonti, *metlъ, *blesknonti, *propadlъ, *grebti, *dadsi, *metti, *bredlъ. Наприклад: **vędnonti**>*venonti> **внжти** (спрошення в групі приголосних *bn>*n).

29. До запропонованих слів доберіть спільнокореневі та визначте, які зміни відбулися в коренях цих слів: **класти**, **оусънжти**, **область**, **облекж**, **тиснжти**, **вльснжти**, **обрѣсти**, **двинжти**, **велъ**, **обитати**, **чьсть**, **ненависть**, **плелъ**.

30. Проаналізуйте звукові відповідники і схарактеризуйте групи

приголосних, які зазнали спрощення в праслов'янській мові:

- *vedl̥ь > велъ; *bredl̥ь > брелъ; *kladl̥ь > клалъ;
- *metl̥ь > мелъ; *pletl̥ь > плелъ; *obretl̥ь > обрелъ;
- *obvezati > обвѣзати; *obvelkati > обвѣкати;
- *sъrpь > сьръ; *karponti > карпѣти;
- *sъgybnonti > сьгынѣти;
- *ustydnonti > оустынѣти;
- *teskno > тѣсно; *plesknonti > плеснѣти;
- *grebtі > грѣти; *teptі > тѣти;
- *pledmen > плѣмѣ; *dadmь > дамъ;
- *vertmen > врѣмѣ;
- *opsa > оса;
- *pektі > пѣшти; *tekti > тѣшти; *legti > лѣшти; *mogti > мошти; *strigti > стрѣшти.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. У якому слові є сполучення звуків, що походить від спільнослов'янського сполучення «голосний + сонорний плавний»:

- а) слѣпъ;
- б) краса;
- в) гладокъ;
- г) дрѣво.

2. Дифтонги праіндоєвропейської мови поєднували такі елементи:

- а) перший елемент складовий (i, u), другий – нескладовий (a, o, e);
- б) два складових елементи;
- в) перший елемент складовий (a, o, e), другий – нескладовий (i, u);
- г) два нескладових елементи.

3. Яка доля праіндоєвропейських дифтонгів перед наступним голосним у старослов'янській мові:

- а) дифтонг розривався, і другий елементи відходив до наступного складу;
- б) дифтонги монофтонгізувалися;
- в) дифтонги не зазнавали змін;
- г) дифтонги зникали.

4. Яка доля праіндоєвропейських дифтонгів перед наступним приголосним у старослов'янській мові:

- а) дифтонг розривався, і другий елементи відходив до наступного складу;
- б) дифтонги монофтонгізувалися;
- в) дифтонги не зазнавали змін;
- г) дифтонги зникали.

5. Оберіть варіант, у якому слова демонструють чергування звуків дифтонгічного походження:

- а) нести - носити;
- б) летѣти - лѣтати;
- в) совати - соунжти;
- г) рекж - рьци.

6. У словах джти – дъмешн, възати – възъмж, памать – мьнѣти підкреслені чергування репрезентують явище:

- а) монофтонгізації дифтонгів;
- б) зміни дифтонгічних сполучень;
- в) асиміляцію;
- г) зміну сполучень *tort, *tolt, *tert, *telt.

7. Оберіть варіант, у якому в слові сполучення -ла-, -лѣ- належать до спільнослов'янських:

- а) сладѣкъ;
- б) влѣшти;
- в) гласѣ;
- г) слабѣ.

8. Оберіть варіант, у якому в слові сполучення -ра-, -ла-, походять з *or, *ol:

- а) пьравьда;
- б) злато;
- в) плакати;
- г) слабѣ.

9. Оберіть варіант, у якому слова демонструють чергування звуків недифтонгічного походження:

- а) ведж - водити;
- б) коуповати - коупоукши;
- в) ковати - коуѣж;
- г) плоути - пловж.

10. Яке походження ѣ у словах врѣгъ, млѣко:

- а) з *ē при трансформації дифтонгічних сполучень *el, *er;
- б) з дифтонгів *oi, *ai;
- в) з *ě;
- г) з *ō.

11. Яка з перелічених змін відбулася у формах *vьlkos, *padet:

- а) утворення носового голосного;
- б) форми залишилися без змін;

в) ослаблення артикуляції кінцевого приголосного і поступове зникнення його з вимови;

г) монофтонгізація дифтонгів.

12. У формах *duxjen, *znajen унаслідок дії закону відкритого складу::

а) змін не відбулося;

б) відбулося спрощення в групах приголосних;

в) утворилися носові голосні;

г) відбувся занепад кінцевого приголосного.

13. Оберіть варіант, у якому правильно реконструйована праслов'янська форма слова **лакътъ**:

а) *olkътъ;

б) *lokotъ;

в) *lakътъ;

г) *olъкътъ.

14. Укажіть на причину, що зумовила чергування в словах **пѣти - покѣтъ**:

а) метатеза;

б) зміна дифтонгічних сполучень «голосний + m, n»;

в) зміна сполучень *tort, *tolt, *tert, *telt;

г) монофтонгізація дифтонгів.

15. У словах **класти, вѣсти, цвисти** сполучення приголосних **-ст-** виникли внаслідок:

а) метатези;

б) дисиміляції;

в) асиміляції;

г) епентези.

16. Оберіть варіант, у якому правильно реконструйована праслов'янська форма слова **сѣсти**:

а) *sѣditi;

б) *secti;

в) *sedti;

г) *sesti.

17. У якому слові є сполучення звуків, що походить від спільнослов'янського сполучення «голосний + сонорний плавний»:

а) **младъ**;

б) **слава**;

в) **слабъ**;

г) **слѣпъ**.

18. Установіть відповідність між фонетичною зміною та словами, що її демонструють:

а) власъ ;	1) зміни сполучень *dt, *tt;
б) зѡтъ ;	2) утворення носових голосних;
в) сѣсти ;	3) зміна сполучень *tort, *tolt, *telt, *tert;
г) зима .	4) монофтонгізація дифтонгів.

19. Установіть відповідність між старослов'янськими формами та їх відповідниками в праслов'янській мові:

а) влѣшти ;	1) *metti;
б) ладни ;	2) *padont;
в) мести ;	3) *velkti;
г) падж .	4) *oldъji.

20. Установіть відповідність між дифтонгами та звуками, які утворилися внаслідок їх монофтонгізації:

а) *oi;	1) ю;
б) *ei;	2) и;
в) *ou;	3) оу;
г) *eu.	4) ѣ.

ЗВУКОВІ ПРОЦЕСИ СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ, ЗАСВІДЧЕНІ ПАМ'ЯТКАМИ X-XI СТ.

Створення слов'янської писемності й найперші фіксації слов'янської звукової системи відбувалися в другій половині IX—X ст. Найдавніші пам'ятки, які дійшли до нас, датовано кінцем X — початком XI ст., тобто пізніші на півтора століття. За цей час старослов'янська мова зазнала певних змін, які більшою чи меншою мірою відображено в мові окремих пам'яток.

Звукові зміни, засвідчені пам'ятками X-XI ст., прийнято умовно поділяти на дві основні групи: 1) зміни, пов'язані з долею редукованих голосних; 2) зміни, не пов'язані з долею редукованих.

Зміни, пов'язані з долею редукованих голосних

Доля редукованих ъ, ѣ

На час створення перших слов'янських пам'яток редуковані ъ та ѣ були ще нормально вживаними голосними, хоча в цей період починають зазнавати різноманітних змін і поступово виходити з ужитку. Подвійна позиція ъ, ѣ зумовила різну долю цих голосних: редуковані в сильній позиції поступово наближалися у вимові до голосних повного творення і ставали звичайними звуками; редуковані у слабкій позиції не мали фонетичного підтвердження і функціонували за традицією, поступово виходячи з ужитку.

Асиміляція ь, ъ до наступного складу (Закон Ягича)

У старослов'янських пам'ятках XI ст. часто доводиться спостерігати змішування ь та ъ у слабкій позиції. І. Ягич уперше звернув увагу на те, що така зміна зумовлена характером наступного складу: перед наступним велярним складом ь змінювався на ъ: **бърати>бѣрати; въдовица>вѣдовица**; перед наступним палатальним складом замість ь писали ъ: **дѣвѣ>дѣвѣ, вѣдѣти>вѣдѣти, зѣлѣ>зѣлѣ**.

І. Ягич вважав, що така заміна редукованих була результатом регресивної асиміляції слабких ь, ъ наступним складом і відбувалася в кирило-мефодіївську епоху, коли редуковані в слабкій позиції ще мали живе підтвердження.

Інакше пояснювали цей процес А. Лескін і А. Селіщев, які вважали, що така заміна відображає явища, зумовлені зникненням слабких редукованих. На їхню думку, написання **бѣрати** замість **бърати** відображає тверду вимову губного [б], який після втрати редукованого ь потрапив у позицію перед наступним твердим, і навпаки, написання **дѣвѣ** замість **дѣвѣ** передає пом'якшену вимову [д'], який після втрати ь стоїть перед палатальним приголосним.

Цей закон мав певні обмеження: він не діяв після постійно твердих та постійно м'яких приголосних. Напр.: **кѣнига, кѣназь, лѣвѣ, лѣнѣ**.

Зовнішню схожість із цим процесом має і графічне змішування ь, ъ, яке допускали переписувачі, оскільки редуковані в той час уже зникли в староболгарській мові і їх вживали лише за традицією.

Зміна ь>ѣ після ствердіння приголосних

Однією з найдавніших змін редукованих була заміна ь на ѣ у позиції після **ж, ч, ш, жд, шт** (рідко після **ц, с, р**) у зв'язку з поступовим ствердінням цих приголосних. Напр.: **пришѣдше** (замість **пришьдше**); **възложѣше** (замість **възложьше**). Ця зміна не зафіксована в Київських листках та Зографському євангелії — найдавніших слов'янських пам'ятках, проте в решті пам'яток широко представлена.

Така зміна відбувалася незалежно від сильної чи слабкої позиції редукованих.

Процес «подвійної зміни» редукованих

Так звана *подвійна зміна редукованих* — це занепад голосних у слабкій позиції та подовження і перехід у голосні повного творення сильних редукованих.

1. **Зникнення слабких ь, ъ**. Приблизно у IX—X ст. перестав діяти закон відкритого складу, і головна функція редукованих — відкривати склади — стала непотрібною. З'явилися нові закриті склади, а слабкі голосні, які не мали фонетичного вираження, почали зникати з написання. Спочатку вони зникли в

болгарській мові, де з кінця IX ст. вже не мали звукового підтвердження, а потім у решті слов'янських мов. Цей процес був досить тривалим: він охоплював кінець IX—XI ст. включно; тривалий час паралельно вживали слова з редукованими і без них.

Зникнення редукованих спочатку відбувалося в слабких ізольованих позиціях, а згодом у тих, які чергувалися із сильними позиціями. Пропускали на письмі **ъ, ь** передусім у середині слів, де їх переписувачі швидше почали забувати, адже легше запам'ятати традиційне закінчення слів на приголосний. Крім того, вживання кінцевого редукованого було передбачено характером приголосного: кінцевий твердий приголосний вимагав після себе голосного заднього ряду, а м'який — переднього ряду.

Після занепаду редукованих характер кінцевого приголосного залишився без зміни, лише замість **ь** (єрь) почали писати м'який знак: ст-сл. **сѣнь** — укр. *сон*; ст-сл. **конь** — укр. *кінь*.

2. **Перехід сильних **ъ, ь** у голосні повного творення.** Занепад редукованих у слабкій позиції зумовив виразнішу артикуляцію сильних редукованих і поступовий перехід їх у голосні повного творення **ъ>о, ь>є**. Напр.: **пришедъ** замість **пришьдъ** (Зогр. єв.); **висеръ** замість **висьръ** (Зогр. єв.); **крѣпокъ** замість **крѣпкъ** (Мар. єв.).

Учені висловлюють припущення, що у зв'язку з переходом сильних **ъ, ь** у голосні **о, є** переписувачі нерідко допускали помилки і часто замість етимологічних **о, є** писали **ъ, ь**. Напр.: **слѣвеса** замість **словеса** (Син. пс.), **приобрѣтъхъ** замість **приобрѣтохъ** (Зогр. єв.).

Голосні **о, є**, які утворилися із сильних **ъ, ь**, називають *новими*, або *секундарними*, на відміну від давніх, запозичених ще з праслов'янської мови. Специфікою нових голосних є їх чергування з нулем звука, що відображає чергування сильних та слабких позицій редукованих у словах старослов'янської мови. Напр.: укр. *сон* — *сну*; ст-сл. **сѣнь** — **сѣна**; укр. *день* — *дня*; ст-сл. **дѣнь** — **дѣна**.

Наслідки занепаду редукованих

Перетворення редукованих **ъ, ь** було найважливішим процесом, який зумовив *значні зміни* у фонетичній системі старослов'янської мови.

1. Після занепаду слабких редукованих з'явилися закриті склади і в кінці, і в середині слова.

2. Занепад редукованих зумовив появу нових сполук приголосних, часто таких, які раніше були неможливими в старослов'янській мові: **тл, дл, тн, дн, пн, вс, кс, кт, пс** та ін. Напр.: **сѣдъло>сѣдло**; **къто>кто**; **дѣни>дни**. Наслідком появи таких сполук стали закономірні процеси *асиміляції, дисиміляції, спрощення*.

Асиміляція. Найчастіше зафіксований характерний для праслов'янської мови процес регресивної асиміляції за дзвінкістю. Напр.: **сѣде>сѣе>зде** (Зогр. єв.); **къде>кде>где** (Мар. єв.). Також поширеною була асиміляція за глухістю.

Напр.: **лъгъкоѣ>ле҃гкоѣ>ле҃ккоѣ** (Син. тр.).

Дисиміляція. Новостворені незручні для вимови групи приголосних могли розподібнюватися. Напр.: **чѣто>что>што** (Супр.); **кѣто>кто>хто** (Мар. єв.); **кѣнигѣчни>книгчии>книхчии** (Супр.).

Спрощення. Багаточленні сполуки приголосних, що утворилися після занепаду між ними редукованих, спрощувалися за рахунок опускання одного з приголосних, найчастіше проривного. Напр.:

-зѣн- — -зн-: **празѣнѣ** — **празни**;

-стѣн- — -сн-: **чѣстѣномоу** — **чѣсна**;

-жѣств- — -ств-: **вѣжѣство** — **вѣство**;

-сѣск- — -ск-: **небѣсѣскоѣ** — **небѣскоѣ**;

-дѣст- — -ст-: **прѣдѣстоѣни** — **прѣстоѣни**.

3. Відбувається утворення вторинних складотворчих плавних перед приголосними в результаті занепаду між ними редукованих. У сполученнях **рѣ, лѣ, рѣ, лѣ** слабкі редуковані протягом X—XI ст. зникли, а складотворчість взяли на себе сонорні **р, л**. Напр.: **крѣста>крста**, але **крѣстѣ; крѣви>крви**, але **крѣвѣ**. Якщо редукований був у сильній позиції, то він переходив у голосний повного творення, а в слабкій — зникав, тому одне й те саме слово в різних формах мало дві основи: або зі складотворчим голосним повного творення, який походив із редукованого, або зі складотворчим сонорним. Ці складові сонорні — новотвори старослов'янської мови, їх варто відрізнити від праслов'янських складотворчих **р, л**. Приклади розвитку таких складотворчих зафіксовані в кількох пам'ятках: **крститель** (Мар. єв.); **сѣ крста** (Зогр. єв.); **слзѣ** (Син. пс.), **крста** (Зб. Кл.) та ін.

Зміни, не пов'язані з долею редукованих голосних

1. **Початкові зміни ж та ѡ.** Носові голосні на початку функціонування слов'янської писемності вживалися послідовно і не зазнавали змін, однак уже на цьому етапі почали відбуватися перші зміни, які призвели до пізнішого зникнення цих голосних. Для старослов'янських пам'яток характерні два типи відхилень від послідовного вживання **ж та ѡ**: 1) графічні описки; 2) заміна їх іншими літерами, зумовлена специфікою окремих діалектів.

Графічні описки характерні для Синайського псалтиря, Синайського требника, Маріїнського євангелія, Зографського євангелія та Збірника Клоца, де переписувачі вживали **о** замість **ж** та **ѡ** замість **ѡ**: **роками, спешти, тѣготѣша**.

Змішування **ж, ѡ** — **оу, ю** зафіксовано в Маріїнському євангелії та Збірнику Клоца. Напр.: **моука, моуцѣ, люблю**.

Заміна носових голосних іншими літерами — найхарактерніша ознака староболгарських говорів, звідки беруть початок послідовні зміни **ж та ѡ**. Найтипівішими з цих замінів були: **ж — о, ѡ — ѡ, ѡ — ѡ, ж — ѡ**. Деназалізація **ж — оу**, зафіксована в Маріїнському євангелії та Збірнику

Клоца, характерна для сербських діалектів.

Пізніше більшість слов'янських мов у різні часи втратила носові голосні. У східнослов'янських мовах носовий **ж** змінився на [y] і збігся з відповідним голосним: ст-сл. **ржка** — укр. *рука* — рос. *рука*; носовий голосний **ѧ** змінився на [a] з попереднім пом'якшенням приголосного: ст-сл. **зѧть** — укр. *зять* — рос. *зять*.

Збереглися носові голосні лише в польській мові, де носовий [ɔ] передає літера **ą**, а носовий [ɛ] — літера **ę**: *wiązacz, ząb, mięso, zięc*.

2. **Початки зближення артикуляції ѣ та и**. Доля голосних **ѣ** та **и** в різних слов'янських мовах неоднакова: так, вони збереглися без змін у російській, білоруській та польській, а в південнослов'янських мовах та чеській дали один рефлекс — **і**; в українській — **и**. Напр.: ст-сл. **сынѣ** — укр. *син* — рос. *сын* — слов. *sin* — пол. *syn* — чes. *syn*.

Початки уніфікації **ѣ** та **и** зафіксовані в староболгарських пам'ятках X—XI ст., про що свідчать випадки змішування цих голосних переписувачами.

3. **Зміни голосних, зумовлені втратою інтервокального [j]**. Після втрати інтервокального **j** поряд опинилися два голосні, які шляхом уподібнення та стягнення перетворювалися на один звук. Такі зміни найчастіше відбувалися у сполученнях:

-ак-де-аа-а: **обладаѣтъ** — **обладать** (Син. пс.);

-оук-оуе-оуоу-оу: **доброуѣмоу** — **доброумоу** (Сав. кн.);

-ѣк-ѣе-ѣѣ-ѣ: **добѣкъмь** — **добрѣмь** (Зогр. єв.);

-ији-ии-и: **Гаврилѣ** — **Гаврилъ** (Мар. єв.).

4. **Ствердіння приголосних**. М'які приголосні **р'**, **л'**, **н'** почали диспалаталізуватися в X—XI ст., що спричинило заміну після них голосних переднього ряду голосними заднього ряду. Приклади такої заміни зафіксовано в Савиній книзі, Маріїнському євангелії, Остромировому євангелії, Супрасльському рукописі та інших пам'ятках. Напр.: **распѣра, кесара, створж**. М'які **с'**, **ц'**, **с'** зберігалися в коренях слів перед голосними переднього ряду, але стверділи в кінці основи слів перед закінченням **-а**, **-оу**, **-ѧ**. Напр.: **пѣнѧзоу, отѣцоу, кнѧза**.

Пізніше стверділи **ж'**, **ч'**, **ш'**, **жд'**, **шт'**, оскільки в пам'ятках XI ст. переписувачі постійно плутали написання голосних переднього і заднього ряду після цих приголосних.

5. Спрощення африкати **ѕ** на **з**. Африката **ѕ** утворилася в результаті II і III палаталізації із задньоязикового *g. Дослідники вважають, що в ранній старослов'янській мові африката **ѕ** функціонувала як окрема фонетична одиниця, проте вже з XI ст. у більшості говорів вона починає спрощуватися на **з**. Цей процес засвідчений у Савиній книзі, Супрасльському рукописі, Збірнику Клоца, Зографському євангелії та інших пам'ятках. Напр.: **зѣло** замість **ѕѣло**; **мънози** замість **мънози**; **нозѣ** замість **нозѣ**.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. З чим пов'язано головні зміни у фонетичній системі старослов'янської мови писемного періоду?
2. Схарактеризуйте основні зміни у фонетичній системі старослов'янської мови писемного періоду.
3. Назвіть найдавніші зміни редукованих голосних.
4. Що таке «подвійна зміна редукованих голосних»?
5. Які голосні [o], [e] називають "новими", або "вторинними", "секундарними"? Чим вони відрізняються від давніх, або етимологічних?
6. Які процеси у фонетичній системі старослов'янської мови спричинили занепад редукованих голосних?
7. Назвіть основні зміни у фонетичній системі старослов'янської мови, що не пов'язані з долею редукованих.
8. Назвіть основні наслідки занепаду редукованих у фонетичній системі старослов'янської мови.
9. Які чергування голосних виникли внаслідок занепаду редукованих ъ, ь?

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Знайдіть у тексті та поясніть фонетичні процеси, зумовлені долею редукованих: и вьсь народъ искааше прикасати сѧ юмь ако сила из него исхождааше и исцѣлааше вьсѧ (Остр. ев.). сжцоу поздѣ въ тѣ днь въ єдиньи сжвоты и дврьмъ затворенамъ идеже вѣхж оученици юго събьрани за страхъ юденскъ приде їс и ста посрѣдѣ ихъ и гла имъ миръ вамъ и се рекъ показа имъ ржцѣ и ребра своѧ (Остр. ев.). въ врѣмѧ оно вѣсхотѣ їс изити въ галилеѧ и обрѣте филипа и гла кмоу гради по мѣнѣ (Остр. ев.). і петръ ідѣаше ідалече въ слѣдѣ єго до вѣнжтръ въ дворъ архіереєвъ і вѣ сѣда съ слоугами и грѣѧ сѧ при свѣшти (Зогр. ев.).

2. У наведених словах знайдіть сполучення приголосних, які на початковому етапі старослов'янської писемності були неможливими: **никѣтоже, что, кто, мнози, мнѣ, кротци, дондеже, многъ, дни, вси, створи, тѣкмо, вьсакого, законникъ, оумноженіѣ, подобно, коупно, брати, чтжтѣ.**

3. Як можна пояснити таке написання слів у пам'ятках X—XI ст.:

а) **много** (зам. мѣного), **кназь** (зам. кѣназь), **брати** (зам. бѣрати), **зриши** (зам. зѣриши), **книжникъ** (зам. кѣнижьникъ), **два** (зам. дѣва), **дне** (зам. дѣне), **был** (зам. былѣ), **псати** (зам. пѣсати), **зло** (зам. зѣло), **кде** (зам. кѣде), **кто** (зам. кѣто), **что** (зам. чѣто), **тѣкмо** (зам. тѣкѣмо), **всегда** (зам. вѣсегда), **все** (зам. вѣсе), **пшеница** (зам. пѣшеница), **подобно** (зам. подобѣно), **к немоу** (зам. кѣ немоу);

б) **правда** — **пѣвѣда**, **подобно** — **подобѣно**, **мъздѧ** — **мѣздѧ**, **вси** — **вѣси**, **дѣва** — **дѣѣва**, **сѣтворити** — **сѣтѣворити**;

в) лакоть — лакътъ, начатокъ — начатъкъ, пришедъ — пришьдъ, тогда — тъгда, токмо — тькъмо, во мнѣ — въ мьнѣ?

4. Як пояснити таке написання старослов'янських слів у деяких пам'ятках: вам, лѣт, свѣт, пришед, видѣв, невѣрен, работ, живот, градет, глаголют, их, спасет сѧ, есм, двер, оукрадет, сих, встав, тѣх, прѣдадат, наслѣдат, нарежж (Асс. ев.)?

5. В Ассеманійовому євангелії і Синайському требнику зафіксовано написання слів із паєриком. Поясніть, чи має фонетичне значення вживання паєрика: аще к'то внидетъ с'пасет сѧ (Асс. ев.). да бждетъ в'сѧ дьни живота єю ... боите сѧ в'сѣхъ мждростен (Син.тр.). отъ огна оуже всѧ изгорѣв'шж вѣсплакав'ши горцѣ и въздѣхнжв'ши (Супр. рук.).

6. Поясніть явище змішування літер ъ — ь у таких прикладах: вѣсѣхъ — всѣхъ, крѣстъ — крѣстъ, вѣчера — вѣчера, слѣньце — слѣньце, конѣць — конѣць, врачъ — врачъ, мѣного — мѣного, сѣтъникъ — сѣтъникъ, лѣсти — лѣсти, дѣшти — дѣшти, равѣна — равѣна, зѣриши — зѣриши, пѣшеницж — пѣшеницж, правѣднѣ — правѣда, дѣва — дѣвѣ, вѣрати — вѣрати.

7. Поясніть подвійне написання слів у пам'ятках: шедъ — шѣдъ, всѣ днѣ — всѣ днѣ, вопль — вѣплъ, сонъ — сѣнъ, золь — зѣлъ, конѣць — конѣць, лѣстъ — лѣстъ, любовь — любѣвъ, крѣпокъ — крѣпѣкъ?

8. Порівняйте паралельні тексти з різних пам'яток і поясніть відмінності у написанні підкреслених слів:

а) пастырѣ єсть овѣцамъ сѣмоу двѣрьникъ отвѣрѣзаатъ і овѣца гласъ єго слышатъ і своѧ овѣца глашаатъ (Мар. ев.). пастырѣ єсть овѣцамъ сѣмоу двѣрьникъ отвѣрѣзаєтъ і овѣца гласъ єго слышатъ і своѧ овѣца глашаєтъ (Зогр. ев.);

б) і тогда приде сѣ ними иіс въ всѣ нарицаемжю... и гла оученикомъ сѣдѣте тоу дондѣже шѣдъ помолу сѧ тамо и поимъ петра (Остр. ев.);

в) тъгда приде икс въ всѣ нарицаемжж... і гла оученикомъ сѣдѣте тоу дондѣже шедъ помолж сѧ тамо і поємъ петра (Мар. ев.).

9. Знайдіть у тексті слова, у яких зафіксовано процес подвійної зміни редукованих голосних: азъ же рѣхъ въ оужасѣ моемъ всѣ чѣкъ ложь (Син. пс). всегда бо ништажж имате сѣ собожж (Зогр. ев.). отъпоустити народы да шѣдѣше въ окрѣстнѣмъ вси коупатъ сѣвѣ брашѣна (Мар. ев.). василискъ рече отецъ нарицаатъ сѧ (Супр. рук.). всѣко дрѣво отъ плода своего познаєтъ сѧ (Мар. ев.). въ дѣнь зѣла моего покры ма (Син. пс). рече господъ къ пришедѣшимъ къ нѣмоу иудеомъ (Асс. ев.). и шѣде прѣжде сѣмири сѧ сѣ братомъ твоимъ и тѣгда придъ принеси даръ свои (Зогр. ев.).

10. Знайдіть у тексті фонетичні зміни, зумовлені долею редукованих голосних, поясніть їх: въ оно видѣвѣ іс многъ народъ и милоѣрдовавы исцѣли неджжѣнѣ имъ поздѣ же бѣвѣшю припадж оученици єго глашѣте поусто є мѣсто и годъ юже минж отъпоустити народы да шѣдѣше въ окрѣстнѣмъ вси коупатъ сѣвѣ брашѣна (Сав. кн.). и възашж

избытъкы оукроухомъ .ѳі. кошъници плънѣ и адъшихъ бѣ мжжъ .ѳі. тысящъ развѣ женъ и дѣтиі (Сав. кн.). ишѣдъше же бѣси внидж въ стадо свиное (Сав. кн.). молѣше же сѧ емоу мжжъ із негоже бѣси изидж да бы съ нимъ былъ (Сав. кн.). онъ же вѣды ихъ лицемѣрие рече имъ чѣто ма окоушаате принесѣте ми пѣназъ да виждж (Мар. ев.).

11. Поясніть написання слів із Зографського, Марійського, Ассеманійового євангелій: вечеръ, ишедъшю, именемъ, весь, агнецъ, пришедъшиимъ, вѣрень, конецъ, лестъ, кровь, крѣпокъ, золъ, сонъ, пжтемъ, пришелъ, вѣшедъше, старцемъ, именемъ, съшедъшоу, ишедъ, тогда, дньесь, пришествие, пръвѣнецъ, именемъ.

12. Поясніть, чому у словах стлѣпъ, грѣло, влѣкъ, грѣдъ, врѣхъ у пам'ятках X—XI ст. не вжито о, є замість ъ, ь, а в таких прикладах із Синайського псалтиря, як слезъ, кровь, бреньє, плоть, блескъ, крестъ, вжито.

13. Відтворіть форми слів старослов'янської мови IX ст. і XI ст., поясніть, чим вони відрізнялися і чому: *церква, хрест, серп, кров, жертва, плоть, перст, серце, слъоза*.

14. Які нові сполучення приголосних, раніше не властиві старослов'янській мові, з'явилися в XI ст.: крѣпко, отца, ветшати, птица, овца, притча, лгати, ветхъ, ткати, юнца, много, пшеница, седло, отсылати, продлти, гладко, псати?

15. Поясніть, які фонетичні зміни відображені у словах із пам'яток XI ст. Назвіть причини їх появи: книхчнн, што, многоцѣниж, мъзда, многомъ (Супр. рук.); леккож (Син. тр.); зде (Зогр. ев.); где, хто, кѣникъчннж (Мар. ев.); невескож (Мар. ев.).

16. Поясніть, які звукові зміни відображено в написанні слів із пам'яток XI ст.: тврдъ, смрти (Син. пс); крста (Зб. Кл.); съ крста, врѣхъ, смрти, срдьце (Зогр. ев.); крстителѣ (Мар. ев.); крви, плть (Сав. кн.); слъзами, до крве, крстителѣ (Мар. ев.); вѣскрѣсе (Зогр. ев.); крві, вѣскрѣснж, слъзы (Син. пс); плтъскы (Син. тр.); крѣста, плтиж (Супр. рук.).

17. Знайдіть у тексті слова, у яких засвідчені фонетичні процеси старослов'янської мови X-XI ст.: дньесь безмъвьє много на земі (Зб. Кл.). хлѣбъ нашъ наставъшааго дньє даждъ намъ дньесь (Сав. кн.). снидоста въ весь великжѧ штждоу же ѣдж въ корави въ коупрѣ (Охр. лис.). і та въдова до осми десѧтъ і чѣтырь лѣт (Зогр. ев.). горькож смрътиж погоубыж тѧ окаанє (Супр. рук.). и по томъ нача кричати и плачжшти приврѣже себе къ двѣремъ и съ горѣками слъзами зовѣаше стѣаго (Супр. рук.). лежааше на земі акы свѣтъла звѣзда (Супр. рук.). онъ же тако вѣскрѣмѣнъ бивъ (Супр. рук.). и влѣзъшю емоу въ коравъ по немъ идж оученици єго (Асс. ев.).

18. Визначте причину написання голосних оу(ю) на місці колишніх ж (ж) або навпаки: коупѣли зам. кжпѣли, люблж зам. люблю, вжрѣ зам. боура, лждьє зам. люднє, моука зам. мжка, жтровоу зам. жтровж, отъ сждж зам.

сждоу (Мар. єв., Зб. Кл.); небеськоуѣж зам. небеськѣж, паоучина зам. пажчина (Син. тр.); отъ тждоу зам. отъ тоудоу, отъноудоуже зам. отъниждоуже (Зогр. єв.); стжденьць зам. стоуденьць, постълю зам. постълѣж, нождѣж зам. нждѣж (Остр. єв.).

19. Установіть, який фонетичний процес засвідчений написанням таких слів із пам'яток XI ст.: вечерѣ, воржштє сѣ, оузьрѣ, пѣназоу, кѣназоу, цѣсарѣ, цѣсара, распѣра, боура, мороу, сътворѣ.

20. Чому в пам'ятках X—XI ст. трапляються подвійні написання (ша — ша, шоу — шю, шж — шѣж): соуша — соуша, стража — стража, тжча — тжча, овьца — овьца, шоумѣ — шюмѣ, мжжоу — мжжю, чоудо — чюдоу, отьцоу — отьцю, междоу — междю, прошѣ — прошѣж, хоштѣж — хоштѣж?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Оберіть варіанти, у яких названі фонетичні зміни, зумовлені занепадом редукованих голосних:

- а) поява закритих складів;
- б) поява повноголосся;
- в) поява нових сполук приголосних, які раніше були неможливими;
- г) утворення вторинних складотворчих плавних перед приголосними.

2. У якому рядку в усіх словах відбулося спрощення в сполуках приголосних унаслідок занепаду редукованих у слабкій позиції:

- а) празни, небескоѣ;
- б) двѣрьмѣ, дѣнесѣ;
- в) звѣзда, страхѣ;
- г) вѣсь, дворѣ.

3. Установіть відповідність між фонетичною зміною та словами, що її демонструють:

а) вѣзложѣше;	1) спрощення африкати ѣ у з ;
б) чесна;	2) поява секундарного голосного;
в) сонѣ;	3) зміна ѣ > ѣ після ствердіння приголосних ж , ч , ш , жд , шт ;
г) зѣло.	4) спрощення в сполуках приголосних.

4. У якому рядку в усіх словах є сполучення приголосних, які на початковому етапі старослов'янської писемності були неможливими:

- а) мѣва, брѣвѣно, крѣстѣ;
- б) плавати, зрѣно, жлѣтѣ;
- в) птѣньць, кто, многѣ;
- г) плѣтѣ, хлѣмѣ, чрѣвь.

5. У якому рядку слово містить вторинний складотворчий голосний:

- а) **конець**;
- б) **совати**;
- в) **врести**;
- г) **оухо**.

6. Оберіть правильне твердження:

- а) шиплячі приголосні стверділи в IX ст.;
- б) одним із наслідків занепаду редукованих є утворення повноголосся;
- в) подвійна зміна редукованих – це занепад редукованих голосних у слабкій позиції та перехід у голосні повного творення сильних редукованих;
- г) доля редукованих **ъ, ь** не залежала від їх позиції.

7. Який фонетичний процес засвідчений словами з пам'яток XI ст.: **къназоу, цѣсаръ, боура**:

- а) спрощення в сполуках приголосних;
- б) ствердіння приголосних;
- в) закон Ягича;
- г) асиміляція.

8. Оберіть варіант, у якому слова демонструють закон Ягича:

- а) **мжжъ - моужъ**;
- б) **връвь - вровъ**;
- в) **дъва - два**;
- г) **бърати - брати**.

9. Оберіть варіант, що демонструє зміну **ь>ъ** після ствердіння приголосних:

- а) **жъзла, шъдъ**;
- б) **слъзами, даждъ**;
- в) **двърьмъ, въдова**;
- г) **сладъкъ, бръгъ**.

10. Який фонетичний процес засвідчений словами з пам'яток XI ст.: **роками** замість **ржками**, **въ коупѣли** замість **въ кжпѣли**:

- а) ствердіння приголосних;
- б) початкові зміни **ж, ѡ**;
- в) закон Ягича;
- г) спрощення в сполуках приголосних.

МОРФОЛОГІЯ

Загальна характеристика морфологічної системи старослов'янської мови

Для сучасних слов'янських мов характерна спільність морфологічних систем. Така близькість морфологічної будови зумовлена двома чинниками:

1) від часу функціонування спільнослов'янської мови і до сьогодні морфологічна будова слов'янських мов не зазнала значних змін;

2) основні морфологічні зміни були спільними для слов'янських мов і призводили переважно до однакового результату.

Старослов'янська мова мала в основному ті ж самі морфологічні класи слів, що й сучасна українська мова, можливим був той самий поділ на *самостійні* та *службові* частини мови. **Самостійні** слова об'єднували *імена, дієслова та прислівники*; **службові** — *прийменники, сполучники, частки*.

Виокремлення імен ґрунтувалося на спільності граматичних категорій роду, числа та відмінка й охоплювало іменники, прикметники, числівники. Дуже близькими до них були займенники, які виконували ті ж синтаксичні функції в реченні, проте мали власну систему відмінювання. *Іменам* протиставляли *дієслова*, для яких характерні граматичні категорії часу, способу, особи, виду, стану.

Окремо функціювали *прислівники*, які не мали системи відмінювання чи дієвідмінювання, були нечисельними і цікавили вчених передусім лише зі словотвірного погляду.

У старослов'янській мові виокремлювали два типи відмінювання іменних частин мови: *іменний* та *займенниковий*, які протиставлялися між собою. Прикметники та дієприкметники мали обидва типи відмінювання. Категорія *роду* об'єднувала три роди: чоловічий, жіночий та середній; у системі *чисел* виділяли однину, множину та двоїну. Двоїна функціонувала для позначення двох або парних предметів і мала власну систему закінчень, яка відрізнялася від однини та множини. Пізніше в більшості слов'янських мов двоїна вийшла з ужитку, витіснена множиною, і залишилася лише в словенській та сербо-лужицькій мовах.

У системі словозміни імен розрізняли 6 відмінкових форм: *називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий*. *Клична форма* як особливий відмінок звертання не виражала граматичного відношення іменника до інших слів у реченні і функціонувала лише в однині іменників чоловічого та жіночого роду; у множині, замість кличної форми, вживали форму називного відмінка. Особливістю вживання кличної форми було те, що вона була зафіксована не в усіх типах іменного відмінювання. Напр., іменник чоловічого роду **конь** мав особливу кличну форму **коню**, а в слова **день** її немає; іменник жіночого роду **кость** мав кличну форму **кости**, а в іменника **мати** клична форма збігалася з формою називного відмінка. На відміну від сучасної української мови, місцевий відмінок можна було вживати і без прийменника. У двоїні розрізняли лише три відмінкові форми: називний — знахідний — кличний; родовий — місцевий; давальний — орудний. На думку вчених, це можна пояснити тим, що двоїна вже починала виходити з ужитку і поступово втратила систему відмінювання.

ІМЕННИК

Граматичні категорії іменника

Основними граматичними категоріями, які функціонували в системі іменників, були категорії роду, числа та відмінка. Категорія *роду* була найзагальнішою граматичною категорією і виявлялася в трьох граматичних значеннях: чоловічого, жіночого та середнього родів. Виокремлення родів ґрунтувалося на протиставленні природної чоловічої та жіночої статі живих істот: **отць** — **мать**; **сьнь** — **дъшти**; **женихъ** — **невеста**.

Середній рід не мав ознак статі і позначав недорослих істот або неживі предмети, маючи винятково граматичне значення: **тѣла**, **осьла**, **морє**, **село**, **има**.

Іменники чоловічого роду мали в називному відмінку однини закінчення:

- **ъ**: **столъ**, **рабъ**, **чловѣкъ**;
- **ь**: **отць**, **конь**, **днь**;
- **а**: **слоуга**, **воквода**, **юноша**;
- **и**: **сждини**, **балии**, **сокачин**;
- **ы**: **камъы**, **пламъы**.

Іменники жіночого роду мали в називному відмінку однини закінчення:

- **а**: **вода**, **жена**, **сестра**;
- **я**: **зѣмля**, **строуга**, **воугра**;
- **ь**: **костъ**, **пѣснь**, **ноштъ**;
- **ы**: **любъы**, **свекръы**, **смокъы**;
- **и**: **мати**, **дъшти**, **милостъини**.

Іменники середнього роду в називному відмінку однини мали закінчення:

- **о**: **село**, **вино**, **слово**;
- **є**: **морє**, **поле**, **лице**;
- **ѧ** **знама**, **плема**, **козьла**.

Система *чисел* об'єднувала однину, множину та двоїну, які мали власні закінчення:

	чол.	жін.	сер.
одн.	стол-ъ	жен-а	сел-о ;
мн.	стол-и	жен-ы	сел-а ;
дв.	стол-а	жен-ѣ	сел-ѣ .

Уживання двоїни позбавляло необхідності обов'язкового використання числівника **дѣва** для вказівки на два предмети: так, старослов'янській формі **сестрама** відповідає сучасна українська форма **двома сестрами**. Невелика група слів — збірні іменники — мали граматичну форму однини, але позначали сукупність предметів: **кореник**, **листвик**, **вѣтвию**, **братиа**, **каменик**.

Відмінюванням іменників називають їх змінювання за числами та *відмінками*. Окремі групи іменників мали різні відмінкові закінчення, тому групування іменників за однаковими закінченнями визначало типи відмін. Поділ за відмінами, або за іменними *основами*, склався ще в індоєвропейську

епоху і визначався суфіксом, на який закінчувалася іменна основа. Якщо цей суфікс містив лише голосний, то таку основу називали *основою на голосний*; якщо ж до суфікса входив ще й приголосний — *основою на приголосний*.

Приголосний перед кінцевим голосним міг бути твердим або м'яким, тому окремі основи розмежовували на два варіанти: *твердий та м'який*. На час створення найдавніших слов'янських пам'яток індоєвропейські іменні основи вже повністю змінилися, але давнє групування традиційно зберігалось.

Поділ іменників за типами відмінювання (давніми основами)

У спільнослов'янській мові розрізняли такі типи відмінювання:

- відмінювання іменників з основою на *-ā, *-jā;
- відмінювання іменників з основою на *-ǫ, *-jǫ;
- відмінювання іменників з основою на *-ŭ;
- відмінювання іменників з основою на *-ī;
- відмінювання іменників з основою на *-ū;
- відмінювання іменників з основою на *-en, *-es, *-et, *(t)er.

У старослов'янській мові давні суфіксальні тематичні голосні належали вже не до основи, а до закінчення, і в кожній з основ їх можна спостерігати у формах *давального відмінка множини та давального — орудного двоїни*. Напр.:

Давні основи	Іменники	Дав. мн.	Дав.—Ор. дв.
*-ā основи	страна	стр-а-намъ	стран-а-ма
*-ǫ основи	рабъ	раб-о-мъ	раб-о-ма
*-ī основи	кость	кост-ь-мъ	кост-ь-ма

Давні основи на *-ā, *-jā

До цих основ належала значна група іменників жіночого роду і менша група іменників чоловічого роду, які в наз. відм. одн. мали закінчення -а, -я (*-ā, *-jā), рідше -и (-ѣни, -ни, -чи). Напр.: вода, жена, слава, боґра, земля, капага, воґвода, владѣка, сѣди, балии (лікар), боґыни, ловѣчи.

Розрізняли твердий та м'який варіанти відмінювання з власними відмінковими закінченням.

Твердий варіант відмінювання об'єднував іменники з твердою основою та закінченням -а в наз. відм. одн. До нього не належали іменники з приголосними ж, ч, ш, шт, жд, ѝ, ц перед кінцевим [-а], оскільки споконвіку ці приголосні були постійно м'якими.

Іменники жіночого роду: бѣда, бездѣна, вина, верига, вѣна, вѣва, година, драга (долина), дрѣжава (влада), дѣска, єхидѣна (змія), жрѣтва, злоба, крава, кѣнига, кѣпина, ланита (щока), миса, невѣста, опона, осьпа, палица, плаха, порфира, работа, рѣса, свара, сила, слама, стрѣха, трѣва, хламида.

Іменники чоловічого роду: владѣка, воґвода, слоґга, старѣшина.

М'який варіант об'єднував іменники з основою на м'який або пом'якшений приголосний і закінченням **-га**, лише іменники на шиплячий та **з, ц** закінчувалися на **-а**. До м'якого варіанта також належали іменники на **-и**.

Іменники жіночого роду: агнига, алдига, боґрига, вечерга, волга, грълига, деснига, кожа, литоґрига, межда, палига, пьтига, притгъча, соґша, свѣшта, стража, строґга, чаша, шига.

Іменники чоловічого роду: прѣдтеча, пиґанига, дрѣводѣла (столяр), юноша.

Іменники на **-и**: (**-ыни**) – благостыни, богыни, господыни, милостыни, поустыни, рабыни, тврьдыни;

(**-ии**)– альдии, балии (лікар), мльнии, сжди;

(**-чии**)– ловьчии, кънигчии, крѣмчии, корабъчии.

Відмінкові закінчення іменників на **-а** та на **-и** відрізнялися лише в називному відмінку та кличній формі однини, а в решті відмінків — збігалися.

Зразок відмінювання

однина		множина	
тверд. в.	м'який в.	тверд. в.	м'який в.
Н. кънига	боґрига	кънигы	боґриѡ
Р. кънигы	боґриѡ	кънигъ	боґри
Д. кънизѣ	боґри	кънигамъ	боґригамъ
З. книгж	боґриѡж	кънигы	боґриѡ
О. кънигоѡж	боґреѡж	кънигами	боґригами
М. кънизѣ	боґри	кънигахъ	боґригахъ
К. къниго	боґрик		
двоїна			
тверд. в.	м'який в.		
Н., З., К. кънизѣ	боґри		
Р., М. кънигоґ	боґрю		
Д., О. кънигама	боґриама		

Зауваження до відмінкових закінчень

1. Закінчення твердого і м'якого варіантів відрізнялися лише першим голосним після приголосного основи:

-о- — **-'є-** ржк-о-ѡж — нош-є-ѡж

-ъ- — **-ь-** ржк-ъ — нош-ь

-ѣ- — **-и-** ржц-ѣ — нош-и

-ы- — **-ѡ-** ржк-ы — жен-ѡ

2. В іменників твердого варіанта кінцеві приголосні основи **г, к, х** перед **ѣ** дифтонгічного походження (**ѣ** < *ai, *oi *ženaі – женѣ) у формах дав., місц. одн. та наз.—зн.—кл. ф. двоїни в результаті другої палаталізації змінилися на **з' (з'), ц', с'**: сосѣ, владыцѣ, нозѣ.

3. Іменники з основою на свистячий, який утворився в результаті III

палаталізації, як-от: **пѣтица** <*r̥tīka, **овьца** < *opīka, відмінювалися за м'яким варіантом.

4. Іменники у зн. відм. одн. мали закінчення **о** — **ж**, яке походило зі сполучення «голосний +п»: *ženon – **женж**.

5. Іменники чоловічого роду на **-и** в кличній формі засвідчені рідко, вони збігалися з формою називного відмінка: **балии** (Мар. єв.), **сжди** (стягнена форма, Зогр. єв.).

6. Форми ор. відм. на початковому етапі мали закінчення основи на короткий **я**, який закономірно змінився на **-о**. Закінченням було *-an (після поствокального **ј** або без нього), яке змінилося на **о** — ст-сл. **ж**: *zena(j)an > **женож**.

Давні основи на *-ǫ, *-jǫ

Цей тип відмінювання був одним із найпродуктивніших у старослов'янській мові й об'єднував велику групу іменників чоловічого роду із закінченнями **-ъ**, **-ь** після приголосних та **-и** після поствокального **ј**, а також іменники середнього роду на **-о**, **-є**. Напр.: **равъ**, **градъ**, **конь**, **отъць**, **знои**, **ратан**, **село**, **иго**, **море**, **поле**.

Твердий варіант відмінювання об'єднував іменники чоловічого роду, які в наз. відм. одн. мали закінчення **-ъ**, та іменники середнього роду із закінченням **-о**.

Іменники чоловічого роду: **аворъ**, **апостолъ**, **архангелъ**, **богъ**, **бракъ**, **варъ** (жара), **власъ**, **вранъ**, **възбранникъ**, **вечеръ**, **виноградъ**, **влѣкъ**, **врагъ**, **глаголъ**, **годъ**, **градъ**, **грѣхъ**, **демонъ**, **диаволъ**, **диаконъ**, **животъ**, **жьзлъ**, **злакъ**, **зжвъ**, **игемонъ**, **идолъ**, **класъ**, **ковчегъ**, **кокотъ** (півень), **кржгъ**, **львъ**, **листъ**, **миръ**, **млатъ**, **мразъ**, **мѣхъ**, **мехъ**, **наслѣдникъ**, **образъ**, **овьнъ**, **одръ**, **оплотъ**, **орьлъ**, **острогъ**, **осьлъ**, **пансырь**, **пастоухъ**, **плотъ**, **прахъ**, **прѣстолъ**, **псалъмъ**, **псъ**, **пѣсѣкъ**, **равъ**, **рътъ**, **садъ**, **сапогъ**, **страхъ**, **столъ**, **сръпъ**, **сжсѣдъ**, **талантъ**, **троудъ**, **оуголъ**, **хероувимъ**, **храмъ**.

Іменники середнього роду: **авлоко**, **благо**, **влато**, **брашьно**, **вино**, **вѣко**, **врѣтено**, **зрьно**, **зрьцало**, **колѣно**, **кръмилло**, **лакомство**, **лѣто**, **млѣко**, **мѣрило**, **мѣсто**, **мыто**, **орало**, **прѣзорство** (гордість), **прадиво**, **пъшено**, **пжто**, **рало**, **рамо**, (плече), **роуно** (шерсть), **свѣтило**, **село**, **сѣмо**, **точило**, **чрѣво**, **чело**, **чадо**.

М'який варіант відмінювання об'єднував іменники чоловічого роду, які у наз. відм. одн. мали закінчення **-ь** або **-и** після поствокального **ј**, та іменники середнього роду із закінченням **-є**.

Іменники чоловічого роду: **агньць**, **алтарь**, **винарь**, **въплъ**, **вѣнець**, **гоньць**, **гостиньць**, **градьць**, **грнѣчаръ**, **кленъ**, **кладазь**, **конь**, **кошь**, **коньць**, **ловьць**, **монастырь**, **мытарь**, **матежь**, **ништъ** (жебрак), **отъць**, **пастырь**, **плаштъ**, **пѣтьньць**, **рачитель**, **стоуденьць**, **оугль**, **юньць**, **впостась**.

Іменники чоловічого роду на **-и**: **вѣтии** (оратор), **врабии** (горобець),

жрѣвин, знои, лицедѣи, любовдѣи, обѣчани, покои, ратан.

Іменники середнього роду: авленик, лице (яйце), брьник (глина), достокник, запоустеник, зизаник (бур'ян), знаменик, изволеник (воля), ложе, море, обонаник, плеште, поле, позориште, погребеник, похоуленик, противленик, садовик, селеник, срѣтеник, съкровиште, трѣжиште.

Зразок відмінювання

однина		множина	
тверд. в.	м'який в.	тверд. в.	м'який в.
Н. чловѣкъ	оугль	чловѣци	оугли
Р. чловѣка	оугла	чловѣкъ	оугль
Д. чловѣкоу	оуглю	чловѣкомъ	оуглемъ
З. чловѣкъ	оугль	чловѣкы	оугла
О. чловѣкомъ	оуглемъ	чловѣкы	оугли
М. чловѣцѣ	оугли	чловѣцѣхъ	оуглихъ
К. чловѣче	оуглю		
двоїна			
Н., З., К. чловѣка	оугла		
Р., М. чловѣкоу	оуглю		
Д., О. чловѣкома	оуглема		

Зауваження до відмінкових закінчень

1. Іменники середнього роду відмінювалися подібно до іменників чоловічого роду і відрізнялися лише формами називного — знахідного відмінків, не маючи, проте, кличної форми.

2. У формах ор. одн., дав. мн., дав. — ор. дв. перед закінченням -мъ, -мь, -ма у твердому варіанті був голосний -о-, у м'якому варіанті — -е-.

3. Закінченням -ѣ, -ѣхъ місцевого відм. одн. та мн. твердого варіанта відповідало закінчення -и м'якого варіанта. Ці закінчення сформувалися на основі дифтонгів: у твердому варіанті -*oi при висхідній інтонації після твердого приголосного змінився на -ѣ. Пізніше задньоязикові перед -ѣ дифтонгічного походження в результаті II палаталізації змінилися на z', c', s': грѣсѣ, врасѣ, влѣцѣ. У м'якому варіанті дифтонг *oi>*ei>i: кони, мори.

4. Голосний -и у закінченнях називного відм. мн. іменників чол. роду був також дифтонгічного походження, тому перед ним задньоязикові змінювалися на свистячі: грѣси, врази, влѣци.

5. У кличній формі твердого варіанта іменників чол. роду, які закінчувалися на задньоязиковий, зафіксовано явище I палаталізації: враже, доуше, поточе. Іменники кѣназь, отьць, які мали м'яку парадигму відмінювання, у кличній формі функціонували у твердому варіанті: кѣнаже, отьче, який сформувався ще до дії III палаталізації. У м'якому варіанті було закінчення -у (графічно -ю): коню, вою.

Старослов'янські пам'ятки фіксують певні відхилення від закономірних відмінкових закінчень, зумовлені впливом закінчень іменників інших основ, передусім -*й.

1. У родовому відм. одн. водночас із формами на -а функціонували форми на -оу : родоу, длъгоу (Супр.); гласоу (Син. пс.).

2. У давальному відм. одн. іменники (власні назви і назви осіб чол. роду) дедалі частіше набували закінчення -ови, -єви замість -у(-ю): і сжштоу петрови низоу на дворѣ (Мар.єв.); градъ изиде противъ иѣви (Асс.єв.); Адамови, Христови (Супр.); Иродови (Зогр. єв.).

3. У місцевому відм. одн. твердого варіанта водночас із формами на -ѣ зафіксовано форми на -оу: джбоу, гръмоу (Син. тр.).

4. У називному відм. мн. у деяких пам'ятках водночас із флексією -и зафіксовано флексію -ове (-еве): доухове, змикве.

Давні основи на *-й

Ця відміна об'єднувала незначну кількість іменників чоловічого роду, які в називному відмінку однини мали закінчення -ѣ.

До цього типу відмінювання належали іменники сѣнѣ, домѣ, волѣ, полѣ (половина, сторона), врѣхѣ, медѣ. Окремі дослідники вважають, що до цієї відміни можна долучити також іменники радѣ, санѣ, дарѣ, садѣ, чинѣ, іадѣ та деякі інші, але в пам'ятках старослов'янської мови зафіксовані лише окремі відмінкові форми цих слів, що не дає повного уявлення про їх належність до певного типу відмінювання.

Відмінкові закінчення цих іменників у формах називного та знахідного відмінків збігалися із закінченнями іменників чоловічого роду *-ѣ основ, у решті відмінків вони відрізнялися.

Зразок відмінювання

однина	множина	двоїна
Н. домѣ	домове	Н., З., К. дома
Р. домоу	домовѣ	Р., М. домовоу
Д. домови	домѣмѣ	Д., О. домѣма
З. домѣ	домы	
О. домѣмѣ	домѣми	
М. домоу	домѣхѣ	
К. домоу		

Зауваження до відмінкових закінчень

1. Збіг закінчень іменників -*ѣ та -*й основ у формах наз. та знах. відмінків зумовив пізніше змішування цих типів відмін, що набуло підтвердження в найдавніших пам'ятках: Зографському євангелії, Маріїнському євангелії, Савиній книзі, Збірнику Клоца та ін. Напр.: род. одн. сѣна (замість

сѣноу); дав. одн. сѣноу (замість сѣнови).

2. В орудному відм. одн. та давальному відм. мн. зафіксовано форми на -омь, -омъ замість -ъмь, -ъмъ: **сыномъ** (Зогр. єв.); **домомъ** (Син. тр.).

3. У місцевому відм. одн. траплялися форми на -ѣ замість форм на -оу: **врьсѣ** (Син. тр.); **сынѣ** (Зогр. єв.).

4. У місцевому відм. мн. зафіксовано форми на -оухъ замість форм на -ъхъ: **домоухъ** (Зогр.єв.); **дароухъ** (Син. тр.).

5. У наз.—знах.—кл. двоїни замість закінчення -ы траплялися форми на -а: **чловѣкъ нѣкыи имѣ дѣва сына** (Остр. єв.).

Давні основи на *-ї

Ця відміна об'єднувала іменники чоловічого та жіночого родів, які у називному відмінку однини мали закінчення -ъ, а в родовому, давальному, місцевому та кличній формі — -и.

Іменники жіночого роду: **баснь, брань, вьсь** (село), **врьвь, вѣдь** (знання), **гньсь, голь, дань, дверь, жаль** (могила), **жрьдь, зємь, испыть, капь, ковь** (пророцтво), **конь** (початок), **кость, кознь, мѣдь, мышь, мысль, рѣчь, ржь, соль, скръвь, сласть, страсть, смрьть, тварь, твьрьдь, чадь** (народ), **чьсть, гадь** та множинні іменники **гжсли, гасли**.

Іменники чоловічого роду: **гвоздь, голжь, господь, гость, грьтань, дрьколь** (палиця), **зать, звѣрь, лакть, лось, медвьдь, ногть, огонь, пжть, тать, тьсть, оушидь** (втікач), **чрьвь, жгль** та множинний іменник **людик**.

Зразок відмінювання

однина	множина	двоїна
Н. вѣсть	вѣсти	Н., З., К. вѣсти
Р. вѣсти	вѣстыи, -ни	Р., М. вѣстыю, -ню
Д. вѣсти	вѣстьмъ	Д., О. вѣстьма
З. вѣсть	вѣсти	
О. вѣстыж, -нж	вѣстыми	
М. вѣсти	вѣстьхъ	
К. вѣсти		

Зауваження до відмінкових закінчень

1. Іменники чоловічого та жіночого родів мали однакові закінчення, за винятком оруд. відм. однини та наз. відм. множини, у решті відмінків значення роду визначалося семантикою слова та узгодженням із пояснювальними словами.

2. Множинні іменники **гжсли** і **гасли** відмінювалися за зразком множини жіноч. роду, а **людик** – за зразком множини чоловіч. роду.

3. Клична форма іменників *-ї основ зафіксована рідко, бо більшість цих

іменників — це назви предметів або абстрактні назви.

4. У давальному відм. одн. траплялися форми, характерні для іменників - *ǫ, -*jǫ основ: **господоу** (Супр.); **пжтоу** (Зб. Кл.).

5. В орудному відм. одн. чол. роду, давальному і місцевому відм. мн. водночас із формами на **-ьмь, -ьмъ, -ьхъ** зафіксовано форми на **-емь, -емъ, -ехъ**: **голжвемъ** (Супр.); **огнемъ** (Зогр. єв.).

Давні основи на *- ū

Ця відміна була малопродуктивною в старослов'янській мові і об'єднувала невелику групу іменників жіночого роду, що у називному відмінку однини мали закінчення **-ы**, яке в непрямих відмінках чергувалося із суфіксом **-ъв**. Це іменники: **брады** (сокира), **бры** (брова), **боуки**, **жрыны**, **кры**, **локы** (калюжа), **любты**, **неплоды**, **свекры**, **смокы**, **тыкы**, **црыкы**, **хоржгы**, **ятры**.

Зразок відмінювання

однина	множина	двоїна
Н. боуки	боукъви	Н., З., К. боукъви
Р. боукъве	боукъвь	Р., М. боукъвоу
Д. боукъви	боукъвамъ	Д., О. боукъвама
З. боукъвь	боукъви	
О. боукъвыж	боукъвами	
М. боукъве	боукъвахъ	
К. боуки		

Зауваження до відмінкових закінчень

1. Особливістю відмінювання цих іменників була аналогія в однині з відмінковою парадигмою іменників консонантних основ, а у множині та двоїні помітний вплив закінчень іменників **-*ā** основ (напр., **вода**). Один іменник **кры** у множині змінювався подібно до іменників **-*ī** основ (напр., **костъ**), відрізняючись від них лише формою родового відмінка.

2. У Супрасльському рукописі зафіксована форма називного відм. одн. **смокъви** замість закономірної форми **смокы**.

3. У родовому одн. разом із нормативним закінченням **-е** зафіксовані форми на **-и**: **црыкъви** (Асс. єв.); **кры** (Остр. єв.); **смокъви** (Супр.).

Давні консонантні основи на *-en, *-es, *-et, *-er

Цей тип відмінювання об'єднував іменники всіх трьох родів, основа яких закінчувалася на приголосний, зокрема:

— іменники чоловічого роду з давнім суфіксом **-*en**. Напр: **камты** – **кам-ен-е**; **пламты** – **плам-ен-е**. За цим типом відмінювалися також іменники **лчмень**, **гребень**, **клень**, **корень**, **кремень**, **пръстень**, **ремень**, **степень**,

САЖЕНЬ;

— іменники середнього роду з давнім суфіксом *-*en*. Напр.: **врѣма, врѣма, знама, има, плѣма, писма, сѣма, тема, чисма;**

— іменники середнього роду з давнім суфіксом *-*es*. Напр.: **дрѣво, коло, око, небо, слово, тѣло, оухо, чюдо;**

— іменники середнього роду з давнім суфіксом *-*et*. Напр.: **агна, жрѣва, козъла, овъча, оръла, осьла, отроча, тѣла;**

— іменники жіночого роду з давнім суфіксом *-*er*. До цієї групи належали два іменники: **дъшти, мати.**

Зразок відмінювання

однина				
Н. пламѣ	врѣма	небо	агна	мати
Р. пламене	врѣмене	небесе	агнате	матере
Д. пламени	врѣмени	небеси	агнати	матери
З. пламень	врѣма	небо	агна	матерь
О. пламеньмѣ	врѣменьмѣ	небесъмѣ	агнатьмѣ	матерьмѣ
М. пламене	врѣмене	небесе	агнате	матери
Кл.				мати

множина				
Н. пламене	врѣмена	небеса	агната	матери
Р. пламень	врѣмень	небесъ	агнатъ	матерь
Д. пламеньмѣ	врѣменьмѣ	небесъмѣ	агнатьмѣ	матерьмѣ
З. пламени	врѣмена	небеса	агната	матери
О. пламеньми	врѣмены	небеси	агнати	матерьми
М. пламеньхѣ	врѣменьхѣ	небесъхѣ	агнатьхѣ	матерьхѣ

двоїна				
Н., З., К. пламени	врѣменѣ	небесѣ	агнатѣ	дъштери
Р., М. пламеноу	врѣменоу	небесоу	агнатоу	дъштерью
Д., О. пламеньма	врѣменьма	небесьма	агнатьма	дъштерьма

Зауваження до відмінкових закінчень

1. Форми двоїни іменників жіночого роду старослов'янськими пам'ятками не засвідчені, лише в пізніших пам'ятках зафіксована двоїна іменника **дъшти**.

2. Давнє закінчення називного відм. одн. **-ы** засвідчене лише у словах **камы, пламы**, у більшості фіксацій ця форма була замінена формою знахідного

відмінка **камень, пламень**, яка виникла під впливом іменників **-*ї** основ.

3. У родовому відм. одн. водночас із флексією **-є** зафіксовані нові форми на **-и, -а**: **имени, чоудеси** (Супр. рук.); **сѣмени, дъштери** (Син. пс.); **небеси, словеси** (Син. тр.).

4. У давальному відм. одн. зафіксовано флексію **-оу** водночас із флексією **-и**: **словоу, чоудоу** (Супр. рук.); **оухоу** (Зогр. єв.).

5. У місцевому відм. одн. водночас із флексією **-є** вживали флексії **-и, -ѣ**: **камени** (Син. пс.); **пламени** (Сав. кн.); **тѣлѣ** (Мар. єв.); **жрѣбати** (Супр. рук.).

6. У місцевому відм. мн. водночас із флексією **-ьхъ** вживали **-єхъ**: **словесехъ, чоудесехъ, дъштерехъ** (Супр. рук.).

Різновідмінювані іменники

У старослов'янській мові була частина іменників, які в кожній із числових форм належали до іншого типу відмінювання. Це іменники середнього роду **око, оухо** та іменники чоловічого роду із суфіксами **-ѣнинъ, -анинъ, -инъ, -тель, -арь**. Напр.: **назарѣнинъ, гражданинъ, воинъ, мжчитель, мѣтарь**.

Іменники **око, оухо** в однині змінювалися за зразком ***-ѣ** та ***-es** основ, у множині – за зразком іменників двоїни ***-ї** –основ, а у формах двоїни вони мали показники жіночого роду.

Іменники із суфіксами **-ѣнинъ, -анинъ** в однині та двоїні відмінювалися за зразком ***-ѣ** основ, у множині – консонантних основ.

Іменники чол. роду із суфіксами **-тель, -арь** поєднувалися відмінкові закінчення ***-јѣ** основ та консонантних основ чоловічого роду.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які слова старослов'янської мови об'єднувалися в категорію імен?
2. Назвіть граматичні категорії іменників старослов'янської мови.
3. Скільки форм числа іменника було в старослов'янській мові?
4. Укажіть на особливості форм двоїни іменників старослов'янської мови.
5. Скільки форм роду іменника було в старослов'янській мові? Назвіть типові засоби вираження роду іменників старослов'янської мови.
6. Чим відрізняються категорії числа, відмінка іменників старослов'янської мови від сучасних категорій української мови?
7. Чим відрізнялася форма місцевого відмінка старослов'янської мови від цієї форми в сучасній українській?
8. У яку епоху склався поділ іменників за відмінами або за давніми основами?
9. Назвіть ознаки групування іменників за певними типами відмінювання.
10. Скільки типів відмінювання (відмін, давніх основ) іменників старослов'янської мови ви знаєте?

11. Які відміни (давні основи) мали твердий і м'який варіанти відмінювання?
12. Укажіть на особливості відмінювання іменників *-ā, (*-jā) основ.
13. Які іменники належали до основ на *-ō, (jō)? У яких відмінкових формах іменників виявлено наслідки першої, а у яких — другої палаталізації? Наведіть приклади.
14. Назвіть особливості відмінювання іменників *-ū основ.
15. Які іменники належали до основ на *-ī? Наведіть приклади.
16. Укажіть на особливості відмінювання іменників *-ū основ.
17. Поясніть, які іменники належали до основ на приголосний. Які різновиди мали ці давні основи?
18. Які іменники належали до різновідмінюваних?

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Проаналізуйте граматичні показники роду іменників, назвіть типові засоби вираження роду іменників старослов'янської мови:

Чоловічий рід

столъ, градъ, сынъ, волъ, медъ, чловѣкъ, домъ, солодъ;
 стражъ, конь, гостъ, ножъ, вѣпль, вождъ, отьць, кремень;
 кран, ловьчин, ратаи;
 слоуга, юноша, владъика, воквода;
 камы, ремы;

Середній рід

тѣло, село, иго, брашьно, дѣло, небо;
 море, поле, лице, житиє, ложе;
 има, врѣма, телѧ, жрѣва, плѣма;

Жіночий рід

жена, вода, нога, ржка, стѣноха, стѣна;
 земля, волѧ, строуга, боуга, зарѧ;
 рабыни, поустыни, грѣдыни, богыни;
 лювы, локы, свекры, кры, смокы, цркы;
 ось, мышь, баснь, соль, кость, грѣдостъ;
 мати, дѣштин.

2. Згрупуйте іменники за родами. Зазначте, які закінчення в Н.в. одн. мали іменники чоловічого, жіночого та середнього роду: жѧтва, воквода, стага, прѣдѣтеча, поустыни, ловьчин, богыни, сѣдин, животъ, мѣрило, облакъ, орьлъ, мыто, младеньць, дроугъ, слѣньце, покон, знаниє, врѣхъ, дверь, цркы, мѣдъ, боль, напастъ, тѣсть, власть, камы, има, слово, лице, любы, блюдо, соль.

3. Узгодьте прикметники з іменниками, поясніть узгодження: (добръ) юноша, вѣштъ, зрьно; (старъ) сѣдин, ладин, жилиште; (великъ) градъ, цркы, село.

4. Знайдіть іменники, які мали лише форми однини (*singularia tantum*) чи лише форми множини (*pluralia tantum*), поясніть, чому вони не мали протиставних числових форм: **богазнь, врата, брань, дръва, бестрастикъ, гыбѣль, оуста, медь, мьсть, ясли, пиво, позоръ, жрънъви, рѣпътъ, сытость, тишина, ноздри, гжсли, вражда, пышено, вѣра, ништета, слава, зълоба, масло.**

5. Прочитайте, перекладіть, визначте форми числа іменників: **члкъ єдинъ бѣ богатъ (Сав. кн.). и пристѣпи къ нему єдина рабын'и (Зогр. єв.). посла рабы своя къ дѣлателемъ прияти плоды его (Мар. єв.). иди на пѣти и халжгы (Мар. єв.). свѣтъ створиша вси архиереи и старци (Зогр. єв.). сѣрѣтосте и дѣва бѣсна (Зогр. єв.). видите рѣцѣ мои и нозѣ мои (Остр. єв.). възѣрѣвъ исоусъ очима своими на небо и рече (Сав. кн.).**

6. З'ясуйте, до якого типу відмінювання належали іменники, утворіть від них форму Р.в. однини.

брань, длань, жизнь, ловыць, конь, звѣрь, пѣснь, пѣтъ, стражь, боль, пѣвыць, печать, борыць, масть, дѣбрь, область, ногътъ, огонь, юность, жгль, памать, страхъ, стлѣпъ, позоръ, оученикъ.

7. Випишіть із текстів іменники *-ā, *-jā основ, визначте їх варіант відмінювання, рід, число, відмінок.

ї оуслыші молітваж моуж (Син. пс.) и пристѣпи къ нему єдина рабыни (Сав. кн.) онъ же не хотѣше. нъ ведъ і вѣсади въ тѣмницѣ. (Сав. кн.) выстѣ гладъ крѣпкъкъ на странѣ тоі. (Зогр. єв.) скоро ізнесѣте одеждѣ прѣвжж. і облѣцѣте і. і дадите прѣстень на рѣкѣ его. і сапогы на нозѣ. (Зогр. єв.) створи начатокъ знаменіемъ ісѣ. въ кана галиленсѣи. і ѣви славж свож. і вѣроваша во нь оученици его (Мар. єв.).

8. Які з наведених іменників належать до твердого варіанта відмінювання, а які — до м'якого? Чому? **звѣза, стража, господыни, боурга, слоуга, земля, владыка, милостыни, доуша, воквода, капля, вода, сѣдни, жена, ловычин, брада, балин, нога, лѣжа, слава, соуша, сѣноха, кожа, рѣжа, раба, ладин, ноужда, пишта, богыни, кѣнигычии, гора, прѣдѣтѣча.**

9. Чим визначається віднесеність до м'якого варіанта відмінювання таких іменників: **лѣжа, пѣтица, пишта, кожа, оубница, грѣшница, тѣшта, сажда, тѣча, овьца, польза, длѣжница?**

10. Провідмінійте в усіх числових формах іменники: **пѣснь, рабыни, гора, пѣтица, снѣха, тѣча, село, страхъ, область, молитва, дръколь, любви, длань.**

11. Випишіть із текстів іменники *-ō, *-jō основ, визначте їх варіант відмінювання, рід, число, відмінок. **ѣко братръ твоі сѣ. мрътвъ бѣ і оживе (Зогр. єв.); і закѣла бѣ твоі. тельць оупитѣны. (Зогр. єв.); въ нѣже денъ тѣжж пріклоні ко мнѣ оухо твоє (Син. пс.) поношаахъ ми врази моі (Син. пс.) въ оно в (рѣма). члкъ єдинъ приде къ ісѣи. искоушаа і и гл. оучителю благы. что створи животъ вѣчны наслѣдствоуж. (Сав. кн.)**

оудовѣ бо естъ вельвждоу сквозѣ иглинѣ оуши проити. нежели богатоу въ црствіе бжие вьнити (Сав. кн.).

12. Визначте, до якого типу відмінювання, твердого чи м'якого, належать іменники: столъ, зми, конь, плодъ, ложе, вравни, иго, копик, ножь, краи, братъ, море, вѣште, облакъ, блѣскъ, плеште, западъ, село, кличь, славни, поле, псь, жито, прахъ, золото, вон, врачъ, приключачи, перо, рѣбарь, вѣпль, точило, вождь, зрьцало, невѣрик, плаштъ, ведро, развон, громъ, ребро, облакъ, развон, хытрьць, отьць, жрѣвни.

13. Укажіть на показник м'якості основи в таких іменниках: слънце, отьць, вождь, срьдце, вѣпль, плаштъ, коньць, стьбель, ножь, близньць, чрьньць?

14. Поставте іменники у відмінкових формах Н. одн., М. одн., Н. мн., М. мн., Кл. ф., поясніть чергування приголосних: врагъ, отрокъ, женихъ, бракъ, пастоухъ, дроугъ, патриархъ, отьць, доухъ, богъ, ловьць, орѣхъ, длъжникъ, сапогъ, къназь, отрокъ.

15. З'ясуйте, до якого типу відмінювання належали іменники, утворіть від них форму родового відмінка однини: столъ, полъ, чинъ, градъ, правьдникъ, медъ, родъ, врѣхъ, кладъ, сынъ, волъ, гладъ.

16. Прочитайте, випишіть іменники *-ѡ та *-ѣ основ, поясніть показники віднесеності до певного типу відмінювання: на врѣхъ емоу неправда его сънидетъ (Син. пс). нѣсмь достоинъ да въ домъ мои вьнидешн (Зогр. ев.). приде въ прѣдѣлы іудеіскы по ономъ полоу іордана (Мар. ев.). и пришьдъши и ста на врѣхоу (Сав. кн.). не отърѣшаетъ ли своего волоу ли ослъла отъ ѣслин (Сав. кн.). медъ бо каплетъ отъ оустьноу жены блждьны (Супр. рук.). а сынове свѣта изгънани вждѣтъ (Асс. ев.). мои сѣтъ вси звѣрик джбравниі скоти въ горахъ и волове (Син. пс). то оуже к томъ не помьнатъ ни домовъ ни чада (Супр. рук.). се полъ імѣниѣ моего гѣ дамь ништѣмъ (Остр. ев.).

17. Визначте рід і давню основу іменників: дань, вождь, длань, печать, чрьвь, вьсь, гостъ, кость, жрьдь, вѣпль, казнь, дрьколь, огнь, лактъ, ноштъ, отьць, ось, зать, мѣдь, тьсть, гьтань, пакость, корабль, печаль, ржь, скрижаль, плаштъ, скръвь, сласть, ключъ, твьрьдь, звѣрь, пѣсьнь, пжть, ногтъ, падь, боль, жизнь, милость, область, тать.

18. Прочитайте, знайдіть і випишіть із тексту іменники *-ї основ, визначте їх рід, число, відмінок: отъ кого вѣземлѣтъ дань (Сав. кн.). въ ѣ. д. годинѣ ношти приде къ нимъ їс (Зогр. ев.). вѣврьгѣтъ ѣж въ пешть огньѣж (Зогр. ев.). видѣвъше же звѣздѣ вѣздрадоваша сѣ радостиѣж велиеѣж зѣло (Сав. кн.). гѣ съкажи намъ притѣчѣ снѣж (Асс. ев.). иди къ восточьнымъ моимъ двьрьмъ (Супр. рук.). ѣко мы сѣтъ вѣсі звѣрі джбравниі (Син. пс). и огнь отъ него вѣспланетъ сѣж (Син. пс). ногтъми своими двьри держштоу (Супр. рук.). нъ печаль ваша въ радость вждетъ (Зогр. ев.). дѣхъ плѣти и кости не иматъ (Асс. ев.). егда же родить отрочѣ къ томоу не помьнитъ скръви за радость (Мар. ев.).

19. Поясніть, як можна відрізнити іменники чоловічого роду *-jō та *-ī основ, які в називному відмінку мали однакове закінчення -ь? Зробіть це на конкретних прикладах: плачь, побѣдитель, пастырь, зать, вождь, огонь, пжть, ногъть, свѣдѣтель, медвѣдь, коравль, гжсь, мжжь.

20. Провідмініайте в усіх числових формах іменники звѣрь, пешть, клѣть, вопль, визначте, у яких відмінкових формах зберігся давній голосний основи.

21. Визначте рід і давню основу запропонованих іменників: свекры, смокы, камы, сѣма, плема, цѣлы, ѡтры, писма, црькы, козьла, локы, пламы, врѣма, агна, любви, боукы, брады, хоржгы.

22. Провідмініайте в усіх числових формах іменники боукы, любви, свекры, тькы, црькы, бры.

23. Знайдіть у тексті і выпишіть іменники *-ū основ, визначте їх граматичні категорії: отъ тебе похвала моѣ въ црькѣви велицѣ (Син. пс.). твоѡ шиж брадвиѡ отъсѣкнетъ (Супр. рук.). прнімъ копие. проводе ємоу ребра і изиде вода і крѣвь (Остр. єв.). чѣка дѣва вьнидосте въ црѣковь помолитъ сѡ (Асс. єв.). да оутврѣдитъ дѡшж своѡж въ любѣви бѣжи (Супр. рук.). да обѣсѡтъ жрѣновъ на выи єго осьльскы (Мар. єв.). пролишѡ крѣви ихъ ѣко водж (Син. пс.). кстѣ твоѡ любви (Супр. рук.). кгоже бо прѣді малгы видѣаше малгы ковома и брадѣвиѡ тешема (Супр. рук.).

24. Укажіть, до якої давньої основи належали іменники: тѣло, чѡдо, колѣно, телѡ, осьла, дѣшти, има, слово, дрѣво, коло, сѣма, мати, отрочѡ, пламы, чюдо.

25. Прочитайте, знайдіть у тексті і выпишіть іменники консонантних основ, установіть їх тип відмінювання, рід, число, відмінок: и мѣнѣ николи же не далъ кси козьлате (Супр. рук.). мѣнога тѣлеса почиваѡштихъ свѡтѣиныхъ вѣсташѡ (Остр. єв.). присно бо кмоу поминааше днь и тѣлеса и словеса кажѡ ако не гонезнетъ прѣданыи (Супр. рук.). по божи же любѣви ксе мы и на колеси привѡзани бѣти готови (Супр. рук.). оугасити покоушаѡ сѡ неоугасимѣи пламы (Супр. рук.). не да никомоу же вьнити тѣтѣмо бѣю отроковица и матери (Мар. єв.).

26. Назвіть, за яким типом відмінювалися іменники на -тель, -арь, -анинъ, -ѣнинъ, -инъ в однині та множині. Провідмініайте іменники, виокреміть відмінкові закінчення: житель, мѣтарь, словѣнинъ, рѣварь, дѣлатель, властелинъ, солоуnанинъ, винарь, родитель.

27. Выпишіть із тексту іменники, визначте їх варіант відмінювання, рід, число, відмінок. кнѡзь єтеръ вьшедъ къ иѣсоу клѡнѣаше сѡ иѣви гѣлѡ ѣко дѣци моѣ оумрѣтъ. нѣ пришедъ вѣзложи ржкж твоѡж и оживетъ. и вѣставъ иѣсъ по немъ идѣаше и оученици єго. и се жена крѣвоточива... и пристжплѣши сѣзади. прикоснѡ сѡ вѣскрилии ризы єго... иѣсъ же обраць сѡ и видѣв ѡ рече. дрѣзан дѣци вѣра твоѣ спасе тѡ. (Асс. єв.).

28. Выпишіть із тексту іменники, зробіть їх повний морфологічний аналіз. чѣкъ єтеръ имѣ дѣва сѣна. і рече мьни сѣнъ єю бѣю бѣе даждь ми.

достоінжжъ часть. імѣньѣ. і раздѣли іма імѣньє. і не по мѣнозѣхъ днєхъ. събѣравъ. вѣсе мѣни снѣ. отидє на странѣ далєчє. і тоу расточи імѣньє своє живы блждѣно. іждивѣшю же ємоу вѣсѣ. выстѣ гладъ крѣпѣкѣ на странѣ тоі. і тѣ начатѣ лишити сѣ. і шѣдѣ прилѣпи сѣ єдиноу отъ житєлѣ тоѣ страны. і посѣла і на сєла своѣ. пастѣ свиніи. і жєлаашє насытити сѣ отъ рожьцѣ ѣжє ѣдѣахѣ свиннѣ. і никѣтожє даашє моу. вѣ сєбѣ же пришѣдѣ рєчє. коликоу наімѣникѣ бѣца моего ізвыважѣтѣ хлѣви. азѣ же сѣдє гладомѣ гывлѣж. вѣставѣ ідж кѣ бѣцю моемоу. і рєкѣ ємоу бѣчє сѣгрѣшихѣ на нѣбо і прѣдѣ тобоѣж. южє нѣсѣмѣ достоінѣ нарєшти сѣ снѣ твоі. сѣтвори ма. ѣко єдиноу отъ наімѣникѣ твоіхѣ. і вѣставѣ ідє кѣ бѣцю своємоу. єштє же ємоу далєчє сѣштю. оузьрѣ і бѣць єго. і милѣ ємоу выстѣ. і текѣ нападє на выж єго. і облывѣза і. рєчє же ємоу снѣ. бѣчє. сѣгрѣшихѣ на нѣбо і прѣдѣ тобоѣж. южє нѣсѣмѣ достоінѣ нарєшти сѣ снѣ твоі. сѣтвори ма. ѣко єдиноу отъ наімѣникѣ твоіхѣ. рєчє же бѣць кѣ равомѣ своімѣ. скоро ізнєсѣтє одєждѣ прѣвѣжѣ. і облѣцѣтє і. і дадѣтє прѣстєнѣ на рѣкѣ єго. і сапогы на нозѣ. і привєдѣшє тєлѣць оупитѣвны. заколѣтє. і ѣдѣшє да вєсєлимѣ сѣ. (Зогр. єв.).

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. У категорію імен об'єднувалися:
  - а) іменники, прикметники, числівники;
  - б) іменники, прикметники;
  - в) іменники, прикметники, числівники, займенники;
  - г) іменники.

2. Оберіть варіант, у якому всі іменники належать до чоловічого роду:
  - а) смокы, ноштѣ, плодѣ;
  - б) ножѣ, костѣ, огнѣ;
  - в) гостѣ, камы, днѣ;
  - г) жрьдѣ, слоуга, мєчѣ.

3. Оберіть варіант, у якому всі іменники належать до жіночого роду:
  - а) пламы, любы, мати;
  - б) владыка, пѣснѣ, пжтѣ;
  - в) сѣдѣи, тѣма, старѣишина;
  - г) дѣшти, милостыни, волга.

4. Оберіть варіант, у якому всі іменники належать до середнього роду:
  - а) дѣвица, овьца, чѣдо;
  - б) дрѣво, агна, слѣньцє;
  - в) вѣньць, агнѣць, польза;
  - г) чрѣница, козьла, балѣи.

5. Оберіть варіант, у якому іменники мають форму О.в. двоїни:

- а) дѣвама, гостѣма;
- б) дѣвами, гостѣми;
- в) дѣвоѡж, гостѣмь;
- г) дѣвѡж, гостѣ.

6. Визначте, у якому рядку всі іменники належать до *-ā, *-jā основи:

- а) локы, вьсь, боура, звѣзда, межда;
- б) пламы, десница, снѣха, краи, млѣва;
- в) ладни, мати, црькы, глава, доуша;
- г) поустыни, притѣча, прѣдѣтеча, сѡбота, ланита.

7. Визначте, у якому рядку всі іменники належать до *-ō, *jō основи:

- а) сынѣ, влѣкѣ, грѣхѣ, огнь, татѣ;
- б) голжѣвѣ, агньць, орьлѣ, злато, рани;
- в) рабѣ, князь, юнець, млѣко, пророкѣ;
- г) зѣтѣ, господѣ, корабль, лѣвѣ, оутро.

8. Оберіть варіант, у якому всі іменники належать до *-ū основи:

- а) злакѣ, градѣ, полѣ, рабѣ, домѣ;
- б) врѣхѣ, полѣ, медѣ, сынѣ, домѣ, волѣ;
- в) рѣтѣ, медѣ, пьнь, гоньць, пьсь;
- г) сѣнѣ, конь, отьць, листѣ, врѣхѣ.

9. Оберіть варіант, у якому всі іменники належать до *-ī основи:

- а) рѣчь, вьсь, пѣснь, грѣтань, боль;
- б) гостѣ, гарость, чрьньць, чьсть, татѣ;
- в) плачь, гжсь, ось, напастѣ, чрьвь;
- г) власть, моль, скрѣвь, корабль, страхѣ.

10. Визначте, у якому рядку всі іменники належать до *- ū основи:

- а) свекры, смокы, камы, сѣмѡ, плѣмѡ;
- б) цѣлы, ѡтры, писмѡ, црькы, козьлѡ;
- в) локы, пламы, имѡ, брѣмѡ, агнѡ;
- г) любы, црькы, боуки, брады, хоржгы.

11. Який тематичний суфікс входив до складу давньої основи іменника дѣшти?

- а) *-en;
- б) *-es;
- в) *-et;
- г) *-(t)er.

12. Який тематичний суфікс входив до складу давньої основи іменника **знама**?

- а) *-en;
- б) *-es;
- в) *-et;
- г) *-(t)er.

13. Який тематичний суфікс входив до складу давньої основи іменника **чюдо**?

- а) *-en;
- б) *-es;
- в) *-et;
- г) *-(t)er.

14. Який тематичний суфікс входив до складу давньої основи іменника **орьла**?

- а) *-en;
- б) *-es;
- в) *-et;
- г) *-(t)er.

15. Який тематичний суфікс входив до складу давньої основи іменника **пламы**?

- а) *-en;
- б) *-es;
- в) *-et;
- г) *-(t)er.

16. У якому фрагменті тексту використано іменник *-ā, *-jā основи:

- а) и къ фарисѣмъ. иже бѣ иногда слѣпъ (Мар. єв.);
- б) иже созъда храмниж своиж на камене (Мар. єв.);
- в) і въ третии день бракъ бысть (Мар. єв.);
- г) гла матери нсва къ нмоу (Мар. єв.).

17. У якому фрагменті тексту використано іменник *-ǫ, *jǫ основи:

- а) онъ же рече їмъ врагъ чскъ се сътвори (Зогр. єв.);
- б) инж притъчж прѣдъложи їмъ (Зогр. єв.);
- в) гла. оуподови са црствие нбское (Зогр. єв.);
- г) въстръгнете коупно съ нимъ ї пышеницж (Зогр. єв.).

18. У якому фрагменті тексту використано іменник *-ǫ основи:

- а) отиде на странж далече (Зогр. єв.);
- б) і тоу расточи імѣнье свое живы влждъно (Зогр. єв.);
- в) бысть гладъ крѣпкъ на странѣ тоі (Зогр. єв.);
- г) рече же ємоу снъ (Зогр. єв.).

19. У якому фрагменті тексту використано іменник *-ї основи:
- а) и шѣдѣ рабѣ тѣ обрѣте єдиногѣ отѣ подрѣгѣ своихѣ (Сав. кн.);
  - б) милосръдовавѣ же гѣ раба того (Сав. кн.);
  - в) онѣ же не хотѣше. нѣ ведѣ і вѣсади вѣ тѣмницѣ (Сав. кн.);
  - г) и паки отѣврѣже сѣ съ клѣтвоуж (Сав. кн.).

20. У якому фрагменті тексту використано іменник *-es основи:
- а) вѣсакѣ оубо иже слышитѣ словеса моѣ (Мар. єв.);
  - б) і мимо идѣ иѣ видѣ чѣлка слѣпа (Мар. єв.);
  - в) оучителю кѣто сѣгрѣши. сѣ ли или родителѣ єго (Мар. єв.);
  - г) мнѣ подоваатѣ дѣлати дѣла посѣлавѣшааго ма (Мар. єв.).

ЗАЙМЕННИК

Займенник у ранній старослов'янській мові — це невеликий за обсягом, але строкатий за складом клас слів.

Як і в усіх сучасних слов'янських мовах, займенники старослов'янської мови поділяли на дві основні групи: 1) займенники, які не мають граматичного вираження роду (*безродові*); 2) займенники, які мають граматичне вираження роду (*родові*). Ці обидві групи беруть початок із ранньої спільнослов'янської епохи. До *безродових* належали особові займенники та зворотний займенник **себе**, решта — *родові*, крім питальних **кѣто**, **чѣто**.

Значеннєві розряди займенників, їх відмінювання

У старослов'янській мові виділяли такі розряди займенників, як і в сучасній українській літературній мові, а саме:

- *особові*: **азѣ** (**азѣ**), **тѣ**, **мѣ**, **вѣ**, **вѣ**, **ва**;
- *зворотний*: **себе**;
- *вказівні*: **тѣ**, **та**, **то**, **сѣ**, **си**, **се**, **онѣ**, **она**, **оно**;
- *присвійні*: **мои**, **мога**, **моѣ**, **нашь**, **наша**, **наше**;
- *означальні*: **самѣ**, **сама**, **само**, **вѣсакѣ**, **вѣсака**, **вѣсако**;
- *неозначені*: **нѣкѣто**, **нѣчѣто**, **єтерѣ**, **єтера**, **єтеро**;
- *заперечні*: **никѣто**, **ничѣто**, **никоторыиже**;
- *відносні*: **иже**, **іаже**, **іеже**;
- *питальні*: **кѣто**, **чѣто**, **кѣи**, **кага**, **коѣ**.

Безродові займенники

Характерною особливістю цих займенників є те, що в них поняття граматичного роду було не вираженим, тому вони однаковою мірою стосувалися всіх трьох родів. *Особові займенники*:

однина	множина	двоїна	
I особа	азъ (азъ)	мы	вѣ
II особа	ты	вы	ва

В особових займенників старослов'янської мови не було займенників III особи; їх функцію виконували вказівні **онъ, она, оно, и, ѿ, та, тѣ, та, то, съ, си, се**. Напр.: **и тѣ начатъ лишати сѧ** (Остр. єв.); **онъ же отъврѣже сѧ** (Зогр. єв.).

Сучасні форми займенників 3 особи української мови походять від найчастіше вживаних у цій функції одиниць: форма наз. відмінка утворилася з початкових форм **онъ, она, оно**; форми непрямих відмінків — із відмінкових форм займенників **и, ѿ, ѿ**.

Зразок відмінювання

однина		множина	
тверд. гр.	м'яка гр.	тверд. гр.	м'яка гр.
Н. азъ	ты	мы	вы
Р. мене	тебе	насъ	васъ
Д. мьнѣ, ми	тебѣ, ти	намъ, ны	вамъ, вы
З. мѧ, мене	тѧ, тебе	ны, насъ	вы, васъ
О. мноѡж	тобоѡж	нами	вами
М. мьнѣ	тебѣ	насъ	васъ
двоїна			
Н. вѣ	ва		
Р., М. наю	ваю		
Д., О. нама	вама		
З. на	ва		

Особливості відмінювання особових займенників:

— паралельно з основною формою **азъ** у пам'ятках зафіксований фонетичний варіант цього займенника **ѧзъ**, який вживався у південно-західних говорах староболгарської мови, а в Маріїнському євангелії зафіксована форма **ѣзъ**;

— форми давального відмінка **ми, ти, ны, вы** — енклітичні, тобто при наголошуванні приєднувалися до попереднього слова. Напр.: **даждѣти гї по срьдѣцю твоємоу** (Син. пс.); **даждѣми вѣ заимѣ три хлѣбѣы** (Мар. єв.); **отъче даждѣми достоинѡж часть** (Остр. єв.);

— форми знахідного відмінка **мѧ, тѧ, ны, вы** — первинні за походженням, вони не були енклітиками, а мали власний наголос. Напр.: **и мѧ єдиногѡ оставитеѣ** (Асс. єв.); **на тѧ оупѣвашѧ отъці нашї** (Син. пс.).

Поступово все частіше замість цих давніх форм знахідного відмінка вживалися форми родового відмінка **мене, тебе, насъ, васъ**, які пізніше витіснили старі форми.

Зворотний займенник **себе** відмінювався лише в однині і не мав форми називного відмінка, а доля форм давального **си** та знахідного **сѧ** була такою, як і в особових займенників.

Зразок відмінювання

Н. —
 Р. **себе**
 Д. **себѣ, си**
 З. **сѧ, себе**
 О. **собоѡ**
 М. **себѣ**

Родові займенники

Значно більшою і різноманітнішою була група родових займенників, які об'єднувала спільна ознака — наявність граматичного вираження роду. Серед особливостей їх уживання варто виокремити ширшу функцію в реченні порівняно з безродовими — не тільки вказівку на предмет, а й визначення відношення предмета до інших із погляду мовця.

Вказівні займенники вживали з урахуванням того, на який предмет вони вказували: для вказівки на найближчий предмет використовували займенники **сь, си, се**; на далекий предмет — **онѣ, она, оно**; без вказівки на відстань — **тѣ, та, то**; для зіставлення — **овѣ, ова, ово**.

Вказівні займенники в реченні могли ускладнюватися часткою **-же, -жде**. Напр.: **вѣ тѣжде дѣнь ішьдѣ иѣ із домоу** (Зогр. єв.).

За значенням вказівні займенники поділялися на три групи:

— власне вказівні: **тѣ (-а,-о), онѣ (-а,-о), овѣ (-а,-о), сь (-и,-е)**;

— якісно-вказівні: **такѣ (-а,-о), іакѣ (-а,-о), таковѣ, сикѣ, сиць, сицевѣ**;

— кількісно-вказівні: **толикѣ (стільки), селикѣ (такий)**.

Зразок відмінювання

Однина					
чол. рід	сер. рід	жін. рід	чол. рід	сер. рід	жін. рід
Н. тѣ	то	та	и	ѣ	ѧ
Р. того	тоѡ	тоѡ	ѡго	ѡѡ	ѡѡ
Д. тому	тои	тои	ѡму	ѡи	ѡи
З. тѣ	то	тѡ	и	ѣ	ѡ
О. тѣмь	тоѡ	тоѡ	имь	ѡѡ	ѡѡ
М. томь	тои	тои	ѡмь	ѡи	ѡи

Множина					
чол. рід	сер. рід	жін. рід	чол. рід	сер. рід	жін. рід
Н. ти	та	ты	и	ѣ	ѣ
Р.	тѣхъ		ихъ		
Д.	тѣмъ		имъ		
З. ты	та	ты	ѣ	ѣ	ѣ
О.	тѣми		ими		
М.	тѣхъ		ихъ		

Двоїна					
чол. рід	сер. рід	жін. рід	чол. рід	сер. рід	жін. рід
Н., З. та	тѣ	тѣ	ѣ	и	и
Р., М.	тою		кю		
Д., О.	тѣма		има		

До присвійних займенників належали **мои** (-ѣ, -ѣ), **твои** (-ѣ, -ѣ), **свои** (-ѣ, -ѣ), **нашъ** (-ѣ, -ѣ), **вашъ** (-ѣ, -ѣ).

Зразок відмінювання

Однина					
чол. рід	сер. рід	жін. рід	чол. рід	сер. рід	жін. рід
Н. нашъ	наше	наша	мои	моѣ	моѣ
Р.	нашего		моѣго		моѣѣ
Д.	нашомуу		моѣмоуу		моѣи
З. нашъ	наше	наша	мои	моѣ	моѣѣ
О.	нашими		моѣими		моѣѣѣ
М.	нашемъ		моѣемъ		моѣи

Множина					
чол. рід	сер. рід	жін. рід	чол. рід	сер. рід	жін. рід
Н. наши	наша	наша	мои	моѣ	моѣѣ
Р.	нашихъ		моихъ		
Д.	нашимъ		моимъ		
З. наша	наша	наша	моѣѣ	моѣ	моѣѣ
О.	нашими		моими		
М.	нашихъ		моихъ		

Двоїна					
чол. рід	сер. рід	жін. рід	чол. рід	сер. рід	жін. рід
Н., З. наша	наши	наши	мога	мои	мои
Р., М.	нашею		моєю		
Д., О.	нашими		моими		

До означальних займенників належали самъ (-а, -о), вьсь (а, е), вьсакъ (-а, -о), какъ (-а, -о), такъ (-а, -о), сиць (-а, -е), инъ (-а, -о).

Зразок відмінювання займенників вьсь, вьсе, вься

Однина			Множина		
чол. рід	сер. рід	жін. рід	чол. рід	сер. рід	жін. рід
Н. вьсь	вьсе	вься	вьси	вься	вься
Р.	вьсеґо	вьсеѧ	вьсѣхъ		
Д.	вьсеґоу	вьсеи	вьсѣмъ		
З. вьсь	вьсе	вьсѧ	вься	вься	вься
О.	вьсѣмъ	вьсѧѧ	вьсѣми		
М.	вьсемъ	вьсеи	вьсѣхъ		

Двоїна		
чол. рід	сер. рід	жін. рід
Н., З. вься	вьсѣ	вьсѣ
Р., М.	вьсею	
Д., О.	вьсема	

Зразок відмінювання займенників такъ, тако, така

Однина			Множина		
чол. рід	сер. рід	жін. рід	чол. рід	сер. рід	жін. рід
Н. такъ	тако	така	таци	така	такты
Р.	такоґо	такоѧ	тацѣхъ		
Д.	такоґоу	такои	тацѣмъ		
З. такъ	тако	такѧ	такты	така	такты
О.	тацѣмъ	такоѧѧ	тацѣми		
М.	такомъ	такои	тацѣхъ		

Двоїна		
чол. рід	сер. рід	жін. рід
Н., З. така	тацѣ	тацѣ
Р., М.	такою	
Д., О.	тацѣма	

Групу *неозначених займенників* склали **нѣкъто, нѣчьто, ктеръ (-а, -о), кыйждо** (будь-який). Функцію неозначених займенників у реченні могли виконувати також питальні **къто, чьто, которъи**, якщо вони стояли після сполучників **аште, да, еда, егда**. Напр.: **аште к'то друга своко оупитъ** (Син. тр.). Оскільки неозначені займенники **нѣкъто, нѣчьто** утворилися від питальних **къто, чьто** додаванням неозначеної частки **нѣ-**, то й відмінювалися за їх зразком.

Займенник **ктеръ (-а, -о)** відмінювалися за зразком твердого варіанта відмінювання коротких прикметників:

Однина			Множина		
чол. рід	сер. рід	жін. рід	чол. рід	сер. рід	жін. рід
Н. ктеръ	ктеро	ктера	ктери	ктера	ктеры
Р. ктера	ктеры		ктеръ		
Д. ктероу	ктерѣ		ктеромъ		ктерамъ
З. ктеръ	ктеро	ктеръ	ктеры	ктера	ктеры
О. ктеромъ	ктеромъ		ктеры		ктерами
М. ктерѣ	ктерѣ		ктерѣхъ		ктерахъ

Двоїна		
чол. рід	сер. рід	жін. рід
Н., З. ктера	ктерѣ	ктерѣ
Р., М. ктероу		
Д., О. ктерома	ктерама	

Заперечні займенники теж утворювалися від питальних займенників за допомогою заперечної частки **ни-**: **никъто, ничьто, никоторъи, никакъ** і відмінювалися за аналогією до питальних. У текстах вони найчастіше ускладнювалися часткою **-же**. Напр.: **нѣсть не оу никътоже отъ чика вьсѣлъ** (Мар. єв.).

Відносні займенники старослов'янської мови утворилися зрощенням вказівних займенників **и, а, к** та частки **же**: **иже** (чол.), **аже** (жін.), **кже** (сер.). Відмінювалися вони за зразком відповідних вказівних займенників, а частка **же** залишалася без змін.

Серед *питальних займенників* розрізняли дві групи: 1) родові форми займенників **-чи (-а, -к), кый, ката, кок, какъ (-а, -о), каковъ (-а, -о), коликъ (-а, -о), кликъ (-а, -о)**; 2) безродові займенники — **къто, чьто**.

У відмінюванні займенників **къто, чьто** пам'ятки фіксують лише форми однини, двоїна та множина в пам'ятках не засвідчена:

Н. къто	чьто
Р. кого	чесо, чьсо, чесога, чьсога
Д. комоу	чемоу, чьсомоу, чесомоу

З. кого чьто
 О. цѣмь чимь
 М. комь чемь, чесомь

Форма род. відмінка **чесо** — залишок праіндоєвропейської системи відмінювання, яка пізніше замінилася формою, аналогічною до займенника **кого** — **чєго**. У формі орудного відмінка **цѣмь** відображено результат II палаталізації задньоязикових.

Відмінкова парадигма займенника **кѣни** поєднує форми, утворені від основи *које- та форми повних прикметників:

Однина			Множина		
чол. рід	сер. рід	жін. рід	чол. рід	сер. рід	жін. рід
Н. кѣни	коє	кага	цни	кага	кѣнѣ
Р.	коєго	коєнѣ	кѣнихъ		
Д.	коємоу	коєни	кѣнимъ		
З. кѣни	коє	коєж, кѣж	кѣнѣ	кага	кѣнѣ
О.	кѣнимь	коєж	кѣними		
М.	коємь	коєни	кѣнихъ		

Форми двоїни та множини у пам'ятках майже не зафіксовані: лише засвідчена форма знахідного відмінка **цѣни** та в Супрасльському рукописі — форма орудного відмінка **кѣнима**.

У родових займенників розрізняли три типи відмінювання: займенниковий (найпоширеніший), іменниковий та прикметниковий. У межах займенникового типу розрізняли три варіанти закінчень: *твердий* (**тѣ**, **овѣ**, **такѣ**, **самѣ**, **инѣ**); *м'який* (**чни**, **нже**, **сь**); *мішаний* (м'який в однині та двоїні, твердий у множині — **всь**, **сиць**). Займенник **онѣ** поєднує твердий варіант закінчення в початковій формі та м'який у непрямих відмінках. За іменниковим типом змінюються займенники **кѣтерѣ**, **каковѣ**, а займенники **таковѣ**, **сицевѣ**, **толикѣ**, **селикѣ**, **кликѣ**, **коликѣ** поєднували іменниковий та прикметниковий типи. За зразком повних прикметників змінювали займенник **кѣторѣни**.

Однина			Множина		
чол. рід	сер. рід	жін. рід	чол. рід	сер. рід	жін. рід
Н. кѣторѣни	кѣторок	кѣторага	кѣторини	кѣторага	кѣторѣнѣ
Р.	кѣтораєго	кѣторѣнѣ	кѣторѣнихъ		
Д.	кѣтороємоу	кѣторѣни	кѣторѣнимъ		
З. кѣторѣни	кѣторок	кѣторѣж	кѣторѣнѣ	кѣторага	кѣторѣнѣ
О.	кѣторѣнимь	кѣтороєж	кѣторѣними		
М.	кѣторѣкмь	кѣторѣни	кѣторѣнихъ		

Двоїна		
чол. рід	сер. рід	жін. рід
Н., З. кѣторага	кѣторѣни	кѣторѣни
Р., М.	кѣтороєю	
Д., О.	кѣторѣнима	

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. На які основні групи поділяли займенники старослов'янської мови? Що становило основу цього поділу?
2. Назвіть значеннєві групи займенників старослов'янської мови, наведіть приклади займенників усіх розрядів.
3. Назвіть особові займенники однини, множини, двоїни.
4. Назвіть специфічні особливості особових займенників старослов'янської мови, якими вони відрізняються від сучасних?
5. Які граматичні категорії були характерними для особових займенників?
6. Які відмінкові форми особових займенників мали паралельні форми?
7. Які відмінкові форми особових займенників були енклітичними? Назвіть їх.
8. Які займенники вживалися у функції особових займенників 3-ї особи? Наведіть приклади.
9. Із яких старослов'янських займенників сформувалися сучасні форми прямих і непрямих відмінків особових займенників?
10. Провідмінійте в усіх числових формах особові займенники старослов'янської мови. Порівняйте їх із сучасними українськими формами, зробіть висновок про зміни, яких зазнали ці займенники.
11. Провідмінійте зворотний займенник **себе**, поясніть особливості його відмінювання, порівняйте із сучасними українськими формами.
12. Поясніть особливості відмінювання вказівних займенників.
13. Назвіть особливості відмінювання присвійних займенників.
14. Укажіть на особливості відмінювання означальних займенників.
15. Укажіть на особливості творення заперечних займенників.
16. Укажіть на особливості функціонування неозначених та відносних займенників.
17. Поясніть особливості відмінювання питальних займенників.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Визначте значеннєві розряди займенників: **мои, ва, самъ, кѣрѣ, нашъ, азъ, онъ, инъ, вашъ, себе, вьсь, чьто, тѣ, сиць, и, нѣкѣто, вьсакъ, твои, съ, никѣто, кьи, овъ, иже, какъ, свои, ничьто, нѣчьто, чии, такъ, наше, она, мы, ина, вьсе, та, вѣ, сице, к, которьи, мои, кже.**
2. Знайдіть у прикладах енклітичні форми займенників, визначте їх особу, число і відмінок: **вѣдаждѣ ми радость (Син. пс.). потрѣпи на мѣнѣ и вьсе ти вѣздамѣ (Асс. єв.). и азъ глѣж вамѣ просите и дастѣ сѧ вамѣ (Мар. єв.). такожде и азъ тѧ принуѣждж при народѣ сем. исповѣдати ако кѣтѣ богѣ на небеси (Супр. рук.). глѧ еи їсѣ не прикасан сѧ мѣнѣ (Мар. єв.). не отъстѣпи отъ мене ѣко скрѣвѣ близѣ (Син. пс.). рабе лжкавьи вьсь**

длѣтъ твои оставихъ тебе. понеже моли ма не подобаше ли и тебѣ помиловати подру҃га своего аже и азъ тебе помиловахъ (Сав. кн.). бже сѣгрѣшихъ на нѣбо и прѣдъ тобож оуже нѣсмь достоинъ нарешти сѣ сынъ твои сѣтвори ма яко кдино҃го отъ наимъникъ твоихъ (Остр. ев.). горами падѣте на ны и хлѣмомъ покрыте ны (Сав. кн.).

3. Які паралельні форми давального і знахідного відмінків займенників були основними: мѣнѣ — ми, тебѣ — ти, намъ — ны, вамъ — вы, насъ — ны?

4. Прочитайте, перекладіть, знайдіть у тексті займенники інших розрядів, ужиті в значенні особових: рече имъ нѣсѣ (Асс. ев.). пригласъ і рече ємоу (Зогр. ев.). тѣми овѣштани повѣждена идетъ к ємоу поздѣ зѣло ноштиж и тлѣкнжвѣши в двѣри молааше кго въвести ж. ономоу же не хоташтоу и на мнозѣ то сѣтворити отълагажштоу (Супр. рук.). онъ же отъврѣже сѣ прѣдъ всѣми (Зогр. ев.). и тѣ оклеветанъ вѣстѣ къ ємоу (Зогр. ев.). и тѣ начатъ лишати сѣ (Остр. ев.).

5. Проаналізуйте речення і з'ясуйте, чи перетворилася вже форма знахідного відмінка зворотного займенника себе на зворотну частку в період написання старослов'янських пам'яток: приподовихомъ же и мы сѣ матери (Супр. рук.). сѣ позна (Мар. ев.). кѣто сѣ прикоснж м'нѣ (Зогр. ев.). мѣнитъ ті сѣ (здається тобі) (Асс. ев.). добрѣ ємоу ви было аште сѣ ви не родилъ чѣкъ тѣ (йому було б краще, якби не народився той чоловік) (Зогр. ев.). молаште же сѣ не лихо глаголете (Зогр. ев.). се самъ сѣ прѣдаж (Зб. Кл.). оуже нѣсмь достоинъ нарешти сѣ сынъ твои (Остр. ев.). ими же сѣ красатъ (Супр. рук.).

6. Провідміняйте в усіх числових формах займенники инъ, ина, ино; свои, своя, свои, зробіть висновок про співвідносність закінчень твердого і м'якого варіантів відмінювання.

7. Назвіть особливості вживання вказівних займенників старослов'янської мови. Проаналізуйте речення і поясніть ці особливості на конкретних прикладах: вѣ оно врѣма възрѣвѣ ісоусѣ очима своима на небо і рече (Сав. кн.). и всакъ слыша ми словеса си и не творж и оуподовитъ сѣ мжжеви бою (Сав. кн.). и пришьдѣ рабъ тѣ повѣдѣ се гспдиноу ємоу (Мар. ев.). вѣ оно врѣма законъникъ етеръ приде (Асс. ев.). нѣ овѣ бѣ несмысленъ овѣ сѣмыслнъ (Зб. Кл.). вѣ оно врѣма приде инѣ вѣ градъ самаренскъ нарицакмы соухарь (Остр. ев.). да веселимъ сѣ ако сынъ мои сѣ мртвѣ бѣ и оживѣ (Остр. ев.). отьць же єго ишьдѣ молѣаше и онъ отъвѣштавѣ реме бѣоу свокоу се коликоу лѣтѣ работаж тебѣ (Остр. ев.). и паки оно҃го посѣла и того оубиша ины многы овы вижште овы оубижште (Мар. ев.).

8. Прочитайте і перекладіть речення, визначте, у яких прикладах займенники и, ја, к є вказівними, а в яких – присвійними: и прикоснжсѣ ржцѣ кѣ (Остр. ев.). вѣпроси же єго ісѣ глѣ. что има естѣ (Сав. кн.). емѣше же дѣлателе рабѣ єго (Мар. ев.). и видѣвѣше і оученици єго по морю ходаща

(Сав. кн.). **и́сѣ же простѣръ ржкж ѡтъ его** (Сав. кн.). **и рече мьнии сынъ кю бѣоу** (Остр. ев.). **оузьрѣ и бѣцъ кго** (Остр. ев.). **и дадите прѣстень на ржкж его** (Остр. ев.). **питѣниѣ ихъ оумъножи стада ихъ многоплотъна сътвори** (Син. тр.). **граждане же его ненавидѣахъ его** (Мар. ев.).

9. Прочитайте і перекладіть речення, поясніть, коли слова і, и є займенниками, а коли — сполучниками: **и видѣвъше і оученици его по мороу ходаца** (Сав. кн.). **и молиша і бѣси** (Сав. кн.). **азъ пришедъ ицѣлаж и** (Асс. ев.). **и вазахъ і жжи железны** (Сав. кн.). **и се законникъ етеръ вѣста искоушаа и и гла оучителю. чьто сътвори животъ вѣчны наслѣдоуж** (Асс. ев.). **ѣко съ естъ наслѣдникъ придѣте оувиѣмъ и. и наше вждетъ достоѣнье** (Зогр. ев.). **и отътждоу и пакы несжтъ на погребеник** (Супр. рук.). **рече емоу. радоуи са равъви і обловыза и** (Остр. ев.). **і приде ішта плода на неі і не обрѣте** (Зогр. ев.).

10. Провідміняйте в усіх числових формах словосполучення:

- **тъ градъ, та страна, то село;**
- **мон сынъ, мога жена, мок чадо;**
- **чиі дроугъ, чиа сестра, чиі поле;**
- **нашь врагъ, наша слава, наше зрьно.**

11. Провідміняйте означальні займенники **вьсь, вьса, вьсе**, поясніть тип їх відмінювання, порівняйте з сучасними українськими та російськими формами.

12. Провідміняйте питальні займенники **къто, чьто**, поясніть особливості їх відмінювання. Утворіть від них усі можливі похідні займенники, поясніть їх відмінювання.

13. Поясніть походження приголосного **ц** у займенниках **сиць, цѣмь**.

14. Перепишіть речення, поставте займенники в потрібній відмінковій формі, поясніть їх: **въ то врѣма прѣданью. егда прідж на (и) съ оржжі и дръкольми. свѣшта і свѣтильникы имжште. гла (къто) иштете і не знахъ (онъже) хотѣахъ ѡті. тольми іюда не можаше (онъ) прѣдати** (Зб. Кл.). **и исплъни дшѣ рава (свои) (твоа) благостына** (Супр. рук.). **приде съ пжти къ (азъ) (Мар. ев.). и изиде вѣсть си по вьсеи земли (та) (Асс. ев.). вьниде въ домъ (нѣкыи) къназа** (Остр. ев.).

15. Прочитайте речення, випишіть займенники, зробіть їх повний морфологічний аналіз. **гї оуслыші молѣтвж моуж: и вѣплъ моі къ тебѣ да прідетъ: не отъвраті лица твоего: отъ мене: въ нъже денъ тжжж пріклоні ко мнѣ оухо твое: въ нъже денъ прізовж та. ѡдро оуслыші ма** (Син. пс.). **чкъ етеръ імѣ дѣва сна. і рече мьниі снъ ею бѣоу бѣе даждь ми. достоінжж часть. імѣньѣ. і раздѣли іма імѣнье. і не по мънозѣхъ дьнехъ. събѣравъ. вьсе мьни снъ. отиде на странж далече. і тоу расточи імѣнье свое живы блждно. іждивъшоу же емоу вьсѣ. выстъ гладъ крѣпкъкъ на странѣ тоі. і тѣ начатъ лишити са. і шѣдъ прилѣпи са единомъ отъ жителъ тоа страны** (Зогр. ев.). **і сътвори врение отъ плиновениѣ. і помаза емоу очи врьньемъ. і рече емоу иди оумъни са въ**

коупѣли силоуамьсцѣ. еже съказаатъ сѧ посланъ. иде же и оумъ сѧ и приде видѧ. сѧсѣди же и иже и бѣахъ видѣли прѣжде ꙗко слѣпъ бѣ. глаахъ. не съ ли естъ сѣди и просѧ. ови глаахъ ꙗко съ естъ. онъ же глааше ꙗко азъ есмъ. глаахъ же емоу. како ти сѧ отврѣсте очи. отъврѣшта онъ и рече. члвкъ нарицаемъ ис. брънне сътвори. и помаза очи мои (Мар. ев.).

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Оберіть варіант, у якому всі займенники належать до особових:

- а) онъ, наю, васъ;
- б) мьнѣ, ваю, тѧ;
- в) тебѣ, вама, тѣ;
- г) насъ, азъ, она.

2. Оберіть варіант, у якому всі займенники належать до вказівних:

- а) толикъ, овъ, онъ;
- б) такъ, сѧ, кго;
- в) мьнѣ, та, га;
- г) съ, имъ, вѣ.

3. Оберіть варіант, у якому всі займенники належать до присвійних:

- а) нашихъ, моєѧ, твоѧ;
- б) мои, чьто, нашими;
- в) нашъ, моєго, єликъ ;
- г) коє, свои, ваша.

4. Оберіть варіант, у якому всі займенники належать до означальних:

- а) є, которыи, мои;
- б) все, та, вѣ;
- в) вашъ, себе, всь;
- г) всѧ, самъ, такъ.

5. Оберіть варіант, у якому всі займенники належать до неозначених:

- а) самъ, єтеръ, нашъ;
- б) ничьто, никоторыи, никакъ;
- в) єтеръ, нѣкъто, нѣчьто;
- г) которыи, мои, єже.

6. Оберіть варіант, у якому всі займенники належать до заперечних:

- а) какъ, такъ, сиць;
- б) ничьто, никоторыи, никакъ;
- в) єтеръ, нѣкъто, нѣчьто;
- г) ты, вы, ва.

7. Оберіть варіант, у якому всі займенники належать до відносних:

- а) **ТО, СЬ, СИ;**
- б) **ИЖЕ, АЖЕ, КЖЕ;**
- в) **САМЪ, ВЬСЬ, ВЬСАКЪ;**
- г) **КЪТО, ЧЪТО, КОТОРЪИ.**

8. Оберіть варіант, у якому всі займенники належать до питальних:

- а) **ЧИИ, КОЛИКЪ, ЧЕСО;**
- б) **МА, ТА, НЪИ;**
- в) **САМО, ВЬСАКЪ, КЪИИ;**
- г) **КОК, МОК, ИЖЕ.**

9. Які займенники утворювалися від питальних **КЪТО, ЧЪТО** за допомогою частки **НЪ-**?

- а) неозначені;
- б) заперечні;
- в) означальні;
- г) вказівні.

10. Які займенники утворювалися від питальних **КЪТО, ЧЪТО** за допомогою частки **НИ-**?

- а) неозначені;
- б) заперечні;
- в) означальні;
- г) вказівні.

11. Форми займенників 3-ї особи походять від:

- а) особових займенників;
- б) означальних займенників ;
- в) присвійних займенників;
- г) є результатом поєднання найчастіше вживаних у цій функції вказівних займенників **ОНЪ, ОНА, ОНО** та **И, ГА, К.**

12. Які займенники належали до безродових?

- а) **НАСЪ, КГО, ТЄВЪ;**
- б) **ТО, ТА, ВАСЪ;**
- в) **СОВОИЖ, КЪТО, МЪНЪ;**
- г) **СА, ВАЮ, ИХЪ.**

13. Які займенники належали до родових?

- а) **КОГО, КТЕРЪ, ТАКЪ;**
- б) **КАКЪ, ЧЕСО, НИКЪТО;**
- в) **ЦЪМЪ, МОИ, ВЬСА;**
- г) **ЧИИ, ОНА, ТЪ.**

14. У якому реченні вжито особовий займенник?

- а) просите и дастъ сѧ вамъ (Мар. ев.);
- б) кнѧзь етеръ вышедъ къ иѣсоу (Асс. ев.);
- в) изъмѧ сжчець из очесе твоего (Мар. ев.);
- г) блаженъ рабъ тѧ (Мар. ев.).

15. У якому реченні вжито зворотний займенник?

- а) гѣ потрѣпи о мнѣ (Сав. кн.);
- б) ѣко единъ отъ васъ і прѣдастъ ма. (Зогр. ев.);
- в) члкъ единъ добра рода иде на странж далече. прияти себе цѣрствие (Мар. ев.);
- г) і еже вждетъ правьда дамъ вамъ. (Мар. ев.).

16. У якому реченні вжито вказівний займенник?

- а) ѣко дѣци моѣ оумрѣтѧ (Асс. ев.);
- б) и пристѣплѧше оученици рѣша емоу (Лис. Унд.);
- в) кланѣаше сѧ иѣви (Асс. ев.);
- г) идѣте въ градъ къ етероу (Зогр. ев.).

17. У якому реченні вжито присвійний займенник?

- а) а брѣвна еже естъ въ оцѣ твоємъ не чюеши (Мар. ев.);
- б) прияти себе цѣрствие (Мар. ев.);
- в) і рече къ нимъ (Мар. ев.);
- г) самарѣнинъ же единъ грады приде надъ нь і видѣвъ (Мар. ев.).

18. У якому реченні вжито означальний займенник?

- а) отъпоуштаѧтъ ти сѧ грѣси твои. (Зогр. ев.);
- б) аминь глѧж вамъ (Мар. ев.);
- в) събѣравъ. все мѧни ѣнъ. отиде на странж далече (Зогр. ев.);
- г) и видѣ тѧштѧ его (Асс. ев.).

19. У якому реченні вжито неозначений займенник?

- а) како речеши братроу твоемоу (Мар. ев.);
- б) і еже вждетъ правьда дамъ вамъ (Мар. ев.);
- в) онъ кланѣаше сѧ емоу (Сав. кн.);
- г) чловѣкъ нѣктын имѣ дѣва сына (Остр. ев.).

20. У якому реченні вжито питальний займенник?

- а) і вѣроваша во нь оученици его (Мар. ев.);
- б) чѧто же видиши сжчець въ оцѣ (Мар. ев.);
- в) онъ же слышавъ се (Сав. кн.);
- г) і посѣла і на села своѣ. пастъ свиніи (Зогр. ев.).

ПРИКМЕТНИК

Прикметник праслов'янської мови разом з іменником утворював один клас імен, майже не маючи формальних показників розрізнення. Поступове їх розмежування і формування майбутніх морфологічних класів слів було започатковано на семантико-синтаксичному рівні: якщо в імені переважала субстанція, вказівка на особу, то воно з часом перетворилося на іменник. Якщо ж в імені домінувала якість, властивість, ознака і воно могло виконувати функцію означення до іншого слова, то така лексема поступово перейшла до класу майбутніх прикметників. Спочатку ознаку передавали через конкретний предмет, і лише з розвитком абстрактного мислення стали сприймати її як узагальнену, що й стало остаточною етапом формування прикметника як самостійної частини мови. Однак, виділившись в окремий морфологічний клас слів, прикметник не відокремився остаточно від іменника, з яким історично був близьким: граматичні категорії роду, числа, відмінка прикметника не самостійні — вони залежать від категорій іменника, з яким він поєднується в реченні.

Значеннєві розряди прикметників, їх утворення

У старослов'янській мові виділяли такі розряди прикметників, як і в сучасній українській мові: *якісні, відносні та присвійні*. Крім того, у старослов'янській мові функціонувала обмежена група подібних до прислівників прикметників, які не змінювалися за родами, числами, відмінками, а від прислівників відрізнялися тим, що в реченні виконували синтаксичну функцію означення. Ці прикметники мали закінчення **-ь** (пізніше могли мати **-ць**) й утворювали обмежену замкнену групу: **исплънь** (повний), **прѣпростъ** (простий), **различъ** (різний), **свободъ** (вільний). Напр.: **правѣдты исплънь дѣсница твоѣ** (Син. пс.), **дѣва на десѣте коша исплънь** (Мар. ев.), **многоу и различъ гнѣвоу** (Супр.).

Якісні прикметники виражали якість предмета безпосередньо своїм значенням, а не через відношення до інших предметів чи приналежність особі. За *морфологічною* будовою їх поділяли на дві групи:

1) *первинні*, або непохідні, основа яких не ускладнена суфіксом: **малъ**, **бѣлъ**, **новъ**, **водръ**, **любъ**, **нѣм**, **тѣпъ**, **младъ**;

2) *прикметники*, утворені від давніх основ за допомогою суфіксів. Найпоширеніші суфікси якісних прикметників:

-окъ: **вѣсокъ**, **широкъ**, **жестокъ**;

-тъкъ, -къ: **гладъкъ**, **легъкъ**, **горъкъ**, **тажъкъ**;

-нь: **безоумънь**, **сильнь**;

-лъ, -лъ: **гнилъ**, **зрѣлъ**, **кржгъ**;

-ивъ, -ливъ: **лѣнивъ**, **милостивъ**, **завидливъ**;

-итъ, -витъ: **именитъ**, **срьдитъ**, **домовитъ**;

-оватъ: **бѣловатъ**, **сжковатъ**;

-агъ: богатъ, крилатъ;
-гъ, -гвъ: чистъ, съгъ, чръствъ;
-ръ: остръ, добръ, старъ.

Відносні прикметники утворювалися від іменників за допомогою таких основних суфіксів:

-ьнъ: желъзьнъ, медвьнъ, брачьнъ;
-ѣнъ, -анъ: дрѣвѣнъ, мѣдѣнъ, дъштанъ.

Присвійні прикметники утворювалися від іменників — назв людей і тварин — за допомогою суфіксів:

-овъ, -евъ: адамовъ, львовъ, кесаревъ, змиєвъ;

-ь (йому завжди передував м'який приголосний): чловѣчь, отьчь.

Уживання цього суфікса обмежене, його поступово витіснили суфікси -овъ, -евъ. Напр.: нова форма **Авраамовъ** (Мар. єв.) замість старої **Авраамъ** (Син. пс.). Від власних назв прикметники на -ь утворювалися тоді, коли основа закінчувалася на -м, -н, -л, -в: **Симонъ, Іаковъ** (Мар. єв.); **Павль** (Супр.);

-инъ: вокводинъ, голжвинъ. За допомогою цього суфікса творилися прикметники від іменників на -а, -ии, -ь (-*і основ): **Ионинъ (Иона), Маринъ (Мариа), Левьфинъ (Левьфии)**;

-ии: божии, вражии. До цього типу належали лише прикметниками **божии, вражии**, а також слова, утворені від назв тварин паралельно з формами на -ь: **овьчии — овьчь**;

-ьнъ: дѣдънъ, матерънъ. Малопродуктивний спосіб, який репрезентований передусім назвами спорідненості, родинних стосунків: **владъчьнъ (владъка), дружьнъ (другъ), сьновънъ (сынъ)**.

Специфічною є група прикметників, утворених за допомогою суфікса -ьскъ. Ці прикметники утворювалися від назв істот і цим наближалися до присвійних, але виражали приналежність не одній особі, а групі осіб. Напр.: **господьскъ, женьскъ, людьскъ, дѣтськъ**. Якщо ж за допомогою суфікса -ьскъ прикметники утворювалися від неживих предметів, то вони наближалися до відносних: **назаретъскъ, морьскъ, гречьскъ**.

Короткі та повні прикметники, їх утворення та відмінювання

Прикметники старослов'янської мови функціонували у двох формах: *короткій та повній*. Наявність двох форм прикметників у минулому була характерною ознакою всіх слов'янських мов, проте згодом західнослов'янські мови повністю втратили короткі форми; у східнослов'янських мовах вони вживалися обмежено, і лише в південнослов'янських мовах (сербській, хорватській та словенській) і нині вживають короткі та повні прикметники.

Старослов'янська мова яскраво відображає співвідношення між короткими і повними прикметниками та особливостями їх уживання. Прикметники старослов'янської мови в реченні могли виконувати дві синтаксичні функції: атрибутивну і предикативну. *Короткі* форми містили якісну характеристику без будь-яких додаткових ознак; *повні* прикметники, крім

якісної кваліфікації предмета, виокремлювали його серед подібних, індивідуалізували.

Короткі (іменні, неозначені, нечленні) прикметники давніші за походженням і безпосередньо пов'язані з виокремленням цієї групи слів з індоєвропейського класу імен. У реченні вони могли виконувати і предикативну функцію, і атрибутивну. У функції означення короткі прикметники найчастіше займали препозицію щодо означуваного слова, указуючи на ознаку чи властивість без додаткової характеристики. Поступово їх витіснили в цій функції повні прикметники, і вони стали вживатися переважно в предикативній функції, тобто були іменною частиною складеного присудка: **чловѣкъ етеръ бѣ богатъ** (Зогр. єв.); **чловѣкъ бѣ домовитъ** (Мар. єв.). Спільність походження з іменниками в цих прикметників виявлялася в однакових відмінкових парадигмах: прикметники чоловічого та середнього родів змінювалися за зразком іменників *-*o, -*jo* основ, а прикметники жіночого роду — за зразком *-*a, -*ja* основ. Короткі прикметники мали родові розрізнення, репрезентовані різними закінченнями:

чол. **-ъ, -ь**: **новъ, синь**;

жін. **-а, -а**: **нова, синѧ**;

сер. **-o, -e**: **ново, синє**.

У відмінюванні коротких прикметників розрізняють *твердий та м'який* варіанти.

Зразок відмінювання

твердий варіант								
однина			множина			двоїна		
ч. р.	с. р.	ж. р.	ч. р.	с. р.	ж. р.	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. новъ	ново	нова	нови	нова	новы	Н., З. нова	новѣ	новѣ
Р. нова		новы	новъ			Р., М.	новоу	
Д. новоу		новѣ	новомъ		новамъ	Д., О.	новома	новама
З. новъ	ново	новж	новы	нова	новы			
О. новомъ		новоѡж	новы		новами			
М. новѣ		новѣ	новѣхъ		новахъ			
м'який варіант								
однина			множина			двоїна		
ч. р.	с. р.	ж. р.	ч. р.	с. р.	ж. р.	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. синь	синє	синѧ	сини	синѧ	сина	Н., З. синѧ	сини	сини
Р. синѧ		синѧ	синь			Р., М.	синю	
Д. синю		сини	синемъ		синѧмъ	Д., О.	синема	синѧма
З. синь	синє	синѡж	сина	синѧ	сина			
О. синемъ		синѡѡж	сини		синѧми			
М. сини		сини	синихъ		синѧхъ			

Кличну форму коротких прикметників замінювала форма називного відм. одн., але в прикметників чоловічого роду і субстантивованих прикметників зафіксована клична форма на **-є**: **шкаанє и невоже** (Супр.); **фарисею слѣпе** (Супр.).

Повні (займенникові, означені, членні) прикметники утворювалися від коротких додаванням вказівних займенників **и** (чол. р.), **га** (жін. р.), **к** (сер. р.). Напр.: **добрѣ+и=добрѣи**; **добра+га=добрага**; **добро+к=доброк**. Ці займенники спочатку виконували функцію вказівки на предмет, виділення його серед подібних. Як енклітики, вони поступово у вимові зливалися з прикметниками, а згодом перетворилися лише на показники їх граматичного роду. *Повні* прикметники в реченні могли виконувати *лише функцію означення*, поступово витісняючи в цій синтаксичній ролі *короткі* прикметники, для яких характерною стала *предикативна функція*.

Дослідники вважають, що приєднання вказівних займенників до іменних форм відбувалося для того, щоб надати прикметнику-означенню більшої самостійності, конкретності, звернути на нього особливу увагу. Це наближало повні прикметники за значенням до іменників, і тому *субстантивациї* (вживання в значенні іменників) зазнала саме ця група прикметників. Напр.: **і кмь за ржкж слѣпааго ізведе и вѣнѣ із вьси** (Мар. єв.); **Рѣсте къ нимѣ чѣто иштете живааго с мрѣтвѣими** (Мар. єв.).

У процесі приєднання займенників кінцеві редуковані **ѣ, ъ** коротких форм прикметників чоловічого роду змінилися відповідно на **ѣ, и**. Напр.: **новѣ+и=новѣи**; **синѣ+и=сини**.

Спочатку повні форми **новѣи, новага, новок** легко розмежовували на складові частини: **новѣ-и, нова-га, ново-к**, але подальший збіг енклітиків із відмінковими закінченнями коротких форм прикметників і взаємне пристосування їх, що виявилось у фонетичних змінах, призвели до втрати сприймання займенника як складового елемента. Так, відмінювання повних прикметників старослов'янської мови було особливим типом відмінювання, який мав елементи прикметникової та займенникової парадигм.

Зразок відмінювання

твердий варіант								
однина			множина			двоїна		
ч. р.	с. р.	ж. р.	ч. р.	с. р.	ж. р.	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. новыи	новок	новага	новии	новага	новыѣ	Н., З. новага	новѣи	новѣи
Р. новакго		новыѣ	новыихѣ			Р., М.	новоую	
Д. новоукмоу		новѣи	новыимѣ			Д., О.	новыима	
З. новыи	новок	новжж	новыѣ	новага	новыѣ			
О. новыимѣ		новож	новыими					
М. новѣкмѣ		новѣи	новыихѣ					

м'який варіант								
однина			множина			двоїна		
ч. р.	с. р.	ж. р.	ч. р.	с. р.	ж. р.	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. сини и	сине є к	синѣа	синии	синѣа	синѣѣ	Н., З. синѣа	синии	синии
Р. синѣаго	синѣѣ		синиихъ			Р., М.	синию	
Д. синюкмоу	синии		синнимъ			Д., О.	синиима	
З. синии	сине є к	синѣ ѣ	синѣѣ	синѣа	синѣѣ			
О. синнимъ	синеѣ		синими					
М. синнимъ	синии		синиихъ					

Пізніше в деяких відмінкових формах повних прикметників почалася взаємодія між закінченнями коротких прикметників та початковою частиною вказівних займенників, що спричинило виникнення нових відмінкових закінчень. Ці закінчення сформувалися після втрати інтервокального *j та взаємної асиміляції і стягнення голосних:

- акго > аєго > ааго > аго: добракго—добрааго—добраго;
- оукмоу > оуоумоу > оумоу: доброукмоу—доброуоумоу—доброумоу;
- ѣк > ѣє > ѣѣ > ѣ: новѣкмь—новѣѣмь—новѣмь;
- ик > иє > ии > и: синикмь—синимь—синимь;
- ѣи > ѣы > ѣ: новѣихъ—новѣыихъ—новѣихъ.

У старослов'янських пам'ятках знайшов своє відображення процес формування нових закінчень повних прикметників під впливом займенникового типу відмінювання. Напр.: живого (Сав. кн.) за аналогією до кого, того; благовѣрномуу (Асс.єв.) — комоу, томоу.

Невідмінювані прикметники

У старослов'янській мові, як і в інших слов'янських мовах, були прикметники, які не мали форм словозміни і цим наближалися до прислівників. Ця група була обмеженою, замкненою і об'єднувала такі лексеми:

- исплънь: скръви исплънь сръдца ваша (Мар. єв.);
- соугоубь: соугоубь...пришьствик (Супр.);
- различь: многоу и различь гнѣвоу (Супр.);
- оудовь: вѣды...оудовь погыбеник (Син. тр.);
- свободь: да мѣ...свободь бждемь (Супр.);
- прѣпрость: житиє прѣпрость отьца Івана (Супр.).

Творення ступенів порівняння прикметників

Якісні прикметники старослов'янської мови могли утворювати *вищий* та *найвищий* ступені порівняння. Творення цих ступенів порівняння старослов'янська мова успадкувала з праслов'янської, хоча засоби творення

зазнали певних змін.

Вищий ступінь порівняння утворювали суфіксальним способом — приєднанням до основи якісних прикметників суфіксів **-ьш**, **-ѣиш**, (**-аиш**). У вживанні цих суфіксів були певні закономірності:

1) суфікс **-ьш** уживали для творення вищого ступеня від:

— деяких первинних безсуфіксних прикметників: **грѣбѣть**, **лихѣть**, **лютьѣть**, **хоудѣть**, **младѣть**, **драгѣть**, **старѣть** — **лютьѣши**, **старѣши**, **хоудѣши**;

— прикметників із суфіксами **-окѣть**, **-екѣть**, **-ѣкѣть**, **-ѣкѣть**: **вѣсока** — **вѣшьши**, **сладѣка** — **слаждѣши**, **далека** — **дальши**, **горька** — **горьши**;

2) суфікс **-ѣиш**, (**-аиш**) утворював вищий ступінь порівняння від решти прикметникових основ: **богатѣѣиши**, **сильнѣѣиши**, **множанѣиши**.

Однак варто зазначити, що творення вищого ступеня за допомогою суфіксів мало певні особливості: так, у формах називного відмінка однини прикметників чоловічого і середнього роду суфікс **-ьш** не зберігся, замість нього функціонували варіанти чоловічого роду **-иш**, середнього **-є**. Напр.: вищий ступінь прикметника **широкѣ** у називному відмінку чоловічого роду мав форму **шириш**; середнього — **шире**.

Суфікс **-ѣиш** у називному відмінку мав варіанти чоловічого роду **-ѣи** (**-аи**), середнього роду **-ѣк** (**-ак**). Напр.: вищий ступінь порівняння прикметника **сильнѣ** у називному відмінку чоловічого роду — **сильнѣи**; середнього роду — **сильнѣк**.

Від деяких прикметників вищий ступінь утворювали за допомогою *суплетивних форм*. Напр.:

чол.		жін.		сер.
малѣ	мьниш	мьнѣши	мьне	
вѣликѣ	болиш	больши	боле	
мѣногѣ	вациш	вациш	вацьше	
благѣ	лоучиш	лоучѣши	лоуче	
добрѣ	оуниш	оунѣши	оунѣше	
зѣлѣ	гориш	горѣши	горѣше	
поуштиш	поуштѣши	поуштѣше		

Зразок відмінювання прикметників із суфіксом -ьш

однина			множина			двоїна		
ч. р.	с. р.	ж. р.	ч. р.	с. р.	ж. р.	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. болиш	боле	больши	больше	больша	большаѣ	Н., З. больша	больши	больши
Р. больша		большаѣ	большь			Р., М. большоу		
Д. большоу		больши	большеѣмь			Д., О. большеѣма		большама
З. лоучѣшь	боле	большѣ	большаѣ	больша	большаѣ			
О. большеѣмь		большеѣѣ	больши					
М. больши			большихѣ					

Зразок відмінювання прикметників із суфіксом –анш

однина		
ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. мѣножан	мѣножак	мѣножанши
Р. мѣножанша	мѣножаншаѡ	
Д. мѣножаншоу	мѣножанши	
З. мѣножан	мѣножак	мѣножаншж
О. мѣножаншемь	мѣножаншеѡж	
М.	мѣножанши	

множина		
ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. мѣножанше	мѣножанша	мѣножаншаѡ
Р.	мѣножаншь	
Д. мѣножаншемь	мѣножаншамь	
З. мѣножаншаѡ	мѣножанша	мѣножаншаѡ
О.	мѣножанши	
М.	мѣножаншихь	

двоїна		
ч. р.	с. р.	ж. р.
Н., З. мѣножанша	мѣножанши	мѣножанши
Р., М.	мѣножаншоу	
Д., О.	мѣножаншма	

Повну форму вищого ступеня порівняння утворювали додаванням до короткої форми відповідного відмінка займенників **и, ѡ, ю**.

Форма називного відмінка однини чоловічого роду залишалася без змін: **мьни, мьншиѡ, мьншею**. Форми непрямих відмінків утворювали аналогічно до м'якого варіанта відмінювання повних прикметників.

Найвищий ступінь порівняння мав два варіанти: абсолютний та відносний. Найвищий *абсолютний* утворювали додаванням до нульового ступеня порівняння прикметника префікса **прѣ-** або приєднанням прислівника **сѣло**. Напр.: **прѣмалъ — сѣло малъ; прѣмждръ — сѣло мждръ; прѣдобръ — сѣло добръ**. Префікс **наи-** міг підсилювати вищий ступінь порівняння, надаючи йому значення найвищого: **наиваште, наискорѣю, наидовѣю, наистарѣю**. Однак такі форми у пам'ятках траплялися рідко.

Найвищий *відносний* у текстах передавали описово: **вьсѣхь мьни, вьсѣхь нечистѣише, вьсѣхь лоучи**.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. До якого класу слів належали прикметники праслов'янської мови? Чи мали вони формальні показники розрізнення?
2. Які розряди прикметників виокремлено в старослов'янській мові? Назвіть особливості цих розрядів. Чи збігаються вони з відповідними розрядами прикметників сучасної української мови?
3. Назвіть найпоширеніші суфікси творення якісних прикметників. Наведіть приклади.
4. Як утворювалися відносні прикметники? Наведіть приклади.
5. Назвіть суфікси, за допомогою яких утворювалися присвійні прикметники, наведіть приклади.
6. Назвіть групи прикметників старослов'янської мови за будовою, наведіть приклади їх.
7. Які з груп прикметників за будовою є найдавнішими за походженням? Чи мають вони аналоги в сучасній українській мові? Наведіть приклади.
8. Які прикметники називали короткими? Назвіть особливості функціонування коротких прикметників.
9. Які прикметники називали повними? Чому їх називали займенниковими? Як вони утворювалися?
10. Чим за семантикою відрізнялися повні прикметники від коротких? Яку синтаксичну функцію вони виконували в реченні?
11. Поясніть особливості творення повних прикметників.
12. Як утворювали форми вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників? Наведіть приклади.
13. Чи мали форми вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників коротку і повну форми? Наведіть приклади.
14. Укажіть на особливості творення форм вищого і найвищого ступенів порівняння в прикметників різних родів?
15. За яким типом відмінювалися короткі форми прикметників вищого ступеня порівняння?
16. Назвіть невідмінювані прикметники старослов'янської мови.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Згрупуйте прикметники відповідно до розрядів за значенням (якісні, відносні, присвійні). Підкресліть непохідні (первинні) прикметники. Визначте, за допомогою яких суфіксів утворені прикметники кожного розряду. **Слѣпъ, нѣмъ, хромъ, остръ, хытръ, льстивъ, крѣвоточивъ, змиєвъ, рѣвнивъ, млъчаливъ, петровъ, львовъ, богатъ, именитъ, домовитъ, жестокъ, широкъ, кратъкъ, крѣпкъ, слъзкъ, тѣжкъ, людскъ, дѣтскъ, небєсьскъ, вокводинъ, равнь, бѣднь, пророчъ, овнь, оутрънь.**
2. Погрупуйте прикметники за суфіксами, за допомогою яких вони утворені: **горькъ, врачнь, женатъ, пестръ, живъ, длъжьнь, сладъкъ,**

кыслъ, богатъ, воднь, хытръ, гладъкъ, кржгль, прьвъ, цѣль, кривъ, брадатъ, гнилъ, добръ, правъ, жзъкъ, теплъ, остръ, рогатъ, оутрънь, слъзъкъ, поганьскъ, кожанъ, владъчнь, достоинъ.

3. Визначте, які із складних прикметників утворені від складних іменників суфіксальним способом, а які — безпосередньо словоскладанням: лицемѣрьнь, чадолубивъ, зълomorphicьныи, четвьртодьньнь, боголюбивъ, благовѣрьнь, маломошть, милосръдъ, зълoхытрыи, зълoхытрьньныи, добронравын, добронравьныи, триньмьньнь, благодатьнь, невъзблагодатьнь.

4. Утворіть присвійні прикметники за допомогою суфікса -ь, поясніть чергування приголосних, які при цьому відбулися: пророкъ, отць, кънязь, чловѣкъ, овыца, осьль, отрoкъ, въдовица, говадо, орьль, авраамъ, диаволь, патриархъ, медвѣдъ, наковъ, владимиръ.

5. Прочитайте речення, знайдіть присвійні прикметники, поясніть спосіб їх творення: пласа дъшти иродиѣдина по срѣдѣ (Мар. єв.). обрѣтохомъ їса єна ивсифова (Сав. кн.). и пришьдъ їсѣ въ домъ къняжь (Асс. єв.). і оудари раба архиреова (Мар. єв.). англъ во господьнь съшедъ съ нѣсе (Сав. кн.). выстъ ѣко оуслыша елисаветъ цѣлование маринно (Зогр. єв.). бѣ же тоу стоуденьць иаковль (Остр. єв.). а дроугъ жениховъ стоа и послоушаа єго (Мар. єв.).

6. Знайдіть у реченнях невідміювані прикметники, поясніть їх особливості: възаша ізвѣтъкъты оукроухъ .бї. коша іспльнь (Зогр. єв.). дѣва брата мжжа правьдива іспльнь сжшта вѣры (Супр. рук.). житик прѣпростъ отьца івана (Супр. рук.). многоу и различъ гнѣвоу (Супр. рук.). вѣистинж своводъ вждете (Мар. єв.). отвьрзе двори паничица и обрѣте ѡ іспльнь (Супр. рук.).

7. Утворіть форми вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників усіх трьох родів: соухъ, широкъ, гладъкъ, вѣднь, кротъкъ, тажъкъ, горькъ.

8. У наведених прикладах знайдіть короткі (іменні, нечленні) прикметники і визначте їх рід, число, відмінок, синтаксичну функцію (предикативну чи атрибутивну). чловѣкъ бѣ домовитъ (Зогр. єв.). и єгда приближи сѧ къ горѣ елеоньцѣ постъла дѣва отъ оученикъ своихъ (Мар. єв.). всакъ иже слышитъ ми словеса и творитъ ѧ оуподобляє єго мжжеви мждроу (Сав. кн.). и всакъ слышаі ми словеса си. и не творѧ ихъ оуподовитъ сѧ мжжеви вою (Сав. кн.). выстъ гладъ крѣпкъ на странѣ той (Остр. єв.). оузрѣ и оць єго и милъ кмоу бѣстъ (Остр. єв.). исъ видѣ же и єдинж въдовицж оубогж (Зогр. єв.). никъто же не вѣливаатъ вина въ мѣхы ветъхы (Зогр. єв.).

9. Поясніть, за яким іменним типом відміювалися короткі прикметники. Провідміняйте в усіх числових формах запропоновані словосполучення: градъ новъ, джвѣ высокъ, стжденьць глѣбокъ, плаштъ

синь, жена нова, река широка, ноша тяжька, аблъко сладъко, лето соухо, море синє.

10. Провідміняйте словосполучення і поясніть подібність та відмінність відмінкових закінчень іменників та прикметників: **домъ высокъ, градъ великъ, сынъ младъ, братъ добръ.**

11. Проаналізуйте приклади і визначте, чи мали прикметники форму кличного відмінка. У якій формі (короткій чи повній) вживали прикметники, якщо вони входили до складу звертання? **рабе лжкавыи (Асс. єв.). фарисею слепе (Мар. єв.). радоуи сѧ цѣрю иудейскъ (Асс. єв.). сыноу чловѣчьскъ възлюби бо паче славѧ члвчю неже славѧ бжннѧ (Асс. єв.). земле иудова (Зогр. єв.). иудинъ обличителю (Зб. Кл.).**

12. Поясніть особливості творення повних прикметників. Утворіть повні форми від коротких прикметників: **новъ, нова, ново, синь, синѧ, синє, гладъкъ, гладъка, гладъко, бѣднъ, бѣдна, бѣдно, старъ, стара, старо, пѣшь, пѣша, пѣше.**

13. Провідміняйте в усіх числових формах повні прикметники, поясніть особливості їх відмінювання: **старыи, добрыи, новаѧ, синѧѧ, крѣпъкоѧ, обштеѧ.**

14. Прочитайте речення, знайдіть повні прикметники і поясніть зміни, які відбулися в їхніх закінченнях: **памать стѣмоу и великоумоу благовѣрномоу константиноу цѣрю (Асс. єв.). исповѣждь сѧ чловѣколюбивоумоу бѣу (Супр. рук.). подобаатъ сѧоу члвѣкоумоу мъного пострадади (Мар. єв.). акоже кмоу отъ огнѣ прибываѧштѧ волѣзныѧ несътрѣпимѧ зълоумоу помыслоу не нанти на срьдце (Супр. рук.). оставльше і елѣ живого сжшта отіде (Сав. кн.). оу гре мьнѣ ако сьнѣдъ ксмь огна вѣчнааго (Супр. рук.). помилоуи ма рабе бога вышьнаго (Супр. рук.). тебѣ имѣѧште наковли отроци драгаго и мждрааго іѡсифа (Супр. рук.). онъ же въставъ запрѣти вѣтроу и влѣнению водъноумоу (Асс. єв.). възненавидѣхъ црковъ лжкавъныхъ и сѧ нечъствітymi не сѧдж (Син. пс.). доухоу нечистоумоу (Асс. єв.). запрѣти вѣтроу и влѣнению водъноумоу (Мар. єв.). тако бждетъ и родоу семоу лжкавъномоу (Зогр. єв.). понеже сътвористе єдиноумоу отъ сихъ малыхъ братръ монахъ мьнъшихъ (Мар. єв.). кльнетъ сѧ златомъ црѣвнымъ (Мар. єв.). и отъ прѣселения вавилоньскаго (Сав. кн.). чѣто иштете живаго сѧ мртвymi (Сав. кн.). выше того ксть закона тѣлеснааго (Супр. рук.).**

15. Провідміняйте в усіх числових формах короткі форми прикметників вищого ступеня порівняння: **мьни, богатѣи, вышин, волни, новѣи, хоужди.**

16. Поясніть особливості творення повних форм прикметників вищого ступеня порівняння: **чол. р. мьнии, жін. р. мьншиѧ, сер. р. мьншеѧ.**

17. Від запропонованих коротких форм прикметників вищого ступеня порівняння утворіть повні форми і провідміняйте в усіх числових формах: **гљбочаи, добръи, болии, хоужди, новѣи.**

18. Проаналізуйте приклади і поясніть, як утворився найвищий ступінь порівняння прикметників: скорѣк – наискорѣк, выше – наивыше, великъ – прѣвеликъ, добръ – прѣдобръ, болии – въсѣхъ болии, богатѣи – въсѣхъ богатѣи, сладкъ – зѣло сладкъ, широкъ – зѣло широкъ, жестокъ – вельми жестокъ, далекъ – вельми далекъ, сватъ – прѣсватъ.

19. Від прикметників вищого ступеня порівняння утворіть форми найвищого ступеня, поясніть особливості їх творення:

чол. рід	жін. рід	сер. рід
мьнии	мьнши	мьнше
ваштнии	ваштнши	ваштнше
оунии	оунши	оунше
лоучии	лоучнши	лоучнше
гории	горнши	горнше

20. У наведених прикладах знайдіть форми вищого ступеня порівняння прикметників, визначте їхні граматичні показники та основу, від якої утворені: тьгда идетъ і поиметь съ собою ж. инѣхъ дхъ люштшь себе і въшедше живятъ і вждятъ послѣднѣѣ чка того горьша прѣвѣхъ (Зогр. єв.). еда кто чьстнѣи вждетъ зъваныхъ и пришѣдъ зъваветъ та и оного и речетъ ти даждъ семоу мѣсто (Сав. кн.). пакты посла инты равты множѣиша прѣвѣхъ (Мар. єв.). вждетъ послѣднѣѣ лестъ горьши прѣвѣи (Мар. єв.). понеже не сътвористе единому отъ сихъ мьншнхъ (Мар. єв.). да веде и въ величашъ лаврж и затвори (Супр. рук.). чловѣкъ во моисии рече кротчай паче въсѣхъ чловѣкъ (Супр. рук.). и желѣза сковрады макчаша сятъ твою сръдца (Супр. рук.). зълын корень тъ вѣса лютѣи (Супр. рук.). дондеже всд вждетъ иже во разоритъ кдинж заповѣднн сихъ малынхъ и наоучитъ тако члкъ мьнии наречетъ са въ црьствни нбснѣкмь (Остр. єв.). рече имъ аминь глѣж вамъ ѣко въдовица си оубогаа мьножѣе въсѣхъ въврѣже (Мар. єв.). пришедше прѣвнн мьнѣахъ са ваште прияти (Мар. єв.).

21. Із тексту випишіть прикметники, визначте їхні розряди і синтаксичні функції. Зробіть повний морфологічний аналіз двох прикметників (на вибір). і мимо идты ис видѣ чка слѣпа. отъ рождѣства. и въпросиша и оученици его глѣще. оучителю кьто съгрѣши. съ ли или родителѣ его. да слѣпъ роди са. і гла емоу. въсѣкъ члкъ прѣжде доброе вино полагаатъ. і егда оупижатъ са тогда тачѣе. (Мар. єв.). чкъ етеръ імѣ дѣва сна. і рече мьни снъ ею оцю оче даждъ ми. достоинжъ часть. імѣнѣ. і раздѣли іма імѣнѣ. і не по мьнозѣхъ днѣхъ. съвѣравъ. все мьни снъ. отиде на странж далече. (Зогр. єв.).

22. Випишіть із тексту прикметники, зробіть їх повний морфологічний аналіз: пѣснь чадъ вашнхъ ѣко і блаженны дѣдъ проповѣдѣ із оустъ младенечъ і съсжштннхъ съврѣшилъ еси хвалж ѣко оубо і своѣ чада твораште тако і приложите са сватъни ихъ і бжи разоумѣ (Зб. Кл.). како

МОЖЪ ВЪЗВРАТИТИ СѦ НА ЖРОДИВЪЖИ И НЕПОЛЪЗЫНЪЖИ ВЪРЪЖ БЪСОВСЪКЪЖИ (Супр. рук.). СВАТЪИМЪ ЖЕ МЪЧЕНИКОМЪ ЗАТВОРЕНЫМЪ ВЪ ТЪМНИЦИ ИМЕНА СЖТЪ СИ (Супр. рук.). ТЪШТА ЖЕ СИМОНЪ БЪ ОДРЪЖИМА ОГНЕМЪ ВЕЛЬЕМЪ (Зогр. ев.). ПОВЕЛЪША ВЪСВИ ПРЪСТЫ КМОУ ОТЪСЪКАТИ СВОИ РЪЧЬНЫИ И НОЖЬНЫИ (Супр. рук.). НЕЧИСТЫИ И НЕПРЪПОДОВЪНЫИ СЫНЕ ДИАВОЛЪ (Супр. рук.). ТЕМНА ВОДА ВЪ ОБЛАЦЪХЪ АЕРЬНЫХЪ (Син. пс.). ВЫ ЖЕ САДЪТЕ ВЪ ГРАДЪ ИЕРОУСАЛИМСЦЪ ДОНДЕЖЕ ОБЛЪЧЕТЕ СѦ СИЛОЖ (Остр. ев.). БЪ ЖЕ ФИЛИПЪ ОТЪ ВИДЪСАИДСКА ГРАДА АНДРЕОВА И ПЕТРОВА (Остр. ев.). СТОУДЕНЬЦЪ ГЛЪБОКЪ КЪТЪ ОТЪКЪДОУ ОУБО ИМАШИ ВОДЪ ЖИВЪ (Остр. ев.).

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Оберіть правильно твердження:

- а) у старослов'янській мові не було невідмінюваних прикметників;
- б) граматичні категорії роду, числа, відмінка прикметника не самостійні;
- в) повні прикметники давніші за походженням;
- г) короткі прикметники в реченні могли виконувати лише атрибутивну функцію.

2. Оберіть варіант, у якому всі прикметники належать до якісних:

- а) ЛЮБЪ, ОЛОВЪНЪ, ИМЕНИТЪ, ЛЬВОВЪ;
- б) ЗЪЛЪ, ЧЛОВЪЧЬСКЪ, ДОБРЪ, ЗМИКЪ;
- в) ГЛОУХЪ, ПРОРОЧЬСКЪ, ЧИСТЪ, СЖКОВАТЪ;
- г) ТВРЪДЪ, СТОУДЕНЪ, ЛЖКАВЪ, ГЛАДЪКЪ.

3. Оберіть варіант, у якому всі прикметники належать до відносних:

- а) БЛАГЪ, ШИРОКЪ, ГОЛЖВИНЪ, БРАЧЬНЪ;
- б) СРЪДИТЪ, ЛЪНИВЪ, МЪДЪНЪ, ДЪДЫНЪ;
- в) ЖРЪЧЬСКЪ, ДРЪВЪНЪ, ГОСПОДЫНЪ, ЗЕМЛЫНЪ;
- г) БЛИЗЪКЪ, НЕБЕСЫНЪ, ВЛАДЫЧЬНЪ, ДЪШТЕРИНЪ.

4. Оберіть варіант, у якому всі прикметники належать до присвійних:

- а) КЕСАРЕВЪ, ЧЛОВЪЧЬ, ВОКВОДИНЪ, БОЖИИ;
- б) ЧРЪСТВЪ, ВРАЖИИ, ЖЕНИХОВЪ, ПРОРОЧЬ;
- в) СВАТЪ, МАТЕРЫНЪ, ОВЪЧЬ, ПЕТРОВЪ;
- г) БОГАТЪ, РАВИИ, СЕСТРИНЪ, ОТЪЧЬ.

5. Який прикметник відмінювався за типом відмінювання іменників *-ā, *-jā основ?

- а) ГРЪДЪ;
- б) ГРЪДА;
- в) ГРЪДО;
- г) БЛАГЪ.

6. Який прикметник відмінювався за типом відмінювання іменників *-ō, *jō основ?

- а) богата;
- б) зелена;
- в) плодови́то;
- г) вѣла.

7. Визначте, у якому рядку всі прикметники відмінювалися однаково:

- а) острѣ, хытрѣ;
- б) вѣднѣ, пророчѣ;
- в) матернѣ, овчѣ;
- г) добрыи, новѣ.

8. Оберіть варіант із прикметником, від якого неможливо утворити ступені порівняння:

- а) гнилѣ;
- б) земльнѣ;
- в) благѣ;
- г) широкѣ.

9. Визначте, у якому рядку всі прикметники у формі вищого ступеня порівняння:

- а) хытрыи, лютыши;
- б) ширини, острыи;
- в) добрыи, дальши;
- г) горыши, горини.

10. У якому фрагменті тексту використано прикметник у повній формі?

- а) на вѣсѣкѣ же день великѣ обычаи бѣ (Мар. єв.);
- б) вида же вѣтры крѣпкы оубоѣ сѧ (Мар. єв.);
- в) и възложиша на нь трьновыи вѣньць (Сав. кн.);
- г) съгрѣшихъ прѣдавѣ крѣвь неповиннѧ (Мар. єв.).

11. У якому фрагменті тексту використано прикметник у короткій формі?

- а) ѣко братрѣ твоі сѧ. мрѣтвѣ бѣ і оживе (Зогр. єв.);
- б) рѣсте кѣ нимѣ чѣто иштете живаго с мрѣтвѣыми (Мар. єв.);
- в) і кмѣ за ржкѧ слѣпаго (Мар. єв.);
- г) запреѣти вѣтроу и влѣненію водноумоу (Мар. єв.).

12. Оберіть варіант, у якому всі прикметники у повній формі:

- а) добрыи, тяжька;
- б) слѣзѣкѣ, новага;
- в) оутрѣнь, обштеє;
- г) старыи, крѣпкоє.

13. Оберіть варіант, у якому всі прикметники у короткій формі:

- а) сингага, хытра;
- б) сладъкъ, водньъ;
- в) жива, великага;
- г) новни, кржгла.

14. Визначте, у якому рядку прикметник ужито у формі вищого ступеня порівняння:

- а) ѳко братръ твоі съ. мрътвѣ бѣ і оживе (Зогр. ев.);
- б) не по мънозѣхъ дньхъ събравъ все мьнии сынъ отиде на странж далече (Остр. ев.);
- в) показа имъ ржцѣ и нозѣ кце же невѣроуижцемъ имъ отъ радости и чоудашцемъса рече имъ (Остр. ев.);
- г) выстѣ гладъ крѣпкъ на странѣ тоі (Зогр. ев.).

15. Оберіть варіант, у якому всі прикметники невідмінювані:

- а) пророчъ, благъ, богатъ, равни;
- б) испльнъ, соугоубъ, оудовъ, различъ;
- в) чловѣчъ, срѣдитъ, лѣнивъ, мѣдѣнъ;
- г) господьнъ, глоухъ, пророчьскъ, чистъ.

16. У якому фрагменті тексту використано прикметник у формі О.в. одн.?

- а) оудовѣе во естѣ вельбждоу сквозѣ иглинѣ оуши проити. нежели богатоу въ црствіе бжіе вьнити (Сав. кн.);
- б) все мьни снѣ. отиде на странж далече (Зогр. ев.);
- в) выстѣ гладъ крѣпкъ на странѣ тоі (Зогр. ев.);
- г) и по томъ нача кричати и плачжшти приврьже себе къ двьремъ и съ горъками слъзами зовѣаше стааго (Супр. рук.).

17. У якому фрагменті тексту використано прикметник у формі Н.в. мн.?

- а) ѳко прити птицамъ нескѣимъ. ї витати на вѣтъхъ его (Зогр. ев.);
- б) и къ фарисѣемъ. иже бѣ иногда слѣпъ (Мар. ев.);
- в) и по томъ нача кричати и плачжшти приврьже себе къ двьремъ и съ горъками слъзами зовѣаше стааго (Супр. рук.);
- г) і петръ ідѣаше іздалече въ слѣдъ его до вѣнжтръ въ дворъ архіереовъ і бѣ сѣда съ слоугами и грѣмъ съ при свѣшти (Зогр. ев.).

18. У якому фрагменті тексту використано прикметник у формі З.в. одн.?

- а) зълый корень тѣ бѣса лютѣи (Супр. рук.);
- б) стоуденьць глжбокъ кетъ отъкждоу оубо имааши водж живж (Остр. ев.);
- в) а дроугъ жениховъ стоа и послоушааъ его (Мар. ев.);
- г) и отъ прѣселенна вавилоньскаго (Сав. кн.).

19. У якому фрагменті тексту використано прикметник у формі Д.в. мн.?

- а) доухоу нечистоумоу (Асс. єв.);
- б) чловѣкъ бѣ домовитѣ (Зогр. єв.);
- в) англѣ во господнѣ съшедѣ съ нѣсе (Сав. кн.);
- г) и пришедѣ иѣ въ домѣ кънажѣ (Асс. єв.).

20. Оберіть прикметник, що має суплетивні форми при утворенні ступенів порівняння:

- а) үзѣкъ;
- б) поганѣи;
- в) долгѣи;
- г) моудрѣ.

ЧИСЛІВНИК

Числівники старослов'янської мови як особливий морфологічний клас слів перебували на етапі формування, хоча вже складали окрему групу лічильних одиниць. Виокремлення числівників відбувалося шляхом поступового розвитку лічильних слів від конкретного до абстрактного значення. На час створення писемності слов'яни вже мали абстрактне значення числа, але лічильні слова ще не сформувалися в самостійну частину мови і за граматичними показниками були тісно пов'язані з іменниками та прикметниками, за зразком яких відмінювалися. Це дало підстави багатьом дослідникам не виокремлювати числівник як специфічний морфологічний клас слів, а розглядати його серед тих частин мови, з якими він мав однакові формальні показники (Г. Хабургаєв називав їх лічильними іменниками та лічильними прикметниками).

За значенням числівники старослов'янської мови поділяли на *кількісні, порядкові, збірні, дробові*; за морфологічною будовою — *прості, складні, складені*.

Спеціальних слів на позначення чисел у старослов'янській мові було всього 12: це числа 1—10, 100, 1000; решту чисел позначали комбінаціями цих слів. Для позначення 10 000 вживали також імена **тъма** (темінь) і **несвѣда** (незрозумілість). Числове значення також мало грецьке слово **легеонъ**, яке в грецькій мові означало військову одиницю, що складалася з 6000 воїнів, але в пізніших руських пам'ятках це слово мало числове значення 100000.

Таблиця числівників старослов'янської мови

	Кількісні	Порядкові
1	кдинѣ, кдынѣ, -а, -о	пръвѣ, -а, -о
2	дѣва (чол.), дѣвѣ (ж., сер.)	въторѣ, -а, -о
3	трик (чол.), три (ж., сер.)	третии (-тъи), -иа, -ик

4	четъуре (чол.), -ри (ж., сер.)	четвъртъ, -а, -о
5	пѣтъ	пѣтъ, -а, -о
6	шестъ	шестъ, -а, -о
7	седмъ	седмъ, -а, -о
8	осмъ	осмъ, -а, -о
9	деватъ	деватъ, -а, -о
10	десѣтъ	десѣтъ, -а, -о
11	ѣдинъ (-а, -о) на десѣте	прѣвъ на десѣте ѣдинонадесѣтъ
12	дѣва (-ѣ) на десѣте	вѣторъ на десѣте дѣванадесѣтъ, -ѣнъ
13	триѣ (три) на десѣте	третии на десѣте тринадесѣтъ
14	четъуре (-ри) на десѣте	четвъртъ на десѣте
15	пѣтъ на десѣте	пѣтъ на десѣте петънадесетънъ
16	шестъ на десѣте	шестъ на десѣте шестонадесѣтъ
17	седмъ на десѣте	седмъ на десѣте седмънадесетъ седмънадесетънъ
18	осмъ на десѣте	осмъ на десѣте осмонадесѣтъ
19	деватъ на десѣте	деватъ на десѣте деветънадесетънъ
20	дѣва десѣти	дѣвадесѣтъ дѣводесѣтъ дѣвадесѣтънъ
30	три десѣти (-те)	тридесѣтънъ
40	четъуре (-ри) десѣте (-ти)	четъуридесѣтъ четъуридесѣтънъ
50	пѣтъ десѣтъ	пѣтъдесѣтъ пѣтъдесѣтънъ
60	шестъ десѣтъ	шестъдесѣтъ
70	седмъ десѣтъ	седмодесѣтънъ седмъдесетънъ
80	осмъ десѣтъ	осмъдесѣтъ, осмъдесѣтънъ
90	деватъ десѣтъ	деватъдесѣтъ деветъдесетънъ
100	сѣто	сѣтънъ
200	дѣвѣ сѣтъ	дѣвосѣтънъ

		ДРОУГОСЪТЪНО
300	три съта	ТРИСЪТЪНЪ
400	четъри съта	(ЧЕТЫРЬСЪТЪНЪ)
500	пять сътъ	(ПАТИСЪТЪНЪ)
1000	тысашта (тысжшта)	ТЫСАШТЪНЪ ТЫСЖШТЪНЪ
2000	дъвътъ тысашти	(ДЪВОУТЫСАШТЪНЪ)
3000	три тысашта	
4000	четъри тысашта	
5000	пять тысаштъ	
10 000	тъма, нѣсвѣда	

Кількісні числівники: утворення та відмінювання

ЄДИНЪ, -а, -о або КДНЪ, -а, -о утворився поєднанням праслов'янської обмежувальної частки *-*jed* та суфікса одиничності *-*in*. Цей суфікс займенникового походження міг бути самостійним займенником, що має значення «інший», частіше ж він входив до складу слів: **ВОНЪ, ИНОРОГЪ**.

Цей суфікс зберігає значення одиничності і в сучасній українській літературній мові, будучи засобом творення одиничних іменників: *картопл-ин-а, моркв-ин-а, квасол-ин-а*.

Відмінювався числівник **ЄДИНЪ** за зразком займенників **ТЪ, ТА, ТО**, маючи лише форми однини, уживаючись лише з іменниками у формі однини.

Зразок відмінювання

чол. р.	сер. р.	жін. р.
Н. ЄДИНЪ	КДИНО	КДИНА
Р.	КДИНОГО	КДИНОГА
Д.	КДИНОМОУ	КДИНОИ
З. ЄДИНЪ	КДИНО	КДИНЖ
О.	КДИНЪМЪ	КДИНОЖ
М.	КДИНОМЪ	КДИНОИ

Числівник **ЄДИНЪ** міг уживатися також зі значенням «якийсь», «єдиний»: **ЧЛВКЪ ЄДИНЪ СЪТВОРИ ВЕЧЕРЖ ВЕЛИЖ** (Мар. єв.). У такому значенні числівник міг мати також форми множини: **ИКРЪОМЪ КДИНЪМЪ** (Мар. єв.); такі форми зафіксовано і в поєднанні з іменниками, що вживаються лише в множині: **ИЗЪ КДИНЪХЪ ОУСТЪ** (Супр.).

ДЪВА (чол.), **ДЪВЪ** (жін., сер.), **ОБА, ОБЪ** мали значення двоїни, тому відмінювалися лише у двоїні за зразком займенників **ТЪ, ТА, ТО**, маючи родові розрізнення лише в однині.

Зразок відмінювання

чол. р.	сер. і жін. р.
Н. – З. дѣва, оба	дѣвѣ, обѣ
Р. – М.	дѣвою, обою
Д. – О.	дѣвѣма, обѣма

У пам'ятках зафіксовані також форми дав. відмінка чол. роду **дѣвама** (Зогр. єв.) замість **дѣвѣма** та род. — місц. **дѣвѣю** замість **дѣвою**.

Числівники **трик**, **четгыре** (чол.) **три**, **четгыри** (жін., сер.) за походженням є іменними формами множини, тому вживалися лише в множині і відмінювалися за іменним типом: «3» — за зразком іменників **-*ї** основ:

трик — чол. роду (**гостикѣ**);

три — жін. роду (**кости**).

«4» — за зразком іменників консонантних основ: **четгыре** — чол. роду (**каменѣ**); **четгыри** — жін. роду (**матери**).

Числівники від **ѣдинѣ** до **четгыре** у тексті узгоджувалися з іменниками як прикметники: **ѣдинѣ чловѣкѣ**, **дѣва чловѣка**, **трик чловѣци** тощо.

Зразок відмінювання

чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н. трик	три	три	четгыре	четгыри	четгыри
Р.	трии, трьи		четгырь		
Д.	трымѣ		четгырьмѣ		
З.	три		четгыри		
О.	трыми		четгырьми		
М.	трыхѣ		четгырьхѣ		

Числівники **пять**, **шесть**, **седмь**, **осмь**, **девать** за походженням були іменниками жіночого роду однини **-*ї** основ, за зразком яких відмінювалися, не маючи родових розрізень. Іменники, які супроводжували ці числівники, вживалися у формі родового відмінка множини: **пять хлѣбѣ**, що мали значення «п'ятірка хлібів». Займенник чи прикметник був або в однині жіночого роду, якщо узгоджувався з числівником, або в родовому множини, якщо узгоджувався з іменником-додатком: **приобрѣте друѣгѣж пять талантѣ** (Супр.); **пиметѣ съ собою седмь инѣхѣ доуѣхѣ** (Супр.).

Числівник **десать** за походженням був іменником, який мав конкретне значення «десятка» і супроводжувався в реченні іменником у формі родового відмінка множини. Спочатку цей числівник змінювався за аналогією до іменників консонантних основ (напр., **каменѣ**), однак поступово запозичив закінчення жіночого роду під впливом числівників **пять** тощо: форма орудного відмінка однини **десатиѣ** (Супр.) за аналогією до **пятиѣ**; у двоїні **дѣва десати** зафіксовано у формі **дѣва десатѣ** (Мар. єв.). Числівник не мав родових розрізень і у відмінюванні поєднував закінчення іменників консонантних та **-*ї** основ.

Зразок відмінювання

однина	множина	двоїна
Н. десѧтъ	десѧте, -ти	
Р. десѧте, -ти	десѧтъ	Н., З. десѧти, (-те)
Д. десѧти	десѧтъмъ	Р., М. (десѧтоу)
З. десѧтъ	десѧти	Д., О. десѧтъма
О. десѧтиѡ, -ѡѡ	десѧты	
М. десѧте, -ти	десѧтъхъ	

Числівник **сѡто** за походженням був іменником середнього роду *-*ǫ* основ, тому відмінювався за зразком іменників **село**, **злато** в однині, множині, двоїні.

Зразок відмінювання

однина	множина	двоїна
Н. сѡто	сѡта	
Р. сѡта	сѡтъ	Н., З. сѡтѡ
Д. сѡтоу	сѡтомъ	Р., М. сѡтоу
З. сѡто	сѡта	Д., О. сѡтома
О. сѡтомъ	сѡты	
М. сѡтѡ	сѡтѡхъ	

Числівник **тысѧшта (тысѧца) тысѧшта** змінювався за типом іменників жіночого роду *-*jā* основ в однині, множині та двоїні.

Зразок відмінювання

однина	множина	двоїна
Н. тысѧшта	тысѧшта	
Р. тысѧшта	тысѧштѡ	Н., З. тысѧшти
Д. тысѧшти	тысѧштамъ	Р., М. тысѧштоу
З. тысѧштѡ	тысѧшта	Д., О. тысѧштама
О. тысѧштѡѡ	тысѧштами	
М. тысѧшти	тысѧштахъ	

Складені безсполучникові числівники

Складені безсполучникові числівники позначали числа 11—19, 20—90, 200—900. При творенні таких числівників використовували три типи синтаксичних зв'язків:

- *посереднє керування*;
- *узгодження*;
- *безпосереднє керування*.

Посереднє керування. Таким способом творилися назви чисел другого

десятка 11—19. Вони утворювалися додаванням назви одиниці до прийменникової форми місцевого відмінка числівника **десѧтъ**. Напр.: **ѧдинъ на десѧте**, **дѡва на десѧте**, **три на десѧте**, **четыре на десѧте**, **пѧть на десѧте**, **шесть на десѧте**, **седьмь на десѧте**, **осьмь на десѧте**, **девѧть на десѧте**.

Узгодження. За допомогою цього типу синтаксичного зв'язку утворювалися числівники 20, 30, 40, 200, 300, 400. Вони творилися способом множення, де назви одиниць указували на кількість десятків чи сотень: **дѡвѡ десѧти**, **трик десѧти**, **четыре десѧте**, **дѡвѡ сътъ**, **три съта**, **четыре съта**.

Безпосереднє керування. Цей тип синтаксичного зв'язку використовували при творенні числівників 50, 60, 70, 80, 90, 500, 600, 700, 800, 900. Їх теж утворювали способом множення, але назви одиниць 5—9 не узгоджувалися з назвами десятка чи сотні, а керували ними у формі родового відмінка множини. Напр.: **пѧть десѧтъ**, **шесть десѧтъ**, **седьмь десѧтъ**, **осьмь десѧтъ**, **девѧть десѧтъ**, **пѧть сътъ**, **шесть сътъ**, **седьмь сътъ**, **осьмь сътъ**, **девѧть сътъ**.

Відмінювання складених безсполучникових числівників мало свої особливості, бо в числівниках 11—19, 50—90, 500—900 змінювалася лише перша складова частина.

Зразок відмінювання

чол.	сер.	жін.
Н. ѧдинъ на десѧте	ѧдино на десѧте	ѧдина на десѧте
Р. ѧдиногѡ на десѧте		ѧдиноѡ на десѧте
Д. ѧдиномѡу на десѧте		ѧдиной на десѧте
З. ѧдинъ на десѧте	ѧдино на десѧте	ѧдинѡ на десѧте
О. ѧдинѡмъ на десѧте		ѧдиноѡж на десѧте
М. ѧдиномъ на десѧте		ѧдиной на десѧте

Зразок відмінювання

Н., З. дѡва (дѡвѡ) на десѧте	ѡва (ѡвѡ) на десѧте
Р., М. дѡвою на десѧте	ѡвою на десѧте
Д., О. дѡвѡма на десѧте	ѡвѡма на десѧте

Зразок відмінювання

Н. трик (три) на десѧте	четыре (четыри) на десѧте
Р. три на десѧте	четыръ на десѧте
Д. трымъ на десѧте	четырьмъ на десѧте
З. три на десѧте	четыри на десѧте
О. трыми на десѧте	четырьми на десѧте
М. трыхъ на десѧте	четырехъ на десѧте

Зразок відмінювання

Н. ПАТЬ НА ДЕСАТЕ	ПАТЬ ДЕСАТЬ, СЪТЪ, ТЫСАШТЬ
Р. ПАТИ НА ДЕСАТЕ	ПАТИ ДЕСАТЬ, СЪТЪ, ТЫСАШТЬ
Д. ПАТИ НА ДЕСАТЕ	ПАТИ ДЕСАТЬ, СЪТЪ, ТЫСАШТЬ
З. ПАТЬ НА ДЕСАТЕ	ПАТЬ ДЕСАТЬ, СЪТЪ, ТЫСАШТЬ
О. ПАТЬЖ НА ДЕСАТЕ	ПАТЬЖ ДЕСАТЬ, СЪТЪ, ТЫСАШТЬ
М. ПАТИ НА ДЕСАТЕ	ПАТИ ДЕСАТЬ, СЪТЪ, ТЫСАШТЬ

При відмінюванні числівників, складові частини яких поєднані способом узгодження (20, 30, 40, 200, 300, 400), змінювалися обидві частини:

Н. ТРИК (ТРИ) ДЕСАТЕ (ДЕСАТИ)	ТРИК (ТРИ) СЪТА
Р. ТРИ ДЕСАТЬ	ТРИ СЪТЪ
Д. ТРЬМЪ ДЕСАТЬМЪ	ТРЬМЪ СЪТОМЪ
З. ТРИ ДЕСАТИ	ТРИ СЪТА
О. ТРИ ДЕСАТЫ	ТРИ СЪТЫ
М. ТРЬХЪ ДЕСАТЬХЪ	ТРЬХЪ СЪТЪХЪ
Н., З. ДЪВА (ДЪВЪ) ДЕСАТИ (ДЕСАТЪ)	ДЪВА (ДЪВЪ) СЪТЪ
Р., М. ДЪВОЮ ДЕСАТОУ	ДЪВОЮ СЪТОУ
Д., О. ДЪВЪМА ДЕСАТЬМА	ДЪВЪМА СЪТОМА

У числівників 20, 200 другий компонент відмінювався у двоїні; у числівників 30, 40, 300, 400 — у множині.

Складені сполучникові числівники

Такі числівники утворювалися поєднанням кількох простих або простих і складених числівників й означали десятки з одиницями, сотні з десятками й одиницями. Назви одиниць і десятків приєднувалися за допомогою єднальних сполучників **и, ти**. Напр.: **дъва десати і пать** (Зогр. єв.), **четъри десати ти шестъ** (Супр.), **о девати десать и девати праведъницѣхъ** (Мар. єв.).

Оскільки система числівників старослов'янської мови була дуже складною і строкатою, уже на ранньому етапі функціонування старослов'янської мови виявлялася тенденція до її спрощення. Так, поступово злилася і перестала відмінюватися група **дъва десати**, тому й зафіксовано в пам'ятках форми родового відмінка **двадесати ти пати** (Супр.). Аналогічні процеси відбувалися і з групою **три десати** у формі місцевого відмінка: **по девати сътъ и тридесати** (Супр.).

Ще одним виявом початку уніфікації системи відмінювання числівників була тенденція до зміни тільки першої частини складених числівників. Напр.: **девати десать і девать** (Зогр.єв., Асс.єв.).

Порядкові числівники

Порядкові числівники були формами прикметників і, за винятком **първѣи, вѣторѣи**, утворювалися від основ відповідних кількісних числівників. За будовою їх поділяли на *проті та складені*.

Проті числівники

Първѣи утворився від праслов'янського іменного кореня **p^orv-* «передній» (пор. лат. *primus*, скр. *p^orv(i)yah*).

Вѣторѣи утворився поєднанням *вѣ-* + *-*tor-* (праіндоєвропейський суфікс порівняння).

Третѣи, третѣи утворилися від праслов'янської числівникової основи **tretь* (пор. гр. *tritos*, лит. *trecias*). Це єдиний порядковий числівник, який відмінювався за м'яким варіантом і мав варіативні форми називного відм. одн. чол. роду **третѣи, третѣи** (Син. тр.).

Четвѣртѣи, пѣтѣи, шестѣи, девѣтѣи, десѣтѣи утворилися від основ кількісних числівників за допомогою суфіксів *-*to* (чол. і сер. рід) і *-*ta* (жін. рід).

Сѣдмѣи, осмѣи утворилися від основ кількісних числівників за допомогою суфіксів *-*to* (чол. і сер. рід) і *-*ta* (жін. рід).

Сѣтънѣи, тѣсѣштѣнѣи утворилися від кількісних числівників за допомогою суфікса *-ън*.

Із порядкових числівників від 11 до 19 у пам'ятках зафіксовані такі форми: **ѣдинѣи на десѣтѣ** (Мар. єв., Сав. кн), **ѣдиноуоум(оу) на десѣтѣ** (Супр.), **ѣднѣнадесѣтааго** (Супр.), **вѣторѣе на десѣтѣ** (Сав. кн.), **третѣаго на десѣтѣ** (Супр.), **пѣтоу на десѣтѣ, шестѣоу на десѣтѣ, осмѣе на десѣтѣ, девѣтѣи на десѣтѣ(девѣтѣнадесѣтънѣмѣ)** (Супр.).

Із порядкових числівників від 20 до 90 зафіксовані такі форми: **дѣвѣдесѣтънѣ, двѣдесѣтъноу** (Супр.), **чѣтъридесѣтънѣи, пѣтъдесѣтънѣ** (Супр., Син. тр.), **сѣдмѣдесѣтноу** (Супр.). Для 100, 500, 1000 трапляються форми **сѣтънааго** (Супр.), **пѣтъсѣтное, тѣсѣштѣноу, тѣсѣщнѣ мѣ** (Супр.).

Складені числівники

Складені порядкові числівники утворювалися з протих порядкових, поєднаних за допомогою сполучників **и, ти** або без них. Напр.: **сѣдмѣдесѣтъноу и девѣтоу** (Супр.) **але сѣтънааго чѣтъвѣртааго** (Супр.).

Порядкові числівники від 21 до 29 могли бути представлені також зворотами, які зафіксовані в старослов'янських пам'ятках: **чѣтъвѣрти междѣ десѣтѣ; вѣ чѣтъвѣртѣи третѣаго десѣтѣ**.

При утворенні порядкових числівників назва одиниці могла закінчуватися тематичним голосним **-о**: **дѣвѣнадесѣтънѣ, осмѣнадесѣтънѣ, дѣвѣдесѣтъ**.

При відмінюванні складених безсполучникових порядкових числівників змінювалася лише перша частина; у складених сполучникових відмінювалася кожна складова частина.

Збірні числівники

Числівники цієї групи функціонували у формі середнього роду однини, усіх трьох родів множини і двоїни. В однині вони представлені формами **дъвоѣ, обѣ, трѣ, четворѣ, паторѣ, шесторѣ, седморѣ, осморѣ, деваторѣ, десаторѣ**.

Числівники **дъвоѣ, обѣ, трѣ** змінювалися за займенниковим типом відмінювання: род. відм. одн. **дъвоѣго, обѣго, трѣго**; дав. відм. одн. **дъвоѣмоу, обѣмоу, трѣмоу** тощо.

Числівники від **четворѣ** до **десаторѣ** змінювалися за іменним типом відмінювання аналогічно до коротких прикметників.

Якщо збірний числівник поєднувався зі збірним іменником, то числівник вживали у формі однини, а іменник мав форму родового відмінка: **десаторѣ братиѧ** (Супр.). Якщо ж збірний числівник уживався у формі множини чи двоїни, то іменник узгоджувався з ним у числі: знахідний відм. мн. **прѣсты...обѣѧ, рѣчьныѧ и ножьныѧ** (Супр.); орудний відм. мн. **веригами двоими** (Супр.).

Дробові числівники

Дробові числівники в старослов'янських пам'ятках зафіксовані дуже рідко, кількість їх обмежена. Найдавніші пам'ятки фіксують такі числівники: $1/2$ — **полъ**; $1/4$ — **четвърть**; $1/10$ — **десѧтина**, а пам'ятки церковнослов'янської редакції ще й числівник $1/3$ — **третина**. У пізніших пам'ятках зафіксовано вже складені дробові числівники: **полъвътора, полътора, полътретина** та ін.

Відмінювалися дробові числівники за іменним типом: **полъ** — за зразком іменників *-й основ; **половина, десѧтина** — за зразком іменників *-ѧ основ; **четвърть** — за зразком *-ї основ.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Чи були слова, що позначали числа, у старослов'янській мові IX—X ст. окремою частиною мови? Чому?
2. Скільки спеціальних слів на позначення чисел функціонувало в старослов'янській мові?
3. Які значеннєві розряди числівників виокремлювали в старослов'янській мові?
4. На які групи за будовою поділяли числівники старослов'янської мови?
5. Які числівники мали родові розрізнення?
6. Що позначали в старослов'янській мові слова **тъма, несвѣда**?
7. Укажіть на особливості відмінювання числівників **ѧдинъ, дъва**.
8. За яким типом відмінювали числівники **триѣ, три, чѣтыре, чѣтыри, пѧть, шѣсть, седъмь, осъмь, девѧть**?
9. У чому суть змішаного типу відмінювання числівника **десѧть**?
10. Як творилися числа 11—19, 20—40, 50—90, 200—400, 500—900? Наведіть приклади.
11. Як передавалися числа, що позначали сполучення сотень чи десятків з

одиницями?

12. Які числівники першого десятка узгоджувалися з іменниками, а які керували іменниками і в якій формі?

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Провідмініайте словосполучення **єдинъ чловѣкъ**, **єдина жена**, **єдино село**. Назвіть особливості відмінювання цих числівників.

2. Проаналізуйте приклади і визначте особливості вияву граматичних категорій роду, числа, відмінка в числівників **дѣва**, **оба**: **съ невесе придоста дѣва аггела въ образѣ орѣлоу** (Супр. рук.). **по дѣвѣма ли тремъ мѣрамъ** (Мар. єв.). **чловѣкъ нѣкый имѣ дѣва сына** (Остр. єв.). **посѣла дѣвѣ отъ рабынь** (Сав. кн.). **да шѣдѣше коупимъ дѣвѣма сътома пѣназь хлѣбы** (Зогр. єв.). **посѣла дѣва отъ оученикъ** (Мар. єв.). **по дѣвою дѣнию пасха вѣдетъ** (Сав. кн.). **і овѣ рывѣ раздели всѣмъ** (Зогр. єв.), **по срѣдѣ бѣю і дѣха овѣма животома животъ** (Зб. Кл.). **никый же равъ не можетъ дѣвѣма господинома работати** (Остр. єв.).

3. Проаналізуйте приклади. Визначте, як функціонують категорії роду в числівниках 1—5:

- **єдинъ столъ**, **єдина жена**, **єдино село**;
- **дѣва брата**; **дѣвѣ кѣнизѣ**, **пѣтици**; **дѣвѣ селѣ**, **поли**;
- **триє плоди**, **кони**; **три кѣнигы**, **пѣтица**; **три села**, **поля**;
- **четыре плоди**, **кони**; **четыри кѣнигы**, **пѣтица**; **четыри села**;
- **пять плодъ**, **конь**; **пять кѣнигъ**, **пѣтиць**; **пять селъ**, **поль**.

4. Утворіть словосполучення числівників з іменниками: (**дѣва**, **дѣвѣ**, **оба**, **овѣ**) **дѣвѣ**, **дроугъ**, **сынъ**, **гостъ**, **морє**, **полє**, **слово**, **село**, **вѣдова**, **жена**, **рабыни**; (**триє**, **три**, **четыре**, **четыри**) **врагъ**, **апостолъ**, **образъ**, **пастоухъ**, **лѣто**, **мѣрило**, **знама**, **пѣто**, **година**, **дѣска**, **невѣста**, **кость**, **мышь**; (**пять**, **шьсть**) **женихъ**, **слоуга**, **врагъ**, **волъ**, **юноша**, **гостъ**, **окѣно**, **лѣто**, **лице**, **блато**, **мати**, **пѣснь**, **свєкры**, **ношть**, **мысль**.

5. З наведених прикладів виписіть числівники 5—10, визначте граматичні їх особливості. Зверніть увагу на особливості поєднання з ними у реченні іменників, прикметників, займенників: **прѣжде шѣсти дѣнь пасхы приде иѣсъ въ виѣданиѣ** (Сав. кн.). **кѣтъ црѣствикє небєсьнокє десати дѣвѣ** (Остр. єв.). **четыре десате ихъ естъ** (Супр. рук.). **вѣахъ во и ини оученици исоусоу седъмъ десатъ чисменемъ** (Супр. рук.). **дасть имъ имѣникє свок овомоу дасть пять талантъ овомоу же дѣва овомоу єдинъ комоуждо противъ силѣ своки и отиде** (Остр. єв.). **отѣвѣштавѣ же иѣсъ рече не десатъ ли ицистиша сѣ а даватъ како не обрѣтоша сѣ** (Остр. єв.). **вѣ іона въ чрѣвѣ китовѣ три дни три же ношти** (Зогр. єв.). **не о єдинома мжченицѣ чоудити сѣ ни о дѣвою ни о десати чисма** (Супр. рук.). **и єгда испѣниша сѣ осмъ дѣнии да обрѣжж тѣ** (Мар. єв.). **приобрѣте дроугоѣ пять талантъ** (Мар. єв.).

6. Запишіть словами старослов'янської мови такі числа: 12, 14, 19, 20, 40, 60, 80, 100, 300, 500, 900, 1000, 2000, 5000, 10000, 34, 78, 150, 269, 781, 1692.

7. Запишіть старослов'янською мовою такі сполучення: 3 воїни, 6 рабинь, 8 учнів, 10 апостолів, 11 яблук, 13 сіл, 14 коней, 16 волів, 19 змій, 20 матерів, 22 ріки, 30 будинків, 40 країн, 50 болит, 60 стріл, 70 плодів, 80 козенят, 90 каменів, 100 вікон, 200 міст, 800 книг, 1000 слів.

8. Провідмініайте старослов'янською мовою словосполучення: один учень, дві книги, три раби, чотири села, п'ять волів, десять жінок, сто озер.

9. Поясніть звукові відповідники у наведених прикладах, зробіть висновок про час формування назв простих числівників:

ЄДИНЪ (< прасл. *jed+*inъ*>, пор. ст-сл. **инорогъ**, **иночадъ**) — лат. арх. **oinos* — ірл. *oin*, *oen*, гот. *ains*, нім. *eins*, лат. *ūnus* (пор. *унікум*, *унісон*);

ДЪВА — д-інд. *duvá*, лит. *du*, лат. *duo* (пор. *дует*, *дуель*, *дублікат*);

ТРИЄ — д-інд. *tráyah*, лат. *trēs*, нім. *drei* (пор. *тріо*, *трифтонг*);

ЧЕТЫРЕ — д-інд. *catvārah*, лит. *keturi*, лат. *quattuor* (пор. *квартал*, *квартет*);

ОСМЬ — д-інд. *āsta*, гот. *ahtau*, лит. *aštuoni*, лат. *octō* (пор. *октава*, *октет*);

ДЕСАТЬ — д-інд. *dāśa*, гот. *taihun*, лит. *dešimt*, лат. *desem* (пор. *декада*, *декатлон*).

10. Знайдіть і выпишіть числівники з тексту, проаналізуйте їх: **испльниша осмь дьни** (Мар. єв.). **о єдиномь мжченицѣ чоудити сѧ ни о дъвою ни о десѧти** (Супр. рук.). **да шьдъше коупимъ дъвѣма сътома пѣныязь хлѣвты** (Зогр. єв.). **четыре десѧте нхъ кстъ** (Супр. рук.). **подобно кстъ црѣствик небесьнок десѧти дѣвъ** (Остр. єв.). **четырьмидесѧты и шестий лѣтъ създана бгысть църкы си** (Остр. єв.). **жена сжци въ крѣвотечении отъ двою на десѧте лѣтоу таже врачемъ издаѧ все имѣние свое** (Сав. кн.). **въложивъ въ три десѧти крѣчагъ... и съваза и печатълѣ оловомъ** (Супр. рук.). **и приемъ десѧтеро братиа** (Супр. рук.). **приходитъ бо намъ слово къ десѧтоуоумоу часоу дьни** (Супр. рук.). **призѣвавъ оба на десѧте оученика своѣ** (Зогр. єв.). **до двою или до трии часъ тако без милости лѣвжж ржжж къ огню придѣл трыпѣаше** (Супр. рук.). **и призѣвавъше бестоуднж женж и блжднж дашѧ ей два десѧти златицъ** (Супр. рук.). **за христосово исповѣданиє не тъчьж єднож оумрѣти нъ и тысжштами** (Супр. рук.). **съ десѧтиж тысжшть сѣрѣсти граджштааго съ дъвѣма десѧтъма тысжштама на нь** (Мар. єв.). **въ єдинжж же на десѧте годинж ишедъ обрѣте дроугыж стоѧшта праздъны** (Мар. єв.). **дроугаа же падоша на земли добрѣ і даахж плоды ово съто ово шестъ десѧть** (Зогр. єв.). **радоуетъ сѧ о неи паче неже о девѧти десѧть и девѧти** (Остр. єв.). **бѣахж бо въ широтж пѧти лактъ а въ длъготж два десѧти и пѧти лактъ** (Супр. рук.). **жиста девѧть сѣтъ и .л̄. лѣтъ а дамоу же отъ послоушаниа конецъ приєм'шоу по девѧти сѣтъ и тридесѧти лѣтѣхъ** (Супр. рук.).

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Укажіть, коли відбулося остаточне оформлення числівника як окремої частини мови:

- а) у спільнослов'янській мові;
- б) у старослов'янській мові періоду IX ст.;
- в) триває й досі;
- г) у період розвитку окремих слов'янських мов.

2. Які числівники старослов'янської мови відмінювалися як вказівні займенники **тъ, то, та**:

- а) **пѣтъ, шестъ, седмь**;
- б) **ѣдинъ, ѣдина, ѣдино**;
- в) **трик, четъре**;
- г) **десѣтъ**.

3. Які числівники старослов'янської мови відмінювалися як іменники з основою на **-*jā**:

- а) **ѣдинъ, ѣдина, ѣдино**;
- б) **десѣтъ**;
- в) **съто**;
- г) **тысѣшта**.

4. Які числівники старослов'янської мови відмінювалися як іменники з основою на **-*ǫ**:

- а) **десѣтъ**;
- б) **ѣдинъ, ѣдина, ѣдино**;
- в) **съто**;
- г) **пѣтъ, шестъ, седмь**.

5. Які числівники старослов'янської мови відмінювалися як іменники з основою на **-*ī**:

- а) **пѣтъ, шестъ, седмь**;
- б) **ѣдинъ, ѣдина, ѣдино**;
- в) **десѣтъ**;
- г) **съто**.

6. Оберіть варіант, у якому вжито складений сполучниковий числівник:

- а) **дѣва десѣти і пѣтъ**;
- б) **дѣва на десѣте**;
- в) **дѣвѣ десѣти**;
- г) **дѣвѣтъ десѣтъ**.

7. Оберіть варіант, у якому вжито складений безсполучниковий числівник:

- а) **дѣва десѣти і пѣтъ**;
- б) **дѣвѣтъ на десѣте**;

- в) **ЧЕТЫРИ ДЕСАТИ ТИ ШЕСТЬ;**
- г) **ДВАДЕСАТИ ТИ ПАТИ.**

8. Числівники 11-19 за структурою є утвореннями:

- а) складеними безсполучниковими, утвореними способом посереднього керування;
- б) складеними безсполучниковими, утвореними способом узгодження;
- в) складеними безсполучниковими, утвореними способом безпосереднього керування;
- г) складеними сполучниковими.

9. Оберіть варіант, у якому всі числівники збірні:

- а) **ДЪВОК, ШЕСТОРО;**
- б) **ОВОК, ТРЕТЬИ;**
- в) **ТРОК, ВЪТОРЪИ;**
- г) **ПАТОРО, ПРЪВЪИ.**

10. У якого складеного числівника при відмінюванні змінювалася лише перша частина:

- а) **ТРИК ДЕСАТЕ;**
- б) **ТРИК НА ДЕСАТЕ;**
- в) **ТРИ СЪТА;**
- г) **ТРИ ДЕСАТЕ.**

11. У якого числівника при відмінюванні змінювалися обидві частини:

- а) **ЧЕТЫРИ НА ДЕСАТЕ;**
- б) **ПАТЬ ДЕСАТЬ;**
- в) **ТРИК СЪТА;**
- г) **ТРИ НА ДЕСАТЕ.**

12. У реченні **ВЪ ЕДИНЪЖ ЖЕ НА ДЕСАТЕ ГОДИНЪ ИШЕДЪ ОБРЪТЕ ДРОУГЪНА СТОАШТА ПРАЗДЪНЫ** (Мар. єв.). використано:

- а) кількісний складений безсполучниковий числівник;
- б) кількісний складений сполучниковий числівник;
- в) порядковий простий числівник;
- г) порядковий складений числівник.

13. Оберіть словоформу, пропущену в реченні: **ПО ДЪВОЮ ... ПАСХА БЖДЕТЬ** (Сав. кн.) :

- а) **ДЪНИ;**
- б) **ДЪНИЮ;**
- в) **ДЪНЬМА;**
- г) **ДЪНЬ.**

14. У реченні **призъвавъ оба на десѣте оученика своѣ** (Зогр. єв.) використано:

- а) кількісний складений безсполучниковий числівник;
- б) кількісний складений сполучниковий числівник;
- в) порядковий простий числівник;
- г) порядковий складений числівник

15. Яким способом утворювалися назви чисел другого десятка 11—19:

- а) посереднім керуванням;
- б) узгодженням;
- в) безпосереднім керуванням;
- г) сполучниковим зв'язком.

16. Яким способом утворювалися числівники 20, 30, 40, 200, 300, 400:

- а) посереднім керуванням;
- б) узгодженням;
- в) безпосереднім керуванням;
- г) сполучниковим зв'язком.

17. Яким способом утворювалися числівники 50, 60, 70, 80, 90, 500, 600, 700, 800, 900:

- а) посереднім керуванням;
- б) узгодженням;
- в) безпосереднім керуванням;
- г) сполучниковим зв'язком.

18. У якому реченні використано збірний числівник:

- а) **приходить бо намъ слово къ десѣтоуоумоу часоу дъни** (Супр. рук.);
- б) **не о кдиномъ мжченицѣ чоудити сѧ** (Супр. рук.);
- в) **кътъ црѣствик небесьнок десѣти дѣвѣ** (Остр. єв.);
- г) **и примъ десѣтеро братия** (Мар. єв.).

19. Знайдіть відповідність між числівниками і типом відмінювання їх:

1) кдинъ	а) за зразком займенників тъ, то, та ;
2) дѣва	б) за зразком вказівних займенників тільки у двоїні;
3) трик	в) за зразком іменників -*ї основи;
4) съто	г) за зразком іменників -*ѡ основи.

20. Визначте групу числівників за значенням:

1) седмъ, сътънъ, вѣторъ	а) кількісні;
2) седмь, съто, дѣва	б) порядкові;
3) дѣвок, овок, седморо	в) збірні;
4) полъ, полѣтора, четврьтъ	г) дробові.

ДІЄСЛОВО

Для дієслівної системи старослов'янської мови були характерними переважно ті самі граматичні категорії, які функціонують у системі дієслів сучасної української літературної мови, хоча засоби їх вираження та сукупність форм значно відрізняються.

Усі дієслівні форми старослов'янської мови поділяли на дві групи: *особові* та *неособові*. *Особові* мали систему дієвідмінювання і граматичні категорії особи, числа, способу, часу, стану. *Неособові* об'єднували: а) відмінювані форми — *дієприкметник* (відмінювався за відмінками подібно до прикметника, мав граматичні категорії роду і числа, поєднував їх із дієслівними категоріями часу і стану); б) невідмінювані форми — *інфінітив*, *супін*, *дієприслівник*.

Граматичні категорії дієслова

Особа. Ця категорія об'єднувала форми першої, другої та третьої осіб. Зміна дієслів за особами та числами — *дієвідмінювання* — є найхарактернішою особливістю дієслів, якою вони відрізняються від іменних частин мови із системою відмінювання.

Число. Подібно до системи імен виділяли три числових форми: однину, множину, двоїну, проте ця категорія не була самостійною для дієслова, а залежала від того слова, з яким дієслово поєднувалося в реченні.

Час. Система часових форм значно відрізнялася від сучасної і об'єднувала у своїй парадигмі форми теперішнього, 4—5 форм майбутнього та 4 форми минулого часу. Ця категорія характеризувала час перебігу дії/стану щодо моменту мовлення (абсолютні часові форми) або до якогось іншого моменту, який взято за вихідний (відносні часові форми). Значення часу виражали спеціальні формотворчі суфікси і закінчення або аналітично — за допомогою допоміжних дієслів.

Стан. Ця категорія характеризувала відношення між суб'єктом і об'єктом у процесі дії чи стану. Оформлялася вона синтаксично — сполученням дієслів і керованих слів, а також спеціальними афіксами. У старослов'янській мові функціонували дієслівні форми активного, пасивного та зворотно-середнього стану. Характерним показником зворотно-середнього стану було вживання у постпозиції до дієслова зворотного займенника **себе** у формі знахідного відмінка — **са**.

Спосіб. Ця граматична категорія об'єднувала форми дійсного, умовного та наказового (бажального) способу.

Умовний спосіб старослов'янських дієслів був репрезентований двома формами: *архаїчною та новою*.

Архаїчний умовний спосіб утворювався поєднанням активного дієприкметника минулого часу на **-л-** з особовою формою допоміжного дієслова **бъти** у формі, подібній до простого аориста.

Однина	Множина
1 ос. зналъ, -о, -а бимь	знали, -а, -ты бимь
2 ос. зналъ, -о, -а би	знали, -а, -ты бисте
3 ос. зналъ, -о, -а би	знали, -а, -ты бж, биша

Форми двоїни пам'ятками не засвідчені, вони реконструйовані.

- 1 ос. (**дала, -ѣ, -ѣ бивѣ**)
 2 ос. (**дала, -ѣ, -ѣ биста**)
 3 ос. (**дала, -ѣ, -ѣ бисте**)

Форми архаїчного умовного способу зафіксовані переважно в найдавніших старослов'янських пам'ятках: Зографському, Маріїнському, Ассеманійовому євангеліях, Синайському псалтирі. Напр.: **аште би разуѣмѣлъ ты** (Мар. єв.); **аште не бимь пришълъ** (Зогр. єв.).

Нові форми поступово витісняли форми архаїчного умовного способу, що в пізніших пам'ятках майже не зафіксовані.

Форми *нового умовного способу* утворювалися поєднанням активного дієприкметника минулого часу на -л та допоміжного дієслова **бъти** у формі сигматичного аориста.

Однина	Множина
1 ос. зналъ, -о, -а бѣхъ	знали, -а, -ты бѣхомъ
2 ос. зналъ, -о, -а бѣ	знали, -а, -ты бѣсте
3 ос. зналъ, -о, -а бѣ	знали, -а, -ты бѣша

Двоїна

- 1 ос. **знала, -ѣ, -ѣ бѣховѣ**
 2 ос. **знала, -ѣ, -ѣ бѣста**
 3 ос. **знала, -ѣ, -ѣ бѣсте**

Новий умовний численно представлений у старослов'янських пам'ятках. Напр.: **аште не бѣша прѣкратили сѧ** (Остр. єв.); **аште бѣ вѣдѣлъ князь** (Супр.), **аште чѧда авраамла бѣсте бѣли, дѣла авраамъ творили бѣсте** (Зогр. єв.).

Наказовий спосіб об'єднував *прості та описові форми*. *Прості* форми були характерними для 2 та 3 особи однини і 1 та 2 особи множини і двоїни. Утворювалися вони від основи теперішнього часу додаванням суфікса наказового способу та особових закінчень. Для тематичних дієслів таким суфіксом був голосний **-и-** або **-ѣ-**. Особові закінчення зумовлені належністю дієслова до певного класу.

За допомогою суфікса **-и-** утворювалися форми наказового способу 2 та 3 ос. одн. від дієслів I—IV класів і 1 та 2 ос. множ. і дв. від дієслів III—IV класів.

Суфікс **-ѣ-** використовували для утворення форм 1 та 2 ос. множ. та дв. від дієслів I та II класів.

Зразок дієвідмінювання

		I клас нести	II клас двигнѣти
Однина	2 ос.	неси	двигни
	3 ос.	неси	двигни

Множина	1 ос.	несѣмъ	двигнѣмъ
	2 ос.	несѣте	двигнѣте
Двоїна	1 ос.	несѣвѣ	двигнѣвѣ
	2 ос.	несѣта	двигнѣта
		III клас знати	IV клас хвалити
Однина	2 ос.	знаи	хвали
	3 ос.	знаи	хвали
Множина	1 ос.	знаимъ	хвалимъ
	2 ос.	знаите	хвалите
Двоїна	1 ос.	знаивѣ	хваливѣ
	2 ос.	знаита	хвалита

Для дієслів I класу з інфінітивним закінченням –*шти* при дієвідмінюванні характерним було чергування задньоязикових зі свистячими *г—с*, *к—ц* (II палаталізація задньоязикових приголосних).

		решти	мошти	пешти
Однина	2 ос.	рьци	моши	пъци
	3 ос.	рьци	моши	пъци
Множина	1 ос.	рьцѣмъ	мошѣмъ	пъцѣмъ
	2 ос.	рьцѣте	мошѣте	пъцѣте
Двоїна	1 ос.	рьцѣвѣ	мошѣвѣ	пъцѣвѣ
	2 ос.	рьцѣта	мошѣта	пъцѣта

Форми наказового способу від атематичних дієслів

		<u>бъти</u>	<u>дати</u>	<u>гати</u>	<u>вѣдѣти</u>
Однина	2 ос.	бжди	даждь	гаждь	вѣждь
	3 ос.	бжди	даждь	гаждь	вѣждь
Множина	1 ос.	бждѣмъ	дадимъ	гадимъ	вѣдимъ
	2 ос.	бждѣте	дадите	гадите	вѣдите
Двоїна	1 ос.	бждѣвѣ	дадивѣ	гадивѣ	вѣдивѣ
	2 ос.	бждѣта	дадита	гадита	вѣдита

Форми наказового способу дієслів *дати*, *гати*, *вѣдѣти* мали свої особливості — чергування приголосних *д—жд*, зумовлене впливом у праслов'янській мові колишнього суфікса *-*jъ* на кінцевий приголосний кореня: **dad-jъ>daždъ*, **jad-jъ>jaždъ*, **ved-jъ>veždъ*.

Описові форми наказового способу. Давні прості форми наказового способу 1 ос. одн. та 3 ос. множ. і двоїни поступово вийшли з ужитку і замінилися описовими формами. Вони утворювалися сполученням спонукальної частки *да* та відповідної особової форми дієслова теперішнього чи простого майбутнього часу (для дієслова *бъти*). Напр.: *да оубикмъ* (Сав. кн.), *да видите* (Син. пс.). Описовий зворот радше має значення бажання, ніж наказу: *да придетъ цѣсарствикъ твоє* (Зогр. єв.), *женж... да не оставиш* (Зб.

Кл.).

Вид. Категорія виду основана на понятті внутрішньої межі дії і вказує на результативність/нерезультативність, завершеність/незавершеність, тривалість/обмеження. Значення виду виражається дієслівною основою: *форми недоконаного виду* означають дію без визначення внутрішньої межі її перебігу — **творити, п'їти**; форми ж *доконаного виду* не лише характеризують дію/стан, а й мають додаткове значення початку чи завершення — **сътворити, зап'їти**.

Дієслівні основи

Усі дієслівні форми (особові і неособові) утворювалися від однієї з двох основ: *основи інфінітива* чи *основи теперішнього часу*.

Від основи інфінітива утворювалися *імперфект, аорист, дієприкметники минулого часу, інфінітив, супін*.

Від основи теперішнього часу утворювалися *форми теперішнього часу, наказовий спосіб, дієприкметники теперішнього часу*.

Основа інфінітива та основа теперішнього часу в деяких дієсловах збігалися, а в деяких — ні. Дієслівну основу встановлювали відкиданням особового закінчення. *Основу інфінітива* виокремлювали відкиданням інфінітивного закінчення **-ти**: **нес-ти, бра-ти, знати, хвали-ти**. Ускладнювалося виокремлення інфінітивних основ у формах, які закінчувалися на **-шти, -сти**. Напр.: **мошти, решти, пешти, вести, плести**. При виділенні основ таких дієслів треба зважати на те, що звукосполучення [*št'], [*st] є вторинними і розвинулися на місці давніх сполучень [*kt(gt)] та [*dt(tt)], які зазнали змін перед голосними переднього ряду. Основа інфінітива таких дієслів дорівнює кореню, який закінчується на задньоязиковий [g], [k] або [d], [t]. Напр.: *mog-ti, *rek-ti, *pek-ti, *ved-ti, *plet-ti.

Основу теперішнього часу виділяли відкиданням особового закінчення **-те** у формі 2 особи множини або закінчення **-ши** у формі 2 особи однини:

2 ос. мн. **-те**: **несе-те, бере-те, знає-те, хвали-те**;

2 ос. одн. **-ши**: **несе-ши, бере-ши, знає-ши, хвали-ши**.

Класи дієслів

Дієслова в спільнослов'янській період поділяли на групи, які прийнято називати *класами*, подібно до того, як іменники розподіляли за давніми іменними основами. Варто зауважити, що причини такого групування дієслів та іменників досі остаточно не встановлені. Це зумовлено тим, що в старослов'янській мові ознаки дієслівних класів були ще невиразними, і лише за допомогою порівняльно-історичного аналізу можна простежити та з певною достовірністю встановити шляхи формування і подальший розвиток дієслівної системи слов'янських мов.

Більшість дієслів старослов'янської мови приєднувала особові закінчення

до основи за допомогою суфіксів *-*е, -*о, -*не, -*но, -*је, -*јо, -*і*. Ці суфікси ще називали **темою**, а дієслова — *тематичними*. Без теми, тобто безпосередньо до основи, особові закінчення приєднувалися лише в чотирьох дієслів, які закономірно називали *атематичними*: інфінітиви — **бѣти, дати, гати, вѣдѣти**; форми теперішнього часу — **късмь, дамь, гамь, вѣмь**.

Залежно від співвідношення дієслівних основ та певних тематичних голосних дієслова старослов'янської мови поділяли на 5 класів. Належність до певного класу визначали за основою теперішнього часу, а основа інфінітива була додатковою кваліфікативною ознакою. Тематичні дієслова складали I—IV класи; атематичні — V клас.

I клас

Основа теперішнього часу з темою **-є**;
основа інфінітива на приголосний або на **-а**.

Основа тепер. часу	Основа інфінітива
нес-є-тє	нес-ти
рєч-є-тє	рєк-ти
мож-є-тє	мог-ти
вєр-є-тє	вра-ти

II клас

Основа теперішнього часу з темою **-нє**;
основа інфінітива на **-нж**.

Основа тепер. часу	Основа інфінітива
двиг-нє-тє	двиг-нж-ти
постиг-нє-тє	постиг-нж-ти
клик-нє-тє	клик-нж-ти
сѣх-нє-тє	сѣх-нж-ти

III клас

Основа теперішнього часу з темою **-к[-је]**. Особливістю цієї групи дієслів було те, що **[-ј]** зник після приголосних, зазнавши взаємної асиміляції попереднім пом'якшеним приголосним.

Основа інфінітива мала 4 різновиди:

- основа дорівнює кореню і закінчується на голосний;
- основа на **-а**;
- основа на **-ѣ**;
- основа на **-ова**.

Основа тепер. часу	Основа інфінітива
крѣ-к-тє	крѣ-ти
пи-к-тє	пи-ти

пиш-є-тє (-ше-<-*sje-)	пис-а-ти
каж-є-тє (-же-<-*zje-)	каз-а-ти
цєл-ѣ-к-тє	цєл-ѣ-ти
коуп-оу-к-тє	коуп-ова-ти
мил-оу-к-тє	мил-ова-ти

IV клас

Основа теперішнього часу з темою -и. У 1 ос. одн. перед закінченням -ж завжди був давній *j, який не простежувався в інших особових формах. Напр.: **хвалиж, люблж, хождж, прошж.**

Основа інфінітива на -и, рідше на -ѣ, -а<ē.

Основа тепер. часу	Основа інфінітива
хвал-и-тє	хвал-и-ти
мол-и-тє	мол-и-ти
вид-и-тє	вид-ѣ-ти
мьн-и-тє	мьн-ѣ-ти
слъш-и-тє	слъш-а-ти <*sluchēti
крич-и-тє	крич-а-ти <*krikēti

V клас

Цей клас об'єднував 4 атематичних дієслова, які приєднували особові закінчення безпосередньо до основи.

інфінітив	бъти	дати	гати	вѣдѣти
I ос.одн. тепер. часу	къмь	дамь	гамь	вѣмь

Деякі дослідники атематичним вважають також дієслово **имати**, яке утворювало форму 1 ос. одн. за типом атематичних дієслів — **имамь**. Однак для цього немає підстав, бо в решті особових форм дієслово **имати** має закінчення, подібні до тематичних дієслів, хоча приєднувалися вони до основи теперішнього часу без тематичного суфіксального елемента. Найвірогідніше кваліфікувати це дієслово як таке, що перебуває поза тематичним та атематичним дієвідмінюванням та утворює оригінальну систему особових закінчень.

Дійсний спосіб

Творення часових форм дійсного способу дієслів старослов'янської мови характерне наявністю абсолютних та відносних часів. Така кореляція ґрунтується на співвідношенні дії або з моментом мовлення (абсолютний), або з якимось іншим моментом, який взято за вихідний (відносний).

Форми теперішнього часу за будовою були *простими*, а за значенням — *абсолютними*.

Форми минулого та майбутнього часів були репрезентовані за будовою простими і складеними конструкціями, а за значенням — абсолютними і відносними різновидами.

Форми теперішнього часу

Особові форми теперішнього часу дієслів старослов'янської мови мали безпосередній зв'язок із праслов'янськими формами і в системі дієвідмінювання зберігали паралелі з аналогами неслов'янських індоєвропейських мов.

Форми теперішнього часу об'єднували тематичне дієвідмінювання (I—IV класи) та атематичне (V клас). У межах тематичного виділяли дві групи: першу утворювали дієслова I—III класів (I дієвідміна дієслів сучасної української мови), другу — дієслова IV класу (II дієвідміна).

Особові форми теперішнього часу

Тематичне дієвідмінювання

I клас

інфінітив		нести	врати	моцти	възати
Однина	1 ос.	несѣ	верѣ	могѣ	възмѣ
	2 ос.	несєши	верєши	можєши	възмєши
	3 ос.	несєтъ	верєтъ	можєтъ	възмєтъ
Множина	1 ос.	несемъ	веремъ	можемъ	възмемъ
	2 ос.	несете	верете	можете	възмете
	3 ос.	несѣтъ	верѣтъ	могѣтъ	възмѣтъ
Двоїна	1 ос.	несевѣ	веревѣ	можевѣ	възमेвѣ
	2 ос.	несета	верета	можета	възмета
	3 ос.	несете	верете	можете	възмете

II клас

	Інфінітив	Двигнѣти	
	однина	множина	двоїна
1 ос.	двигнѣ	двигнемъ	двигневѣ
2 ос.	двигнєши	двигнєте	двигнєта
3 ос.	двигнєтъ	двигнѣтъ	двигнєте

III клас

	інфінітив	пити	дѣлати	желѣти	коуповати
Однина	1 ос.	пиѣ	дѣлаѣ	желѣѣ	коупоуѣ
	2 ос.	пиѣши	дѣлаѣши	желѣѣши	коупоуѣши
	3 ос.	пиѣтъ	дѣлаѣтъ	желѣѣтъ	коупоуѣтъ
Множина	1 ос.	пиѣмъ	дѣлаѣмъ	желѣѣмъ	коупоуѣмъ
	2 ос.	пиѣте	дѣлаѣте	желѣѣте	коупоуѣте
	3 ос.	пиѣтъ	дѣлаѣтъ	желѣѣтъ	коупоуѣтъ

Двоїна	1 ос.	пиквѣ	дѣлаквѣ	желѣквѣ	коупоуквѣ
	2 ос.	пикѣта	дѣлактѣ	желѣктѣ	коупоукѣта
	3 ос.	пикѣте	дѣлактѣ	желѣктѣ	коупоукѣте

IV клас

	інфінітив	носити	свѣтити	видѣти	трьпѣти
Однина	1 ос.	ношѣ	свѣциѣ	виждѣ	трьпѣѣ
	2 ос.	носиши	свѣтиши	видиши	трьпиши
	3 ос.	носитѣ	свѣтитѣ	видитѣ	трьпитѣ
Множина	1 ос.	носимѣ	свѣтимѣ	видимѣ	трьпимѣ
	2 ос.	носите	свѣтите	видите	трьпите
	3 ос.	носѣтъ	свѣтѣтъ	видѣтъ	трьпѣтъ
Двоїна	1 ос.	носивѣ	свѣтивѣ	видивѣ	трьпивѣ
	2 ос.	носѣта	свѣтитѣ	видѣта	трьпитѣ
	3 ос.	носите	свѣтите	видите	трьпите

Варто виокремити такі найголовніші особливості тематичного дієвідмінювання:

— задньоязикові г, к, х у позиції перед голосним переднього ряду -є- послідовно змінювалися на шиплячі ж, ч, ш: **могж** — **можеши**; **рекж** — **речеши**; **врьхж** — **врьшеши**;

— для дієслів III класу характерними були зміни приголосних, пов'язані з колишньою їх позицією перед *j: **лѣгати** — **лѣжж**, **плакати** — **плачж**, **дѣхати** — **дѣшж**, **вѣзати** — **вѣжж**, **чѣсати** — **чѣшж**, **жадати** — **жаждж**, **метати** — **мештж**, **искати** — **иштж**, **гѣбати** — **гѣбѣж**, **капати** — **каплѣж**;

— у формі 3 ос. одн. і множ. замість форм на -тѣ деякі пам'ятки фіксували архаїчні закінчення -тѣ: **имѣтѣ**, **молитѣ** (Супр.);

— закінчення 3 ос. дв. -тѣ поступово витіснило нове закінчення -та, яке переважало в пізніших пам'ятках: **дѣва бѣдѣта** (Зогр. єв., Сав. кн., Остр. єв.);

— інколи в пам'ятках зафіксовано випадіння у словоформах закономірного -j- між голосними та їх взаємну асиміляцію: **познаѣте** замість **познаѣтѣ**;

— водночас із закінченнями -тѣ, -мѣ функціонували -тѣ, -мѣ, які утворилися під впливом наступного слова, що починалося на и-. Напр.: **...поставитѣ и** (Мар. єв.) замість **поставитѣ и**.

Атематичне дієвідмінювання

V клас

	інфінітив	бѣти	гѣсти	дати	вѣдѣти
Однина	1 ос.	кѣмѣ	гѣмѣ	дамѣ	вѣмѣ
	2 ос.	кѣси	гѣси	даси	вѣси
	3 ос.	кѣтѣ	гѣтѣ	дастѣ	вѣстѣ

	1 ос.	ксмъ	гамъ	дамъ	вѣмъ
Множина	2 ос.	ксте	гасте	дасте	вѣсте
	3 ос.	схтъ	гддтъ	дддтъ	вѣддтъ
	1 ос.	кствѣ	гавѣ	давѣ	вѣвѣ
Двоїна	2 ос.	кста	гаста	даста	вѣста
	3 ос.	ксте	гасте	дасте	вѣсте

Форми майбутнього часу

Форми майбутнього часу старослов'янська мова успадкувала з праслов'янської, на ґрунті якої вони сформувалися, практично не зберігши залишків індоевропейських форм.

Старослов'янська мова мала розвинену систему форм майбутнього часу, які за значенням поділяли на *абсолютні та відносні*; за будовою — на *прості та складені*.

У праслов'янській мові в значенні майбутнього часу використовували описові конструкції. Це були сполуки, до складу яких входили інфінітив та фазові (*нашьо, *рошьо, *ъто) чи модальні (*имать, *нощо) дієслова. Такі сполучення виражали можливість, бажаність, необхідність майбутньої дії. Систематично вживані конструкції згодом перетворилися на складені форми майбутнього часу внаслідок синтаксичного зближення особової форми дієслова з інфінітивом.²⁷

Дослідники найдавніших слов'янських пам'яток зазначають, що в старослов'янських текстах, зокрема у Савиній книзі, складений майбутній вжито тоді, коли увага зацентрована на дії, яка відбудеться у далекому майбутньому.²⁸

На початковому етапі становлення аналітичні форми майбутнього часу мали значення можливості, необхідності, а часове значення було периферійним, однак поступово часове значення домінувало, а модальне послабилося.

Абсолютні форми — *простий майбутній та І майбутній*; **відносні** — *майбутній у теперішньому, передмайбутній, майбутній у минулому*.

Проста форма — *простий майбутній*; **складені** — *І майбутній, майбутній у теперішньому, передмайбутній, майбутній у минулому*.

Абсолютні форми Простий майбутній час

Ця форма була основним засобом вираження майбутнього абсолютного часу в старослов'янській мові. Її репрезентували особові форми дієслів теперішнього часу. Напр.: **начьнѣ, коуплѣ, возьмѣ**. Лише дієслово **бъти** мало специфічні форми простого майбутнього, однак ці форми майбутнього

²⁷ Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. — К., 1966. — С. 101.

²⁸ Бородич В.В. К истории форм настоящего времени глаголов совершенного вида в древнеболгарском языке // Уч. зап. ин-та славяноведения. — Т. 3. — М., 1951. — С. 385.

часу мали особові закінчення і основу теперішнього часу дієслів I класу.

У старослов'янській мові дієслово **вѣти** мало таку парадигму простого майбутнього часу:

однина	множина	двоїна
1 ос. вѣдѣ	вѣдѣмъ	вѣдѣвѣ
2 ос. вѣдѣши	вѣдѣте	вѣдѣта
3 ос. вѣдѣтъ	вѣдѣтъ	вѣдѣте

Різниця у значеннях між теперішнім та простим майбутнім часом зумовлена різницею у значеннях дієслівних основ доконаного та недоконаного виду: основи доконаного виду утворювали форми, які поступово набували значення майбутнього часу.

I майбутній час

Щодо значення цієї часової форми вчені висловлювали різні погляди: так, О. Потебня вважав, що вона виражала майбутню дію без додаткових відтінків; Г. Бірнбаум, навпаки, зазначав, що це синтаксичне сполучення, а не аналітична форма майбутнього часу, хоча й виконує функцію майбутнього; на думку А. Лєскіна, описова конструкція мала значення емпатичного²⁹ майбутнього. У пам'ятках вона зафіксована дуже рідко, що дослідники пояснюють лише початком формування цієї часової форми в кирило-мефодіївську епоху.

За будовою I майбутній час — аналітична форма, утворена поєднанням особової форми теперішнього часу допоміжного дієслова **имати** та інфінітива.

Порядок елементів у побудові форм I майбутнього часу довільний, у реченні вони могли навіть розділятися іншими словами. Напр.: **село коупихъ имамъ нждѣ изити и видѣти є** (Зогр. єв.).

однина	множина	двоїна
1 ос. имамъ знати	имамъ знати	имавѣ знати
2 ос. имаши знати	имате знати	имата знати
3 ос. иматъ знати	имѣтъ знати	имате знати

Допоміжне дієслово **имати** в таких сполученнях зовсім втратило своє лексичне значення і вживалося лише як показник особи і числа, інфінітив міг мати значення і доконаного, і недоконаного виду.

На основі цієї форми утворилася складна форма майбутнього часу недоконаного виду української мови, яка сформувалася шляхом лексикалізації компонентів аналітичної форми (інфінітив та допоміжне дієслово **[и]му** у постпозиції): *знатиму, ходитиму, робитиму*. Майбутній синтетичний недоконаного виду — специфічне явище української мови.

²⁹ Емпатичний — гр. *εμφατικός* — почуттєво-виразний.

Відносні форми майбутнього часу Майбутній у теперішньому

Майбутній у теперішньому — це аналітична часова форма, що утворювалася поєднанням особової форми теперішнього часу допоміжного дієслова **хотѣти** та інфінітива.

однина	множина	двоїна
1 ос. хотѣж брати	хотѣмь брати	хотѣвѣ брати
2 ос. хотѣши брати	хотѣте брати	хотѣта брати
3 ос. хотѣтъ брати	хотѣтъ брати	хотѣте брати

Такий спосіб вираження майбутнього часу є не лише у слов'янських мовах, а й у румунській, албанській.

На думку Ф. Буслаєва, це сполучення було описовою формою майбутнього часу; О. Потебня вважав її синкретичною і виокремлював кілька значень цієї форми; П. Кузнецов наголошував на тому, що вона позначала не просто майбутню дію, а таку, яка обов'язково має відбутися. Більшість дослідників указували на модальне забарвлення сполуки «інфінітив + **хотѣти**», пояснюючи це сильною модальністю дієслова **хотѣти**.

Щодо походження цієї форми Г. Бірнбаум зазначав, що ця аналітична форма «*choštq+інфінітив» навряд чи має слов'янське походження і розвивалася під впливом іншомовних елементів, передусім грецьких. Східнослов'янські мови таку форму майбутнього часу не зберегли, проте вона стала поширеною лише в окремих говірках словацької, сербській, хорватській, болгарській, македонській мовах.

Майбутній у теперішньому засвідчений у пам'ятках мало, але ця форма, поступово розвиваючись, перетворилася на основний засіб вираження майбутнього часу в південнослов'янських мовах.

Допоміжне дієслово **хотѣти** в таких конструкціях втратило своє пряме лексичне значення і було лише показником особи та числа. Напр.: **чьто хотѣте ми дати и азъ вамъ прѣдаме и** (Мар. єв.).

Передмайбутній

Передмайбутній час — це часова форма, що вживалася дуже обмежено й засвідчена лише в Синайському требнику та Супрасльському рукописі. За будовою аналітична й утворювалася поєднанням особової форми простого майбутнього часу допоміжного дієслова **бѣти** та активного дієприкметника минулого часу на **-л-**. Цей дієприкметник змінювався за родами та числами, але не відмінювався за відмінками.

Форми передмайбутнього часу засвідчені в складних реченнях і означали майбутню дію, яка передувала іншій майбутній дії. Напр.: **аште ли бѣдетъ не добръ покаалъ сѧ то да не приѣтъ бѣдетъ въ свок отъчество** (Син.тр.).

Такі компоненти були поширені передусім у складнопідрядних реченнях зі значенням умови, що й дало підстави дослідникам назвати їх формами умовного майбутнього. О. Потебня доводив, що ця форма могла функціонувати як з умовним значенням, так і без відтінку умовності, тому пізніше дослідники відмовилися від терміну «умовний майбутній».

Зразок дієвідмінювання

однина			
	чол.	жін.	сер.
1 ос. вѣдѣ	зналъ	знала	знало
2 ос. вѣдѣши	зналъ	знала	знало
3 ос. вѣдѣтъ	зналъ	знала	знало
множина			
1 ос. вѣдѣмъ	знали	зналы	знала
2 ос. вѣдѣте	знали	зналы	знала
3 ос. вѣдѣтъ	знали	зналы	знала
двоїна			
1 ос. вѣдѣвъ	знала	зналѣ	зналѣ
2 ос. вѣдѣта	знала	зналѣ	зналѣ
3 ос. вѣдѣте	знала	зналѣ	зналѣ

Ця форма пізніше стала одним з основних засобів вираження майбутнього часу в мовах південних і західних слов'ян; у східних слов'ян вона репрезентована лише в південно-західних говорах української мови, напр.: *буду робив, буду брав*.

Майбутній у минулому

Аналітична форма майбутнього часу, утворена сполученням особової форми імперфекта (форми минулого часу) допоміжного дієслова *хотѣти* та інфінітива. Означає майбутню дію, яку характеризують із погляду минулого: *і вѣсть вѣрѣ вѣтрѣна велиѣ. влѣны же вливаѣх сѣ вѣ ладнѣ. ѣко юже погразнѣти хотѣашѣ* (Мар. єв.).

однина	множина	двоїна
1 ос. хотѣахъ брати	хотѣахомъ брати	хотѣаховѣ брати
2 ос. хотѣашѣ брати	хотѣашѣте брати	хотѣашѣта брати
3 ос. хотѣашѣ брати	хотѣахѣ брати	хотѣашѣте брати

Форми минулого часу

У старослов'янській мові функціонувало 4 форми минулого часу, успадковані з праслов'янської. Щодо походження цих форм варто відзначити те, що лише одна з них (аорист) мала певні відповідники в неслов'янських

індоєвропейських мовах, решта — це власне слов'янські новотвори.

Значеннєвий та структурний поділ форм минулого часу був аналогічним до форм майбутнього часу: за значенням їх поділяли на *абсолютні* (аорист) та *відносні* (імперфект, перфект, плюсквамперфект); за будовою — на *прості* (аорист, імперфект) та *складені* (перфект, плюсквамперфект).

Прості форми минулого часу

Аорист

Аорист мав два різновиди: *сигматичний (суфіксальний)* та *асигматичний, або простий (безсуфіксний)*. Аорист означав простий минулий час, який указував, що дія в минулому тривала невеликий проміжок часу і була завершена.

Аорист простий (безсуфіксний)

Простий аорист утворювався від односкладових інфінітивних основ на приголосний, до яких безпосередньо додавали особове закінчення без вживання суфікса. Цей різновид аориста утворювався від закритих безсуфіксних дієслівних основ *I класу* як префіксальних, так і безпрефіксних. Використання лише закритих коренів унеможливило утворення цієї форми від дієслів із кореневим голосним *-є*, напр.: **вести, нести, реци**. Утворювався простий аорист також від дієслівних основ *II класу*, при цьому обов'язково відкидали суфікс *-нж-*, а основа мала закінчуватися на приголосний. У пам'ятках зафіксовані також форми простого аориста, утворені від дієслова **ити**, основа якого репрезентована формою **ид-**, та дієслова **об-рести** (або **сь-рѣсти**), яке за показником інфінітива подібне до дієслів *I класу*, а форми теперішнього часу утворювало за зразком дієслів *III класу*.

Зразок дієвідмінювання

	Інфінітив	моци	ити	обрѣсти	двигнѣти
Однина	1 ос.	могъ	идъ	обрѣтъ	двигъ
	2 ос.	може	иде	обрѣте	движе
	3 ос.	може	иде	обрѣте	движе
Множина	1 ос.	могомъ	идомъ	обрѣтомъ	двигомъ
	2 ос.	можете	идете	обрѣтете	движете
	3 ос.	могж	идж	обрѣтж	двигж
Двоїна	1 ос.	моговѣ	идовѣ	обрѣтовѣ	двиговѣ
	2 ос.	можета	идета	обрѣтета	движета
	3 ос.	можете	идете	обрѣтете	движете

Дослідники вважають, що особові форми простого аориста паралельні формам одного з імперфектів давньогрецької мови та імперфекта

давньоіндійської мови. Він зафіксований передусім у найдавніших пам'ятках: Маріїнському євангелії, Зографському євангелії, Збірнику Клоца, Синайському псалтирі та ін. Поступово вживання форм простого аориста обмежалося, його витіснили форми сигматичного аориста, який запозичив від простого форми 2 та 3 особи однини.

Аорист сигматичний (суфіксальний)

Термін «сигматичний» утворено від грецької назви літери «сигма». Ця літера в грецькій мові передає звук [с], який був суфіксом при творенні цієї часової форми. Уживання грецької назви зумовлене тим, що в грецькій мові аналогічний суфікс використовували для творення одного з грецьких аористів, а також припущенням учених про спільне походження слов'янського та грецького суфіксів.

Сигматичний аорист утворювався від інфінітивної основи додаванням суфікса аориста **-с-**, що чергувався з **-х-**, **-ш-**, та особового закінчення. Суфікс **-с-** мав такі варіанти:

- **-с-** 2 ос. мн.; 2, 3 ос. дв.;
- **-х-** 1 ос. усіх чисел;
- **-ш-** 3 ос. мн.

Якщо основа закінчувалася на голосний, то суфікс приєднували безпосередньо до основи: **моли-с-те, видѣ-с-те, зна-с-те**.

Зразок дієвідмінювання сигматичного аориста з основою на голосний

	Інфінітив	знати	молити	видѣти
Однина	1 ос.	знахъ	молихъ	видѣхъ
	2 ос.	зна	моли	видѣ
	3 ос.	зна	моли	видѣ
Множина	1 ос.	знахомъ	молихомъ	видѣхомъ
	2 ос.	знасте	молисте	видѣсте
	3 ос.	знаша	молиша	видѣша
Двоїна	1 ос.	знаховѣ	молиховѣ	видѣховѣ
	2 ос.	знаста	молиста	видѣста
	3 ос.	знасте	молисте	видѣсте

У дієслів, основа яких дорівнювала кореню (з префіксом чи без нього) і закінчувалася на голосний, у формах 2 та 3 ос. одн. аориста могло додаватися вторинне закінчення **-тъ**: так, паралельно могли функціонувати форми **въза** і **възатъ**; **прия** і **приятъ**.

Якщо основа інфінітива закінчувалася на приголосний, то при творенні сигматичного аориста розрізняли два його різновиди: *архаїчний та новий*.

Сигматичний архаїчний аорист утворювали приєднанням аористичного суфікса **-с-** безпосередньо до основи інфінітива, тому він міг утворюватися від дієслів I класу та дієслова V класу **цати** (з *jed-ti).

Зразок дієвідмінювання сигматичного архаїчного аориста

	Інфінітив	вести	решти
Однина	1 ос.	вѣсъ	рѣхъ
	2 ос.	веде	рече
	3 ос.	веде	рече
Множина	1 ос.	вѣсомъ	рѣхомъ
	2 ос.	вѣсте	рѣсте
	3 ос.	вѣса	рѣша
Двоїна	1 ос.	вѣсовѣ	рѣховѣ
	2 ос.	вѣста	рѣста
	3 ос.	вѣсте	рѣсте

У сигматичного архаїчного аориста форми 2 та 3 ос. одн. за походженням були формами простого аориста і закінчувалися на -є.

Сигматичний новий аорист утворювали додаванням суфікса не безпосередньо до основи інфінітива, а за допомогою приєднувального голосного [о]. При цьому форми 2 і 3 ос. одн. теж утворювали за типом простого аориста.

Зразок дієвідмінювання сигматичного нового аориста

	Інфінітив	решти	вести
Однина	1 ос.	рекохъ	ведохъ
	2 ос.	рече	веде
	3 ос.	рече	веде
Множина	1 ос.	рекохомъ	ведохомъ
	2 ос.	рекосте	ведосте
	3 ос.	рекоша	ведоша
Двоїна	1 ос.	рекоховѣ	ведоховѣ
	2 ос.	рекоста	ведоста
	3 ос.	рекосте	ведосте

Зразок дієвідмінювання сигматичного аориста атематичних дієслів

	Інфінітив	быти	вѣдѣти	гастн	дати
Однина	1 ос.	быхъ	вѣдѣхъ	гастъ, гахъ	дахъ
	2 ос.	бы, быстѣ	вѣдѣ	гастѣ	дастѣ, да
	3 ос.	бы, быстѣ	вѣдѣ	гастѣ	дастѣ, да
Множина	1 ос.	быхомъ	вѣдѣхомъ	гасомъ, гахомъ	дахомъ
	2 ос.	бысте	вѣдѣсте	гасте	дасте
	3 ос.	быша	вѣдѣша	гаса, гаша	даша
Двоїна	1 ос.	быховѣ	вѣдѣховѣ	гасовѣ, гаховѣ	даховѣ
	2 ос.	быста	вѣдѣста	гаста	даста
	3 ос.	бысте	вѣдѣсте	гасте	дасте

Значення та походження форм аориста

Щодо значення аориста в спільнослов'янській та старослов'янській мовах учені висловлювали різні думки: одні вважали, що вживання аориста тісно пов'язано з вираженням завершеності дієслівної дії, тому аорист, утворений від дієслів і доконаного, і недоконаного видів, мав значення завершеності дії. Напр.: **по немь идѣ оученици его** (Асс. єв.) має значення «за ним пішли учні його».

Інші дослідники (А. Мейє, А. Лєскін) висловлювали думку, що аорист означав будь-яку дію безвідносно до видової межі і тому його можна перекладати зі значенням завершеності та незавершеності дії.

Простий аорист у спільнослов'янській мові утворювали додаванням до основи інфінітива на приголосний поєднувальних голосних [o], [e] та дієслівних закінчень. Уживання цих голосних мало певні закономірності: [o] вживали у формах 1 ос. однини, множини та двоїни, а також в 3 ос. множини; [e] вживали в решті форм.

Наприклад, простий аорист від дієслова **могти** [mošt'i] < *mogti утворювали так.

1 ос. однини — *mog-o-n > *mog-ŭ-n > *могь. При творенні форм голосний [o] зазнавав посилення лабіалізації і поступово переходив у голосний [ŭ], який на слов'янському ґрунті закономірно перетворився на [ъ], а кінцевий приголосний [n], який закривав склад, поступово втрачався.

2 ос. однини — *mog-e-s > *može.

3 ос. однини — *mog-e-t > *mož'e. Задньоязиковий [g] перед голосним переднього ряду змінювався на [ž], а кінцеві приголосні [s, t] за законом відкритого складу втрачалися.

1 ос. множини — *mog-o-mos > *mog-o-mŭs > *моготь. Голосний [o] зазнавав посилення лабіалізації і переходив у голосний [ŭ], який на слов'янському ґрунті давав [ъ], а кінцевий приголосний, який закривав склад, втрачався.

2 ос. множини — *mog-e-te > *mož'ete.

3 ос. множини — *mog-o-nt > *mogot > *mogot. Дифтонгічне сполучення [on] перед наступним приголосним закривало склад, і тому воно закономірно монофтонгізувалося, утворивши носовий голосний [o], а кінцевий приголосний втратився.

1 ос. двоїни — *mog-o-ve > *mogove.

2 ос. двоїни — *mog-e-ta > *mož'eta.

3 ос. двоїни — *mog-e-te > *mož'ete.

Сигматичний аорист у спільнослов'янській мові утворювали приєднанням до інфінітивної основи аористичного суфікса **-s-** та особового закінчення. Для приєднання особових закінчень у формах 1 особи однини, множини та двоїни використовували приєднувальний голосний [o]. Якщо основа інфінітива закінчувалася на індоєвропейські [i], [ъ], [r], [k], то суфікс **-s-** після цих звуків у праслов'янській мові змінювався на **-ch-**, крім тих слів, у яких він входив до складу сполучень št. Під впливом таких форм у праслов'янській мові суфікс **-ch-** почав вживатися також в аористичних

утвореннях від інфінітивних основ на **-ѣ**, **-а**.

1 ос. однини — *moli-s-on> *molichъn> *molichъ

2 ос. однини — *moli-s-s> *moli

3 ос. однини — *moli-s-t> *moli

1 ос. множини — *moli-s-o-mos> *molichomъs>*molichomъ

2 ос. множини — *moli-s-te> *moliste

3 ос. множини — *moli-s-nt>*molichint>*molichet>*moliš'ę

1 ос. двоїни — *moli-s-o-ve> *molichove

2 ос. двоїни — *moli-s-ta> *molista.

3 ос. двоїни — *moli-s-te> *moliste.

Форми сигматичного аориста, які поступово витіснили простий аорист, не зафіксовані в найдавніших пам'ятках (Синайському псалтирі, Збірнику Клоца, Маріїнському євангелії), однак засвідчені в Синайському требнику, Ассеманійовому євангелії і вжиті паралельно зі старими у Зографському євангелії. Якщо в давньоболгарській мові під впливом давньомакедонської традиції форми простого аориста ще досить вживані, то руські церковнослов'янські пам'ятки фіксують лише нові форми. Так, в Остромировому євангелії архаїчні форми засвідчені лише як неправильно вживані, напр.: 3 ос. одн. **приде** замість 3 ос. мн. **придѣ** (Мар. єв.), (**придоша** Зогр. єв., Сав. кн.) та 2 ос. мн. **възможеѣ** як форма майбутнього часу. Якщо ж у тексті церковнослов'янської пам'ятки руської редакції зафіксовані форми асигматичного аориста (напр., у перекладі Хроніки Амартола), то це свідчить про давньомакедонське або частіше західнослов'янське походження тексту. Західні пам'ятки достатньо послідовно вживали старі форми: так, у сербському Мирославовому євангелії др. пол. XII ст. вони збереглися краще, ніж у Зографському євангелії, тому наявність архаїчних форм підтверджує, очевидно, не давній характер пам'ятки, а її західнослов'янське походження.

Імперфект

Імперфект у старослов'янській мові мав значення минулого часу з відтінком тривалості чи повторюваності дії й утворювався передусім від дієслів недоконаного виду, хоча пам'ятки фіксують поодинокі приклади імперфекта від дієслів доконаного виду. Напр., форма **дадѣаше** (Супр.) утворена від дієслова доконаного виду **дати**.

Перекладати форми імперфекта варто сучасними дієсловами недоконаного виду.

Утворювався імперфект від основи інфінітива, до якої додавали суфікс **-ѣах-** чи **-ах-** та особове закінчення. У вживанні цих суфіксів були певні закономірності:

1. Суфікс **-ах-** приєднувався до інфінітивних основ на **-а**, **-ѣ**. Така основа могла бути:

— у дієслів I класу: **вьра-ти** — **вьраахъ**;

— у дієслів III класу: **зна-ти** — **знаахъ**; **грѣ-ти** — **грѣахъ**;

— у дієслів IV класу: **горѣ-ти** — **горѣахъ**; **крича-ти** — **кричаахъ**.

2. Суфікс **-ѡах-** приєднувався до таких інфінітивних основ:

— основ на приголосний дієслів I класу: **нес-ти** — **несѡахъ**. Якщо при цьому в інфінітиві було сполучення [ст], яке утворилося з [*dt(*tt)], то при творенні форм імперфекта зубний приголосний відновлювався: **вести**<*vedti — імперфект — **ведѡахъ**. Якщо давня інфінітивна основа закінчувалася на задньоязиковий приголосний [g, k], який у формах старослов'янських дієслів був невиразним, то він відновлювався. Однак, зазнаючи впливу наступного голосного переднього ряду **-ѡ**, який входив до складу суфікса, задньоязикові в результаті дії закону I палаталізації змінилися відповідно **г>ж**; **к>ч**, а голосний [e] після новоутвореного шиплячого змінювався на [a]. Суфікс імперфекта у таких дієсловах був **-аах-**: **решти**<*rek-ti — **речаахъ**; **мошти**<*mog-ti — **можаахъ**;

— основ дієслів II класу. При цьому носовий голосний основи **-ѡ** втрачався, а суфікс імперфекта приєднували безпосередньо до приголосного [н]: **кликнѡти** — **кликнѡахъ**;

— основ на **-и** дієслів IV класу. Суфікс імперфекта в таких дієслів мав форму **-аахъ**: **хвалити** — **хвалаахъ**; **ловити** — **ловаахъ**; **свѣтити** — **свѣщаахъ**;

— за допомогою суфікса **-ѡахъ** утворювали імперфект від атематичного дієслова **ѡсти**: **ѡсти**<*jadtі — **ѡдѡахъ**. Особливо утворювався імперфект від односкладних інфінітивних основ на голосний **-ѡ**, **-и**, **-оу**, напр.: **крѡти**, **чоути**, **пити**. Суфікс імперфекта мав форму **-аахъ**: **крѡаахъ**, **чоуаахъ**, **питаахъ**. Якщо в основі інфінітива були не повноголосні сполучення **-ра-**, **-ла-**, **-лѡ-**, то імперфект утворювався не від основи інфінітива, а від основи теперішнього часу, до якої додавали суфікс **-аахъ**.

Основа інфінітива	Основа тепер. часу	Імперфект
клати	колетє	колаахъ
млѣти	мелєтє	мелаахъ
брати	борєтє	бораахъ

Подібно утворювали імперфект від дієслова **пѣти** — **поѡахъ**.

Дієслово **бѣти** в значенні імперфекта мало дві форми: I форма була за значенням і за будовою імперфектом, II форма була за значенням імперфектом, а за будовою — сигматичним аористом.

		I форма	II форма
Однина	1 ос.	бѡахъ	бѣхъ
	2 ос.	бѡашє	бѣ
	3 ос.	бѡашє	бѣ
Множина	1 ос.	бѡахомъ	бѣхомъ
	2 ос.	бѡашєтє	бѣстє
	3 ос.	бѡахж	бѣша

Двоїна	1 ос.	вѣаховѣ	вѣховѣ
	2 ос.	вѣашета	вѣста
	3 ос.	вѣашете	вѣсте

Зразок дієвідмінювання імперфекта

І клас

	інфінітив	нести	пеци	моци	врати
Однина	1 ос.	несѣахъ	печаахъ	можаахъ	вѣраахъ
	2 ос.	несѣаше	печааше	можааше	вѣрааше
	3 ос.	несѣаше	печааше	можааше	вѣрааше
Множина	1 ос.	несѣахомъ	печаахомъ	можаахомъ	вѣраахомъ
	2 ос.	несѣашете	печаашете	можаашете	вѣраашете
	3 ос.	несѣахъ	печаахъ	можаахъ	вѣраахъ
Двоїна	1 ос.	несѣаховѣ	печааховѣ	можааховѣ	вѣрааховѣ
	2 ос.	несѣашета	печаашета	можаашета	вѣраашета
	3 ос.	несѣашете	печаашете	можаашете	вѣраашете

II клас

	інфінітив	сѣхнѣти	тонѣти
Однина	1 ос.	сѣхнѣахъ	тонѣахъ
	2 ос.	сѣхнѣаше	тонѣаше
	3 ос.	сѣхнѣаше	тонѣаше
Множина	1 ос.	сѣхнѣахомъ	тонѣахомъ
	2 ос.	сѣхнѣашете	тонѣашете
	3 ос.	сѣхнѣахъ	тонѣахъ
Двоїна	1 ос.	сѣхнѣаховѣ	тонѣаховѣ
	2 ос.	сѣхнѣашета	тонѣашета
	3 ос.	сѣхнѣашете	тонѣашете

III клас

	Інфінітив	крѣти	пити	чо҃҃ти	пѣти
Однина	1 ос.	крѣаахъ	пиаахъ	чо҃҃аахъ	поаахъ
	2 ос.	крѣааше	пиааше	чо҃҃ааше	поааше
	3 ос.	крѣааше	пиааше	чо҃҃ааше	поааше
Множина	1 ос.	крѣаахомъ	пиаахомъ	чо҃҃аахомъ	поаахомъ
	2 ос.	крѣаашете	пиаашете	чо҃҃аашете	поаашете
	3 ос.	крѣаахъ	пиаахъ	чо҃҃аахъ	поаахъ
Двоїна	1 ос.	крѣааховѣ	пиааховѣ	чо҃҃ааховѣ	поааховѣ
	2 ос.	крѣаашета	пиаашета	чо҃҃аашета	поаашета
	3 ос.	крѣаашете	пиаашете	чо҃҃аашете	поаашете

IV клас

	Інфінітив	хвалити	носити	лазити
Однина	1 ос.	хвалѣахъ	ношаахъ	лажаахъ
	2 ос.	хвалѣаше	ношааше	лажааше
	3 ос.	хвалѣаше	ношааше	лажааше
Множина	1 ос.	хвалѣахомъ	ношаахомъ	лажаахомъ
	2 ос.	хвалѣашете	ношаашете	лажаашете
	3 ос.	хвалѣахж	ношаахж	лажаахж
Двоїна	1 ос.	хвалѣаховѣ	ношааховѣ	лажааховѣ
	2 ос.	хвалѣашета	ношаашета	лажаашета
	3 ос.	хвалѣашете	ношаашете	лажаашете

V клас

	Інфінітив	ѣсти	вѣдѣти	дати
Однина	1 ос.	ѣдѣахъ	вѣдѣахъ	дадѣахъ
	2 ос.	ѣдѣаше	вѣдѣаше	дадѣаше
	3 ос.	ѣдѣаше	вѣдѣаше	дадѣаше
Множина	1 ос.	ѣдѣахомъ	вѣдѣахомъ	дадѣахомъ
	2 ос.	ѣдѣашете	вѣдѣашете	дадѣашете
	3 ос.	ѣдѣахж	вѣдѣахж	дадѣахж
Двоїна	1 ос.	ѣдѣаховѣ	вѣдѣаховѣ	дадѣаховѣ
	2 ос.	ѣдѣашета	вѣдѣашета	дадѣашета
	3 ос.	ѣдѣашете	вѣдѣашете	дадѣашете

У старослов'янських пам'ятках XI ст. зафіксовано низку змін при творенні імперфекта.

1. Дедалі більшого поширення набуло творення імперфекта не від основи інфінітива, а від основи теперішнього часу. Напр.: **зъвати** — **зъвааше** (Мар. єв.), однак засвідчені форми **зовѣаше**, **зовѣахж** (Супр.), утворені від основи **зовете**.

2. У формах 2 ос. множини та 2, 3 ос. двоїни разом із традиційними закінченнями імперфекта функціонували закінчення **-асте**, **-аста**, утворені під впливом форм сигматичного аориста. Напр.: 2 ос. мн. **помъшлѣашете** (Зогр. єв.), але **помъшлѣасте** (Асс. єв., Остр. єв.); 2 ос. дв. **искашета** (Мар. єв., Зогр. єв.), але **искаста** (Сав. кн.); 3 ос. дв. **въпиѣшете** (Мар. єв.), але **въпиѣасте** (Асс. єв.), **въпиаста** (Сав. кн.).

3. У результаті фонетичних процесів асиміляції та стягнення голосних почали вживатися стягнені форми імперфекта. Напр.: **слоужити** — **слоужааше** (Мар. єв., Зогр. єв.), але **слоужаше** (Сав. кн.); **въпрашааше** (Зогр. єв., Мар. єв.), але **въпрашаше** (Мар. єв., Сав. кн.); **исхождааше** (Зогр. єв., Мар. єв.), але **исхождаше** (Сав. кн.). Нестягнені форми імперфекта переважають у Зографському, Маріїнському, Остромировому євангеліях, а стягнені частіше зафіксовані в Супрасльському рукописі, а особливо в Савиній книзі.

Слов'янський імперфект не має аналогів в інших індоєвропейських мовах, бо ця часова форма утворилася після розпаду індоєвропейської мови-основи і належить до власне праслов'янських утворень.

Складені форми минулого часу

Для творення аналітичних форм минулого часу в спільнослов'янській мові використовували специфічні морфологічні одиниці, які пізніше назвали *невідмінюваними активними дієприкметниками минулого часу на -л-*. Ці дієприкметники утворювалися від основи інфінітива, до якої додавали суфікс -л- та граматичний показник роду і числа. Напр.:

	Інфінітив	вѣрати	дати
Однина	чол. рід	вѣралъ	далъ
	сер. рід	вѣрало	дало
	жін. рід	вѣрала	дала
Множина	чол. рід	вѣрали	дали
	сер. рід	вѣрала	дала
	жін. рід	вѣралы	далы
Двоїна	чол. рід	вѣрала	дала
	сер. рід	вѣралѣ	далѣ
	жін. рід	вѣралѣ	далѣ

Учені висловлюють думку про те, що ці дієприкметники в давній період змінювалися за відмінками, але сфера їх вживання була обмежена використанням складового елемента аналітичних форм минулого часу, тому, втративши можливість самостійного вживання, вони поступово втратили систему відмінювання. В іменній формі вони збереглися в болгарській мові, де часто вживаються: *недоял* — набридлий, *ослабнал* — ослаблий.

Перфект

Перфект (передтеперішній) означав минулу дію, яка своїм результатом пов'язана з теперішнім. Значення старослов'янського перфекта не зовсім точно відповідає своїй назві, бо воно не пов'язане з поняттям dokonаного виду, адже латинська назва *perfectum* буквально означає *доконаний, завершений, зроблений*.

Утворювали перфект поєднанням особової форми теперішнього часу дієслова **вѣти** та активного дієприкметника минулого часу на -л-. Категорії роду і числа дієприкметника були зумовлені аналогічними граматичними категоріями іменника, до якого належала ця часова форма.

Утворення форм перфекта

		чол. рід	сер. рід	жін. рід
Однина	1 ос.	далъ ꙗсмь	дало ꙗсмь	дала ꙗсмь
	2 ос.	далъ ꙗси	дало ꙗси	дала ꙗси
	3 ос.	далъ ꙗстѣ	дало ꙗстѣ	дала ꙗстѣ
Множина	1 ос.	дали ꙗсмѣ	дала ꙗсмѣ	далѣ ꙗсмѣ
	2 ос.	дали ꙗстѣ	дала ꙗстѣ	далѣ ꙗстѣ
	3 ос.	дали сѣтѣ	дала сѣтѣ	далѣ сѣтѣ
Двоїна	1 ос.	дала ꙗсвѣ	далѣ ꙗсвѣ	далѣ ꙗсвѣ
	2 ос.	дала ꙗста	далѣ ꙗста	далѣ ꙗста
	3 ос.	дала ꙗстѣ	далѣ ꙗстѣ	далѣ ꙗстѣ

Порядок складових частин у перфекта довільний, хоча частіше допоміжне дієслово займало позицію після дієприкметника. Напр.: **мьнѣ николиже не далъ еси козьямѣ** (Мар. єв.); **что еси сътворилъ** (Зогр. єв.). Зрідка між ними могло бути інше слово. Напр.: **сътворилъ ѿ еси** (Зогр. єв.).

Допоміжне дієслово у формах перфекта опускали дуже рідко і лише у 3 особі однини: такі усічені форми зафіксовані тільки в Супрасльському рукописі та Зографському євангелії. Напр.: **чюдо сътворилъ зръштинимъ; чисма же наплънилъ; и печаль...оутѣшилъ** (Супр.) **вждетъ во тѣгда скръвь...ѣкаже не была** (Зогр. єв.).

Подальша доля перфекта у слов'ян різна: у східнослов'янських та західнослов'янських мовах він став основним засобом вираження минулого часу, хоча зазнавав різних змін: так, в українській мові втрачено допоміжне дієслово, а вказівка на особу здійснюється приєднанням особового займенника, при цьому суфікс **-л-** змінився на **-в-**:

<u>старослов'янська мова</u>	<u>українська мова</u>	<u>російська мова</u>
хвалилъ ꙗсмь	я хвалив	я хвалил
хвалилъ ꙗси	ти хвалив	ты хвалил
хвалилъ ꙗстѣ	він хвалив	он хвалил

У російській мові перфект став єдиним засобом вираження минулого часу, хоча дієприкметник сприймають як часову форму дієслова; у польській мові до дієприкметника додали усічену особову форму допоміжного дієслова: *dal jesm>dalem; dal jes>dales; dali jesmy>dalismy; dali jescie>daliscie*, а в формах 3 особи однини та множини допоміжне дієслово зовсім зникло: *dal, dali*. У болгарській та сербській мовах збереглася досить складна система форм минулого часу, але в сербській мові перфект є основним засобом вираження минулого часу.

Плюсквамперфект

Плюсквамперфект — це відносна часова форма, яка означала давноминулу дію, тобто таку минулу, яка передувала іншій минулій дії. За будовою аналітична: утворювалася поєднанням активного дієприкметника

минулого часу на -л- та особової форми допоміжного дієслова **БЪТИ** в імперфекті. Напр.: гла ки нїсѣ даждь ми пити оученици бо кго ошьли бѣахъ въ градъ (Остр. єв.) — (Сказав їй Ісус: «Дай мені пити»), бо його учні пішли (ще раніше) в місто).

	інфінітив	нєсти	хвалити
Однина	1 ос.	нєслѣ, -о, -а бѣахѣ	хвалилѣ, -о, -а бѣахѣ
	2 ос.	нєслѣ, -о, -а бѣашє	хвалилѣ, -о, -а бѣашє
	3 ос.	нєслѣ, -о, -а бѣашє	хвалилѣ, -о, -а бѣашє
Множина	1 ос.	нєсли, -а, -ы бѣахомѣ	хвалили, -а, -ы бѣахомѣ
	2 ос.	нєсли, -а, -ы бѣашєтє	хвалили, -а, -ы бѣашєтє
	3 ос.	нєсли, -а, -ы бѣахѣ	хвалили, -а, -ы бѣахѣ
Двоїна	1 ос.	нєсла, -ѣ, -ѣ бѣаховѣ	хвалила, -ѣ, -ѣ бѣаховѣ
	2 ос.	нєсла, -ѣ, -ѣ бѣашєта	хвалила, -ѣ, -ѣ бѣашєта
	3 ос.	нєсла, -ѣ, -ѣ бѣашєтє	хвалила, -ѣ, -ѣ бѣашєтє

Доля плюсквамперфекта в сучасних слов'янських мовах різна: він зберігся в мовах південних та західних слов'ян, а також в українській, напр.: *знав був, ходив був*.

Іменні (неособові) дієслівні форми

Іменними, або неособовими, формами називають утворення від дієслівних основ, які, зберігаючи окремі дієслівні граматичні категорії (виду, стану та обмежено часу), характерні показниками іменних частин мови. Серед них виокремлюють *невідмінювані форми* (інфінітив, супін); *відмінювані* (дієприкметник) та *скам'янілу дієприкметникову форму* (дієприслівник).

Інфінітив

Характерною ознакою старослов'янського інфінітива був суфікс **-ти**, який приєднували до інфінітивної основи. Цей давній суфікс інфінітива ***-ti** вважають залишком одного з утрачених у спільнослов'янській мові відмінкових закінчень. За походженням інфінітив був віддієслівним іменем і в минулому поєднував показники дієслова та імені, тобто означав водночас і предметне поняття, і процес. Про зв'язок інфінітива з іменами свідчить його функціонування в багатьох мовах як іменника. У старогрецькій мові інфінітив, ужитий з артиклем середнього роду **το**, набував значення іменника середнього роду; аналогічно в сучасній німецькій мові — інфінітив у поєднанні з артиклем середнього роду **das** має значення іменника середнього роду: (das Lesen — читання); у латинській мові збереглося навіть відмінювання інфінітива.

При утворенні інфінітива від основ на голосний перед суфіксом ***-ti** фонетичні зміни не відбувалися: **бра-ти, ходи-ти, минж-ти**. Якщо ж суфікс

приєднувався до основи на приголосний, то відбувалися різні фонетичні зміни. Ці зміни відбулися ще на праслов'янському ґрунті, і тому для виокремлення основи інфінітива необхідно реконструювати її первинний вигляд. Варто зважати на такі зміни:

1) давні кінцеві приголосні основи *b, *p, *v зникли, а *d, *t, *z змінилися на *s: **гревж** — **грети** <*grebti; **тепж** (бити) — **тети** <*tepti; **плетж** — **пестти** <*plesti < *pletti; **падж** — **пасти** < *padti;

2) давні приголосні *g, *k, *ch перед суфіксальним -*t змінилися на сполучення *št: *mogi> **моци**; *rekti> **реци**; *vьgchti>**врѣци**.

За морфологічною будовою інфінітиви поділялися на дві групи:

1) інфінітиви, основа яких дорівнює кореню: **бра-ти**, **зна-ти**, **спа-ти**, **рас-ти**;

2) інфінітиви, основа яких ускладнена суфіксом:

-нж-: **клик-нж-ти**, **сьх-нж-ти**, **гас-нж-ти**;

-ѣ-: **вид-ѣ-ти**, **стар-ѣ-ти**, **сед-ѣ-ти**, **гор-ѣ-ти**;

-и-: **твор-и-ти**, **вод-и-ти**, **плод-и-ти**, **ход-и-ти**;

-а-: **дрьж-а-ти**, **крич-а-ти**, **бѣж-а-ти**, **лъг-а-ти**;

-ва-, -ова-, -єва-: **оуби-ва-ти**, **мил-ова-ти**, **врач-єва-ти**.

Інфінітив передає загальну семантику дії без чіткої її характеристики та додаткових ознак.

В індоєвропейській мові інфінітив відмінювався за зразком *-ї основ, однак поступово втратив систему відмінювання і перетворився на незмінювану форму. Закінчення *-ті більшість учених визначає як скам'янілу форму давального відмінка однини.

Супін

До неособових дієслівних форм належав також супін, що був скам'янілою іменною формою знахідного відмінка однини з основою на *-ї. Показником супіна було закінчення -тѣ, яке походило з індоєвропейського суфікса *-tī. Це закінчення приєднувалося до основи інфінітива: **нес-ти** — **нестѣ**; **видѣ-ти** — **видѣтѣ**; **лови-ти** — **ловитѣ**.

Супін мав значення знахідного мети, тому вживався при дієсловах руху. Напр.: **приде жена отъ самария почрѣтѣ воды** (Остр. єв.); **иже ниде коупно утро наитѣ дѣлатель виноградоу своѣмоу** (Мар. єв., Асс. єв., Сав. кн.).

Іншою характерною особливістю вживання супіна в реченні було те, що він потребував додатка у формі родового відмінка. Напр.: **идж рывѣ ловитѣ** (Сав. кн., Зоґр. єв., Мар. єв.); **пришелъ еси сѣмо прѣжде врѣмене мжитѣ насѣ** (Мар. єв., Зоґр. єв., Асс. єв.).

При творенні супіна від основ, які закінчувалися на задньоязикові г, к замість форм **рѣтѣ** (**рѣктѣ**), **жѣтѣ** (**жѣгтѣ**) під впливом інфінітива утворюються форми **рѣштѣ**, **жѣштѣ** (інфінітив **рѣшти**, **жѣшти**). Напр.: **огнь придѣ вѣврѣштѣ вѣ землѣ** (Мар. єв.).

Форми супіна в старослов'янській мові починали занепадати, їх поступово витісняв інфінітив. Сучасні слов'янські мови втратили супін, за винятком словенської та нижньолюжицької мов.

Дієприкметник

У спільнослов'янській мові функціонували дієприкметники, тобто віддієслівні прикметники, які утворювалися за допомогою особливих суфіксів. Оскільки вони утворювалися від дієслівних основ, то й зберігали ту саму категорію виду; крім того, вони мали дієслівні категорії стану та (обмежено) часу. Із прикметником їх об'єднували спільні граматичні категорії роду, числа, відмінка, які залежали від іменника, з яким вони поєднувалися в реченні.

За окремими морфологічними показниками та синтаксичними особливостями дієприкметники поділялися на дві основні групи: *активні та пасивні*.

Активні дієприкметники

Активні дієприкметники були характерними для спільнослов'янської мови ще з раннього її періоду. Вони мають своє продовження в усіх сучасних слов'янських мовах. Розрізняють дієприкметники теперішнього та минулого часу. Характерною особливістю їх уживання в старослов'янській мові було те, що вони не пов'язувалися за значенням із вираженням теперішнього чи минулого часу і зберігали ці назви лише за традицією.

Активні дієприкметники теперішнього часу

Активні дієприкметники теперішнього часу в спільнослов'янській мові утворювалися за допомогою суфіксів *-atj-, *-jatj-, *-etj-. Сполучення [*tj] дало різні рефлекси в окремих слов'янських мовах: у старослов'янській мові це були суфікси -жшт-, -шт-, у східнослов'янських мовах — -уч-, -юч-, -ач-, -яч-; у польській мові — -ас-, -јас-.

Ці дієприкметники старослов'янської мови утворювалися від дієслівної основи теперішнього часу додаванням суфіксів -жшт- (для дієслів I, II, III, V класів) та -шт- (для дієслів IV класу). Напр.: **Море же вѣтроу великоу дъхашцоу востааше** (Остр. єв.); **Мимоходаще хоулахоу ко покрывающе главами своими и глаголюще** (Остр. єв.).

Уживання суфіксів було зумовлене належністю дієслова до певного класу: дієприкметник утворювався приєднанням суфікса до основ теперішнього часу, як у формі 3 особи множини: **бержтъ** — **бержшт-**, **несжтъ** — **несжшт-**, **хвалатъ** — **хвалашт-**, **носатъ** — **носашт-**. Порушення цієї закономірності засвідчене лише в атематичних дієслів **дати**, **пастн**, **вѣдѣти**, у яких форми 3 особи — **дадатъ**, **падатъ**, **вѣдатъ**, а дієприкметники утворювалися за допомогою суфікса -жшт: **даджшт-**, **аджшт-**, **вѣджшт-**.

Активні дієприкметники теперішнього часу мали коротку та повну форми і відмінювалися за м'яким варіантом коротких та повних прикметників, маючи певні особливості.

Короткі дієприкметники:

— у називному відмінку однини дієприкметники чоловічого та середнього родів не мали суфіксів **-жшт-**, **-ашт-**, а закінчувалися на **-ы** (утворені від основ дієслів I, II, V класів) та **-а** (утворені від основ дієслів III, IV класів). Напр.: **несы, двигны, знаа, мола;**

— дієприкметники жіночого роду в називному відмінку однини після суфіксів **-жшт-**, **-ашт-** мали закінчення **-и**. Напр.: **несжшти, знаажшти, молашти.**

Творення дієприкметників

Дієприкметники, утворені від основ I, II, V класів

Інфінітив	Форма 3 ос. мн. тепер. часу	Дієприкм. чолов. та сер. роду	Дієприкм. жін. роду
I клас			
нести	нес-жтъ	несы	несжшти
вести	вед-жтъ	веды	веджшти
пеци	пек-жтъ	пекы	пекжшти
грети	грев-жтъ	гребы	гревжшти
II клас			
съхнжти	съхн-жтъ	съхны	съхнжци
гыбнжти	гыбн-жтъ	гыбны	гыбнжци
V клас			
быти	с-жтъ	сы	сжци
гасты	гад-атъ	гады	гаджци
вѣдѣти	вѣд-атъ	веды	вѣджци
дати	дад-атъ	дады	даджци

Дієприкметники, утворені від основ III, IV класів

III клас			
крыти	кры-жтъ	крыа	крыжци
пити	пи-жтъ	пиа	пижци
метати	мец-жтъ	меца	мецжци
плакати	плач-жтъ	плача	плачжци
IV клас			
просити	прос-атъ	проса	просащи
оучити	оуч-атъ	оуча	оучащи
видѣти	вид-атъ	вида	видащи
слышати	слыш-атъ	слыша	слышащи

Відмінювання коротких дієприкметників теперішнього часу

I клас. Інфінітив нести

Однина			Множина			
чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.	
Н. несты	несты	несжци	несжце	несжца	несжца	
Р.	несжца	несжца	несжць			
Д.	несжцоу	несжци	несжцемъ		несжцамъ	
З. несжць	несжце	несжцж	несжца	несжца	несжца	
О.	несжцемь	несжцеж	несжци		несжцами	
М.	несжци	несжци	несжцихъ		несжцахъ	
Двоїна						
чол.		сер.		жін.		
Н., З.	несжца	несжци		несжци		
Р., М.	несжцоу					
Д., О.	несжцема			несжцама		

II клас. Інфінітив съхнжти

Однина			Множина			
чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.	
Н. съхнты	съхнты	съхнжци	съхнжце	съхнжца	съхнжца	
Р.	съхнжца	съхнжца	съхнжць			
Д.	съхнжцоу	съхнжци	съхнжцемъ		съхнжцамъ	
З. съхнжць	съхнжце	съхнжцж	съхнжца	съхнжца	съхнжца	
О.	съхнжцемь	съхнжцеж	съхнжци		съхнжцами	
М.	съхнжци	съхнжци	съхнжцихъ		съхнжцахъ	
Двоїна						
чол.		сер.		жін.		
Н., З.	съхнжца	съхнжци		съхнжци		
Р., М.	съхнжцоу					
Д., О.	съхнжцема			съхнжцама		

V клас. Інфінітив бѣти

Однина			Множина		
чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н. сѣты	сѣты	сѣци	сѣце	сѣца	сѣца
Р.	сѣца	сѣца	сѣць		
Д.	сѣцоу	сѣци	сѣцемъ		сѣцамъ
З. сѣць	сѣце	сѣцж	сѣца	сѣца	сѣца
О.	сѣцемь	сѣцеж	сѣци		сѣцами
М.	сѣци		сѣцихъ		сѣцахъ

Двоїна		
чол.	сер.	жін.
Н., З.	сжца	сжци
Р., М.	сжцоу	
Д., О.	сжцема	сжцтама

III клас. Інфінітив знати

Однина			Множина		
чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н.	знаѡ	знаѡци	знаѡце	знаѡца	знаѡцаѡ
Р.	знаѡца	знаѡцаѡ	знаѡць		
Д.	знаѡцоу	знаѡци	знаѡцемъ		знаѡцамъ
З.	знаѡце	знаѡциѡ	знаѡца	знаѡца	знаѡцаѡ
О.	знаѡцемь	знаѡцеѡ	знаѡци		знаѡцами
М.	знаѡци		знаѡцихъ		знаѡцахъ
Двоїна					
чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н., З.	знаѡца	знаѡци	знаѡци		
Р., М.	знаѡцоу				
Д., О.	знаѡцема			знаѡцама	

IV клас. Інфінітив хвалити

Однина			Множина		
чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н.	хвалаѡ	хвалаѡци	хвалаѡце	хвалаѡца	хвалаѡцаѡ
Р.	хвалаѡца	хвалаѡцаѡ	хвалаѡць		
Д.	хвалаѡцоу	хвалаѡци	хвалаѡцемъ		хвалаѡцамъ
З.	хвалаѡць	хвалаѡциѡ	хвалаѡца	хвалаѡца	хвалаѡцаѡ
О.	хвалаѡцемь	хвалаѡцеѡ	хвалаѡци		хвалаѡцами
М.	хвалаѡци		хвалаѡцихъ		хвалаѡцахъ
Двоїна					
чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н., З.	хвалаѡца	хвалаѡци	хвалаѡци		
Р., М.	хвалаѡцоу				
Д., О.	хвалаѡцема			хвалаѡцама	

Повні дієприкметники. У старослов'янській мові паралельно з короткими формами вживали повні (членні) форми активних дієприкметників теперішнього часу, які утворювалися додаванням до коротких указівних займенників **и(же)**, **ѡ(же)**, **ѡ(же)**. Повні форми дієприкметників утворювалися так, як і прикметників, єдиною відмінністю було те, що дієприкметники при творенні форми називного відмінка однини середнього

роду приєднували займенник не до форми називного, а до знахідного відмінка. Напр.: коротка форма наз. відм. середнього роду **несъты**, **съхънты**, а повна форма **несъщекъ**, **съхъщекъ**.

Відмінювання повних дієприкметників

Однина		
чол.	сер.	жін.
Н. несъты	несъщекъ	несъщига
Р.	несъщакго	
Д.	несъщюкмоу	
З. несъщии	несъщекъ	несъщжжъ
О.	несъщинимъ	
М.	несъщикимъ	
Множина		
чол.	сер.	жін.
Н. несъщии	несъщига	несъщига
Р.	несъщинихъ	
Д.	несъщинимъ	
З. несъщига	несъщига	несъщига
О.	несъщиними	
М.	несъщинихъ	
Двоїна		
чол.	сер.	жін.
Н., З. несъщига	несъщии	несъщии
Р., М.	несъщюю	
Д., О.	несъщинима	

Активні дієприкметники минулого часу

Активні дієприкметники минулого часу поділялися на дві групи: *відмінювані та невідмінювані*.

Відмінювані утворювалися від основи інфінітива приєднанням суфіксів -**ъш**, -**въш**, -**ьш** та відповідних відмінкових закінчень. Уживання цих суфіксів мало певні закономірності:

— суфікс -**ъш** приєднували до інфінітивної основи на приголосний: **нес-ти** — **несъши**, **вєс-ти** — **ведъши**;

— суфікс -**въш** приєднували до інфінітивної основи на голосний: **би-ти** — **бивъши**, **видѣ-ти** — **видѣвъши**, **хвали-ти** — **хваливъши**;

— суфікс -**ьш** вживали винятково для творення дієприкметників від дієслів 4 класу, основа інфінітива яких закінчувалася на -**и**, напр.: **ходи-ти**, **хвали-ти**. При використанні цього суфікса голосний [и] в основі інфінітива змінювався перед [ь] на [j], зумовлюючи цим відповідні зміни попереднього приголосного: **хвали-ти** + -**ьш** = **хвальши**; **ходи-ти** + -**ьш** = **ходъши**. Від цих

дієслівних основ паралельно могли утворюватися дієприкметники за допомогою суфікса -вѣш: **хвальши — хваливѣши, ходѣши — ходивѣши.**

У називному відмінку однини чоловічого та середнього роду до основи інфінітива міг приєднуватися суфікс в усіченому вигляді, з утратою приголосного [ш]: **несѣ, двигѣ, знавѣ**; у цьому ж відмінку жіночого роду до дієприкметникового суфікса додавали закінчення -и: **несѣши, знавѣши, двигѣши.**

Творення активних дієприкметників минулого часу

інфінітив	дієприкм. чол. роду	дієприкм. сер. роду	дієприкм. жін. роду
нести	несѣ	несѣ	несѣши
плести	плетѣ	плетѣ	плетѣши
пеци	пекѣ	пекѣ	пекѣши
реци	рекѣ	рекѣ	рекѣши
брати	бравѣ	бравѣ	бравѣши
двигнути	двигѣ	двигѣ	двигѣши
минжти	минжвѣ	минжвѣ	минжвѣши
пити	пивѣ	пивѣ	пивѣши
знати	знавѣ	знавѣ	знавѣши
коуповати	коуповавѣ	коуповавѣ	коуповавѣши
слышати	слышавѣ	слышавѣ	слышавѣши
носити	носивѣ	носивѣ	носивѣши
быти	бывѣ	бывѣ	бывѣши

Активні дієприкметники минулого часу мали коротку і повну форми.

*Відмінювання коротких форм
активних дієприкметників минулого часу*

Однина			Множина		
чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н. несѣ	несѣ	несѣши	несѣше	несѣша	несѣша
Р.	несѣша	несѣша	несѣшѣ		
Д.	несѣшоу	несѣши	несѣшемѣ		несѣшамѣ
З.	несѣше	несѣшж	несѣша	несѣша	несѣша
несѣшѣ					
О.	несѣшемѣ	несѣшеж	несѣши		несѣшами
М.	несѣши		несѣшихѣ		несѣшахѣ
Двоїна					
чол.		сер.		жін.	
Н., З.	несѣша	несѣши		несѣши	
Р., М.	несѣшоу				
Д., О.	несѣшема			несѣшама	

Відмінювання повних форм активних дієприкметників минулого часу

Однина		
чол.	сер.	жін.
Н. нестьин	нестьшек	нестьшиа
Р.	нестьшакго	нестьшам
Д.	нестьшоукмоу	нестьшини
З. нестьшин	нестьшек	нестьшжж
О.	нестьшинимь	нестьшежж
М.	нестьшинимь	нестьшини
Множина		
чол.	сер.	жін.
Н. нестьшен	нестьшам	нестьшам
Р.	нестьшинихъ	
Д.	нестьшинимъ	
З. нестьшам	нестьшам	нестьшам
О.	нестьшиними	
М.	нестьшинихъ	
Двоїна		
чол.	сер.	жін.
Н., З. нестьшам	нестьшини	нестьшини
Р., М.	нестьшоую	
Д., О.	нестьшними	

Невідмінювані активні дієприкметники минулого часу на *-л-* — це специфічна група дієприкметників, що утворилися від основи інфінітива за допомогою суфікса *-л-*. Самостійно вони не вживалися, проте входили до складу аналітичних часових форм разом з особовими формами дієслова. Напр.: *мьнѣ николиже не далъ еси козьлате* (Зогр. єв.); *иже и вѣахъ видѣли* (Мар. єв.) Ці дієприкметники не змінювалися за відмінками, проте мали категорії роду та числа, виражені за допомогою граматичних показників.

	Однина	Множина	Двоїна
чол. рід	зна-л-ъ	зна-л-и	зна-л-а
сер. рід	зна-л-о	зна-л-а	зна-л-ѣ
жін. рід	зна-л-а	зна-л-ы	зна-л-ѣ

Пасивні дієприкметники

Пасивні дієприкметники теперішнього часу

Пасивні дієприкметники не відігравали такої значної ролі в старослов'янській граматичній системі, як активні, і в пам'ятках зафіксовані рідко.

Пасивні дієприкметники теперішнього часу утворювалися від дієслівних основ теперішнього часу за допомогою суфікса *-м-* та граматичних показників роду, числа, відмінка.

	Інфінітив	Тепер. час	Дієприкметник
III клас	знати	знаѣши	знаѣмъ
	дѣлати	дѣлаѣши	дѣлаѣмъ
	коуповати	коупоуѣши	коупоуѣмъ
IV клас	хвалити	хвалиши	хвалимъ
	видѣти	видиши	видимъ
	слѣшати	слѣшиши	слѣшимъ

Дієприкметники, утворені від дієслівних основ II класу, у пам'ятках практично не засвідчені.

У дієслів I класу суфікс **-м-** додавали до основи теперішнього часу у формі 3 особи множини без закінчення **-жтѣ** + тематичний голосний **-о-**: **вести** — **вед-жтѣ** — **ведомъ**; **нести** — **нес-жтѣ** — **несомъ**.

Від дієслів V класу в старослов'янських пам'ятках засвідчені дієприкметники, утворені від слів **вѣдѣти**, **гати**: **вѣдомъ**, **вѣдомъи**, **гадомъ**, **гадомъи**.

Пасивні дієприкметники теперішнього часу відмінювалися за зразком твердого варіанта відмінювання коротких та повних прикметників.

Пасивні дієприкметники минулого часу

Пасивні дієприкметники минулого часу утворювалися від основи інфінітива за допомогою суфіксів **-н-**, **-ен-**, **-т-** та граматичних показників роду, числа, відмінка. У вживанні цих суфіксів були певні закономірності:

— суфікс **-н-** приєднували до інфінітивних основ на **-а**, **-ѣ**: **дѣла-ти** — **дѣланъ**, **зна-ти** — **занъ**, **видѣти** — **видѣнъ**;

— суфікс **-ен-** приєднували до інфінітивних кореневих основ на приголосний: **плес-ти** — **плетенъ**, **реш-ти** — **реченъ**. За допомогою цього суфікса утворювалися дієприкметники від дієслів II класу, якщо перед суфіксом інфінітивної основи **-нж-** був приголосний: **двигнжти** — **движенъ**, **истръгнжти** — **истръженъ**. Цей суфікс використовували для творення дієприкметників від дієслів IV класу з інфінітивною основою на **-и**: **люби-ти** — **любленъ**, **проси-ти** — **прошенъ**. Кінцевий голосний інфінітивної основи [и] у позиції перед наступним голосним змінювався на [i(j)], який асимілювався попереднім приголосним, пом'якшуючи його;

— суфікс **-ен-** входив також до складу дієприкметників, утворених від інфінітивних основ на **-ы**: **покры-ти** — **покрѣвенъ**, **забы-ти** — **забѣвенъ**. Водночас замість кінцевого інфінітивної основи **-ы** у дієприкметників було сполучення **-ѣв-**;

— суфікс **-т-** слугував для творення дієприкметників від інфінітивних основ, які закінчувалися на неповноголосні сполучення **-рѣ** або на голосний кореня **-а-**, **-и-**, **-ѣ-**, **-оу-**: **пожрѣти** — **пожрѣтъ**, **прострѣти** — **прострѣтъ**, **начати** — **начатъ**, **вити** — **вѣтъ**, **пѣти** — **пѣтъ**, **обоути** — **обоутъ**.

Пасивні дієприкметники минулого часу мали *коротку* та *повну* форми і

відмінювалися за зразком коротких та повних прикметників, тобто дієприкметники чоловічого та середнього роду мали відмінкові закінчення іменників *-*ǫ* основ (рабъ, село), а жіночого роду — *-а основ (страна). Повну форму утворювали додаванням до короткої відповідних вказівних займенників и(же), ја(же), к(же): *обоутъ* — *обоутыи*, *обоуто* — *обоуток*, *обоута* — *обоутаа*.

Дієприслівник

Дієприслівники старослов'янської мови — це застигли форми активних дієприкметників, які в певних позиціях втратили здатність відмінюватися і перетворилися на скам'янілі форми на *-жштє*, *-штє*, *-ъше*, *-въше*. Щодо відмінкової форми дієприкметника, яка перейшла в дієприслівник, учені висловлювали різні думки: А. Вайан вважав, що це форма називного відмінка множини чоловічого роду, інші вчені наголошували, що це форма знахідного відмінка однини середнього роду.

У давніх старослов'янських пам'ятках дієприслівники зафіксовані дуже рідко. Напр.: *повели ми древле шедъше погрети отца моего* (Мар. єв.), *неже дъвѣ носѣ имъще вѣвръженоу быти въ геонж* (Мар. єв.), *ѣко народоу дивити сѧ, видациѧ немъѧ глаголюшѧ* (Зогр. єв.).

У пам'ятках церковнослов'янської редакції дієприслівники засвідчені значно частіше в період, коли стає виразною тенденція до втрати системи відмінювання дієприкметниками теперішнього часу, і тому в тексті практично неможливо відрізнити дієприкметники від дієприслівників.

Дієприслівник *рекъше* функціонував у значенні «тобто» паралельно зі сполученням *си речь*. Напр.: *отъ ада до Моуsia рекъше до закона* (Супр.).

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть основні граматичні категорії дієслова старослов'янської мови, порівняйте їх із відповідними категоріями сучасної української мови.
2. Схарактеризуйте систему часових форм дієслова в старослов'янській мові. Чим вона відрізнялася від системи часів у сучасній українській мові?
3. Які форми стану мали дієслова старослов'янської мови? Що позначала кожна з них?
4. Якими формами був репрезентований умовний спосіб старослов'янського дієслова? Як вони утворювалися? Наведіть повну парадигму цих форм.
5. Які форми об'єднував наказовий спосіб? Які особові форми вони охоплювали?
6. Як утворювалися прості форми наказового способу і як описові?
7. Поясніть, як утворювалися форми наказового способу у 3-й особі всіх чисел.

8. Якими засобами в старослов'янській мові було виражено доконаний вид дієслова?
9. Які дієслівні форми від яких основ утворювалися? Як визначити основу інфінітива й основу теперішнього часу? Наведіть приклади.
10. Як визначали основу інфінітива у дієсловах, що закінчувалися на -шти, -сти? Наведіть приклади.
11. Яких змін зазнали давні кінцеві сполучення основи інфінітива праслов'янської мови -*bt, -*pt, -*vt перед суфіксом -*ti? Наведіть приклади.
12. Чи збігалася основа інфінітива й основа теперішнього часу дієслів у старослов'янській мові? Наведіть приклади.
13. Чому дієслова старослов'янської мови поділяли на класи? Що було підставою для такого поділу?
14. Як визначити належність дієслова до певного класу в старослов'янській мові?
15. Назвіть кваліфікаційні ознаки належності дієслів до кожного класу, наведіть приклади.
16. Чому дієслова поділяли на тематичні та атематичні?
17. Як співвідносяться класи дієслів старослов'янської мови з дієвідмінами сучасної української мови?
18. Чи збігалася тематичне та атематичне дієвідмінювання у старослов'янській мові?
19. У дієслів якого класу основа інфінітива й основа теперішнього часу збігалися? Наведіть приклади.
20. Скільки форм майбутнього часу функціонувало в старослов'янській мові?
21. Як поділяли форми майбутнього часу за будовою і за значенням?
22. Назвіть прості й складені форми майбутнього часу і поясніть їх творення.
23. Назвіть абсолютні й відносні форми майбутнього часу та поясніть їх творення.
24. Скільки форм минулого часу функціонувало у старослов'янській мові? Які з них були абсолютними, а які відносними, простими і складеними? Від яких основ вони утворювалися?
25. Назвіть прості форми минулого часу і поясніть особливості творення їх. Наведіть приклади.
26. Назвіть складені форми минулого часу і поясніть особливості творення їх. Наведіть приклади.
27. Скільки різновидів аориста було в старослов'янській мові? Як вони утворювалися? Як перекладають форми аориста сучасною українською мовою?
28. Назвіть особливості утворення простого аориста від дієслів окремих класів.
29. Чому аорист називали сигматичним? Які його різновиди виділяли? Як вони утворювалися?
30. Яке граматичне значення мав імперфект? Як він утворювався?

31. Яке граматичне значення мав перфект у старослов'янській мові? Як він утворювався? Наведіть приклади.
32. Назвіть активні дієприкметники минулого часу на -л-. Як вони творилися? Яку роль виконували у складі перфекта?
33. Яке часове значення мав плюсквамперфект? Назвіть особливості його утворення та дієвідмінювання?
34. Назвіть неособові форми дієслів старослов'янської мови. Чому інакше їх називали ще іменними? Чим вони відрізнялися від особових форм?
35. На які групи поділяли неособові дієслівні форми? Чим вони між собою відрізнялися?
36. Що таке інфінітив старослов'янської мови? Яке його походження?
37. Схарактеризуйте супін старослов'янської мови (значення, походженням, синтаксичні особливості, подальшу долю).
38. З якими дієсловами поєднувався супін у реченні, якою відмінковою формою іменних частин він керував?
39. Скільки форм дієприкметників було в старослов'янській мові? Назвіть їх.
40. Які дієприкметники були найпоширенішими у старослов'янській мові?
41. Від якої основи і за допомогою яких засобів утворювалися активні дієприкметники теперішнього часу? Наведіть приклади.
42. З'ясуйте, чи є відмінність у засобах утворення активних дієприкметників теперішнього часу та дієслів різних класів. Наведіть приклади.
43. Назвіть особливості утворення повних форм дієприкметників різних родів. Наведіть приклади.
44. Чим відрізнялася форма називного відмінка коротких активних дієприкметників теперішнього часу жіночого роду від чоловічого і середнього? Наведіть приклади.
45. Як відмінювалися короткі й повні форми активних дієприкметників теперішнього часу? Наведіть приклади.
46. Від якої основи і за допомогою яких засобів утворювалися активні дієприкметники минулого часу? На які групи їх поділяли?
47. Як утворилася повна форма відмінюваних активних дієприкметників минулого часу? Назвіть їх особливості. Наведіть приклади.
48. Які дієприкметники називали невідмінюваними активними дієприкметниками минулого часу на -л-? Яку особливість вживання вони мали? До складу яких форм вони входили? Наведіть приклади.
49. Які дієприкметники пасивного стану функціонували в старослов'янській мові? Назвіть групи, на які вони поділялися.
50. Як утворювалися пасивні дієприкметники теперішнього часу? Наведіть приклади.
51. Як утворювалися пасивні дієприкметники минулого часу? Наведіть приклади.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. З наведених прикладів выпишіть дієслова умовного способу, визначте їх форму, число, особу, рід: **аште бы вѣдѣла даръ** (Остр. ев.). **далъ ти бы вода жива** (Остр. ев.). **видѣвъше и молиша да бы прѣшьль отъ прѣдѣль ихъ** (Зогр. ев.). **ѣи. а бы съде былъ то не бы оумрьль братъ наю** (Супр. рук.). **хоцѣ же васъ да бес печали бысте были** (Мар. ев.). **аште не би былъ съ зѣлодѣи. не вихомъ прѣдали его тебѣ** (Зогр. ев.). **имѣли выша что отъвѣштати и глаголати** (Супр. рук.). **добрѣ емоу би было аште не би родилъ съ чкъ тѣ** (Мар. ев.). **стыи же къ нимъ да к'то кетъ си аполонъ хотѣлъ выхъ оувѣдѣти** (Супр. рук.).

2. Від дієслів I класу **облѣшти, стрѣшти** утворіть усі форми наказового способу. Поясніть чергування кінцевого приголосного основи.

3. Від атематичних дієслів **пасти, дати** утворіть форми наказового способу. Порівняйте їх із формами дієслова **быти** і поясніть відмінності.

4. Утворіть і продієвідмініайте в усіх числах форми дієслів наказового способу від поданих лексем: **брати, решти, ходити, знати, сѣхнѣти, хвалити, вѣдѣти, мошти, крикнѣти, блюсти, коупити, дати**.

5. Якого походження суфікс **-и-** у формах 2-ї і 3-ї особи однини наказового способу дієслів **неси, иди, знаи, пѣци?**

6. Визначте походження суфікса **-ѣ-** у формах множини і двоїни наказового способу в дієсловах **несѣте, идѣте, рѣцѣте, пѣцѣте**.

7. У яких дієсловах вживали суфікс **-ѣ-**, а в яких **-и-** у формах множини і двоїни при творенні наказового способу?

8. Від дієслів **облѣшти, влѣшти, жешти, тешти, стрѣшти** утворіть усі форми однини, множини і двоїни наказового способу, поясніть зміни приголосних при творенні цих форм.

9. У наведених прикладах знайдіть дієслова, визначте їх спосіб: **покажете и нынѣ кдиногласъкъ ваше и покорите съ вькоупѣ црѣу закону и жьрѣте вогомъ прѣжде мжкъ** (Супр. рук.). **вьси ѣзыци вѣсплештѣте ржкама** (Син. пс). **вьси раби ѣни въ ноштехъ вѣздеждѣте ржкы ваша** (Син. пс). **рѣж дѣлателемъ сѣверѣте прѣвѣ пѣвелъ і сѣважите і въ снопы** (Мар. ев.). **покажѣте ми скълазъ киносовы** (Мар. ев.). **они же тажателе къ себѣ рѣша ѣко съ естѣ наслѣдѣникъ придѣте оувѣмъ і** (Мар. ев.). **аште не би отъ бѣ былъ съ не могъ би творити ничесо** (Мар. ев.).

10. У наведених парах дієслів з'ясуйте значення виду та засоби його вираження: **оубити — оубивати, нести — принести, избавити — избавляти, оузрѣти — видѣти, братьи — сѣбръати, ити — прийти, пасти — падати, коньчити — коньчати, крикнѣти — кричати, решти — глаголати, сѣсти — сѣдати, врѣшти — метати, двигнѣти — двигати, поустити — поустати**.

11. У наведених парах дієслів поясніть чергування кореневих голосних в основах інфінітива та теперішнього часу. До якого типу ці чергування

належать: береша — бѣрати, дереша — дѣрати, женеша — гнѣнати, зиждеша — зѣдати, надѣмеша — надѣмати, почнеша — починати, зовеша — зѣвати, клѣкуша — клѣвати, пишеша — пѣсати, плѣжеша — плѣзати, плѣкуша — плѣвати, стелеша — стѣлати, слѣплѣкуша — слѣпати, соучеша — сѣкати, смѣкуша сѣ — смѣпати сѣ, строужеша — стрѣгати, хоштеша — хотѣти.

12. У зазначених парах дієслів виділіть корені, поясніть зміни, які відбулися у коренях інфінітива: тепеша — тѣти, сопеша — соти, чрѣпеша — чрѣти, плѣвеша — плѣти, идеша — ити, забеша — зати, гревеша — грѣти.

13. Визначте основи інфінітива та основи теперішнього часу наведених дієслів. Погрупуйте їх парами і підкресліть корені основ. Поясніть, яких фонетичних змін зазнали кінцеві приголосні коренів інфінітива: вѣсти, грѣсти, красти, мѣсти, плѣсти, пасти, прасти, сѣсти, влѣшти, жѣшти, звашти, лѣшти, мошти, пѣшти, рѣшти, тѣшти, стрѣшти.

14. Визначте основу інфінітива в дієсловах, поясніть зміни приголосних: мошти, рѣшти, пѣшти, вѣсти, плѣсти, пасти, нести.

15. Визначте основу інфінітива таких дієслів: вѣсти, вѣти, мрѣжати, бѣрати, воудити, влѣшти, вѣти, двигнати, дѣрати, дати, трогнати, сѣлати, носити, вѣсти, знати, сѣжати, висѣти, лазити, врѣжати, казати, метати, зрѣти, грасти, жити, минжати, обитати, лѣтѣти, ломити, нести, прати, доунжати, болѣти, любити, пасти, бити, канжати, дрѣзати, просити, кадити, лити, крыти, гнѣжати, ковати, плѣжати, ласкати, красити, поустити.

16. Поясніть зміни, які відбувалися в кінцевих приголосних основи інфінітива дієслів старослов'янської мови: вѣжати — вѣгж, кричати — крикнати, стоучати — стоукнати, лежати — лѣгж, дышати — дѣхнати, плѣсти — плѣтж, мѣсти — мѣтж, вѣсти — вѣдж, пасти — падж, пѣшти — пѣкж, рѣшти — рѣкж, стрѣшти — стрѣгж.

17. Визначте основу теперішнього часу дієслів та порівняйте її з основою інфінітива: мѣсти, плѣти, тлѣкнати, дрѣмати, клѣпати, коупити, обрѣсти, мрѣти, гаснати, дрѣжати, владѣти, ходити, калити, мошти, трѣти, копати, плакати, мжчати, клонити, масти, мати, кликати, кроити, тѣшти, клѣти, махнати, падати, палити, творити, махати, гасити, свѣтити.

18. Поділіть дієслова на класи: жити, шити, рошити, лизати, грѣти, возити, обоутити, жѣдати, капати, мати, влѣшти, гаснати, тѣкати, зѣвати, гнѣнати, дрѣмати, плѣсти, сѣпати, рѣзати, двигнати, бѣлѣти, доунжати, дарувати, носити, пировати, врачевати, вѣти, мѣсти, именовати, цвистити, гасити, рѣшти, метати, влачити, дѣлати, бѣрати, славлѣти, висѣти, читати, горѣти, ходити, работати, вѣдѣти, просити, рѣпѣтати, мжчати, играти, тапати, поустѣти, шоумѣти, мрѣкнати, стришати, гнѣти, ненавидѣти.

19. Поділіть дієслова на морфемі і визначте їх клас. Відтворіть їх форму інфінітива: **ксмь, дамь, гамь, в'ѣмь**.

20. До якого класу належить дієслово **имати**? Доведіть це.

21. Розподіліть дієслова на тематичне та атематичне відмінювання, а серед тематичного виокремте I та II дієвідміни: **кричати, крыти, дати, нести, слышати, быти, имѣти, жити, расти, пасти, видѣти, в'ѣдѣти, мести, висѣти, съплѣтати, тлѣкнѣти, грѣмѣти, дѣлати, трасти, дръжати, съзывать, зрѣти, с'ѣдѣти, доунѣти, трѣпѣти**.

22. Продієвідмінійте в теперішньому часі дієслова **мошти, чесати, вазати, клеветати, рѣшти**; установіть, у яких формах і чому відбувається чергування кінцевих приголосних основи.

23. Продієвідмінійте в теперішньому часі дієслова **водити, в'їздити, любити, мѣтити**, поясніть чергування приголосних у коренях слів. Чому ці чергування зафіксовані лише в окремих формах?

24. Продієвідмінійте в теперішньому часі дієслова **сыпати, лизати, ходити, дати, носити, быти, пѣти, трасти**.

25. Утворіть від наведених дієслів форми 1-ї і 2-ї особи однини теперішнього часу, визначте клас дієслів і поясніть фонетичні зміни, які відбуваються при словозміні: **пешти, рѣшти, тешти, стришти, мошти; просити, родити, плескати, давити, страдати, водити, трепетати, скакати, гладити, красити, капати, томити**.

26. Продієвідмінійте в усіх числових формах теперішнього часу дієслова **быти, дати, пасти**, порівняйте ці форми з відповідними формами сучасної української та російської мов, зробіть висновок про походження сучасних форм.

27. Від наведених дієслів утворіть форми 2-ї особи однини теперішнього часу, поясніть чергування, які при цьому відбуваються: **цвистити, плути, стьлати, жешти, блюсти, жати, в'рати, начати, мести, з'вати, д'рати, клати, п'ти, мр'ти, вести, п'сати**.

28. Прочитайте текст, перекладіть, знайдіть у ньому дієслова теперішнього часу, визначте їх клас, особу, число, поясніть чергування, які в цих формах відбулися: **како ты отъ мене пити просиши (Остр. єв.). ириен рече не жърж твори кже хоштеши (Супр. рук.). не имамъ мжжа и нынѣ кго не имаши (Остр. єв.). чесо ищеши (Остр. єв.). аште кто хоштетъ волюж его творити разоумѣатъ о оучении кое отъ бѣа естъ ли. азъ о себе глѣж глѣи о себе славы своеѣи иштетъ а иштѣи славы посълавъшааго и съ истиненъ естъ (Мар. єв.). чьто мене иштете оубити отъвѣшта народъ. и рече в'ѣсъ ли имаши кто тебе иштетъ оубити (Мар. єв.). мариа же въ инж мысль приде ти и не хотѣшти рече ками з'ѣло неизвѣста ксмь. ти по истинѣ нѣ жтрова ма прѣдак (Супр. рук.).**

29. Прочитайте, випишіть з тексту дієслова теперішнього часу, проаналізуйте їх: **и тогда придетъ коньчина егда же оузърите мръзость запоустѣнниа. реченжж прѣомъ даниломъ. стояща на мѣстѣ стѣмь иже чьтетъ да разоумѣваетъ. тогда сжцеі въ иудѣи да в'гажтъ на горы**.

ниже въ кровѣхъ да не сълазитъ. еже естъ въ храмѣ его (Сав. кн.). не съкрываѣи славы одолѣнья повѣды (Супр. рук.). и нѣстъ юного бога развѣ мене (Супр. рук.). мнѣ рече котыги постилакии кгда ништама одѣвакии (Супр. рук.). се црь твои градетъ сѣда на жрѣвате осли (Асс. ев.). отъвраштаеші лице твое отъ мене (Син. пс). нъ ветъхаго чловѣка отълагакмъ (Супр. рук.). ты еси петръ іна семь камене съзіждж црковъ моѣ (Зопр. ев.). ні іже отътждоу къ намъ прѣходатъ (Сав. кн.). гѣ аште хоштеши можеші ма очистити (Зопр. ев.). вашъ же отецъ вѣстъ іако трѣбоуѣте сиухъ (Мар. ев.). се прѣдаатъ сѣ бнѣ члѣвскы въ ржцѣ грѣшьникомъ (Мар. ев.). но не вѣси отъкждоу приходитъ і камо ідетъ (Остр. ев.).

30. У запропонованих прикладах речень знайдіть у формах дієслів теперішнього часу фонетичні та граматичні явища пізнішого періоду, формування нових закінчень, поясніть їх: кѣде си нына кси ниже радоуи сѣ мнѣ глагола въ кыихъ мѣстѣхъ живеші повѣждъ да тамо придж ти обѣшж сѣ выи твоки дондеже пришѣдъ извѣсто сътвориши іосифоу чии сынъ се іже въ мокнѣ жтровы постели играк (Супр. рук.). и азъ прѣдамы (Супр. рук.) и азъ вамъ прѣдаме и (Мар. ев.). тоу вѣде плачь (Лист. Унд.). сѣ є хлѣвъ съходми сѣ небесе (Сав. кн.). отъ плѣти нѣ польза никоемаже (Мар. ев.). сънидоша сѣ вси въ преторини пилатовъ чѣто глаголжште вѣмы ако льстьць (Супр. рук.). того позьримы дияволе бесѣдоуѣшта да оубо не позороуим' нъ всѣмъ спѣшенимъ имѣмы сѣ (Супр. рук.). дѣнесъ во подоваатъ ми въ домоу твоємъ быти (Мар. ев.). егда же въздрасетъ боле зелни естъ і бываатъ дрѣво (Мар. ев.).

31. Утворіть усі можливі форми 1-ї особи однини майбутнього часу від дієслів: ловити, нести, дати, радовати, быти, събьрати, съхнжти, въскочити, читати, погоувити, досадити, зѣвати, бьрати, ходити, пати, писати, решти, гоувити, обоути.

32. Прочитайте, перекладіть речення. Знайдіть у тексті форми простого майбутнього часу і поясніть їх відмінність від форм теперішнього часу: въставъ идж къ бѣю и рекж ємоу (Асс. ев.). сжпржгъ воловѣныхъ коупихъ патъ и градж искоуцитъ ихъ (Мар. ев.). аште ли облѣнимъ сѣ и праздни ходимъ сѣде. то никѣтоже насъ не помилоуѣтъ (Супр. рук.). да не останжтъ на кръстѣ тѣлеса въ сжботж (Мар. св.). нагъ поидж облѣци ма хрьсте. нетьлѣннжж твоѣ одеждеж (Супр. рук.). да иджтъ въ галилеѣ і тоу ма видатъ (Зопр. ев.). и глѣж семоу иди и ідетъ (Мар. ев.). татъ не приводитъ нъ да оукрадетъ і оубиетъ і погоувитъ (Асс. ев.). одолѣкии врагомъ твоимъ и възвратиши сѣ съ миромъ (Супр. рук.).

33. Із наведених прикладів випишіть складені форми майбутнього часу, визначте їх форму, особу, число: прѣвы рече ємоу село коупихъ и имамъ нжждж изити и видѣти є (Мар. ев.). хоштж же семоу послѣдномуу дати ѣко и тевѣ іли нѣстъ ми лѣттъ сътворити въ своихъ ми кже хоштж (Мар. ев.). і въшедъши авие сѣ тѣштаниемъ къ цсрю проси глѣжшти

ХОШТЪЖ ДА ДАСИ МИ ОТЪ НЕГО НА БЛЮДѢ ГЛАВЪ ИОАНА КРИСТИТЕЛѢ (Мар. ев.). АШТЕ НЫ ДЕСАТЪ ДЕНЬ СЪМРЪТЪНЫ ВЪ ГРѢСѢХЪ ТО ВЪСКЪЖЪ СѦ И РОДИЛИ БЪДЕМЪ (Син. пс.). КГО ЖЕ ТЫ ИМАШИ ЗЪРѢТИ АКЫ БОГА... И МАРИА ВЪ СЕБѢ СИ РАЗМЫШЛАШЕ ПОВѢДѢ ЛИ СЕ ІУСИФУУ ИЛИ ПАЧЕ СЪКРЫЖ ТАІНОК СЕ ЕДА БЪДЕТЪ СЪЛЪГААЛЪ ПРИХОДИВЫИ (Супр. рук.).

34. Прочитайте речення, выпишіть дієслова у формі майбутнього часу, визначте їх різновид, особу, число: ЕГДА ТЪ ПРИДЕТЪ ВЪЗВѢСТИТЬ НАМЪ (Остр. ев.). АШТЕ ИЗГОНИШИ НЫ ПОВѢЛИ НАМЪ ІТИ ВЪ СТАДО (Зогр. ев.). И ТОГДА НАЧЪНЕШИ СЪ СТОУДОМЪ ПОСЛѢДНЕЕ МѢСТО ДРЪЖАТИ (Сав. кн.). ЧТО ХОШТЕШИ МИ ДАТИ И АЗЪ ВАМЪ ПРѢДАМЪ И (Мар. ев.). АШТЕ ЛИ БЪДЕТЪ НЕ ДОБРѢ ПОКААЛЪ СѦ ТО ДА НЕ ПРИАТЪ БЪДЕТЪ ВЪ СВОЕ ОТЪЧЪСТВО (Син. тр.). АЗЪ ВА ИМАМЪ МЪЧИТИ ДА НИКЪТО ЖЕ ВЪЗМОЖЕТЪ ПОМОШТИ ВАМА (Супр. рук.). НЪ И ЖИТИ СЪ ВАМИ НЕ ХОШТЪЖ (Супр. рук.). ДА ВЪ ДОМЪ МОИ ВЪНІДЕШИ (Асс. ев.). ЕГДА ЖЕ ВЪЗДРАСТЕТЪ БОЛЕ ЗЕЛИИ ЕСТЬ І ВЫВААТЪ ДРѢВО (Супр. рук.). ПАЧЕ СКРЫЖ ТАІНОК СЕ. ЕДА БЪДЕТЪ СОЛГАЛЪ (Супр. рук.). НЪ РЪЦИ СЛОВОМЪ И ИЦѢЛѢТЪ ОТРОКЪ МОИ (Супр. рук.). ПАКЫ ИМАТЪ ПРИТИ. ТОГДА ИМАТЪ ДѢЛО ТВОЕ ИСКОУШЕНО БЫТИ (Син. тр.). ЪКО ЖЕ ТРОУДИШИ СѦ ТАКО И МЪЗДЪЖ ПРИМЕШИ (Син. тр.). НЕ ІМАМЪ ПИТИ ОТЪ ПЛОДА СЕГО ЛОЗЪНАГО (Зогр. ев.). І ЗВѢЗДЫ НАЧЪНЪТЪ СЪ НЕБЕСЕ ПАДАТИ (Мар. ев.). ДА НИКТОЖЕ ВАСЪ ОТЪЛЪЧИТЪ ОТЪ ЛЮВЪВЕ ХРИСТОСОВЫ (Супр. рук.). ПАЧЕ СКРЫЖ ТАІНОК СЕ. ЕДА БЪДЕТЪ СОЛГАЛЪ (Супр. рук.). ЛЮДЪЕ ВСИ КАМЕНЬЕМЪ ПОВИЖЪТЪ НЫ (Мар. ев.).

35. Від запропонованих дієслів утворіть можливі форми простого аориста. Поясніть, чому від окремих основ не можна утворити форми простого аориста: **начати, обрѣсти, дѣти, ити, красти, пѣти, минѣти, рѣшати, востити, пасти, пешити, брати, крыти, сѣхнѣти, цвѣстити, чѣстити.**

36. Від дієслів **нести, пасти, тѣшити, рѣшати, двигнѣти, минѣти, носити, водити, быти, дати** утворіть усі можливі форми сигматичного аориста 1-ї особи всіх чисел.

37. Наведіть приклади простого і сигматичного аориста всіх класів (де це можливо), утвореного від основ на приголосний. Утворіть від них форми 2-ї і 3-ї особи однини, поясніть особливості цих форм.

38. Із наведених прикладів выпишіть усі форми аориста, проаналізуйте їх: **ОТЪВѢШТАВЪ ЖЕ ІС РЕЧЕ КМОУ ПРѢЖДЕ ДАЖЕ НЕ ВЪЗГЛАСИ ТЕБЕ ФИЛИПЪ. СЪЩА ПОДЪ СМОКОВЪНИЦЕЖ ВИДѢХЪ ТѦ (Остр. ев.). НАРОДЪ ЖЕ ЗАПРѢТИ ИМА ДА ОУМАЪЧИТА. ОНА ЖЕ ПАЧЕ ЗЪВАСТА... И СТАВЪ ІІС ВЪЗГЛАСИ И РЕЧЕ. ЧЪТО ХОЩЕТА (Остр. ев.). МИЛОСРЪДОВАВЪ ЖЕ ІІС ПРИКОСНЪ СѦ ОЧИЮ ИМА. И АВИК ОТЪВРЪЗСТА СѦ ИМА ОЧИ. И ПО НИКЪМЪ ИДОСТА (Остр. ев.). БѢ ЖЕ ТОУ СТАДО СВИНИИ МЪНОГО ПАСОМО ВЪ ГОРѢ И МОЛИША И. ДА ПОВЕЛИТЪ ИМЪ ВЪ ТЫ ВЪНТИ. И ПОВЕЛѢ ИМЪ (Остр. ев.). И ПРИНЕСОША ГЛАВЪ ЕГО НА БЛЮДѢ І ДАША ДѢВИЦИ И НЕСЕ МАТЕРИ СВОЕ (Мар. ев.). ПОВѢДАША ЖЕ ЕМОУ. ЪКО ІСЪ. НАЗАРѢНИНЪ МИМО ХОДИТЪ (Асс. ев.). І ЕМЪШЕ ОУБИША И. І ИЗВРЪГЪЖ И ВОНЪ ИЗ ВИНОГРАДА (Мар. ев.). ОУЗРѢВЪ ЖЕ ІІСА И ВЪЗЪПИВЪ ПРИПАДЕ КЪ НЕМОУ (Мар. ев.). ОНИ ЖЕ ИДЪ ВЪ СВИНИИ (Сав. кн.). ОБРАЗЪ ДАХЪ ВАМЪ. ДА ЪКОЖЕ**

азъ творихъ вамъ і вы творите (Зогр. ев.). и молихъ сѧ оученикомъ твоимъ да ижденятъ і и не възмогъ (Асс. ев.). і вѣлѣзе въ корабль ісѣ (Сав. кн.). видѣхомъ нѣкогго именемъ твоимъ изгонѣца вѣсы (Остр. ев.). і выстѣ вѣко мрѣтвѣ вѣко мѣнози глабѣхъ вѣко оумьрѣтѣ (Мар. ев.). і въспомѣнѣвъ петръ гла емоу равѣви виждѣ سموковѣница ѡже проклѣтѣ оусѣше (Мар. ев.). оуслытѣ въ... прострѣтѣ рѣкѣ своѣ на възданиѣ оскврѣниша на земли завѣтѣ (Син. пс.). призѣвавъ же и десѣтѣ рабѣ своихъ і дастѣ имъ десѣтѣ мѣнасъ і рече къ нимъ (Мар. ев.).

39. Утворіть форму 1-ї особи однини імперфекта від наведених дієслів: водити, писати, сѣхнѣти, везти, любити, носити, вести, родити, пешти, видѣти, мошти, знати, плакати.

40. Утворіть форми імперфекта від наведених дієслів, продієвідмінійте їх в усіх числових формах: крыти, возити, плести, сѣпати, кыснѣти, брати.

41. Поясніть фонетичні зміни, які відбулися у формах імперфекта: можааше — можаше, крылаше — крыаше, ведѣахъ — ведѣхъ, идѣахъ — идѣхъ.

42. Прочитайте, перекладіть українською мовою. Із тексту выпишіть дієслова у формі імперфекта, проаналізуйте їх. Поясніть зміни, які відбулися в окремих формах імперфекта. і ведоша ісѣ къ архіереоу каіфѣ і сѣнидѣ сѧ къ немоу вси архіереі і старьци і кѣнижъници і петръ ідеаше іздалече въ слѣдѣ его. до вѣнѣтрѣ въ дворѣ архіереовѣ і вѣсѣда сѣ слоугами і грѣмѣ сѧ при свѣшти (Зогр. ев.). архіереі же і всѣ сѣнѣмъ ісѣахъ на ісѣ сѣвѣдѣтельствѣ да і оубыжѣтѣ і не обрѣтаахъ. мнози бо лѣжисѣвѣдѣтельстваахъ на нь і не вѣахъ равѣна сѣвѣдѣтельствѣ... ісѣ же мѣчааше і ничѣсоже не отѣвѣштавааше (Зогр. ев.). се же рече о дѣѣ иже хотѣхъ примати вѣроуѣштѣи въ нь. не юбо вѣ дѣхъ стѣкыи данѣ. тако ісѣ нею вѣ прославленѣ (Сав. кн.). чѣкъ єдинѣ сѣхождааше отѣ неѣма въ єрихъ і въ разбоинѣкы вѣпаде (Мар. ев.). єлико же имъ запрѣштѣшетѣ они паче проповѣдахъ и лихо дивѣхъ сѧ (Сав. кн.). і никѣто же не можаашетѣ отѣвѣштѣти емоу словесе (Зогр. ев.). кгда се глаголаашѣ къ себѣ вѣживѣ дѣзостѣ архіереисѣкы (Супр. рук.). и сѣ горьками слѣзами зовѣаше стѣаго (Супр. рук.). дѣва дѣжъника вѣстѣ заимодавѣцоу єтероу (Мар. ев.). мнози же народи посѣлаша ризы своѣ по пѣти. друѣзні же рѣзахъ вѣтѣви отѣ дрѣва. и постилахъ по пѣти (Сав. кн.). живѣаше близѣ вратѣ стѣаго павла апостола (Супр. рук.). овѣца вѣнѣ ограда влѣждааше (Супр. рук.). вѣ же пешѣтѣ і камень належааше на неі (Зогр. ев.). живѣштѣи въ градѣ надѣахъ сѧ зѣло нѣчѣто прияти отѣ нею (Супр. рук.). и се мнози грѣшъници и мытари пришедѣше възлежаахъ (Асс. ев.).

43. Утворіть дієприкметники на -л- від дієслів вести, плести, дѣлати, знати, нести, рѣшѣти, мошти, жѣдати, славѣти, мѣти, гаснѣти, двигнѣти.

44. Порівняйте родові закінчення іменників та флексії дієприкметників на -л- і проаналізуйте їх співвідносність:

іменники

одн. столъ жена село

мн. столи жены села

дв. стола женѣ селѣ

дієприкметники

неслъ несла несло

несли неслы несла

несла неслѣ неслѣ

45. Утворіть форми 1-ї особи однини перфекта від дієслів писати, водити, пѣти, коупити, джти, мести, пешти.

46. Продієвідмініайте в перфекті дієслова врести, кыснжти, волѣти, ходити.

47. Прочитайте речення, перекладіть їх. Із наведених прикладів випишіть дієслова у формі перфекта, визначте їх рід, число, особу: мжжъ имѣла кси (Остр. єв.). и мьнѣ николи же не далъ еси козьлатѣ (Остр. єв.). не доброе ли сѣма сѣвлъ кси на селѣ своемъ (Лист. Унд.). сътворилъ еси лестъ. възлюбилъ еси зъловж (Син. пс.). аште есмъ кого чимъ обидѣлъ възраштж четвърицеж (Мар. єв.). ѡже далъ еси мѣнѣ сѣхранихъ і никтоже отъ нихъ не погыбе (Сав. кн.). отроковица нѣстъ оумрѣла нъ спитъ (Зогр. єв.). аште ти речетъ почто злѣчъ и оцѣтъ испилъ (Супр. рук.). ослѣпи очи ихъ і окамѣнилъ естъ срѣдѣца ихъ (Асс. єв.). възврати сѣ отънждоуже ксмъ пришелъ (Супр. рук.). нѣстъ остала ни кдина златица въ ризьници (Супр. рук.). вждетъ во тѣгда скрѣвъ велиѣ ѣка же не была (Зогр. єв.).

48. Утворіть форми 1-ї особи однини плюсквамперфекта від дієслів хвалити, видѣти, оумѣти, мошти, знати, клати, сѣхнжти, сѣсти.

49. Продієвідмініайте в плюсквамперфекті дієслова ходити, посѣлати, пировати, трьпѣти.

50. Із наведених речень випишіть дієслова у формі плюсквамперфекта, визначте їх число, особу, рід: оученици кго ошьли вѣахж въ градъ (Остр. єв.). вратъ сѣ мрѣтвѣ вѣ и оживѣ изгывлъ вѣ и оврѣте сѣ (Остр. єв.). въ врѣма оно вѣ оуча иіс и вѣахж сѣдаште фарисей и законооучителик иже вѣахж пришьли отъ вьсакою вьси (Остр. єв.). и пристжпи къ иѣви ловѣзатъ кго се во вѣ знамение далъ имъ (Мар. єв.). сжсѣди же и иже и вѣахж видѣли прѣжде ѣко слѣпъ вѣ глаахж не сѣ ли кстѣ сѣдми и просѣ (Мар. єв.). сѣвлѣкъше честънжж твож одеждж. еж же ма вѣ оукрасилъ (Син. тр.). и тѣма авие выстѣ і не вѣ пришелъ къ нимъ іс (Мар. єв.). и тога во господъ ма вѣ посѣлалъ к тевѣ искоуцити оусрьдиѣ твож (Супр. рук.). і вѣахж сѣдаште фарисѣи законооучителие іже вѣахж пришьли отъ вьсѣкою вьси (Мар. єв.). прославивъ ва стави сѣ. отъ начатна кже вѣ отъмѣштеньк помыслилъ (Супр. рук.). сжсѣди же и иже и вѣахж видѣли прѣжде ѣко слѣпъ вѣ глаахж не сѣ ли кстѣ сѣдми и просѣ (Мар. єв.).

51. Прочитайте речення, перекладіть їх. Випишіть складені форми минулого часу дієслів, визначте в них час, рід, число, особу: онъ же рече правѣ сждилъ еси (Мар. єв.). да оувѣстѣ какж коуплж сжтѣ сътворили (Мар. єв.). рече їи .ѣ. таланъта ми еси прѣдалъ (Сав. кн.). тако же и ма възлюбилъ кси оче ѡже далъ еси мнѣ хоштж (Сав. кн.). и пристжпи къ

иѣви лобѣзатъ его се бо бѣ знамение далъ имъ (Мар. ев.). сице рѣсте родителѣ его ѣко боѣашете сѧ иудѣи юже бо сѧ бѣахъ съложили (Мар. ев.). атоу бивѣшоу стбѣоумоу петроу воины аже бѣаше посълаалъ цѣсарь... на оубиикъ кго (Супр. рук.). і іскаахъ архиереи и кѣнижници како и бж оубили (Мар. ев.). чоудо сътворилъ зѣраштинимъ числа же напльнилъ и печаль бивѣшжж о оубѣжавъшимъ приложеникмъ своимъ оутѣшилъ (Супр. рук.). пленица нашихъ грѣховъ раздрѣшивъ съгрѣшилъ адамъ и оумрѣтъ не съгршилъ и оумрѣтъ (Супр. рук.).

52. Утворіть усі можливі форми 1-ї особи однини минулого часу від дієслів *радовати, дати, ловити, гоубити, зѣвати, носити, решти, писати, съхнѣти*.

53. Відновіть старослов'янські та праслов'янські форми інфінітива від наведених сучасних дієслів, поясніть зміни, які відбулися: *плести, пекти, брести, стригти, лягти, вести, пасти, берегти*.

54. За особовими формами теперішнього часу відтворіть форми інфінітива, поясніть зміни, які відбулися: *речеша, знакши, съпасеша, метеша, можеша, жьнеша, гревеша, начьнеша, идеша, носиши, съхнеша, береша, пишеша, печеша, хвалиши, везеша, цвѣтеша*.

55. Утворіть супін від інфінітивних основ, поясніть зміни, які відбулися в коренях слів: *жешти, мошти, двигнѣти, ловити, ходити, вести, носити, решти, слышати, мжчити, пешти, стришти*.

56. Прочитайте і перекладіть речення. Випишіть форми супіна, поясніть, з якими дієсловами вони поєднуються і якими іменними формами керують: *подобѣно естъ цѣрствне небеское члѣкоу домовитоу іже изиде коупѣно оутро наятъ дѣлателъ виноградоу своегоу (Мар. ев.). и дроугы рече сжпржгъ воловѣныхъ коупихъ патъ и градъ искжситъ ихъ (Мар. ев.). приде жена отъ самариа почрѣтъ воды (Остр. ев.). чѣка дѣва вънидосте въ црѣковъ помолитъ сѧ (Асс. ев.). чесо видѣтъ изидете въ поустыниж (Мар. ев.). не придъ бо правѣдникъ зѣватъ. нѣ грѣшѣникъ въ покаание (Сав. кн.). даждъ ми снѣж водж. да ни жаждж ни прихощж почьрьпатъ (Остр. ев.). идж длъгъ вамъ отъдатъ (Супр. рук.). и пристжпи къ иѣви лобѣзатъ его се бо знамение далъ имъ (Мар. ев.). огнѣ придъ въврѣштъ въ землѣж (Мар. ев.). не могж въстати датъ тебѣ (Зогр. ев.). иде въ горж помолитъ сѧ (Зогр. ев.).*

57. Від дієслів *нести, просити* утворіть короткі та повні форми активних дієприкметників теперішнього часу всіх родів. Провідмініайте їх, поясніть парадигму відмінкових закінчень.

58. Прочитайте речення, перекладіть їх, випишіть активні дієприкметники теперішнього часу, визначте їх рід, число, відмінок: *и въставъ по немъ иде и ви емоу възезаштоу въ домоу и се мнози грѣшѣници и мытарі прішедѣше възлежаахъ съ иѣмъ и съ оученикы его (Асс. ев.). прѣходж иѣ видѣ члѣка сѣдаштъ на мытѣници (Остр. ев.). женѣ свѣдѣтельствоужшти (Остр. ев.). ако же ма видите имжша (Остр. ев.) и*

пристѣпи къ нѣмоу кдина рабыни глаголющии (Остр. ев.). грады къ мѣнѣ не имать възалкати (Асс. ев.). іаковъ вида проречениіе свое дѣло истъшедъше и привазаѣштааго на жрѣба юно (Супр. рук.). коупцю ицѣцюмоу добръ вистѣръ (Сав. кн.). не по многоу же пристѣпше стояшлеі рѣша петрови (Зогр. ев.). дѣлаите не брашно гыбнѣще нѣ брашно прѣбываѣщее въ животѣ (Асс. ев.).

59. Які особливості вживання суфіксів -ъш, -въш, -ьш при творенні відмінюваних активних дієприкметників минулого часу? Наведіть приклади.

60. Від наведених дієслів утворіть короткі та повні форми відмінюваних активних дієприкметників минулого часу всіх родів: коупити, нести, видѣти, тешти, мести, быти, любити, просити, рѣзати, решти.

61. Із запропонованих прикладів випишіть активні дієприкметники минулого часу, визначте їх форму, рід, число, відмінок: зрно пышеничнок падъ на земли не оумреть (Остр. ев.). озирааше сѧ видѣти сътворшѣж (Сав. кн.). примъ и ицѣли (Остр. ев.). и пришѣдъ зъвавы тѧ и оногo речетъ ти (Сав. кн.). видѣвъше же народи чюдиша сѧ (Зогр. ев.). ютроу же бѣвъшю съвѣтъ сътвориша (Зогр. ев.). отъвѣштавъ же петръ рече они же отъвѣштавъше рѣша (Зогр. ев.). не хоцѣ ихъ не іадъшь отъпоустити (Сав. кн.). и вѣлѣзъшю емоу корабль оулеже вѣтръ (Сав. кн.). ненавиди мене бѣца моего ненавиditъ (Мар. ев.). кто съ кстѣ разрушивыи нашѣ неповѣдимѣж дрѣжавѣ и мѣжство (Супр. рук.). мѣчитель же видѣвъ свѣтаа. не примѣша вѣда никакогоже (Супр. рук.).

62. У наведених реченнях знайдіть активні дієприкметники, зробіть їх повний морфологічний аналіз та поясніть, до складу яких аналітичних форм вони належать: възлюбилъ еси зъловѣ паче благостыня (Син. пс.). і ти прогласѣтъ новоѣ пѣснь ейже ѧ гѣ наоучилъ етъ (Зб. Кл.). оученици бо кго ошли бѣахѣ въ градъ. да брашно коупѣтъ (Остр. ев.). иже бѣахѣ пришѣли отъ въсакоѣ вси галилеиски. иудеиски. и отъ иероусалима (Остр. ев.). і се възъписте глѣште чѣто естѣ нама і тебѣ ісе снѣ бѣи. пришѣлъ ли еси сѣмо. прѣжде вѣмене мѣчитъ насъ (Зогр. ев.).

63. Які особливості використання суфіксів -н-, -ен-, -т- при творенні пасивних дієприкметників від різних основ? Наведіть приклади.

64. Від наведених дієслів утворіть короткі й повні форми всіх родів пасивних дієприкметників, провідмініайте їх. Поясніть особливості їх відмінювання: пасти, дѣлати, водити, решти, съхнѣти.

65. Прочитайте текст, знайдіть у ньому пасивні дієприкметники, визначте їх час, форму, рід, число, відмінок: стадо свинии много пасомо (Остр. ев.). дашѣ кмоу рыбы печены (Остр. ев.). вѣмѣстити невѣмѣстимааго (Супр. рук.). гонимъ... сквозѣ поустыниѣ (Мар. ев.). видѣ тѣштѣ его лежашѣ огнемъ жегомѣ (Асс. ев.). вѣдете ненавидами всѣми ѧзыки (Асс. ев.). принесоша кмоу ослабленъ жилами на одре лажашѣ (Зогр. ев.). вѣчера за оухо оударенъ бывааше. вѣчера осжженъ бывааше (Супр. рук.). да своїми жѣами познаѣтъ знакмаа (Супр. рук.). пришѣдъшоу

кнѡзоу изведенъ бысть... и въпрашаемъ. почьто не пожреша (Супр. рук.). закла кмоу тельць питоми (Остр. ев.). бѣ же хитонъ не рѣвенъ съврѣхоу истѣканъ вьсь (Мар.ев.). крѣвь вьсѣхъ прѣкъ проливаема отъ съложениѣ вьсего мира (Мар. ев.). придѣ же воини і прѣвоуемоу прѣвиша голѣни і дроугоуемоу пропѣтоуемоу съ нимъ (Мар. ев.).

66. У запропонованих реченнях знайдіть субстантивовані дієприкметники: приде къ болаштимъ врачь. сѣдаштимъ въ тьмѣ слньце правдѣнок гави са авльнажштимъ отишик (Супр. рук.). рече ослабленоуемоу. дрѣзани чѣдо отъпоуштажтъ ти са греси твои (Зогр. ев.). пасжштен бѣжаша. ішѣдѣше въ градъ. възвѣстиша вѣѣ і о вѣсноую (Зогр. ев.). въходаі двьрми пастырь естъ овцамъ (Зогр. ев.). і привѣса емоу вьса болаштаѣ. различьными недѣжгы. і страстьми одрѣжимы (Зогр. ев.).

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Визначте клас дієслів:

1) двигнѣти, дыхнѣти, мрѣзнѣти	а) I клас;
2) любити, ходити, носити	б) II клас;
3) нести, писати, рѣшати	в) III клас;
4) знати, пити, коуповати	г) IV клас.

2. Часова форма, що мала значення минулого часу з відтінком тривалості чи повторюваності дії та утворювалася найчастіше від дієслів недоконаного виду, — це:

- а) аорист;
- б) імперфект;
- в) перфект;
- г) плюсквамперфект.

3. Відносна часова форма, яка означала давноминулу дію, тобто таку минулу, яка передувала іншій минулій дії, — це:

- а) аорист;
- б) імперфект;
- в) перфект;
- г) плюсквамперфект.

4. У реченні гї аште хоштеши можеши ма очистити (Зогр. ев.) використано форму дієслова:

- а) теперішнього часу;
- б) майбутнього часу;
- в) просту форму минулого часу;
- г) складену форму минулого часу.

5. У реченні **азъ ва имамъ мжчиги да никъто же възможегъ помошти вама** (Супр. рук.) використано форму дієслова:

- а) просту форму майбутнього часу;
- б) складену форму майбутнього часу;
- в) просту форму минулого часу;
- г) складену форму минулого часу.

6. У реченні **и съ горьками слъзами зовѣаше стѣааго** (Супр. рук.) використано форму дієслова:

- а) просту форму майбутнього часу;
- б) просту форму минулого часу аорист асигматичний;
- в) просту форму минулого часу аорист сигматичний;
- г) просту форму минулого часу імперфект.

7. У реченні **мжжь имѣла кси** (Остр. єв.) використано форму дієслова:

- а) просту форму майбутнього часу;
- б) складену форму майбутнього часу;
- в) просту форму минулого часу;
- г) складену форму минулого часу.

8. У реченні **оученици кго ошьли бѣахж въ градъ** (Остр. єв.) використано форму дієслова:

- а) складену форму майбутнього часу;
- б) просту форму минулого часу;
- в) складену форму минулого часу плюсквамперфект;
- г) складену форму минулого часу перфект.

9. У реченні **прѣжде даже коуръ не възгласигъ три краты отъврѣжеши са мене** (Мар. єв.) використано форму:

- а) простого майбутнього часу;
- б) I майбутнього часу;
- в) майбутнього в теперішньому часу;
- г) передмайбутнього часу.

10. У якому реченні використано дієслово у формі аориста:

- а) **рече гї .б. таланъта ми еси прѣдалъ** (Сав. кн.);
- б) **і бѣахж сѣдаште фарисѣи законооучителе іже бѣахж пришьли отъ всѣкоуа вси** (Мар. єв.);
- в) **и се мнози грѣшници и мытари пришедъше възлежаахъ** (Асс. єв.);
- г) **образъ дахъ вамъ. да ѣкоже азъ творихъ вамъ і вы творите** (Зогр. єв.).

11. Оберіть рядок із атематичними дієсловами:

- а) **быти, дати, пасти;**
- б) **ити, класти, п'їти;**
- в) **джти, решти, пити;**
- г) **цвисти, пасти, вести.**

12. Серед дієслів минулого часу визначте форми:

- 1) аориста а) **зналъ ксмь;**
- 2) імперфекта б) **знаахъ;**
- 3) перфекта в) **знахъ;**
- 4) плюсквамперфекта г) **зналъ в'бахъ.**

13. Знайдіть відповідності між дієсловами та їх формами:

- 1) **неси** а) теперішній час;
- 2) **неслъ быхъ** б) I складений майбутній;
- 3) **имамъ нести** в) умовний спосіб;
- 4) **несж** г) наказовий спосіб.

14. Визначте, яку з характеристик має виділене в реченнях дієслово:

- 1) **паче скрыж тайнок се. кда бждетъ солгалъ** (Супр. рук.)
- 2) **и се мнози гр'шъници и мытари пришедъше възлежаахомъ** (Асс. ев.)
- 3) **докол' пр'бываєте въ безоумни** (Супр. рук.)
- 4) **призьри боже и помози рабом своимъ** (Супр. рук.)
- а) дійсний спосіб, минулий час, проста форма, імперфект, III ос. множ.;
- б) дійсний спосіб, теперішній час, III ос. множ.;
- в) дійсний спосіб, майбутній час, II складений майбутній (передмайб.), III ос. одн.;
- г) наказовий спосіб, II ос. одн.

15. До неособових дієслівних форм належать:

- а) дієприкметник і дієприслівник;
- б) інфінітив;
- в) інфінітив, супін, дієприкметник, дієприслівник;
- г) інфінітив і супін.

16. Із наведених речень виберіть конструкцію із супіном:

- а) **приде жена отъ самариа почр'втъ воды** (Мар. ев.);
- б) **зрно пышеничнок падъ на земли не оумретъ** (Остр. ев.);
- в) **не мож въстати дати тебе** (Мар. ев.);
- г) **призьвавъ же и десатъ рабъ своихъ і дастъ имъ десатхъ м'насъ і рече къ нимъ** (Мар. ев.).

17. Зіставте тип дієприкметника та його структуру:

- 1) активний дієприкметник теперішнього часу
  - 2) активний дієприкметник минулого часу
  - 3) пасивний дієприкметник теперішнього часу
  - 4) пасивний дієприкметник минулого часу
- а) осн. теп. часу -**жшт-** (-**ашт-**) + відмінк. флексія;
б) осн. теп. часу + -**м-** + відмінк. флексія;
в) осн. інфінітива + -**ъш-** (-**въш-**) + відмінк. флексія;
г) осн. інфінітива + -**н-** (-**т-**, -**ен-**) + відмінк. флексія.

18. Укажіть, у якій формі активні дієприкметники не мають властивих їм суфіксів -**жшт-** (-**ашт-**), а закінчуються на -**ы**:

- а) Н.в. однини чоловічого, середнього роду;
- б) Н.в. однини жіночого роду;
- в) Н.в. множини чоловічого, середнього роду;
- г) непрямі відмінки однини жіночого роду.

19. Оберіть співвідношення дієприкметника та його характеристики:

- 1) **знакмыи**
  - 2) **знано**
  - 3) **знаа**
  - 4) **знаѣщи**
- а) активний дієприкметник теперішнього часу, чоловічого роду, короткої форми;
- б) активний дієприкметник минулого часу жіночого роду, короткої форми;
- в) пасивний дієприкметник теперішнього часу, чоловічого роду, повної форми;
- г) пасивний дієприкметник минулого часу середнього роду, короткої форми.

20. Дієприслівники старослов'янської мови — це:

- а) застигли форми пасивних дієприкметників;
- б) застигли форми активних дієприкметників;
- в) форми, походження яких не можна пов'язати з іншими дієслівними формами;
- г) похідні від інфінітива.

НЕВІДМІНЮВАНІ ЧАСТИНИ МОВИ

До невідмінюваних частин мови належали *прислівник, прийменник, сполучник, частка, вигук*. Із них прислівник був самостійною частиною мови, а решта — службовими.

ПРИСЛІВНИК

Прислівники широко представлені в усіх старослов'янських пам'ятках. Більшість їх є застиглою формою іменних частин мови у функції обставин у реченні. Уже на ранньому етапі старослов'янської мови виокремлювали групу слів, які можна було кваліфікувати як прислівники, а не іменні частини мови, вжиті в значенні прислівників. До цих найдавніших (первинних) належать **авнѣ**, **ещтѣ**, **юже**, **нѣинѣ**, **къдѣва** та інші.

За походженням прислівники старослов'янської мови — це:

- скам'янілі форми безпрефіксних чи префіксальних непрямих відмінків імен (відіменні прислівники);
- займенникові основи, ускладнені суфіксами;
- одиниці нез'ясованого походження.

Відіменні прислівники

За походженням це група слів, які втратили здатність змінюватися за відмінками, але в них чітко простежується зв'язок із тими формами імен, від яких вони відділилися.

Старослов'янські пам'ятки фіксують приклади відіменних прислівників, утворених із форм усіх непрямих відмінків однини, орудного і місцевого відмінків двоїни та орудного відмінка множини іменників, прикметників, дуже рідко числівників та займенників.

Прислівники на -ѣ. За походженням це форми місцевого відмінка однини іменників та прикметників з основами на *-ā, *-ǫ:

— іменників: **горѣ** — *угорі* (іменник *гора*); **долѣ** — *унизу* (*доль*); **зимѣ** — *узиму* (*зима*); **кромѣ** — *крім, опріч* (*крома* — *край, кінець*); **оутрѣ** — *уранці* (*оутро*); **годѣ** — *вчасно, впору* (*годъ*); **вѣнѣ** — *зовні* (*вѣнъ*) та ін. За винятком прислівника **вѣнѣ**, який засвідчений також у формах **вѣнъ**, **вѣноу**, ці прислівники не мали варіативних форм;

— прикметників: **вѣстрѣ** — *швидко*; **горьцѣ** — *гірко*; **достоинѣ** — *достойно, гідно*; **зълѣ** — *погано*; **кротъцѣ** — *лагідно*; **различьнѣ** — *порізному*; **сладъцѣ** — *солодко*; **тажъцѣ** — *тяжко* та ін.

У пам'ятках зафіксовані також форми на -ѣ, які складаються з іменників чи прикметників у сполученні з прийменниками: **въ скорѣ** — *швидко*; **на вѣсоцѣ** — *угорі*, **на длъзѣ** — *довго*; **по срѣдѣ** — *посередині* та ін.

Прислівники на -о. Це форми знахідного відмінка однини коротких прикметників середнього роду твердої групи. Окремі з них відомі лише у формі на -о, напр.: **весело** — *весело*; **ѕѣло** — *дуже*; **мало** — *мало*; **прѣмо** — *прямо*; інші мають варіативні форми на -ѣ: **вѣстро** — **вѣстрѣ**, **горько** — **горьцѣ**, **достойно** — **достоинѣ**, **кротъко** — **кротъцѣ**, **различно** — **различьнѣ** та ін.

Прислівники на -є, -ю. Це форми:

— знахідного відмінка однини середнього роду повних прикметників: **прокок** — *зрештою* (від прикм. **прокъ** — *останній, інший*); **пръвок** — *раніше*,

перше; тоу́нік — дарма, даремно;

— знахідного відмінка однини середнього роду коротких чи повних прикметників вищого ступеня порівняння: **БОЛЕ** — *більше*; **ВЪШЕ** — *вище*; **СЪ ВЪШЕ** — *зверху*; **ВЪШТЕ** — *більше*; **ГОРЕ** — *гірше*; **ГЛЖБЛЕ** — *глибше*; **КОНЬЧНЪК** — *нарешті*; **МЪНОЖАНШЕ** — *більше*; **ПАЧЕ** — *ліпше, більше*; **ПОЗДЪК** — *пізніше*; **ПОСЛЪЖДЕ** — *пізніше*; **ПРЪЖДЕ** — *раніше, перш*; **ПРЪВЪК** — *перш, раніше*; **СКОРЪК** — *скоріше, раніше*; **ОУНЕ** — *краще*.

До цієї групи належало також кілька одиниць, точне походження яких встановити неможливо:

АВЪК, АВНІК — *зараз, уже*;

БЕСПРЪМЕНЕ — *безнастанно, безперестанку*;

ВЪТЪШТЕ — *даремно, марно*;

ГЛЖБОЧЕ — *глибоко*;

ДАЛЕЧЕ — *здаля*;

СВЪНІК — *зовні*;

КЪДНАЧЕ, КЪДИНАЧЕ — *ще, за одним*;

ОБАЧЕ — *однак*;

ТАЧЕ — *потім*.

Прислівники на -ъ. Найвірогідніше, що за походженням це форми знахідного відмінка однини іменників та прикметників чоловічого роду з основою на *-ѡ: **БЛИЗЪ** — *близько, поблизу*; **ВЪНЪ** — *геть*; **ВЪНЕЗААПЪ** — *раптом, несподівано*; **ВЪСЛЪДЪ** — *услід, слідом*; **НИЗЪ** — *униз, додолу*; **ОКРЖГЪ** — *навколо, кругом*; **ПОДЪГЪ** — *уздовж*; **ПРОТИВЪ** — *навпроти*.

Прислівники на -ь. Походження прислівників цієї групи точно не встановлено, однак це могли бути форми:

— знахідного відмінка однини іменників *-ї основ та співзвучних із ними прикметників: **БЛИЗЬ** — *близько*; **ВЪНИСПРЬ** — *угору*; **ВЪНЕЗААПЬ** — *раптом, несподівано*; **ВЪНЖТРЬ** — *усередину*; **ВЪСЕСРЬДЬ** — *від щирого серця, сердечно*; **ВЪСПАТЬ** — *назад*; **ИЗ(Д)РАДЬ** — *незвичайно, надзвичайно*; **ИЗЖТРЬ** — *зсередини*; **ИНОСТАНЬ** — *постійно*; **ИСКРЬ** — *близько*; **ИСПЛЪНЬ** — *повно*; **ОКРЬСТЬ** — *навкруги*; **ОСОБЬ** — *особливо*; **ОТВРЬНЬ** — *навпроти*; **ОТЪНЖДЬ** — *зовсім*; **ОЧИВИСТЬ** — *очевидно*; **ПОСЛЪДЬ** — *нарешті, потім, наслідок*; **ПРАВЬ** — *справді*; **ПРЪМЬ** — *прямо*; **ПРЪПРОСТЬ** — *дуже просто*; **РАЗЛИЧЬ** — *по-різному*; **СВОБОДЬ** — *вільно*; **СТРЬМЬ** — *прямо*; **СТРЬМЬГЛАВЬ** — *стрімголов*; **СОУГОУБЬ** — *удвічі, подвійно*; **СЖПРОТИВЬ** — *проти, навпроти*; **ОУДОБЬ** — *легко, зручно*; **ЖТРЬ** — *усередині*;

— знахідного відмінка однини іменників *-їо основ: **НА ПРЪЖДЕ** — *наперед, надалі*.

Прислівники на -и. Цю групу склали форми:

— родового відмінка однини іменників *-ї основ: **БЕСПРЪСТАНИ** — *безперестанку*; **ИСКОНИ** — *спочатку, віддавна*; **СЪ ЗАДИ** — *позаду*; **РАДИ** — *заради, для*;

— місцевого відмінка однини іменників *-ї основ: **ЛАНИ** — *торік*;

послѣди — після; **прѣди** — попереду;

— знахідного відмінка однини іменників чоловічого роду з основою на *-jō: **вѣскрай** — *уздовж краю, до краю*;

— слова невстановленого походження: **тан, отан** — *таємно, спыти* — даремно, марно.

Прислівники на -а, -га. До цієї групи належали:

— форми родового відмінка однини іменників чоловічого роду з основою на *-ō, *-jō: **вѣчера** — *учора*; **изьдавна** — *здавна*; **испрѣва** — *спершу*; **дома** — *удома*; **сѣ зажда** — *позаду*;

— слова невстановленого походження: **дѣла** — *заради, для*; **кдѣва** — *ледве*.

Прислівники на -оу. Цю групу складала форми:

— давального відмінка однини іменників з основами на *-ō: **вѣноу** — *геть*; **долоу** — *униз*; **сѣлоу** — *дуже*;

— місцевого відмінка однини іменників з основами на *-ū: **врѣхоу** — *угорі*;

— місцевого відмінка двоїни: **междоу** — *між, поміж*; **по срѣдоу** — *посередині*;

— слова невстановленого походження: **нѣнѣчоу** — *нині, зараз*.

Прислівники на -ты. Найвірогідніше, це форми орудного відмінка множини іменників чоловічого або середнього роду з основою на *-ō. Зазвичай вони відомі як такі, що утворилися від прикметників на -ьскъ, напр.: **вражьскты** — *по-ворожому, вороже*; **мѣжьскты** — *мужньо*; **рабѣьскты** — *по-рабському*; **грѣчьскты** — *по-грецькому*; **словѣньскты** — *по-слов'янському*; **всѣьчскты** — *усіляко*. Від інших прикметників зафіксовані лише окремі форми: **малты** — *мало*; **пакты** — *знов*; **правты** — *справедливо*; **прѣкты** — *усупереч*. Від займенникової основи утворився прислівник **акты**, який вживали як сполучник підрядності.

Прислівники на -ми. За показниками це форми орудного відмінка множини іменників *-ī та *-ū основ, хоча самі ці основи можна встановити не в усіх словах: **вельми** — *дуже* (від зниклого прикметника *velь), **мѣногъми** — *дуже*. Такі прислівники утворені також від прикметників вищого ступеня: **большьми** — *більше*; **мьньшьми** — *менше* (від прикметників **больи, мьньи**).

Прислівники на -ма. За походженням це форми орудного відмінка двоїни, які утворилися від іменників:

— *-ī основ: **рад'ма** — *заради, для* (у Супр. **радъма, радьма**);

— *-ū основ: **полъма** — *навіл*.

До них належали також кілька прислівників невстановленого походження: **дѣльма** — *для, заради*; **ноудьма** — *насилно*; **тѣкъма** — *тільки*; **бѣхъма** — *цілком, зовсім*.

Прислівники на -мо. Обмежена група прислівників, походження яких точно не встановлене: **мимо** — *повз*; **тѣкъмо** — *тільки*. Учені висловлюють думку, що це форми знахідного відмінка однини пасивних дієприкметників

середнього роду від дієслівних коренів **ми-**, **тък-** (пор. **ми-нжти** — *минути*, **тък-нжти** — *ткнути*).

Прислівники на -мь. До цієї групи належав лише один прислівник **бъхъмь** — *цілком, зовсім*, який за походженням був формою орудного відмінка однини іменника.

Прислівники на -ѣ. За походженням це форми орудного відмінка однини іменників жіночого роду:

— ***-ї** основ: **бъшьѣ** — *цілком, зовсім* (пор. **бъхъмь**); **тъчьѣ** — *тільки* (пор. **тъкъмо**);

— ***-ā** основ: **къдноѣ** — *одного разу*; **двоцеѣ**, **вѣторицеѣ** — *удруге*; **третинцеѣ**, **седмицеѣ**, **сѣторицеѣ**.

Прислівники на -ж. Це форми знахідного відмінка однини іменників ***-ā** основ: **вѣнезаапж** — *раптом, несподівано*; **противж** — *проти, навпроти*; **вѣинж** — *завжди, раз по раз*.

Прислівники на -ови. До цієї групи належав лише один прислівник **домови** — *додому*, який був формою давального відмінка однини іменника ***-ū** основ **домъ**.

Відзайменникові прислівники

Окрему групу складали прислівники, утворені від займенникових коренів чи основ **тъ**, **къи**, **и<*јь**, **инъ**, **овъ**, **онъ**, **съ**, **вьсь** переважно за допомогою різноманітних суфіксів. Вибір суфіксів визначали питанням, на яке відповідав прислівник. За значенням ці прислівники поділяли на такі групи:

- місця;
- часу;
- способу дії;
- міри, ступеня дії.

Прислівники місця

— *Питання де?* суфікс **-де**: **къде** — *де*; **иде**, **идеже** — *де*; **донде**, **дондеже**, **донъдеже** — *доки, поки, аж доки*; **инъде** — *деінде*; **овъде** — *тут*; **онъде** — *там*; **съде** — *тут*; **вьсьде** — *скрізь, усюди*. Лише займенник **тъ** не приєднував суфікса **-де**, а мав форму **тоу** — *тут*.

— *Питання куди?* суфікс **-амо**: **тамо** — *туди*; **камо** — *куди*; **амо** — *куди*; **инамо** — *куди-інде*; **овамо** — *сюди*; **онамо** — *туди*; **сѣмо** — *сюди*; **вьсѣмо** — *усюди, в усі боки*.

— *Питання звідки?* суфікси **-ждоу**, **-ждѣ**: **тждоу**, **тждѣ**, **кждоу**, **кждѣ**, **ѣждоу**, **ѣждоуже** — *звідки, звідкіля*; **инждоу** — *з якого-небудь іншого місця*; **овждоу** — *сюди, звідси*; **сждоу**, **сждѣ** — *сюди*; **вьсждоу**, **вьсждѣ** — *звідусіль*.

За цим зразком будували зрощення з прийменниками чи префіксами: **овождоу** — *з обох боків*; **вѣнѣждоу** — *ззовні*; **извѣнждоу** — *ззовні*; **жтрыждоу** — *зсередини*.

Прислівники часу

— *Питання коли?* суфікс **-гда**: **тъгда**, **тогда** — *тоді*; **къгда**, **когда** —

коли; **КГДА** — коли; **ВЪНЕГДА** — коли, у той час як; **ИНЪГДА**, **ИНОГДА** — іноді, інколи; **ОВЪГДА**, **ОВОГДА** — цього часу, тоді, потім; **ВЪСЪГДА**, **ВЪСЄГДА** — завжди, повсякчас.

Прислівники способу дії

— Питання **як?** суфікс **-ако**: **ТАКО** — так; **КАКО** — як; **ІАКО**, **ІАКОЖЕ** — як; **ІНАКО** — інакше; **ВЪСАКО**, **ВЪСЪКО** — всяко, усіляко; **ОВАКО**, **ОНАКО** — так, наскільки.

За походженням прислівники на **-ако** є формами називного або знахідного відмінка однини середнього роду, утворених від прикметникових займенників із суфіксом **-ак**.

Прислівники міри і ступеня дії

— Питання **наскільки?** **якою мірою?** суфікси **-ль**, **-ли**, **-лѣ**, **-льми**, **-льма**: **ТОЛЬ**, **ТОЛИ**, **ТОЛѣ**, **ТОЛЬМИ**, **ТОЛЬМА** — стільки, такою мірою; **КОЛЬ**, **КОЛИ**, **КОЛѣ**, **КОЛЬМИ** — скільки, настільки, як. Прислівник **кольма** у старослов'янських пам'ятках не зафіксований, проте помічений у пізніших церковнослов'янських пам'ятках. Крім значення міри чи ступеня дії, прислівники **коли**, **колѣ** могли мати також часове значення: *коли, колись, коли-небудь. кль, кли, клѣ, кльми, кльма* — скільки, наскільки; *сели, селѣ* — настільки.

Від займенника утворювався прислівник **всьма** — *зовсім, загалом*, який за значенням належав до прислівників способу дії.

Прислівники міри і ступеня дії в сполученнях із прийменниками могли функціонувати як обставини часу: **ДО КОЛѣ** — *доки? як довго?* **ОТЪ СЕЛИ**, **ОТЪ СЕЛѣ** — *відтепер, віднині*; **ОТЪ НЕЛИЖЕ**, **ОТЪ НЕЛѣЖЕ** — *відколи*; **ДО НЕЛИ ЖЕ**, **ДО НЕЛѣЖЕ** — *доки, поки, аж доки*.

Прислівник **коли** у сполученні з часткою **-жьдо**, тобто **колижьдо**, служив для узагальнення змісту попереднього відносного займенника: **ИЖЕ** — *який, котрий*; **ИЖЕ КОЛИЖЬДО** — *який-небудь, будь-який*.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. На які групи за походженням поділяли прислівники?
2. Які прислівники називали непохідними, а які похідними?
3. Від яких форм непрямих відмінків іменних частин мови могли утворюватися прислівники? Наведіть приклади.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Поділіть прислівники старослов'янської мови на непохідні та похідні, поясніть: **връхуѣ**, **выше**, **авик**, **кште**, **оутрѣ**, **горько**, **юже**, **противъ**, **нынѣ**, **нспрѣва**, **достоннно**, **тждоуѣ**, **всьде**, **пакы**, **къгда**, **оуже**, **добрѣ**, **въторицеѣж**.

2. Назвіть, із яких форм непрямих відмінків утворилися прислівники: **оутрѣ**, **весело**, **долоуѣ**, **пакы**, **двоицеѣж**, **прѣвок**, **вражьскы**, **близъ**, **искони**,

горѣ, выше, мимо, быстро, низъ, дома, врѣху, ради, зимѣ, мало, горе, противъ, гречьскы, въскран, годѣ, прѣмо, въспать, выстрѣ, горько, съторницеж, свободъ, зълѣ, въчера, большьми, сладъцѣ, испрѣва, рабъскы, тѣкъмо, полѣма, по срѣдѣ, вънезапж.

3. З'ясуйте, у яких прикладах підкреслено відіменні прислівники, а в яких — іменні частини мови: правдѣныи же кротцѣ и тихо братоу рече (Супр. рук.). изиде иѣ и иде въ поусто мѣсто (Мар. ев.). поидоша въ печали мнозѣ и тжзѣ (Супр. рук.). дроузни бо ихъ изъ далече сжтъ пришли (Мар. ев.). шедъши домови обрѣте отроковицж лежаштж на одрѣ (Мар. ев.). идѣше же въ слѣдѣ его мѣногъ народъ (Мар. ев.).

4. Визначте, від яких частин мови утворено наведені прислівники: латиньскы, доколѣ, непомѣногоу, насоухо, крѣпѣко, прѣвѣк, високо, давьно, непомѣнозѣ, вѣрно, добрѣ, испрѣва, отѣкждоу, вражьскы, образнѣ, николи, двашьди, съвѣше, зълѣ, вѣчно, отѣвьсждоу тришьди, мирѣно, отѣселѣ, длъго.

5. З'ясуйте, у яких реченнях вжито прикметники вищого ступеня порівняння, а в яких — прислівники; поясніть це розрізнення: нѣ се повѣдителѣа нага пригвождѣна на высочѣ вьсѣмѣ показоваашѣ (Супр. рук.). помышлѣше кѣа ины мжкы лютѣиша изъобрѣсти да въ тѣхъ кѣо погоувитѣ (Супр. рук.). въдовица си. оубогаѣ болѣ вьсѣхъ въврѣже (Остр. ев.). шьдѣше възверѣте древлѣ плѣвелы (Остр. ев.). сиі приімжтѣ осждѣньѣ вольшеѣ (Зогр. ев.). и пакы въторицеж и третицеж сътвори кѣмоу. съврѣштѣнѣк и таснѣк изглаголати (Супр. рук.). сновѣ вѣка сего. мждрѣише пачѣ сновъ свѣта (Мар. ев.). петрѣ же идѣше по немѣ издалече (Зогр. ев.). нѣ печалоуи сѣ зѣло brate (Супр. рук.).

6. Назвіть, із яких словосполучень утворилися наведені прислівники: съторицеж, окржгѣ, заоутра, въправѣж, полоуношти, вътаинѣ, окръстѣ, въслѣдѣ, посрѣдѣ, мѣногократы, полоудьнѣ, сътократицеж.

7. У наведених прикладах знайдіть прислівники, визначте їх розряд за значенням. Випишіть непохідні прислівники, а похідні згрупуйте за співвіднесеністю з частинами мови, із якими вони мають спільне походження: тогда же рече црѣ. слоугамѣ (Син. пс). пилатѣ же пакы глагола исоусови (Сав. кн.). и мимо идѣи иѣ видѣ чѣка слѣпа (Мар. ев.). нѣ вонсѣ тѣкъмо вѣроуи (Мар. ев.). сѣ приде кѣ немоу ноштиж (Мар. ев.). нѣ нѣ вѣси откждоу приходитѣ і камо идѣтѣ (Зогр. ев.). въ день слѣнце нѣ ожежетѣ тебѣ ни лоуна ноштиж (Син. пс). остави иж... донѣдеже иж окопѣж окръстѣ (Мар. ев.). всѣ тварѣ кѣже видѣ сѣмо и онамо зѣвьѣштѣж сѣ (Супр. рук.). вѣ же влизѣ пасха иудѣиска і възидѣж мѣнози въ імѣ отѣ стрѣны прѣжде пасхѣ да очистѣтѣж сѣ (Мар. ев.).

8. Користуючись словником, перекладіть старослов'янські прислівники сучасною українською мовою, визначте їх значеннєві розряди: беспрѣстани, выстрѣ, внѣ, вельми, врѣху, вьсждоу, въторицеж, грѣчьскы, годѣ, горѣ, долѣ, кѣдѣва, кѣда, кѣштѣ, кѣдинако, зимѣ, инако,

инъде, искони, нскръ, исплънь, како, камо, колиждо, кольми, кромѣ, кротъко, нъинѣ, обаче, овогда, овъде, онамо, онждоу, отвьрьнь, прокою, прѣждѣ, прѣди, полъма, сѣмо, сико, сели, спыти, соугоубъ, таи, тако, таче, тоу, тоуник, тольма, толи, толико, тѣкъмо, оуже, жтръ, ѡдро.

9. З наведеного тексту выпишіть прислівники, визначте їх значеннєвий розряд, походження, спосіб творення: аште сѣгрѣшитъ братъ твои запрѣти емоу и аще покаетъ сѣ ѡтпоустити емоу и аще седьмькратицеж дньемъ сѣгрешитъ къ тебѣ и седмицеж обратитъ сѣ къ тебе гла каж сѣ ѡтпоустити емоу и рѣша аплі къ гю пріложі и намъ вѣрж рече же гѣ аще висте имѣлі вѣрж ѣко зрьно гороушьно гла ли висте сѣка. мінѣ сєи въздері сѣ і сѣсади сѣ въ море послоушала ві васъ которы же отъ васъ раба имѣѡ оржщъ ли пасжщъ іже прішедъшю емоу съ села речетъ емоу авие мінжвъ възлѡзні и не речетъ ли емоу оуготован чьто вечерѣж и прѣпоѣсавъ сѣ слоужі ми доньдеже ѣмъ і пиж и по томъ ѣсі и пієши ты (Асс. єв.). еда можтъ сѣнове врачьніи постити сѣ доньдеже съ ними естъ женихъ елико врѣма съ собою імжтъ жениха не імжтъ постити сѣ приджтъ же дньіе егда отыметъ сѣ отъ нѣхъ женихъ і тьгда постатъ сѣ въ ты дньіи никъто же приставлениѣ плата не бѣлена не приставлѣтъ ризѣ ветъсѣ аште ли же ни възыметъ коньць отъ неж новое отъ ветъхаєго і горьши дирѣ вждетъ і никътоже не вѣливаєтъ вина нова въ мѣхы вѣтѣхы аште ли же ни просадитъ вино ново і вино пролѣетъ сѣ і мѣси погѣвнжтъ нѣ вино новое мѣхы новы вѣлѣти і бьстъ мимо ходаштоу емоу въ сѣботы сквозѣ сѣѣниѣ і начаша оученици єго пжтъ творити (Зогр. єв.).

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. До невідмінюваних частин мови належать:

- а) прислівник, прийменник;
- б) прийменник, сполучник, частка, вигук;
- в) прислівник, прийменник, сполучник;
- г) прислівник, прийменник, сполучник, частка, вигук.

2. Прислівники старослов'янської мови поділяли на такі групи:

- а) відіменникові та відзайменникові;
- б) родові та безродові;
- в) іменникові, прикметникові, числівникові, займенникові;
- г) іменникові та прикметникові.

3. Знайдіть відповідність між прислівником і його походженням:

1) весело	а) відіменниковий;
2) тришьды	б) відприкметниковий;
3) николи	в) відчислівниковий;
4) оутрѣ	г) відзайменниковий.

4. Від займенникових основ за допомогою суфіксів утворилися прислівники:

- а) **вчєра, прѣмь, отан;**
- б) **всьдє, кждоу, овъгда;**
- в) **врѣхоу, исплѣнь, зажда;**
- г) **прѣжде, противъ, вьнезаапъ.**

5. Усі прислівники відіменникові в рядку:

- а) **тамо, кдѣва, камо;**
- б) **кждоу, зѣлоу, толѣ;**
- в) **всьгда, прѣди, акоже;**
- г) **седмицеж, пакты, испрѣва.**

6. У реченні **раздѣра сѧ надвоє** (Мар. єв.) використано:

- а) прислівник із кількісним значенням;
- б) числівник;
- в) прикметник;
- г) відзайменниковий прислівник .

7. У реченні **і рече къ нимъ коуплж дѣвите доньдеже придж граждане** (Мар. єв.) використано:

- а) прислівник місця;
- б) прислівник часу;
- в) прийменник;
- г) іменник.

8. У реченні **донелиже ксть годъ примѣмъ съпасеник свое** (Супр. рук.) використано:

- а) прислівник місця;
- б) прислівник часу;
- в) прийменник;
- г) іменник.

9. У реченні **члкъ єдинъ добра рода иде на странж далече** (Мар. єв.) використано:

- а) відіменниковий прислівник;
- б) відзайменниковий прислівник;
- в) короткий прикметник;
- г) повний прикметник.

10. У реченні **і шедъше домови обрѣте отроковицж** (Мар. єв.) використано:

- а) іменник;
- б) прикметник;
- в) відзайменниковий прислівник;
- г) відіменниковий прислівник.

СЛУЖБОВІ СЛОВА

ПРИЙМЕННИК

Прийменники старослов'янської мови — широко вживаний клас слів, що послідовно представлений у всіх пам'ятках. За походженням прийменники поділялися на дві групи: перша — це запозичення з індоєвропейської мови, які зазнали певної трансформації на слов'янському мовному ґрунті (*первісні*); друга — праслов'янські новотвори найчастіше прислівникового походження (*похідні, або нові*). Усі прийменники функціонували для граматичного оформлення смислових відношень між підпорядкованими і підпорядковувальними словами в реченні, тому роль їх була подібною до ролі відмінкових флексій. Різниця полягала в тому, що прийменники не зросталися з іменними основами, як флексії; займали місце перед підпорядкованими словами, а не після них (за винятком прийменників **дѣла, ради**, які могли перебувати в постпозиції). Майже всі первісні прийменники могли бути префіксами іменників чи дієслів; похідні прийменники в цій функції не зафіксовані.

Первісні прийменники

До цієї групи належали такі прийменники: **вѣзъ, вѣ, вѣзъ, до, за, изъ, къ, на, надъ, о, обѣ, отъ, по, подъ, при, прѣдъ, съ, оу**. Класифікували їх за особливостями поєднання з певними формами слів: окремі з них могли поєднуватися в реченні з однією відмінковою формою; інші — з двома чи більше.

Прийменники, які поєднувалися з однією відмінковою формою:

— з родовим відмінком:

вѣзъ: подовьнѣ кѣтъ члѣкоу съзѣдавѣшю храминѣ вѣзъ основаньѣ (Зогр. єв.) — подібний до людини, яка збудувала будинок без фундаменту;

до: печальна доуша моя єстѣ до съмръти (Супр.) — засмучена душа моя аж до смерті;

изъ: і изведе и вѣнѣ изъ вьси (Зогр.єв.) — і вивів його геть із села;

отъ: вѣжашѣ отъ гроба (Зогр. єв.) — побігли від гробу;

оу: азъ ѣже видѣхъ оу отьца мого глѣж (Зогр. єв.) — я кажу про те, що бачив у батька свого;

— з давальним відмінком:

къ: и пришѣдѣ къ оученикомѣ (Зогр. єв.) — і прийшов до учнів;

— із знахідним відмінком:

вѣзъ: благодѣтъ вѣзъ благодѣтъ (Зогр. єв.) — добро за добро;

— з місцевим відмінком:

при: і обрѣтостѣ жрѣвьць привѣзанѣ при двьрехъ (Зогр. єв.) — і знайдете коня, прив'язаного при воротях.

Прийменники, які поєднувалися з двома відмінковими формами:

— із знахідним та орудним відмінками:

надъ: **поимъше же кого воини ведоша надъ вѣгъ рѣкы** (Супр.) — схопивши його, воїни повели над берегом річки; **кѣто ма постави сѣдиж надъ вами** (Зогр. ев.) — хто мене призначив суддею над вами;

подъ: **нѣсмь во достоинъ да подъ кровъ моі вѣнидѣши** (Зогр. ев.) — недостойний, щоб ти під мій дах зайшов; **ібо аз чѣккъ ксмь подъ владыкож, імъ подъ собож воинъы** (Зогр. ев.) — бо я людина під владикою (підвладна) і маю під собою воїнів;

прѣдъ: **повелѣша привести прѣдъ лица ихъ свѣтаго** (Супр.) — повеліли привести святого перед їх лица; **тѣгда вѣдетъ ти слава прѣдъ всѣми** (Зогр. ев.) — тоді буде слава тобі перед усіма;

— із знахідним та місцевим відмінками:

въ: **і вѣниде къ нимъ въ корабль** (Зогр. ев.) — і увійшов до них у корабель; **ни повѣждь никомуже въ вси** (Зогр. ев.) — не розкажуй нікому в селі;

на: **і възведе ѿ на горъ вѣсокж** (Зогр. ев.) — і вивів їх на гору високу; **і начаса приносити на одрѣхъ болаштѣмъ** (Зогр. ев.) — і почали приносити на ношах хворих;

о: **да не прѣтѣкнеши о камень ногы твоѣи; і мнози слышавъше дивлѣхъ са о оученіи его** (Зогр. ев.) — багато хто слухав і дивувався його вченню;

овъ: **і прѣвѣдоша на землѣхъ генисаретскж, ѣже естъ овъ онъ полъ галилеѣ** (Зогр. ев.) — і переїхали на землю генісаретську, що на тім боці Галілеї.

Прийменники, які сполучалися з трьома відмінковими формами:

— з родовим, знахідним та орудним відмінками:

за: **і прискрѣвнъ вѣстъ цѣрь за клѣтвѣы** (Зогр. ев.) — і засмутився цар через клятву; **дѣшж моѣж за тѣ положж** (Зогр. ев.) — душу мою за тебе віддам; **іди за мноюж** (Зогр. ев.) — іди за мною;

съ: **сходаштемъ же имъ съ горы** (Зогр. ев.) — коли вони сходили з гори; **яззыкъ висѣаше изъ оустъ кого съ лакътъ єдинъ** (Зогр. ев.) — з його уст звисав язик з один лікоть завдовжки; **і иде съ нимъ** (Зогр. ев.) — і пішов з ним; **съ радостіюж приемлѣтъ слово** (Зогр. ев.) — з радістю сприймають слово;

— з давальним, знахідним та місцевим відмінками:

по: **і иде по вѣсеому градуу проповѣдаѣ** (Зогр. ев.) — і пішов по всьому місту, розповідаючи; **привѣзати по четъыри колы** (Зогр. ев.) — прив'язати по чотири коли; **і по немъ ідѣаше народъ мѣногъ** (Зогр. ев.) — і за ним ішло багато народу.

Похідні прийменники

До цієї групи належали прийменники **влизъ, връхоу вѣнѣ, вѣнѣ, въ слѣдѣ, дѣла (дѣльма), искръ, кромѣ, между, мимо, окръгѣ, окръстѣ, подлѣгѣ, послѣдѣ (послѣжде), по срѣдѣ, противѣ, прѣжде, прѣмо, ради, радьма, развѣ, свѣнкѣ, сквозь та ін.** За походженням це відіменні прислівники, що після переосмислення набули особливостей прийменників. Більшість із них слугувала для вираження просторових відношень.

Основна частина таких прислівників поєднувалася з формами родового відмінка іменників, деякі — з формами давального, знахідного чи орудного відмінків:

— з *родовим відмінком*:

влизъ: влизъ мѣста ідеже ѣша хлѣбы (Зоґр. ев.) — поблизу місця, де вони їли хліб;

вѣнѣ: и вѣаста лежашти тѣлесѣ стобѣю вѣнѣ града (Супр.) — і лежали тіла двох святих поза містом;

вѣнѣ: ишедъшема же има вѣнѣ града стѣѣи паула оумоли сѣчыцѣ ѣко да иулианиѣ прѣжде ко оусѣк'нжтѣ (Супр.) — коли вони вийшли за місто, Святий Павло попросив ката першою стратити Юліану;

дѣла: ослоушаниа дѣла вашего (Супр.) — через вашу неслухняність;

дѣльма: немошти дѣльма женскы (Супр.) — заради жіночої слабості;
радоуѣ сѣ васѣ дѣльма (Супр.) — радуюся завдяки вам;

искръ: приде же въ градѣ самарьскѣ...искръ вьси (Зоґр. ев.) — прийшов він у місто самарейське, що поблизу села;

кромѣ: і молѣаше і много да не посълетѣ ихъ кромѣ страны (Зоґр. ев.) — і просили дуже, щоб не вислав їх із країни;

окръгѣ: прихаждаахъ же звѣрикѣ и пьси и пьтица небесьныѣ и сѣдѣахъ окръгѣ тѣлесоу кю (Супр.) — приходили звірі, і собаки, і птахи небесні і сиділи навколо двох їхніх тіл;

послѣдѣ: послѣдѣ же в'сьхѣ і жена оумрѣтѣ (Зоґр.ев.) — після всіх померла і жінка;

прѣжде: инѣ прѣжде мене вѣлазитѣ (Зоґр. ев.) — інший раніше за мене влазить;

ради: народа ради стояштаего окръстѣ рѣхѣ (Зоґр. ев.) — заради народу, що стояв навколо, він сказав;

радьма: і того рад'ма дѣла дастѣ ключа (Супр.) — і заради тієї справи він дав молоду тварину;

развѣ: і нѣстѣ іного развѣ ко (Зоґр. ев.) — і нема іншого, крім нього;

свѣнкѣ: и отъведѣ Паула свѣне сѣдѣшта призѣвавѣ иоулианиѣ рече кѣ неи (Супр.) — і відвівши Павла поза місце суду, позвав Юліану і сказав до неї;

— з *давальним відмінком*:

противѣ: не сѣмѣжайте очию си противѣ истинѣ (Супр.) — не закривайте очі собі перед істиною; **і изидѣ противѣ емоу** (Зоґр. ев.) — і

вийшли навпроти нього;

прѣмо: ідѣта вѣ вьсь, ѣже єсть прѣмо вама (Зогр. єв.) — ідіть обидва в село, яке перед вами; видѣвѣ же сѣтъникѣ стоѣмі прѣмо кмоу...рече (Зогр. єв.) — сотник, який стояв проти нього, побачивши, ...сказав;

—зі знахідним відмінком:

подлѣгъ: ишедѣ же на походѣ подлѣгъ рѣкѣ оузьрѣ издалече плѣкѣ великѣ народа (Супр.) — вийшовши на прогулянку вздовж річки, він побачив здалека великий натовп народу;

ск(в)озѣ: продохомѣ сквозѣ огонь и водѣ (Супр.) — пройшли крізь вогонь і воду; проходяаше сквозѣ градѣ и вѣси (Зогр. єв.) — проходив через міста і села;

— з орудним відмінком:

междоу: мирѣ имѣите междоу собоѣ (Зогр. єв.) — майте мир між собою; междоу нами і вами пропасть вельѣ оутврьди са (Зогр. єв.) — між нами і вами виникла велика безодня.

СПОЛУЧНИК І СПОЛУЧНЕ СЛОВО

За походженням та морфологічною будовою сполучники старослов'янської мови поділяли на *прості, складні, складені і похідні*.

Прості сполучники за походженням були найдавнішими і складали групу морфологічно нечленованих одиниць, які втратили зв'язок із тими словами, від яких походять. До них належали сполучники **а, бо, да, и, ли, нѣ, та, ти, то, цѣ**.

Серед них **бо** (*бо, тому що*) та **цѣ** (*хоч, незважаючи на те що*) оформляли тільки підрядні зв'язки. Сполучник **цѣ** завжди стояв перед підрядним реченням або зворотом із давальним самостійним: и не видѣаше тѣ сѣшта кгоже хотѣаше прѣдати цѣ свѣштамѣ сѣштамѣ и свѣтоу толикоу (Супр.) — і не бачив (Іуда), що там був той, кого він хотів зрадити, дарма що були свічки і стільки світла.

Сполучник **бо** входив до складу підрядного речення і посідав у ньому найчастіше другу позицію: корабѣ же бѣ по срѣдѣ морѣ, вьлаѣ са вѣнами бѣ бо противнѣ вѣтрѣ (Зогр. єв.) — корабель був серед моря і заливався хвилями, бо був зустрічний вітер.

Окремі вчені вважають, що сполучник **бо** в поєднанні із заперечними частками **не, ни** утворював нові сполучники **небо, нибо**. Однак, найвірогідніше, це були не окремі сполучники, а друга позиція сполучника **бо** в підрядному реченні після заперечення: печальнѣ кмѣ отчѣ не бо хотѣхѣ, давѣ кѣто оувѣдѣлѣ таинѣ сѣѣ (Супр.) — я засмучений, отче, бо не хотів, щоб хтось довідався про цю таємницю; да не видѣтѣ тако старѣца лежашѣ... на зѣми, ни бо дѣскѣ вѣаше подѣ нимѣ, ни бо рогозинѣ (Супр.) — не побачили діда, що лежав просто на землі, бо не було під ним ні дошки, ні тканини.

Підрядні зв'язки міг також оформляти сполучник **а**, якщо він поєднував із

головним підрядне умовне речення з винесеною наперед часткою умови **бѣ, би**. У цьому випадку сполучення **а бѣ, а би** мало значення «якби», «якщо б». Напр.: **а бѣ былъ съде не бѣ оумрълъ ми братъ** (Супр.) — якби ти був тут, то не помер би мій брат.

Подібну синтаксичну функцію міг виконувати також сполучник **то**, який займав позицію на початку головного речення і був відповідником до сполучників попередніх підрядних речень: **аште съ не былъ злодѣи, то не вѣхомъ ти его прѣдали** (Супр.) — якби цей не був злочинцем, то ми не передали б його тобі.

Підрядні відношення виражав і сполучник **да**: **нѣсмь достоинъ да въ домъ мои внидѣши** (Зогр. єв.) — недостойний, щоб у мій дім ти увійшов; **тѣмъ же и веде и на видѣник, да обокмоу вждѣта съвѣдѣтеля** (Супр.) — тому й повів їх на споглядання, щоб вони обидва свідками були.

Єднальні відношення між частинами складносурядного речення найчастіше виражали сполучники **и, ти**: **правѣда и миръ обловѣзастѣ сѧ** (Супр.) — правда і мир поцілувалися; **тѣчьж а бѣ къ послоушалъ ти оугодики ки сътворилъ** (Супр.) — аби тільки її послухав і задовольнив її бажання. Цю функцію могли виконувати і сполучники **а, да, то**: **да испытаетъ заемодавецъ всѣ, еліко сътъ его, а расхытатъ тоужди троуды его** (Супр.) — нехай забере позикодавець усе, що йому належить, і нехай украдуть чужинці добро того.

Протиставні відношення оформляли сполучники **а, нѣ**, зрідка **и, ти**: **єдинъ бѣ дльжнъ пѣтъж сътъ динарь, а другы пѣтъж десѣтъ** (Зогр. єв.) — один був винен п'ятсот динарів, а другий — п'ятдесят; **не ножемъ, нѣ вѣроуж** (Супр.) — не ножем, а вірою; **слоужи ми, дондеже ѣмь і пѣж, і по томъ ѣси и пѣши ты** (Зогр. єв.) — служи мені, доки я їм і п'ю, а потім будеш їсти і пити ти; **прѣжде вѣкни, ти тѣгда оучи** (Супр.) — спочатку навчися, а потім учи.

Сполучник **та** (*і, далі, потім*) самостійно в текстах пам'яток не зафіксований, а найчастіше із часткою **же**: **пог'наша вѣслѣдъ вокводж ѧти кго и оубити, та же не постігъше вѣзвратиша сѧ** (Супр.) — погналися за воєводою, щоб схопити його і вбити, однак, не догнавши його, повернулися.

Сполучник **то** (*і, отже*) був еквівалентом сполучника **та** (**таже**), особливо якщо сполучався з часткою **же**: **вѣпрашати хотѣаше, тоже млѣчати кмоу ноужда вѣаше** (Супр.) — хотів спитати і змушений був мовчати.

Функцію сполучників могли виконувати частки **же** (*а, але, однак*) та **ни** (*ні*): **ови оубо вѣжаахъ въ горы, ови же на селѣхъ сѧште таахъ сѧ** (Супр.) — одні тікали в гори, а інші, перебуваючи на полях, ховалися; **вѣ вѣск'рѣшениі во ни женѣтъ сѧ ни посагажтъ** (Зогр. єв.) — на тім світі ні одружуються, ні виходять заміж.

Складні сполучники утворювалися зрощенням простих сполучників, сполучників із частками або деяких часток, які виконували функцію

сполучників.

1. Зрощення сполучників:

ацѣ — **а+цѣ**. Сполучник підрядних допустових речень: **і развоинника въ породж въведе, а не требова молитвы ацѣ въсѣхъ иже по адамѣ ставиль бѣ богъ отъ того вълаза** (Супр.) — і розбійника в рай увів і не потребував молитви, дарма що всіх, хто народився після Адама, Бог позбавив того входу;

али — **а+ли**. Сполучник з протиставним значенням: **інты бпє, али себе не можетъ съпасты** (Зогр. єв.) — інших урятував, а себе не може врятувати;

ибо — **и+бо**. Значення — «бо»: **въ істинѣ і ты отъ нихъ єси ибо і бесѣда твоѣ авѣ та творить** (Зогр. єв.) — воістину, і ти з їхнього гурту, бо і розмова твоя тебе видає;

или — **и+ли**. Сполучник сурядності зі значенням «чи», «або»: **ч'то кстѣ слажде свѣтъ ли или тѣма** (Супр.) — що солодше: світло чи тьма. У порівняннях він виконував функцію сполучника підрядності зі значенням «ніж»: **изволихъ паче примѣтати сѧ въ домъ бѧ моего или жити въ жилиштихъ грѣшникъ** (Супр.) — захотів я перейти краще в дім Бога мого, ніж жити в житлах грішників.

2. Зрощення сполучників із частками:

даже — **да+же**. Сполучник підрядних речень часу зі значенням «доки», «поки»: **повелѣ горьша възложити на нь раны, да въ тѣхъ оумретъ даже не придетъ кононъ** (Супр.) — повелів завдати йому важких ран, щоб він від них помер до приходу Конона;

небонъ — **не+во+нъ**. Сполучник підрядності зі значенням «бо»: **да виждѣ своимъ очима повѣданокъ вами небонъ вѣрнѣши еста очи послоухъ** (Супр.) — щоб я побачив на власні очі те, про що ви розповіли, бо власні очі — найкращий свідок;

нежели — **не+же+ли**; (**неже** — **не+же**). Сполучник підрядних порівняльних речень зі значенням «ніж», «як»: **радоуаше же сѧ пом не хоуде нежели дѣтъ** (Супр.) — радів він, співаючи не гірше, ніж Давид;

таже — **та+же**. Єднальний сполучник зі значенням «і», «і тоді», «відтак», «отже» ;

тоже — **то+же** = **тоже**: **вса иудеа испльни сѧ благодѣнии, тоже нѣна пытайтъ кѣто син кстѣ** (Супр.) — вся Іудея сповнилася благодіяннями, отже тепер питають: хто він є.

До цієї групи також належали сполучники підрядності **аште**, **кда**. **Аште** утворився поєднанням сполучника **а** + суфікс ***-tja** і мав значення «якщо». Найчастіше він займав позицію перед підрядним реченням: **аште ми сѧ лоучитъ оумрѣти съ тобою не отврѣгъ сѧ тебе** (Зогр. єв.) — якщо мені доведеться умерти з тобою, не відречуся я тебе. Інколи цей сполучник був у середині підрядного речення: **слѣпъ же слѣпца аште водить, оба въ ѣмж въпадетъ сѧ** (Зогр. єв.) — якщо сліпий сліпого водить, то обидва в яму впадуть.

Походження сполучника **кда** не з'ясоване. Він перебував найчастіше в

позиції перед підрядним реченням: **онъ же рече ни кда въстрѣгажшѣ плѣвелъ въстрѣгнете коупно съ нимъ і пшеницѣ** (Зогр. єв.) — він же сказав: ні, а то, вириваючи бур'ян, вирвете разом із ним і пшеницю.

3. Зрощення часток:

неже — не + же. Сполучник підрядних порівняльних речень зі значенням «ніж», «як»: **показа добраа мати ако оучениими благыа вѣрты въскрѣмила и паче неже млѣкомъ** (Супр.) — довела добрая мати, що навчанням гарної віри вона вигодувала його краще, ніж молоком;

ниже — ни + же. Сполучник сурядності зі значенням «і», «і не», «і навіть не»: **не прѣдолѣкта тѣмъ ниже ихъ повѣдита** (Супр.) — не переборете ви їх обидва і не переможете.

До повторюваних сполучників належали такі, що, не утворюючи морфологічних зрощень, виражали семантичну єдність перелічення чи розділовості сполучуваних елементів:

и — и: **і сънидаж дѣжди, і придаж рѣкты, і възвѣаша вѣтри, і нападаж на храминѣ тѣ, і не паде са** (Зогр. єв.) — і пішли дощі, і потекли ріки, і подули вітри, і напали на ту хатину, і вона не впала;

или — или: **повелѣно ти єсть или оувѣштати или мжчити** (Супр.) — наказано тобі або умовляти, або мучити;

любо — любо: **о въсѣкомъ во крѣстіанѣ казнь цѣсарьска лежитъ любо оубогъ кєтъ любо богатъ любо сановитъ любо смръдъ** (Супр.) — на всякого християнина поширюється цісарська кара: чи він убогий, чи багатий, чи сановитий, чи простий селянин;

ни — ни: **законъ бѣ данъ велми не прѣлюбодѣати ни оубити ни оукрасти ни лѣжи послоухоу вѣйти** (Супр.) — було дано закон, що велів ні чинити перелюбу, ні вбивати, ні красти, ні кривосвідчити.

Для складених сполучників характерна така семантична єдність, як і для попередньої групи, хоча в реченні частини цих сполучників могли розділятися іншими елементами. До складених належали такі сполучники:

аште ли оубо — «якщо ж», «отже»: **аште ли оубо покориши ми са бѣдєши чѣстенъ въ полатѣ моєи** (Супр.) — якщо ж покоришся мені, будеш бажаним у домі моєму;

аште — то — «якщо — то»: **аште придеши то не имаши мене видѣти** (Супр.) — якщо прийдеш, то не побачиш мене;

аште ли да — то — «якщо ж — то»: **аште ли да котори сжпротиватъ са о томъ то прѣдажтъ сѣдоу** (Супр.) — якщо ж хто-небудь буде опиратися цьому, то віддавати їх до суду;

да аште — то — «якщо ж — то»: **да аште добро бѣдетъ то сладыцѣ пижтъ отъ него и възвеселатъ са** (Супр.) — якщо ж добре буде (вино), то із задоволенням вип'ють його і звеселяться;

прѣжде даже — «поки», «доки», «перш ніж», «коли ще»: **прѣжде даже не вѣстъ авраамъ, азъ єсмь** (Зогр. єв.) — коли ще не було Авраама, я вже був;

не тѣкъмо — нѣ и — «не тільки — але й»: **не тѣкъмо разарѣше**

сѣвѣтъ нѣ і бѣа своего глѣше бѣ (Зогр. єв.) — не тільки заважає святкувати суботу, але й батьком своїм називає Бога.

Похідні сполучники. Крім власне сполучників, їхню функцію в реченні могли виконувати і деякі інші частини мови. Найчастіше це були частки, окремі відносні прислівники та відмінкові форми відносних чи вказівних займенників. Серед прислівників функцію сполучників виконував **ако**, який приєднував підрядні речення різних типів:

— підрядні додаткові: **іако (ѣко)** — «що»: **і вѣзьрѣвѣша видѣша ѣко отъвалень бѣ камень** (Зогр. єв.) — і, глянувши, побачили, що камінь відвалений;

— підрядні часові: **ѣко** — «коли»: **і ѣко сѣде пристѣпиша къ нему оученици его** (Зогр. єв.) — і коли він сів, підійшли до нього учні його;

— підрядні наслідкові: **ако** — «так що»: **і вѣстѣ ѣко і мрътѣвѣ ѣко мнози глѣахъ ѣко оумрътѣтъ** (Зогр. єв.) — і став він наче мертвий, так що багато хто говорив, що він помер.

Функцію сполучників могли виконувати окремі відмінкові форми відносних та вказівних займенників:

имь же (орудний відм. одн. займ. и) — «а тому», «через те», «унаслідок того»: **кътъ бо кааник отъ вѣсеа доуша износимо и кътъ покааник прѣпростѣ вѣ гражданахъ възискаєми имже ови сѣпасаєми сѣтъ а доузнї осждаєми** (Супр.) — бо є каяття, що від усієї душі приноситься, і є каяття, яке люди просто відбувають, а тому перші врятовані, а другі осуджені;

тѣмь же, тѣмь (орудний відм. одн. займ. тѣ), за значенням дорівнює **имь же**: **пласа дѣшти іродіѣнина по срѣдѣ і оугоди іродоу тѣмь же клатвоѣж ідрече єи дати его же аште вѣспроситѣ** (Зогр. єв.) — танцювала дочка Іродіяни посередині і догодила Іродові, а тому він поклявся дати їй те, чого вона попросить.

Сполучні слова. У старослов'янській мові серед похідних сполучників виокремлювали чисельну групу сполучних слів. Ці сполучні слова за морфологічною приналежністю поділяли на дві групи:

1. Відносні прислівники, що утворені:

— від займенникового кореня *-j-: **иде, идеже, амо, аможе, іждоу, іждоуже, кгда, кгдаже, іако, іакоже, кль, кли, клѣ, кльма, кльми, клико**; а також поєднання з префіксами: **дондеже, доньдеже, отъждоу, отънждоу, вѣнегда, отънели, отънелиже** та ін.;

— від займенникового кореня *-k-: **къде, камо, кждоу, кждѣ, къгда, когда, како, коль, коли, колѣ, кольма, кольми**.

2. Усі відмінкові форми відносних займенників, утворені від займенникового кореня *-j- (займенник **иже, аже, кже**).

Окрім членів підрядних частин складних речень, сполучні слова водночас виконували функцію приєднувальних елементів, за допомогою яких підрядні частини сполучалися з головною: **идеже єсмѣ азѣ і вѣи бѣдете, і іакоже азѣ ідж вѣсте пѣтъ** (Зогр. єв.) — є я, і ви там будете, і куди я іду, ви знаєте дорогу (сполучне слово — обставина місця); **не вѣси отъ кждоу приходитѣ і камо**

ідетъ (Зогр. єв.) — не знаєш, звідки він приходить і куди іде (сполучне слово — обставина місця); **рѣци намъ ко҃гда се вѣдетъ** (Зогр. єв.) — скажи нам, коли це буде (сполучне слово — обставина часу); **прорѣци кѣто тѣ оудари** (Зогр. єв.) — скажи, хто тебе вдарив (сполучне слово — підмет); **помѣни каѣ моѣ вѣпстасѣ** (Супр.) — згадай, яка моя іпостась (сполучне слово — присудок); **не вѣмъ чѣто глѣтъ** (Зогр. єв.) — я не знаю, що він говорить (сполучне слово — додаток); **и азъ вамъ рекъ, коєѣхъ властнѣхъ си творѣхъ** (Зогр. єв.) — і я вам скажу, якою владою це творю (сполучне слово — означення).

ЧАСТКА

Частка — це службова частина мови, яка надає слову або реченню додаткового відтінку чи служить засобом творення форм слів та похідних слів. За роллю у слові чи реченні частки старослов'янської мови поділяли на *фразові* (заперечні та модальні), *словотворчі* і *формотворчі*.

Фразові частки: **єи, не, ни, гароу, да, кша, кша да, ли, кда, же, во, оубо, ксе, се.**

єи = так. Мала стверджувальне значення: **онъ же рече. крѣстианъни ли кси. она же глагола. єи крѣстианъни ксмъ** (Супр.) — він запитав, чи вона християнка, вона відповіла: так, християнка.

не = ні. Мала значення заперечення: **не ты ма мѣчиши** (Супр.) — не ти мене мучиш.

ни = ні, і не. Мала значення заперечення, часто функціонувала в реченнях, що мали заперечення: **ѣко не сѣѣтъ, ни жнѣтъ, ни сѣвѣраѣтъ вѣ житѣниѣхъ** (Зогр. єв.) — що не сіють, і не жнуть, і не збирають у житницю. Проте ця частка могла вживатися і в реченнях без **не**: **вѣ вѣск'рѣшениі во ни женѣтъ сѣ ни посагаѣтъ** (Зогр. єв.) — бо на тім світі і не одружуються, і не виходять заміж.

гароу, гароу да = бодай. Мала бажально-вольове значення: **гароу тоу грѣховънѣи зѣловѣ прѣсталъ конѣць** (Супр.) — бодай тій гріховній злобі настав кінець.

кша, кша да = о, якби. Мала бажально-вольове значення: **кша и не сѣбрали сѣвора** (Супр.) — о, якби не зібрали зібрання.

ли = чи. Питальна частка: **дѣѣши ли не вѣдѣѣше, кде погребенъ кстѣ** (Супр.) — чи ти думаєш, що він не знав, де похований?

кда = хіба, невже. Питальна частка при очікуваному запереченні: **кда і вѣи оученици єго хоштете вѣти** (Зогр. єв.) — хіба і ви хочете стати його учнями?

же = же, ж. Мала підсилювальне значення. Ця частка ніколи не була на початку фрази і завжди вживалася як енклітик після слова, виділеного логічним наголосом: **онъ же рече имъ** (Зогр. єв.) — він же говорив їм. Із подібним до підсилювальної частки **же** значенням у старослов'янських текстах вживали

частки **бо** = ж, навіть; **оубо** = ж, саме, якраз: **къто бо ксть вѣрныи рабъ** (Остр. єв.) — хто ж вірний раб? **не подобите сѧ оубо имъ** (Остр. єв.) — не уподобляйтеся ж їм.

се, се = ось. Мала вказівне значення: **се їзиде сѣми да сѣетъ** (Зогр. єв.) — ось іде сіяч сіяти.

Словотворчі частки:

— **же** (мала варіанти **-ждє, -ждо**); **-бо, -ли, -не, -ни, -нѣ**. Підсилювальну частка **же** та її варіанти використовували для творення займенників та прислівників: **никътоже, ничътоже, никъдеже**. Приєднуючись до відмінкових форм займенників **и, а, ю**, вона трансформувала їх у відносні займенники: **иже, аже, юже** (який, яка, яке), **юже, юже** (якого, якої).

Частка **-бо** виконувала роль словотворчої морфемі частки **оубо** та сполучника **ибо**.

Частка **-ли** була словотворчою морфемою сполучників та сполучних слів: **али, или, нежели**.

Частка **не-** найчастіше виконувала роль префікса іменних частинах мови: **неджъ, неприазнь, невѣрство, недвижимъ, незълбивъ, непразднь**; рідше дієслів: **негодовати, ненавидѣти, нерадити**.

Частка **ни-** утворювала заперечні займенники з питальних: **никъто, ничъто, никъи**. Якщо ці займенники функціонували в реченнях не самі, а з прийменниками, то останні займали позицію після частки: **ни о комъ**.

Частка **нѣ-** вживалася для творення неозначених займенників: **нѣкъто, нѣчьто, нѣкъи**.

Формотворчими були частки сѧ, да.

Частка **сѧ** — це зворотна частка займенникового походження, яку використовували для утворення зворотних дієслів: **сѧѣтисѧ, богатисѧ, каѣтисѧ**.

Частка **да** мала побажальне або спонукальне значення, тому її вживали для творення аналітичних форм наказового способу: **да вждетъ волѣ твоѣ** (Зогр. єв.) — хай буде воля твоя.

ВИГУК

Вигук — частина мови, яка служить для вираження емоцій, почуттів та волевиявлення людини. Особливістю вживання вигуків є те, що найчастіше їх використовують у розмовному стилі, безпосередньому спілкуванні. Мова старослов'янських пам'яток унеможлиблює достатньо репрезентувати вигуки, що були в живій мові тогочасних слов'ян. Найчастіше в пам'ятках зафіксовані такі вигуки:

о, ѡ = о! Цей вигук могли вживати:

— з кличним відмінком: **скажи ми ѡ чловѣче** (Супр.) — скажи мені, о чоловіче!

— з називним відмінком: **о велика таина** (Супр.) — о велика таємниця!

— з родовим відмінком: **ѡ гноустьнааго того гласа, како исходи изъ оустъ** (Супр.) — о поганий той голос, який вилетів з уст!

— з давальним відмінком: **ѡ сквернавѣнма ногама, како не оутръпостати** (Супр.) — о негідні ноги, як вони не затерпли тобі!

Інколи в тексті вигук **о, ѡ** вживали разом зі словом **веле**: **ѡ веле дѣло чоудно** (Супр.); **ѡ веле оумъ безъ оума** (Супр.).

ѡле = о! Цей вигук вживали в неєвангельських текстах: **ѡле безоумик** (Супр.) — о безумство!; **ѡле мѡжа смръти** (Супр.) — о мука смерті!

оувѣ = о горе! о лихо! лат. *vae* : **оувѣ мѡнѣ повѣжденъ вѣхъ мѡжисими** (Супр.) — о горе мені! Перемогли мене мужі ці.

оу, ю = о! ой! Найчастіше ці вигуки вживали разом зі словом **горе**: **оу горе мѡнѣ окаанѣи** (Супр.) — о горе мені окаяній; **ю горе мѡнѣ окааноуоумоу** (Супр.) — о горе мені окаянному.

воле = ну, ну ж; лат. *age*: **воле же чѣто сътворилъ тѣгда владѣка тѣ** (Супр.) — ну, що ж тоді зробив владика той.

се = ось, на, глянь, бач; лат. *en, esse*: **се поставѡаѡ тѡ... ископати многобожѣство** (Супр.) — ось доручаю тобі викоринити багатобожжя.

сѣ = ну, ось: **сѣ оубо и мѣ вѣзлюбѣкни...сѣшимъ чѣто глаголетъ намъ...**(Супр.) — ну, ось і ми, возлюблені, чуємо, що говорить нам...

ксе, есе = се: **есе того дѣльма ребро моѡ се тако оставихъ** (Супр.) — на (глянь), для цього і ребро моє оце я залишив отак.

Крім названих одиниць, функцію вигуків виконували деякі словосполучення: **тако ми богѣ**, **тако ми вози** (Супр.); **тако ми Ісоуса** (Супр.); **тако ми Христосъ** (Супр.); **тако ми вѣнѣць** (Супр.); **тако ми спасеник** (Супр.).

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. На які групи за походженням поділяли прийменники старослов'янської мови?

2. Чи були обмеження на сполучення прийменників із певними відмінковими формами імен? Наведіть приклади.

3. Які прийменники поєднувалися лише з однією відмінковою формою імен? Наведіть приклади.

4. Які прийменники сполучалися з двома, трьома відмінковими формами? Наведіть приклади.

5. Наведіть приклади первісних і похідних прийменників, поясніть різницю між ними.

6. На які групи за будовою поділяли сполучники старослов'янської мови? Наведіть приклади.

7. Чим відрізнялися сполучники від сполучних слів?

8. Які сполучники за походженням є найдавнішими? Наведіть приклади.

9. Які сполучники виражали підрядні й сурядні зв'язки у реченні? Наведіть приклади.

10. Слова яких інших частин мови могли виконувати функції сполучників? Наведіть приклади.
11. Як утворювалися складні сполучники? Наведіть приклади.
12. Наведіть приклади повторюваних та складених сполучників.
13. Наведіть приклади сполучних слів, поясніть їх походження.
14. На які групи за функцією у слові чи реченні поділяли частки старослов'янської мови? Наведіть приклади.
15. Укажіть на особливості вживання вигуків та їх семантику.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Розподіліть прийменники на первісні та похідні, поясніть походження похідних прийменників: **при, подъ, близъ, врѣху, безъ, вѣнъ, въ, кромѣ, възъ, между, до, мимо, за, окрѣгъ, изъ, окрѣстъ, къ, подлѣгъ, на, противѣ, о, ради, обѣ, сквозь, отъ, развѣ, съ, оу.**

2. Прочитайте речення, перекладіть їх. Визначте, із якими відмінковими формами імен вживали прийменники, погрупуйте їх за цим показником. Поясніть їх походження: **отъ исплѣнениѣ его мы вси приѣхомъ. благодарѣтъ въз благодарѣтъ (Зогр. ев.). загъвнѣ за безаконіе свое (Син. пс.). тѣ вѣ близъ илѣма (Зогр. ев.). изити иѣ храма (Зогр. ев.). вѣниде на горѣ (Мар. ев.). приде же въ градъ... искрѣ вси (Мар. ев.). прѣтѣкнеши о камень (Мар. ев.). сѣдѣаше о немъ народъ (Мар. ев.). послѣтъ ихъ кромѣ страны (Мар. ев.). изиде отъ гроба (Асс. ев.). сѣдѣхъ окрѣгъ тѣлесоу ю (Супр. рук.). иде по морю (Мар. ев.). при девѣти години (Зогр. ев.). въз градъ изиде противѣ иѣви (Зогр. ев.). стати прѣдъ градомъ (Мар. ев.). сѣдѣште прѣмо гробоу (Мар. ев.).**

3. Із наведених прикладів випишіть первісні і похідні прийменники. Поясніть, із якими відмінковими формами вони поєднуються і з яких частин мови утворилися похідні: **корабль же вѣ посрѣдѣ моря погрѣжаѣ съ вѣнами (Остр. ев.). прѣжде шести дѣни пасхи приде иѣс въ видѣниѣ (Сав. кн.). не нашихъ дѣлъ ради. нѣ обѣта твоего ради (Київ. лист.), повели ми прити къ севѣ (Сав. кн.). ѣко единъ естъ і нѣстѣ иного развѣ его (Асс. ев.). потрѣпи по мѣнѣ и възсе ти въздамъ (Асс. ев.). сего дѣла ныначоу въ глѣвинѣ неразоумѣ плаваахъ (Супр. рук.). і гла има идѣта въ весь ѣже прѣмо вама (Мар. ев.). ногама прѣдними опъръ сѣ о стѣпъ (Супр. рук.). і емъше и нзвѣса вонъ из винограда (Мар. ев.). і обрѣтосте жрѣвѣць привѣзанъ при двѣрхъ (Зогр. ев.). медъ бо каплетъ отъ оустноу жены блѣдны (Супр. рук.). оузрѣ же иѣс мѣногы народы окрѣстѣ себе (Мар. ев.). і поклонше сѣ прѣдъ нимъ на коленоу рѣгаахъ сѣ емоу (Зогр. ев.). не помнитѣ скрѣви за радость (Мар. ев.).**

4. Поділіть сполучники на групи за будовою: прості, складні, складені: **бо, аште ли оубо, ацѣ, да, аште ли да, иво, а, прѣжде даже, али, и, или, ли, даже, да аште, нѣ, нежели, та, таже, то, не тѣкъмо...нѣ и, ниже.**

5. Прочитайте приклади, знайдіть сполучники підрядності й сурядності. Поясніть, які значеннєві відношення оформляли сполучники сурядності (єднальні, розділові, протиставні) у наведених прикладах: **чьто ксть слажде свѣтъ ли или тьма** (Супр. рук.). **егда твориши пиръ. зови ништама** (Зогр. ев.). **ѣко покрывати са кораблю вълнами а ты съпаше** (Мар. ев.). **по чьто съ мъздоимъци і грѣшныи оучитель вашъ ѣстъ** (Мар. ев.). **гѣ съ тобоуж готовъ есмь і въ тьмницѣ і въ смръть іти** (Зогр. ев.). **дамь ли или не дамь** (Мар. ев.). **ины съпасе али себе не можетъ съпасти** (Зогр. ев.). **любо въ вѣторужъ любо въ третижъ стражъ придетъ** (Сав. кн.). **гнѣвайте са а не съгрѣшаите** (Син. пс). **свѣтъ сътворише архиереи и старьци** (Мар. ев.). **ли сътворите дрѣво добро и плодъ его добръ. ли сътворите дрѣво зъло и плодъ его золъ** (Мар. ев.). **не оупивайте са виньмъ. нъ паче испънаите са доухъмъ** (Охр. лист.). **повѣдѣ ли се іосифоу. или паче съкрыжъ таиноу се** (Супр. рук.). **не осждаите да не осждени вѣдете** (Остр. ев.). **нѣстъ оумръла. нъ спить** (Мар. ев.). **остави і се лѣто дондеже ѣж окопѣж окръстъ** (Зогр. ев.).

6. Прочитайте приклади, знайдіть сполучники і сполучні слова, поясніть відмінність між ними: **изиде сѣми сѣмьтъ сѣмене свокго и егда сѣіааше. ово паде при пѣти... а дроугокъ паде посрѣдѣ трьниа** (Остр. ев.). **того дѣлѣ и противѣж изиде народъ іако слышаша и створиша се знамение** (Сав. кн.). **да егда осждаѣте. приимѣтъ и вы въ вѣчныа кровы** (Зогр. ев.). **и имъше дѣлателе рабы его вѣша а дроугыа оубиша** (Сав. кн.). **аште ви былъ съде не ви мон братръ оумрълъ** (Зогр. ев.). **егда зѣванъ вѣдеша на бракъ не сади прѣдънимъ мѣстѣ** (Сав. кн.). **на мѣстѣ идеже лежаше свѣтъи невидимъ никымъже** (Супр. рук.). **и се просвѣтѣша са кости стѣихъ въ водѣ. акы и свѣтильници** (Супр. рук.). **вы истинѣж отъ нѣхъ еси. иво галилѣанинъ еси** (Мар. ев.). **и прозавъ оусъше. зане не имѣаше влаги** (Остр. ев.).

7. Прочитайте приклади, знайдіть частки, визначте їх розряд (фразові, словотворчі, формотворчі) та семантику (стверджувальні, заперечні, питальні, підсилювальні): **послѣдъ же посѣла къ нимъ сынъ свои** (Мар. ев.). **повелѣ господъ его да продадѣтъ и** (Асс. ев.). **чьто оубо си сѣтъ** (Остр. ев.). **ты ли еси црь іудѣискъ** (Зогр. ев.). **не хотѣаше ни очию възвести на небо** (Зогр. ев.). **и стоуденьць глажокъ ксть. отъкждоу оубо имаша водѣ живѣж** (Остр. ев.). **і приглашѣ і рече емоу. чьто се слышѣж о тебѣ** (Зогр. ев.). **еда можетъ слѣпць слѣпца водити** (Зогр. ев.). **даждѣ ми сиѣж водѣ. да ни жаждѣж ни прихощѣж почерьпатѣ** (Остр. ев.). **рече оцоу свокмоу се колико лѣтъ работѣж тебѣ и николиже заповѣди твоѣа не прѣстѣпихъ и мѣнѣ николиже не далѣ еси козълѣте** (Остр. ев.). **слышиши ли чьто си глѣтъ іс же рече имъ еі** (Сав. кн.). **онъ же рече крѣстианыни ли еси. она же глагола. еи крѣстианыни ксмъ** (Супр. рук.). **вѣдите і молите са. да не вѣидете въ напастъ. дѣхъ во водрѣ. а плѣтъ немошѣтна** (Асс. ев.). **не оу ли не чюете ни разоумѣте окаменено ли имѣте срѣдѣце ваше** (Мар. ев.).

азъ же ништѣ есмь і оубогъ (Син. пс). стѣи же къ нимъ. да к'то кстѣ сін аполонъ хотѣлъ быхъ оувѣдѣти (Супр. рук.). распатыи нашимъ родомъ ꙗда можетъ силж имѣти (Супр. рук.). ничесоже ли не отъвѣштаваеши (Мар. ев.). она же отъвѣштавъши рече емоу. еи господи іво пьси подъ трапезоуж отъ кроупиць дѣтѣскъ (Зогр. ев.). въ тѣ часъ пристѣпиша оученици къ ісоу глште. кѣто оубо болен естѣ въ цѣрствии небесцѣмь (Зогр.ев.).

8. Прочитайте приклади, знайдіть у них вигуки, зробіть висновки про особливості їх вживання та семантику: о роде невѣрынъ и развратенъ. доколѣ вѣдѣ въ васъ. (Асс. ев.). о толикоу вашемоу безоумню (Супр. рук.). ѡле мѣка смръти (Супр. рук.). ѡле безоумие (Супр. рук.). стѣ оубо и мѣ възлюбькии (Супр. рук.). воле же чѣто сътворилъ тѣгда владыка тѣ (Супр. рук.). оувѣты мѣнѣ (Супр. рук.). горе вамъ кѣнижьници и фарисей (Мар. ев.). оу горе мѣнѣ окаянѣи (Супр. рук.).

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Усі прийменники первісні в рядку:

- а) безъ, прѣмо, ради;
- б) подъ, при, прѣдъ;
- в) надъ, развѣ, свѣнк;
- г) възъ, близъ, послѣдъ.

2. Усі прийменники похідні в рядку:

- а) кромѣ, обѣ, отъ;
- б) искръ, надъ, къ;
- в) свѣнк, подъ, при,;
- г) мимо, окрѣгъ, сквозь.

3. У реченні повели ми прити къ себѣ (Сав. кн.) використано:

- а) первісний прийменник із Зн.в. займенника;
- б) первісний прийменник із Д.в. займенника;
- в) похідний прийменник із Р.в. займенника;
- г) похідний прийменник із Д.в. займенника.

4. У реченні приде ісѣ въ градъ самарейскъ.. близъ вьси (Остр. ев.) використано:

- а) первісний та похідний прийменники;
- б) похідний прийменник;
- в) два похідних прийменники;
- г) первинний прийменник.

5. У реченні прохощаахъ сквозь вьсі (Зогр. ев.) використано:

- а) первісний прийменник із Зн.в. займенника;

- б) похідний прийменник із Д.в. займенника;
- в) похідний прийменник із Р.в. займенника;
- г) похідний прийменник із Зн.в. займенника.

6. Усі сполучники прості в рядку:

- а) **ти, то, цѣ**;
- б) **ацѣ, ли, нѣ**;
- в) **ибо, ниже, да**;
- г) **даже, нѣ, та**.

7. Усі сполучники складні в рядку:

- а) **или, цѣ, прѣжде даже**;
- б) **али, та, ѣко**;
- в) **даже, нежели, ниже**;
- г) **ацѣ, нѣ, тако**.

8. Усі сполучники складені в рядку:

- а) **кда, та, цѣ**;
- б) **неже, ибо, ни**;
- в) **тоже, или, а**;
- г) **аште ли оубо, прѣжде даже**.

9. У реченні **рьци намѣ когда се бждетѣ** (Зогр. єв.) використано:

- а) сполучник сурядності;
- б) сполучник підрядності місця;
- в) сполучник підрядності часу;
- г) сполучне слово.

10. У реченні **аште придѣши то не имаши мене видѣти** (Супр.) використано:

- а) складений подвійний сполучник;
- б) складний сполучник;
- в) простий повторюваний сполучник;
- г) простий одиничний сполучник.

11. Усі частки старослов'янської мови поділялися на:

- а) словотворчі і формотворчі;
- б) заперечні та модальні;
- в) фразові (заперечні та модальні), словотворчі і формотворчі;
- г) питальні та стверджувальні.

12. Усі частки заперечні в рядку:

- а) **же, во**;
- б) **не, ни**;

- в) **ксе, се**;
- г) **да, ли**.

13. Усі частки модальні в рядку:

- а) **ароу, кша да**;
- б) **же, али**;
- в) **сѡ, да**;
- г) **ксе, се**.

14. Усі частки формотворчі в рядку:

- а) **сѡ, да**;
- б) **ли, кда**;
- в) **єи, нє**;
- г) **же, бо**.

15. У реченні **пришелъ ли еси сѣмо. прѣжде врѣмене мжитъ насъ** (Зогр. єв.) використано:

- а) підсилювальну частку;
- б) питальну частку;
- в) стверджувальну частку;
- г) вказівну частку.

16. У реченні **се їзиде сѣмі да сѣетъ** (Зогр. єв.) використано:

- а) підсилювальну частку;
- б) питальну частку;
- в) стверджувальну частку;
- г) вказівну частку.

17. У реченні **да бждетъ волѣ твоѣ** (Зогр. єв.) використано:

- а) формотворчу частку;
- б) модальну частку;
- в) підсилювальну частку;
- г) вказівну частку.

18. У старослов'янській мові вигуки найчастіше вживали:

- а) у розмовному стилі;
- б) у кириличних і глаголичних пам'ятках;
- в) у глаголичних пам'ятках;
- г) у кириличних пам'ятках.

19. У реченні **оу горє мьнѣ окаянѣи** (Супр.) використано:

- а) прийменник;
- б) сполучник;
- в) частку;

г) вигук.

20. Знайдіть відповідності між словами і частинами мови, до яких вони належать:

1) вѣн, близъ, прѣжде, противъ	а) вигуки;
2) то, нежели, аште, кда	б) прийменники;
3) не, же, кли, ачи	в) сполучники;
4) о, оувы, воле, огоге	г) частки.

СИНТАКСИС

Синтаксична система старослов'янської мови досліджена й описана значно менше, ніж фонетична і морфологічна.

На основі аналізу найдавніших пам'яток старослов'янської мови, які є точними копіями рукописів IX ст., можна зробити певні висновки про будову речень, зв'язок слів, особливості вживання відмінків, вираження головних і другорядних членів речення.

Синтаксис старослов'янської мови значною мірою зберігає особливості праслов'янської синтаксичної системи, яка сформувалася на базі праїндоевропейської, зазнаючи, звичайно, певних трансформацій упродовж усього періоду розвитку. Особливості синтаксису старослов'янської мови знайшли своє системне продовження в сучасних слов'янських мовах, зокрема й в українській.

Порядок слів у реченні

Для старослов'янської мови характерним був вільний порядок слів у реченні, що не мав граматичного значення, а функціонував як засіб смислового та емоційного виділення. Найхарактернішим для синтаксичних структур був порядок із препозитивним підметом щодо присудка. Напр.: ѡкъ етеръ імѣ дѣва сѣна (Зогр. єв.); онъ же отъвѣштавъ рече імѣ (Зогр. єв.). Якщо ж треба було акцентувати увагу саме на дії, то присудок займав препозицію щодо підмета. Напр.: ї възлѣзъ въ коравь іс. прѣжде ї приде въ свои градъ (Зогр. єв.) — і *піднявся* в корабель Ісус, переплив і прийшов у своє місто; и сѣниде дѣждь и придж рѣкы и възвѣаша вѣтри (Сав. кн.) — і *пішов* дощ, і *розлилися* ріки, і *подули* вітри.

Слова, носії основної інформації, у реченні виділялися логічним наголосом. Це були самостійні частини мови, найчастіше багатоскладні слова, хоча цю функцію також могли виконувати односкладні займенники **тѣы, мѣы, онъ, азъ**; прислівники **ни, тоу**. Односкладні слова, найчастіше службові, які не мали логічного наголосу, в реченні приєднувалися до наголошених; це **проклітики** та **енклітики**. **Проклітики** — ненаголошені слова, які приєднувалися до наступного наголошеного слова; **енклітики** — до попереднього слова.

Проклітиками були заперечна частка **нє**, прийменники **отъ**, **надъ**, **подъ**, **прѣдъ**, хоча прийменники могли бути також наголошеними, якщо зразу після них був енклітик: **въ нь**, **прѣдъ мѣ**.

Прийменники-проклітики у вимові були тісно пов'язані з наступною іменною частиною, навіть позиції редукованих визначали так само, як і в середині багатоскладового слова: **въ часть**, **отъ дѣни**.

Енклітики старослов'янської мови репрезентовані сполучниками **бо**, **же**, питальною часткою **ли**, формами давального відмінка особових займенників **ми**, **ти**, **си**; формами знахідного відмінка займенників 3 особи **и**, **к**, **ѣ**—**ѣ**: **въспатъ вѣкж же сѣ** (Супр.); **нє зъриши бо на лице чѣом** (Мар. єв.).

Типи речень за метою висловлення

За відповідністю змісту речення до дійсності всі синтаксичні структури поділяли на стверджувальні і заперечні. *Стверджувальні* — це речення, у яких підтверджено зв'язок між предметами та їхніми ознаками в реальній дійсності; *заперечні* — речення, у яких цей зв'язок заперечено. Показником заперечення була заперечна частка **нє** в реченні. Частка **нє** — проклітик, і залежно від того, перед яким членом речення вона функціонувала, речення поділяли на загальнозаперечні і частковозаперечні. Якщо частка займала місце безпосередньо перед присудком чи дієслівною групою головного члена речення і заперечувала основний зміст, то речення кваліфікували як загальнозаперечне: **онъ же нє хотѣше** (Сав. кн.); **ї того нє можааше зърѣти** (Зб. Кл.). Якщо ж частка була перед іменем, іменною групою чи прислівником і заперечувала суб'єкт, обставину чи означення, то таке речення називали частковозаперечним: **нє по многоу же пристѣпше стоѣштеі** (Зогр. єв.); **юже нє много глѣж съ вами** (Зогр. єв.); **гѣ нє добре ли сѣма сѣѣлъ еси** (Лист. Унд.). За умови сполучення заперечної частки з особовими формами теперішнього часу допоміжного дієслова **бѣти** відбувалося злиття цих елементів в одне слово: **нє+єсмъ > нѣсмъ**; **нє+єсть > нѣсть**: **нѣсмъ достоинъ нарешти сѣ сынъ твои** (Остр. єв.). Якщо частка та допоміжне дієслово були розділені іншими словами, то злиття не відбувалося: **нє достоино єсть** (Мар. єв.); **нє бо кси призьванъ** (Супр.); **нє бо ми кстъ оуповати** (Супр.).

Для посилення заперечення використовували частку **ни**, що була заперечною формою сполучника **и**. З дієсловом вона поєднувалася за умови повторюваного заперечення при однорідних дієслівних формах і вживалася, починаючи з другого елемента: **нє сѣѣтъ ни жьнѣтъ** (Мар. єв.); **нє оукори ти таковѣѣ бѣжиѣ благодѣти ни погоубити толь великѣѣ части** (Зогр. єв.). Частка **ни** поєднувалася також з іменами, а заперечення при цьому могло бути як одиничним, так і повторюваним: **ни Соломонъ во всен славѣ своен овѣче сѣ** (Мар. єв.); **ни въ Израили толикѣ вѣрѣ нє обрѣтъ** (Зогр. єв.).

За метою висловлення речення поділяли на *розповідні*, *спонукальні* та *питальні*.

Найпоширенішими були розповідні речення, які інформували про факт

дійсності, не маючи емоційного навантаження: **Члѣкъ единъ сътвори вечерѣж великъ** (Мар. єв.); **приде исоусъ і оученици єго** (Зогр. єв.); **ї вьлѣзъ въ коравь иѣ прѣѣде ї приде въ свои градъ** (Зогр. єв.).

Окличні речення були не лише носіями інформації, а й служили засобом вираження різноманітних емоцій, почуттів мовця. Такі речення в старослов'янських текстах найчастіше не мали спеціальних засобів виділення, однак їх належність до ораторського мовлення дала змогу визначити специфічні прийоми, які використовували при публічному читанні для вираження окличності. Найчастіше це були так звані риторичні звертання: **лицемѣре. ізми прѣвѣе брѣвѣно изъ очесе твоего** (Мар. єв.). Показниками окличності речень були вигуки та окличні частки **ω, оу, оува, горе: оу горе мьнѣ окаанѣи** (Супр.); **ω роде не вѣрны и развращены** (Мар. єв.); **горе вамъ кънигъчны и фарисѣи** (Мар. єв.).

Спонукальні речення виражали волевиявлення мовця, яке потребувало виконання. Такі конструкції могли виражати наказ, прохання, пораду, протест, бажання, згоду та ін. Характерним показником цього типу речень було вираження присудка формами наказового способу дієслова: **придѣте оубо, братре, видимъ болѣзни гробъныѣ** (Зб. Кл.). У давніх старослов'янських пам'ятках зафіксовані спонукальні речення із синтетичними формами наказового способу 3 ос. усіх чисел: **по вѣрѣ ваю вѣди вама** (Мар. єв.). Спонукальність у старослов'янській мові могла підсилювати частка **да**, яка за походженням була тотожною із сурядним сполучником **да**. Такі речення виражали категоричне спонукування: **да николиже плода отъ тебе не вѣдетъ въ вѣкъ** (Мар. єв.) — Хай же ніколи в тебе не буде плоду! Зрідка спонукальність могли виражати інфінітивні форми в реченнях із значенням можливості, необхідності тощо: **семоу кстѣ быти** (Супр.). Спонукальні заперечні речення зі значенням заборони найчастіше утворювали поєднанням заперечної особової форми допоміжного дієслова **могти** та інфінітива основного дієслова: **не мози оубо никтоже съ льстыѣж прити** (Супр.).

Питальні речення містили запитання і настанову на отримання відповіді. У старослов'янській мові вони могли бути побудовані за допомогою таких елементів:

— речення з питальними словами. Роль питальних слів виконували відмінкові форми займенників **къто, чѣто, кѣи, каа, коѣ, какъ (-а,-о), коликъ (-а,-о)** та ін. і прислівники **къде, како, камо** та ін.: **къто прикоснѣ сѣ ризъ моїхъ** (Зогр. єв.); **колико имати хлѣбъ** (Мар. єв.); **како ты отъ мене пити просиши** (Остр. єв.);

— речення з питальною часткою **ли**, яка була набагато частіше вживаною, ніж у сучасних мовах: **достойтъ ли въ советѣ добро творити** (Мар. єв.); **ты ли еси црѣ юдѣискъ** (Зогр. єв.). У реченнях, які передбачали негативну відповідь, уживали питальну конструкцію **(не) уже ли**: **не уже ли и свою матеръ үкори съ мною** (Син. пс.). Близьким до неї було сполучення **не оу ли**, яке вживали в значенні «як (же) не»: **не оу ли разоумѣете** (Зогр. єв.);

— речення з питальною часткою **ѣда**. Цю частку вживали в реченнях, які передбачали негативну відповідь: **ѣда можетъ слѣпць слѣпца водити** (Зогр. ев.); **которааго же отъ васъ бѣць въпроситъ снѣ свои хлѣба. ѣда камень подастъ кмоу** (Зогр. ев.).

Двоскладні та односкладні речення

За наявністю головних членів речення поділяли на двоскладні та односкладні. Найтиповішими для старослов'янських текстів були двоскладні речення, тобто такі, у яких були і підмет, і присудок: **рави же рѣша ємоу** (Зогр. ев.); **виноградъ члкъ насади** (Мар. ев.).

Головні члени речення

Підмет

За будовою підмети старослов'янської мови поділяли на прості та складені.

Простий підмет міг бути виражений формою називного відмінка однини, множини, двоїни іменника чи субстантивованого прикметника, дієприкметника, числівника, а також інфнітивом: **ї възиде иѣ въ єроусалимъ** (Мар. ев.); **не оудовъ вѣнидетъ богатъ въ цѣсарьствне небесьское** (Зогр. ев.); **имѣанъ оуши слышати да слышитъ** (Зогр. ев.); **седмъ во имѣша иж женж** (Зогр. ев.); **не токмо разбивати скарадо єстъ и страшно... но и лихонимствовати** (Мар. ев.).

Для синтаксичної системи старослов'янської мови, на відміну від української, характерним було те, що особові займенники майже ніколи не вживалися в реченні, а вказівку на особу та число містили особові закінчення дієслів-присудків: **по чьто притъчами глѣши имъ** (Зогр. ев.); **слоухъмъ оуслышите и не имате разоумѣти** (Зогр. ев.). Зрідка особові займенники були представлені в структурі речення: **вѣ же оуслышите притъчж сѣвъшаєго** (Зогр. ев.); **ты оузриши** (Зогр. ев.). Часто функцію підмета виконували вказівні, питальні, заперечні та інші займенники: **онъ же отъвѣштавъ рече имъ** (Зогр. ев.); **они же тажатеље къ севѣ рѣша** (Мар. ев.); **и никъто же не дааше кмоу** (Остр. ев.); **ова оубо падоша на каменнихъ** (Зогр. ев.); **инъ ксть сѣаи и инъ ксть жьнѣи** (Остр. ев.).

Складений підмет мав два різновиди: складений соціативний і складений числовий. *Складений соціативний* — це поєднання іменника чи займенника у формі називного відмінка з іменником чи займенником в орудному з прийменником **съ**: **мы съ вами праздноуѣмъ** (Супр.). *Складений числовий* підмет був виражений поєднанням числівника з іменником чи займенником у формі називного чи родового відмінка множини: **бѣ же тоу єдинъ члѣкъ** (Мар. ев.); **бѣ же седмъ братиѣ** (Мар. ев.); **ѣдшихъ же вѣаше мжжъ патъ тысаштъ** (Зогр. ев.); **посъла дѣва отъ оученикъ** (Мар. ев.).

Присудок

Присудок за будовою також поділяли на простий і складений. *Простий* присудок міг бути виражений усіма синтетичними й аналітичними формами дієслова дійсного, умовного і наказового способів:

— теперішній час: **како тѣ отъ мене пити просиши** (Остр. єв.); **отрокъ мои лежитъ въ домоу моемъ** (Асс. єв.);

— майбутній час: **что хощеши ми дати и азъ вамъ прѣдамъ и** (Мар. єв.); **слоухомъ оуслышите ꙗко не имате разоумѣти** (Зогр. єв.);

— минулий час: **и тогда же придоша оученици его** (Остр. єв.); **остави же водоносъ свои жена и иде въ градъ** (Остр. єв.); **петръ же внѣсѣ на дворѣ** (Зогр. єв.); **далъ еси веселье въ срѣдци моемъ** (Син. пс.);

— умовний спосіб: **далъ ти бѣ вода живъ** (Остр. єв.);

— наказовий спосіб: **даждь ми пити** (Остр. єв.).

Складений дієслівний присудок у старослов'янській мові був представлений переважно іменним різновидом. Історія його пов'язана з балтослов'янським періодом, коли інфінітивні форми почали поєднуватися з особовими формами дієслів-присудків, найчастіше з дієсловами модальної семантики, напр.: *hotjo, *mogo, *bodo. Інфінітив у таких сполученнях позначав дію того ж суб'єкта, що й особове дієслово, утворюючи єдиний член речення: **како можетъ члвкъ родитиса старъ съ** (Остр. єв.). Поступово ці конструкції почали набувати значення майбутнього часу і рідко вживалися в старослов'янських пам'ятках, хоча в сучасних слов'янських мовах вони представлені повною мірою.

Значно більше в старослов'янських текстах зафіксовано конструкцій з іменним складеним присудком, який утворювався поєднанням дієслова-зв'язки з іменною, рідше прислівниковою частиною: **азъ късмъ свѣтъ въсьемоу мироу** (Остр. єв.). Іменна частина зазвичай була репрезентована формою називного відмінка іменника, займенника, прикметника, числівника, дієприкметника: **поусто естъ мѣсто** (Зогр. єв.); **печальна доуша моя кътъ** (Сав. кн.); **да видацтєи слѣпи бжджтъ** (Остр. єв.); **моѣ брашьно кътъ** (Остр. єв.); **что сьмжцєни єсте** (Остр. єв.); **чєтрє дєсѣтє ихъ кътъ** (Супр.). Роль зв'язки найчастіше виконувало допоміжне дієслово *бѣти*, яке, на відміну від сучасної української мови, не опускали в теперішньому часі: **тѣ ли єси црѣ юдѣискъ** (Зогр. єв.); **вѣ єсте соль зѣми** (Зогр. єв.). Пропуск зв'язки — явище нехарактерне для старослов'янських текстів і зафіксоване лише в іменних реченнях: **дхъ во бѣдрѣ а плѣтъ немоштѣна** (Зогр. єв.); **има ємоу іоанъ** (Зогр. єв.).

Другорядні члени речення

Означення

У старослов'янській мові розрізняли узгоджені та неузгоджені означення. *Узгоджене означення* найчастіше було виражене прикметником, рідше займенником, числівником, дієприкметником: **приде въ градъ самаренскъ** (Остр. єв.); **сѣвѣдѣтельство всѣмъ азъкомъ** (Зогр. єв.); **далъ ти бѣи водѣ живѣ** (Остр. єв.). Серед прикметників у функції означення могли вживатися як короткі, так і повні: **на травѣ зеленѣ** (Зогр. єв.); **такъ вѣдетъ и родоу сѣмоу лжавъномоу** (Зогр. єв.).

Одним із різновидів узгодженого означення, що часто траплялися в старослов'янських пам'ятках, була прикладка, виражена узгодженим іменником: **близъ вси ѿже дастъ наковъ носифоу съноу сѣмоу** (Остр. єв.); **видѣ симона і андрѣа брата того симона** (Зогр. єв.).

Функцію *неузгодженого означення* виконував іменник або займенник у непрямому відмінку: **слышатъ прѣмъдрости солмона** (Зогр. єв.); **стадо свини много пасомо** (Зогр. єв.); **тоу вѣдетъ плачь и скръжьтъ зъбомъ** (Сав. кн.).

Додаток

Додаток у старослов'янській мові, подібно до форм сучасної української мови, був виражений іменником або субстантивованим словом у непрямому відмінку. Додатки поділяли на прямі та непрямі.

Прямий додаток — це додаток у формі знахідного відмінка без прийменника: **виноградъ члкъ насади** (Мар. єв.); **іс видѣ народъ много** (Зогр. єв.); **вино ново въ мѣхы новы вѣливаѣтъ** (Мар. єв.). Прямий додаток міг бути також виражений формою родового відмінка, якщо він належав до присудка, який мав значення заперечення, чи означав частину від цілого: **не вѣливаѣтъ вина нова въ мѣхы ветъхы** (Мар. єв.); **не достонтъ тебѣ имѣти жены филипа брата сѣого** (Мар. єв.); **и приде ишта плода на неи** (Зогр. єв.); **приде жена отъ самариа почрѣтъ воды** (Остр. єв.).

Непрямий додаток — це додаток, виражений у формі знахідного відмінка з прийменником або у формах інших непрямих відмінків без прийменників і з прийменниками: **і посъла къ тажателемъ равъ** (Мар. єв.); **ї посълаша къ немоу єдинъ отъ фарисей** (Мар. єв.); **рече імъ пилатъ** (Зогр. єв.).

Обставина

Обставини в старослов'янській мові найчастіше були виражені прислівниками, рідше іменними частинами мови в непрямих відмінках, інфінітивом, супіном.

Обставини *способу дії* — прислівниками, формами орудного відмінку та

прийменниковими формами інших непрямих відмінків імен: изиди ѿдро на распжитѣ и стѣгны града (Мар. єв.); любиши въсемъ срьдцемъ и въсемъ разоумомъ (Мар. єв.).

Обставини *місця* — прислівниками місця та формами непрямих відмінків імен: петръ же вьнѣ сѣдѣаше на дворѣ (Зогр. єв.); ходми въ тѣмѣ не вѣсть камо идеть (Остр. єв.); тоу бждеть плачь и скръжьтъ зжбомъ (Сав. кн.); приде ись і оученици єго въ юденскѣхъ земмѣхъ і тоу живѣаше (Зогр. єв.).

Обставини *часу* — прислівниками часу, формами непрямих відмінків імен, давальним самостійним зворотом: и мьне николи же не далъ кси козьлате (Остр. єв.); и идеть къ немоу полоуношти (Мар. єв.); трыми дньми создати ѿ (Мар. єв.); і посъла къ тѣжатеємъ рабъ въ врѣмѣ (Мар. єв.); ютроу же вѣвѣшю, сьвѣтъ сѣтвориша вси архіереи (Зогр. єв.); дњи оуже пришьдѣшоу повелѣ всѣ вѣсти ѿ (Супр.).

Обставини *причини* — формами непрямих відмінків іменників та давальним самостійним зворотом: азъ же сѣде гладомъ гьвнѣхъ (Зогр. єв.); радоукиши сѣ смръти дружьнии (Супр.); їваннѣ не хотѣаше ити тамо отцоу нашемоу не сжштоу тоу савѣ (Супр.).

Обставини *мети* — найчастіше інфінітивом, супіном: придѣ жена отъ самаріѣхъ почрѣтъ водѣ (Зогр. єв.); посъла рабѣ своѣхъ къ дѣлатеємъ приѣти плодѣ єго (Мар. єв.).

Односкладні речення

У старослов'янських пам'ятках часто вживали односкладні речення, серед яких розрізняли *означено-особові*, *неозначено-особові*, *узагальнено-особові*, *безособові* та *номінативні речення*.

Означено-особові — це речення, головний член яких виражений дієслівною формою 1 особи однини: село коупихъ и имамъ нждѣхъ изити и видѣти є (Мар. єв.).

Неозначено-особовими називали речення, головний член яких виражений дієслівною формою 3 особи множини: аще рекѣтъ вамъ: севѣ поустьни, не идете (Сав. кн.).

Узагальнено-особові — це речення з головним членом, вираженим дієслівною формою 2 особи: єгда молиши сѣ не бжди ако и лицемѣри (Сав. кн.).

Безособовими називали речення, які означали дію, що мислилася незалежно від діяча. За способом вираження головного члена їх поділяли на кілька різновидів:

— речення, головний член яких виражений зворотним дієсловом у формі 3 особи чи пасивним дієприкметником із дієслівною зв'язкою: възвеселити же сѣ и възрадовати подобаше (Остр. єв.); аште ми сѣ ключитѣ і сѣ товоѣхъ оумрѣти (Зогр. єв.); изволи сѣ ...мьнѣ (Асс. єв.);

— речення, головний член яких виражений предикативним прислівником

зі зв'язкою: **немоштѣно кмоу єстѣ** (Супр.). Часто такий головний член був ускладнений інфінітивом: **тако бо подобно намѣ єстѣ съконъчати** (Зогр. єв.). Водночас із безособовими прислівниковими функціонували речення з головним членом абстрактним іменником, напр.: **час, горе, сором, грѣх** тощо: **горе же непраздѣнымъ и доуциимъ въ тѣ дѣни** (Остр. єв.); **слава въ вѣшнихъ боу** (Остр. єв.);

— речення зі значенням заперечення існування, у яких суб'єкт буття був виражений формою родового відмінка: **и беж него ничесо же не вѣстѣ** (Асс. єв.); **свѣта да не сияєтъ** (Супр.).

Номінативними називали речення, у яких назву особи чи предмета в називному відмінку вживали для констатації існування чи наявності їх у цей момент: **се црѣ вашѣ** (Остр. єв.); **жено се снѣ твои** (Зогр. єв.).

Крім зазначених різновидів односкладних речень, у старослов'янських пам'ятках дуже рідко зафіксовані так звані *еквіваленти речень*. Це конструкції, утворені з вигуків або часток, які передають емоції чи модальні аспекти думки, не матеріалізуючи основний зміст речення: **рече: єи** (Остр. єв.); **прѣкъ ли кси тѣ? и отъвѣшта: ни** (Остр. єв.).

Просте ускладнене речення

У старослов'янських пам'ятках зафіксовані приклади простих ускладнених речень, частина яких була успадкована з індоєвропейської мови, частина розвинулася на власне слов'янському мовному ґрунті. Розвиток ускладненого речення пов'язаний із потребою вираження складних думок засобами простого речення.

Просте речення могло бути ускладненим однорідними членами, вставними одиницями, звертаннями, відокремленими членами.

Однорідні члени речення

Однорідні члени речення в старослов'янській мові, подібно до сучасної української мови, перебували в однакових відношеннях до спільного для них члена, виконували одну синтаксичну функцію і поєднувалися між собою сурядним зв'язком. Цей зв'язок був оформлений найчастіше за допомогою сурядних сполучників та інтонації і дуже рідко без сполучників, а лише інтонаційно. Однорідними могли бути і головні, і другорядні члени речення:

— підмети: **на мосѣвовѣ сѣдалице сѣдѣ кѣнижъници и фарицеи** (Мар. єв.);

— присудки: **въ оно призѣва їс оученикѣ своѣ и рече їмѣ** (Сав. кн.);

— додатки: **господѣнѣ заповѣдѣ сѣконъчаваѣ глаголѣштѣѣ. любѣ и отѣца и матере. или братиѣ. или женѣ. или чада** (Супр.);

— означення: **патѣ притворѣ имѣшти въ тѣхъ лежааше множество болаштиихъ. слѣпѣ. хромѣ. соухъ. чаѣщиихъ движениѣ** (Мар. єв.);

— обставини: **на распѣтиѣ и стѣгнѣ града** (Мар. єв.).

Вставні одиниці

Прості речення в старослов'янській мові могли ускладнюватися вставними словами і словосполученнями, граматично не пов'язаними з членами речення, які надавали структурі різноманітних смислових відтінків, уточнень, додаткових повідомлень тощо. Варто зазначити, що такі ускладнені конструкції в старослов'янських текстах зафіксовані рідко. Напр.: бѣ же члѣкѣ отъ фарисѣи. никодимѣ имѣ емоу. кѣназь иудейскѣ (Мар. єв.); і оустрьми сѣ по вѣрѣгоу вѣ море. бѣ же ихѣ вѣко дѣвѣ тьсышти. і ѱотапаахѣ (Зогр. єв.).

Звертання

Звертання називали особу чи предмет, до яких звернена мова, і були виражені передусім кличною формою іменника: ісе сѣне бѣи. пришель ли еси сѣмо. прѣжде вѣрѣмене мжчитѣ насѣ (Зогр. єв.); бѣе. даждѣ ми достоннѣ часть имѣниа (Остр. єв.). Інколи звертання могло бути вираженим формою називного відмінка іменника: о велья таниа (Супр.).

Відокремлені члени речення

Відокремленими, тобто смислово та інтонаційно виділеними для посилення їх ролі в реченні, могли бути другорядні члени речення:

— означення — прикладки: влизѣ вѣси іже дастѣ іковѣ носифоу съноу своѣмоу (Остр. єв.); вѣ оно вѣрѣма. приде ісѣ вѣ градѣ самарейскѣ. нарицакѣмы соухарѣ (Остр. єв.);

— означення, виражені дієприкметниковими зворотами: азѣ во чоуѣхѣ силѣ ишьдѣшѣ из мене (Остр. єв.); обвѣте отроковицѣ лежаштѣ на одрѣ (Зогр. єв.).

Особливістю старослов'янських текстів було вживання дієприкметникових зворотів із *давальним самостійним*. Такий зворот був смисловою єдністю і входив до складу простого речення як граматично незалежний відокремлений зворот, поєднаний із реченням сурядним зв'язком. Він поєднував дві частини: дієприкметник та узгоджений із ним іменник чи займенник у формі давального відмінка: еще емоу глаголѣштоу приде єдинѣ отъ архисѣнагога (Мар. єв.). Давальний самостійний найчастіше мав значення підрядного обставинного речення, тому просте речення з давальним самостійним перекладали українською мовою як складнопідрядне: і сѣштоу петрови низоу на дворѣ. приде єдина отъ рабѣнь (Мар. єв.) — у той час, коли Петро був унизу, прийшла одна з рабинь. Серед обставинних характеристик, які передавав давальний самостійний, переважали часові: дѣни оуже пришѣдѣшоу повелѣ вѣсѣ вести ѿ (Супр.); рідше — причинові: не можааше оуже напѣрѣждѣ поспѣшити. ѿзи лютѣиши кѣмоу привѣвѣши и тѣж'ши (Супр.); умовні: отѣвращѣшоу же тѣвѣ лице вѣзъмѣтѣтѣ сѣ (Сін. пс.); допустові: много ж кѣмоу глаголѣштоу кѣ нимѣ и оучѣштоу никакоже покорѣахѣ сѣ (Супр.); способу дії: како сѣлѣзе не чоувѣшоу ни єдиномоу (Супр.). Крім обставинного значення, зрідка давальний самостійний міг виражати супровідну дію до основної: вѣ полоуношти пришѣдѣшоу кѣазоу изведенѣ вѣстѣ (Супр.).

Складне речення

Серед складних речень у старослов'янській мові розрізняють складнопідрядні і складносурядні.

Складносурядні речення

Частини складносурядних конструкцій поєднувалися за допомогою інтонації та сполучників сурядності, основними з яких були:

— єднальні **и, ти**: **члкъ етеръ имѣ дѣва сикы и рече меньші снъ оцю** (Асс. єв.);

— протиставні **а, да**, ужиті у функції єднальних: **бѣ во корабль по срѣдѣ морѣ. а съ єдинъ на земли** (Зогр. єв.);

— приєднувальні **таже** (і тоді, і потім), **тоже**: **выпрашати хотѣаше тоже млѣчати кмоу ноужда бѣаше** (Супр.);

— протиставні **а, нъ, не** **тѣкъмо... нъ и, не тѣчиж... нъ и**, **обаче**: **неволѣ во естъ прити сканѣдаломъ. обаче горе чловѣкоу томоу** (Мар. єв.); **не сяди на прѣднімъ мѣстѣ ...нъ егда зѣванъ вѣдеши. шѣдъ сяди на послѣднімъ мѣстѣ** (Зогр. єв.);

— протиставна частка **же**: **ї ови скотѣнжж жрѣтвж ови же бѣію тѣлоу жрѣтвж приношахж** (Клоц.);

— розділові **ли, или, либо, либо**: **не пѣѣте сѧ дшѣж своєж. что гасте ли что пиете. ни тѣломъ вашимъ вѣ что облѣчете сѧ** (Сав. кн.).

Складнопідрядні речення

Найуживанішим засобом зв'язку між частинами складнопідрядного речення були сполучники підрядності та сполучні слова, а безсполучникові конструкції у давніх текстах практично не зафіксовані.

За синтаксичними функціями підрядні речення поділяли на такі різновиди: *означальні, додаткові, обставинні*.

Означальні підрядні речення поширювали член головного речення (найчастіше іменник) і приєднувалися за допомогою сполучників та сполучних слів **иже, іаже, кже, іакъ, іако, іака, іде(же), кѣто, чѣто, кѣи, каіа, коіа, како, которѣи**: **и жєлаашє настѣтити чрѣво свок отъ рожѣць іажє ѣдѣахж свиниѣ** (Остр. єв.); **їдѣта вѣ вѣсь ѣже естъ прѣмо вама** (Зогр. єв.).

Додаткові підрядні речення залежали від дієслова або іменного додатка головного речення і приєднувалися за допомогою сполучників і сполучних слів **іако(же), да, кііко, коіко, иже, аже, кже, кѣто, чѣто, аште, отѣкждоу** та ін.: **не вѣмъ чѣто глаголєши** (Зогр. єв.); **видите ако близъ естъ при двѣрѣхъ** (Сав. кн.).

Підрядні речення *місця* приєднувалися до головного речення за допомогою сполучних слів прислівникового походження, утворених від коренів питальних чи відносних займенників **іде(же), иждє іамо(же), іждоу(же)**,

отъждоу, отъкждоу, кѣде, камо та ін.: ідеже есмъ азъ ї вѣы вѣдете (Зогр. єв.); ведевѣ та отиждоу та възведоховѣ (Супр.).

Підрядні речення *часу* приєднувалися до головного за допомогою сполучників і сполучних слів кѣда(же), вѣнегда(же), іако(же), аште, отънели(же), по кои, донелиже, донѣдеже, даже ... не, прѣжде даже... не та ін.: дѣлателе же егда оузьрѣша сѣнъ рѣша вѣ севѣ (Зогр. єв.); донелиже кѣтъ годъ приимѣмъ съпасеник своѣ (Супр.).

Підрядні речення *способу дії* приєднувалися до головного за допомогою сполучників іако(же), ако(же), неже, нежели: вѣдете же мѣдри ако змиѣ (Зогр. єв.); оудовѣе естъ вельвѣдоу сквозѣ іглинѣ оуши проїти неже богатоу вѣ цѣсарьствіе божіе вѣннати (Зогр. єв.).

Підрядні речення *міри або ступеня дії* приєднувалися до головного за допомогою сполучних слів (прислівників, займенників) тольма — кѣлма, толико — клико, іако: толико оуне клико вольнии грѣси неповольнѣнимъ (Супр.); хоштѣ же семоу послѣднюмоу дати ѣко и тевѣ (Мар. єв.).

Наслідкові підрядні речення приєднувалися до головного за допомогою сполучників іако, да: тольма дръжимъ кси невѣдѣнникъ да сего не разоумѣеши (Супр.); и вѣставѣ авик и вѣзьмъ одрѣ изиде прѣдѣ вѣсѣми ако дивитисѣ вѣсѣмъ (Остр. єв.).

Підрядні речення *мети* приєднувалися до головного за допомогою сполучників і сполучних слів да, іако(же), акоже да, еда, еда како, еда когда, како, да не : дадатъ знаменіѣ велиѣ и чоудеса ѣко прѣльстити (Зогр. єв.); вѣнемлѣте же севѣ еда когда отѣжажѣтъ сръдѣа ваша (Зогр. єв.).

Підрядні речення *причини* приєднувалися до головного за допомогою сполучників во, оуво, иво, понеже, зане, ѣко, кѣлма, иже: ї пришедѣ къ неи ничесоже не обрѣте на неи тѣкмо листвіе не вѣ во врѣма смокъвамъ (Мар. єв.); вѣсь длѣгъ отъпоустихъ тевѣ понеже оумоли ма (Зогр. єв.).

Підрядні *умовні* речення приєднувалися до головного за допомогою сполучників аште, аште, ели, а: аште придеши то не имаши мене видѣти (Супр.); син а вѣы вѣлѣ пророкъ разоумѣлѣ вѣы (Супр.).

Допустові підрядні речення приєднувалися до головного за допомогою сполучників цѣ, цѣ и, ацѣ: цѣ и коли оуво оукрали вѣшѣа вѣ сѣботѣ и како не во вѣаше лѣтнѣж пристѣпити аште ли и законъ прѣстѣпили вѣшѣа (Супр.); не во рече иуда прѣдавникъ ацѣ лѣпо вѣ ... сего отъ зьловѣы прозѣвати (Супр.).

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Схарактеризуйте порядок слів у реченні старослов'янської мови.
2. Назвіть та схарактеризуйте типи речень за метою висловлення.
3. Назвіть головні члени речення. Схарактеризуйте підмет, його види та засоби вираження в старослов'янській мові.
4. Схарактеризуйте присудок, його види та засоби вираження.

5. Назвіть другорядні члени речення. Схарактеризуйте прямий і непрямий додаток, засоби їх вираження.

6. Схарактеризуйте узгоджене і неузгоджене означення, засоби їх вираження.

7. Схарактеризуйте обставини, їх різновиди та засоби вираження.

8. Назвіть односкладні речення старослов'янської мови, порівняйте їх із односкладними реченнями української мови.

9. Схарактеризуйте просте ускладнене речення, назвіть засоби ускладнення.

10. Схарактеризуйте складні речення старослов'янської мови, порівняйте їх із складними реченнями української мови.

11. Поясніть, із яких елементів складався давальний самостійний зворот. Якими сучасними українськими формами його перекладають?

12. Поясніть засоби вираження заперечення в старослов'янській мові, порівняйте їх з аналогічними засобами сучасної української мови.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Прочитайте, назвіть члени речення, визначте порядок слів у реченнях старослов'янської мови (позицію підмета і присудка; узгодженого означення й означуваного слова; додатка і головного слова): **послѣдъ же посла къ нимъ сынъ свои глагола. оусрамаѣхтъ сѧ сына моего (Мар. єв.). члѣкъ єдинъ сътвори вечерѣ великѣ (Мар. єв.). оуподоблѣ его мжеви мждоу. иже створи храмъ свои на камене (Сав. кн.). виноградъ прѣдастъ инѣмъ дѣлателемъ (Мар. єв.). створи свои храмни на пѣсцѣ (Сав. кн.). члкъ єтеръ съхощааше отъ ерѣлма въ ерихѣ (Асс. єв.). господинъ домоу рече рабоу своегоу (Мар. єв.). и рече гѣ рабоу (Мар. єв.). и съниде дождь и придж рѣкы и възвѣша вѣтри (Сав. кн.). рече гѣ прѣтчѣ сѣ члкоу єтероу оубовъси сѧ нива (Асс. єв.). і пристѣпи къ нему єдина равни глѣшти (Зоґр. єв.).**

2. У наведених прикладах знайдіть головні члени речення, визначте особливості поєднання підмета і присудка в старослов'янській мові: **приде исоусъ і оученици его (Зоґр. єв.). милъ ми єси народъ сѧ. ѣко юже три дни пристѣдѣть мнѣ. и не имѣть чесо ѣсти (Мар. єв.). доузи во ихъ изъ далече сѣтъ пришѣли (Мар. єв.). і се весь градъ изиде противъ исоусови і видѣвъше и молиша (Зоґр. єв.). весь градъ изидѣ (Мар. єв.). мѣногъ народъ отъ галилеѣ по немъ идоша (Мар. єв.). братиѣ же пристѣпивше падоша (Супр. рук.). и бѣ весь градъ събралъ сѧ къ двѣремъ (Зоґр. єв.).**

3. Прочитайте і перекладіть речення. У наведених прикладах підкресліть головні члени речення, визначте їх будову та способи морфологічного вираження: **да югда отънемогѣ то безъ осѣждения вѣдѣ (Супр. рук.). мѣногъ народъ отъ галилеѣ по немъ идоша (Зоґр. єв.). се єсть царъ иуденскъ (Сав. кн.). они же оумлѣчаша и примѣ и исцѣли и. и отъпоустѣ и и отъвѣцавѣ къ нимъ рече котораго васъ осѣлъ или волъ**

въ стѣденыць въпадетъ и не авик истрыгнетъ кого. въ днь сѣвотыныи и не възмогша кмоу отъвѣщати къ семоу глаше же (Остр. ев.). тогда шедъ едінъ отъ обою на десате нарицаемы юда іскаріотъ. къ архіереомъ рече чьто хоштете ми дати (Зб. Кл.). братія же вьса пристѣпивъше падоша (Супр. рук.). въставъ възьми одръ твои і иди въ домъ твои (Остр. ев.). свѣтильникъ тѣлоу кетъ око. аще оубо око твое естъ просто. все тѣло твое просто естъ аще ли око твое лжкаво естъ. все тѣло твое тьмно естъ (Сав. кн.). азъ ксмъ хлѣвъ животыныи градъи къ мѣнѣ не имаатъ възалъкати са и вѣроуаи въ ма не имаатъ въздадати са никъгдаже (Остр. ев.). аште речемъ отъ чѣкъ боѣахъ са людии вьси бо имѣахъ иона чѣко прѣка (Мар. ев.). седмь бо ихъ имѣша ѡженж (Мар. ев.).

4. Прочитайте речення, знайдіть у них означення. Визначте, які з них узгоджені, а які — неузгоджені. З'ясуйте їх морфологічне вираження. Даждъ ми достоннѣж чьсть имѣннѣа (Асс. ев.). вьше того естъ закона тѣлеснааго (Супр. рук.). слышатъ прѣмждрости солмона (Зогр. ев.). въ оно врѣма законьникъ приде (Асс. ев.). ицѣле отърокъ его въ тѣ чьсть (Асс. ев.). и варити на ономъ полоу (Зогр. ев.). свѣдѣтельство всѣмъ азыкомъ (Зогр. ев.). и егда приближи са къ горѣ елеоньсцѣ посъла дѣва отъ оученикъ своихъ (Мар. ев.). тако без милости лѣвѣж ржкж къ огню придѣа трыпѣаше донелиже оудове ржчыныхъ прѣстъ изгорѣвъше отъпадоша (Супр. рук.). иди брате даждъ кмоу блюдъ тѣ (Супр. рук.). и въврыгнж ѡж въ печь огньж (Зогр. ев.). по приключаю же иереи етеръ сѣхждааше пѣтемъ тѣмъ (Асс. ев.). приде въ градъ самарейскъ (Остр. ев.). онъ же въставъ запрѣти вѣтроу івлѣнению водъноумоу и оулеже і бысть тишина (Мар. ев.). иѣсъ видѣ же и едінж вѣдовицж оубогж (Зогр. ев.). овьца моя гласа моего слоушаѣтъ (Мар. ев.). и възаша ізвѣтъкы оукроухъ .ж. кошьницъ (Зогр. ев.). егда же придетъ онъ дѣхъ истинъныи (Мар. ев.). и како понесетъ марию огонь божьства твоего (Супр. рук.). каѣ естъ заповѣдъ прѣва вьсѣхъ (Мар. ев.). изиде вѣсть си по всеи зemi тоі (Зогр. ев.). бысть въ дни ирода цѣра иоудейска (Остр. ев.). вѣ свѣтъ истинъныи иже просвѣцак всакого чѣлка (Остр. ев.).

5. Прочитайте, у наведених прикладах знайдіть додатки, визначте спосіб їх вираження: посъла и на села своя пастъ свинни (Остр. ев.). и простъръ ржкж своѣж на оученикы своя (Зогр. ев.). чловѣкъ вѣ домовитъ иже насади виноградъ и оплотомъ и огради и ископа въ немъ точило и сѣзда въ немъ стлѣпъ (Мар. ев.). вино ново въ мѣхы новы вливаѣтъ (Мар. ев.). приде видѣти гроба (Мар. ев.). никомоу же отъ чловѣкъ да не творите пакости (Супр. рук.). а ты гнѣва своемуу братроу. не можеш и отъпоустити (Зб. Кл.). възложи ржцѣ на очи его (Зогр. ев.). і ведоша иса къ архіереоу каіфѣ і сѣнидѣ са къ немуу вси архіереі і старьци і кьннжьннци (Зогр. ев.). да егда възмжтитъ са вода въвръжетъ ма въ кжпѣль (Мар. ев.). възьми одръ твои и ходи. въпросиша же и кѣто естъ чѣкъ рекы тебѣ възьми одръ твои и ходи ісцѣлѣвты же не вѣдѣаше кто

єсть (Мар. єв.). и далъ ти бы водъ живъ гла кмоу жена ги ни почръпальника имаши (Остр. єв.). и овѣкоша и въ баграницѣ и възложиша на нь съплетъше тръновъ вѣньць (Остр. єв.). хода же при мори галилеисцѣмъ видѣ симона і андрѣа брата того симона (Зогр. єв.).

6. У наведених прикладах знайдіть обставини, визначте їх розряд та спосіб вираження: авиє вѣходашта въ нѣжъ обраштета жрѣвецъ привазанъ (Мар. єв.). они же ишедъше проповѣдѣша вѣсждѣ (Мар. єв.). бысть нѣкѣи отъшъльць въ веснѣмъ градѣ (Супр. рук.). ископа въ немъ точило и съзѣда въ немъ стлѣпъ (Мар. єв.). петръ же вѣнѣ сѣдѣаше на дворѣ (Зогр. єв.). и ицѣлѣ отрокъ томъ часѣ (Мар. єв.). и идетъ къ нѣмоу полоуношти и речетъ ємоу (Мар. єв.). дондетъ мѣста того (Супр. рук.). тако и вы вѣнѣждоу оубо авѣате са члѣвомъ праведни (Зогр. єв.). нѣсть ми лѣзѣ инамо ити развѣ съде (Супр. рук.). вѣистинѣ отъ нихъ єси (Мар. єв.). приведи ми сынъ твои сѣмо (Асс. єв.). и искони мѣжескъ полъ и женескъ сѣтворилъ єсть (Мар. єв.). чѣто оубо владыка доврѣ рабе благѣи рече (Супр. рук.). прилежно молитѣж богови приношааше (Супр. рук.). вѣста скоро и иде къ нѣмоу (Остр. єв.). онъ же вѣставъ поятъ отроча и матеръ єго ноштиѣ и отиде въ єгиптѣ (Остр. єв.). трѣми дѣньми создати ѣж (Мар. єв.). и ставъши зади при ногоу єго (Мар. єв.).

7. У наведених прикладах знайдіть давальний самостійний зворот, поясніть особливості вираження його в старослов'янській мові, перекладіть сучасними формами: въ оно вѣмѣ приходаштю їсоу въ странѣ гадариньскѣ сѣрѣте і мѣжъ єдинъ (Сав. кн.). наченъшоу же ємоу сѣтазати са о словеси. привѣса ємоу длѣжникъ єдинъ длѣженъ тѣмоѣ талантъ. не имѣштоу же ємоу чєсо вѣздати. повелѣ господъ єго да продадатъ и. и женѣ єго и чада и вѣсе єлико имѣаше и отъдаті (Асс. єв.). і минѣвѣшоу часоу пристѣпше къ нѣмоу оученици єго (Зогр. єв.). ютроу же вѣивѣшоу сѣвѣтѣ сѣтвориша вси архіереи і стѣрци (Зогр. єв.). слѣнцю вѣснѣвѣшоу присѣдѣ зане не имѣхъ корениѣи исѣхоша (Зогр. єв.). иждивѣшоу же кмоу вѣса. бысть гладъ крѣпкъ на странѣ тои. и начатъ лишати са (Остр. єв.). въ вѣмѣ оно исходацоу нѣсоу отъ нєрихона по немъ и идоша народи мѣнози (Остр. єв.). исоусоу рождышоу са въ вифлѣеми ноуденстѣи въ дѣни ирода цѣря се влѣсви отъ вѣстока придоша въ нєрслимъ (Остр. єв.). ішѣдъшоу же ємоу въ врата. оузрѣ и дроугѣ. і гла ємоу тоу і сѣ вѣ чѣкъ сѣ їсомъ назарѣниномъ (Зогр. єв.). і сѣштоу петрови низоу на дворѣ. приде єдина отъ рабынѣ архіереовѣ (Мар. єв.).

8. Прочитайте речення, перекладіть їх сучасною українською мовою. Знайдіть у них заперечення і порівняйте із сучасними формами: они же рѣша хоцєши ли да шѣдъша вѣзверемъ к. онъ же рече. ни (Остр. єв.). и отъвѣштавѣши мати єго рече: ни (Остр. єв.). вѣнемлѣте милостынѣвашєи не творити прѣдъ члѣкы да видимы вѣдете. ацє ли нѣты мѣзды не имаете отъ бѣца вашєго (Остр. єв.). онъ же гла імъ. азъ єсмь не боїте са

(Асс. ев.). і никъто же възиде нѣво. тѣкмо съшеды съ нѣсе (Мар. ев.). ꙗко единъ естъ і нѣстъ іного развѣ его (Мар. ев.). бѣ никътоже не видѣ. николиже (Зогр. ев.). никътоже възможетъ помошти вама (Супр. рук.). ни рече почто тако нѣстъ ми повелѣно (Супр. рук.). съкрывайте себѣ съкровишта на нѣсе идеже ни чрѣвъ ни тѣлѣ тѣлитъ идеже ни татие подѣкопаятъ ни краджтъ (Зогр. ев.). никътоже даѣше емоу (Асс. ев.). дрѣжаахъ і дави не ошѣлъ отъ нихъ (Зогр. ев.). не по многоу же пристѣпше стоѣаштеи рѣша петрови (Зогр. ев.). ꙗко ꙗзвѣни съпешті въ гробѣхъ ихъже нѣсі помѣнжлъ кътомоу (Син. пс.).

9. Прочитайте і перекладіть речення українською мовою, визначте типи односкладних речень, назвіть у них головні члени: ни вѣливаѣтъ вина новы въ мѣхы ветѣхы (Мар. ев.). не подовааше ли и тѣвѣ помиловати клеверѣта твоего (Асс. ев.). житие прѣпростъ отъца иоана (Супр. рук.). егда зѣванъ вѣдеша на бракъ не сѣди на прѣдънимъ мѣстѣ (Сав. кн.). въ иероусалимѣ ксть мѣсто идеже кланати сѣ подоваѣтъ (Остр. ев.). възвеселити же сѣ и въздрадовати подовааше тако братъ съ мрѣтвѣ бѣ и оживе (Остр. ев.). и рече имъ тако тако писано естъ и тако подовааше пострадати (Остр. ев.). село коупихъ и имамъ нѣждѣ изити и видѣти е (Мар. ев.). ꙗко оубо съвираѣтъ плѣвелы і огнемъ съжизаѣтъ (Мар. ев.). стѣаго івана златоустааго слово на благовѣштание богородици (Супр. рук.). выстъ же въ единъ отъ дѣнеі (Зогр. ев.). іса не выстъ тоу. ни оученикъ его (Мар. ев.). тако бо подоваѣтъ намъ исплѣнити всакѣ правдѣ (Сав. кн.). егда молиши сѣ не вѣди тако и лицемѣри (Сав. кн.). слышасте ꙗко речено вѣс. око за око и зѣбѣ за зѣбѣ (Мар. ев.). оци наши ꙗсѣ маннѣ въ поустыни. ꙗко же естъ писано (Асс. ев.). аще възможно ксть. да мимо идеть отъ мене чаша си (Остр. ев.). прѣданъ иматъ быти сынъ члѣвъ въ рѣцѣ члѣвомъ (Остр. ев.). достоинно ли ксть дати кинсъ кесареви или ни (Остр. ев.). оуне ксть кдиноумоу члѣку оумрѣти за люди (Остр. ев.).

10. Прочитайте речення, перекладіть їх, визначте будову. Складні речення поділіть на частини, схарактеризуйте тип складного речення та засоби поєднання його частин: лисы ꙗзвины имѣтъ и птица небесьскыѣ гнѣзда а сынъ чловѣчскъ не иматъ кѣде главы подѣклонити (Мар. ев.). исоусъ же рече имъ не трѣвоуѣтъ отити дадите имъ вы ꙗсти (Зогр. ев.). азъ оубо крѣстихъ вы водою. а тѣ крѣститъ вы доухомъ свѣтѣимъ (Зогр. ев.). і никътоже не рече чесо іштеша іли чѣто глѣши съ неѣ (Мар. ев.). еште мало врѣма съ вами есмь. і идѣ къ посѣлавѣшюемоу ма (Зогр. ев.). і не на лице зѣриши. нѣ въ істинѣ пѣти вѣнѣю оучиши (Зогр. ев.). възъмъ одрѣ свої. изиде прѣдъ всѣми и дивѣхъ. сѣ вси (Сав. кн.). и прѣломъ дастъ оученикомъ хлѣбѣ. а оученици народомъ (Сав. кн.). не вы мене избѣрасте. нѣ азъ избѣрахъ вы (Остр. ев.). виноградъ чакъ насади. і огради и оплотомъ. і ископа точило и созѣда стѣпъ (Мар. ев.). и съниде дождъ и придѣ рѣкы и възвѣшѣ вѣтри и нападѣ на храмѣнѣ тѣ и не паде сѣ (Мар. ев.). приде женихъ и готовѣнѣ вѣнидѣ съ нимъ на бракъ и

затворены бѣша двѣри (Зогр. ев.). азъ ва имамъ мжчити да никътоже възложетъ помошти вама (Супр. рук.). инъ ксть сѣѣи и инъ ксть жьнѣи (Остр. ев.).

11. Прочитайте речення, перекладіть, визначте їх будову. У складнопідрядних реченнях виділіть головні та підрядні частини, визначте тип підрядних речень, засоби їх приєднання до головних: того дѣльма стени. того плачи, поне и самъ господъ нашъ того плака (Супр. рук.). въпрашааше и аште чьто видитъ (Зогр. ев.). гн аште ты еси. повели ми прити къ тебѣ по водамъ (Зогр. ев.). і пришедъ къ неи ничесоже не обрѣте на неи тькмо листвиє не бѣ во врѣма смокъвамъ (Мар. ев.). вжди тебе ѣкоже хоштеши (Зогр. ев.). тоу прѣвѣваіте. дондеже ізидете отъ тждѣ (Мар. ев.). вы истину отъ нихъ еси. ибо галилѣанинъ еси (Мар. ев.). нзлѣзи и стави ѣа въ малѣ. донелиже съврѣшенок приметъ ицѣленьк старьць (Супр. рук.). се третие лѣто отънелиже прихожда ішта плода (Зогр. ев.). оученици во кго ошли бѣахъ въ градъ брашно коупатъ (Остр. ев.). и се жена въ градѣ. таже бѣ грѣшница (Остр. ев.). подъпалити кмоу чрѣво и ребра. дондеже плѣтъ кмоу ако воскъ съжежена бѣвъши рстечетъ са (Супр. рук.). радость вждетъ на небесе о единомъ грѣшницѣ кажшти са неже о девати десатъ і о девати правдѣникъ (Мар. ев.). і іди елико имаши продаждъ і даждъ ништіімъ (Зогр. ев.). аште видиши осла врага твоего падъша подъ врѣменемъ не минуѣи (Супр. рук.). видиши ли съж женж таже незъвана приде къ намъ (Супр. рук.). въсхотѣхъ събрати чада твоѣ ѣкоже събраатъ кокотъ птенъца своѣа (Мар. ев.). не оубоите са оубо мнзѣхъ птиць лоучьше есте вты (Зогр. ев.).

12. Прочитайте речення. Випишіть окремо складносурядні і складнопідрядні речення, підкресліть засоби зв'язку їх частин, виділіть головні члени. У складнопідрядних визначте тип підрядних речень: аште к'то мѣздж възметъ отъ кого. постиса за нь. аще веда се сѣтворилъ естъ да алъчетъ за са. елико и за одного. і еже естъ възалъ. да дастъ нициимъ (Син. тр.). и сѣниде дѣждъ. и придж рѣкы. и възвѣаша вѣтри. и потъкж са храмѣнѣ тоі и паде. и бѣ разорєніє єі велиє зѣло (Сав. кн.). они же отъ нихъ хотѣахъ ати і нь никтоже не възложи на нь ржкж (Сав. кн.). се тржсѣ великѣ бѣистъ въ мори. ѣко покрывати са кораблю влѣнами (Мар.ев.). чѣкъ етеръ бѣ богатъ. іже імѣаше приставѣникъ (Зогр. ев.). онъ же не хотѣаше. нь ведъ і въсади въ тьмьницѣ. дондеже въздастъ всь длъгъ свої (Сав. кн.). нѣбо н зємѣа мимо идетъ. а словеса моѣа не мимо иджтъ (Сав. кн.). и еже аште прїнждивєши. азъ єда възвращтж са въздамъ ті (Асс. ев.). помилѣи ма и прими. да не вждж звѣрьми изѣдена (Супр. рук.). рыці ми. како подобаше створіті лоучьшъ (Зб. Кл.). и жєлааше насытити чрѣво своє отъ рожьць. ѣже ѣдѣахъ свиниѣа (Остр. ев.). братъ же шедъ сѣтвори такоже повелѣ кмоу григорин. и дастъ маломоштин .з. златиць. и отиде (Супр. рук.). вѣдѣахъ тѣа тако жестокъ кси члкъ жьнкши иде же нѣси сѣгалъ. и съвиракши оудоу же не расточивъ (Остр. ев.). вьсе

кѣлико ихъ приде прѣжде мене. татиѣ сѣтъ и разбоинци (Остр. єв.). повѣждь ми что ти кѣтъ (Супр. рук.). разоумѣша во ѣко къ нимъ рече притѣчѣ (Мар. єв.). аште и не дастъ ємоу вѣставъ зане єсть дроугъ ємоу нъ за безочѣство єго вѣставъ дастъ ємоу єлико трѣвоуотъ (Мар. єв.).

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Оберіть правильне твердження:

- а) синтаксична система старослов'янської мови досліджена й описана значно більше, ніж фонетична і морфологічна;
- б) найхарактернішим для синтаксичних структур був порядок із препозитивним присудком щодо підмета;
- в) для старослов'янської мови характерним був сталий порядок слів у реченні;
- г) синтаксис старослов'янської мови значною мірою зберігає особливості праслов'янської синтаксичної системи.

2. Показником заперечення в реченні були:

- а) заперечні займенники;
- б) частки **не, ни**;
- в) порядок слів;
- г) відносні займенники.

3. Укажіть, чим міг найчастіше бути вираженим підмет у старослов'янській мові:

- а) особовим займенником;
- б) неособовими дієслівними формами;
- в) активними дієприкметниками у формі Давального відмінка;
- г) іменними частинами мови у Називному відмінку однини, множини, двоїни.

4. У реченні мънози же отъ иудеи вѣахѣ пришѣли (Остр. єв.) підкреслено:

- а) простий підмет;
- б) складений підмет;
- в) простий присудок;
- г) складений присудок.

5. У реченні **не оудовь внидетъ богатъ въ цѣсарьствіе небєсьское** (Мар. єв.) підкреслено:

- а) підмет;
- б) присудок;
- в) додаток;
- г) обставину.

6. У реченні **петръ же идѣаше по немь** (Мар. єв.) присудок виражений:

- а) формою минулого часу дієслова;
- б) формою майбутнього часу дієслова;
- в) формою теперішнього часу дієслова;
- г) активним дієприкметником.

7. У реченні **ѣко не имамъ пити юже отъ сего плода лозьнааго** (Мар. єв.) підкреслено:

- а) простий підмет;
- б) простий присудок;
- в) складений присудок;
- г) складений підмет.

8. Складений присудок ужито в реченні:

- а) **оученици во юго ошьли вѣахъ въ градъ** (Остр. єв.);
- б) **дроуже даждъ ми въ заимъ три хлѣбы** (Мар. єв.);
- в) **отъвѣштавъ же петръ глагола ємоу. ты єси христосъ** (Зогр. єв.);
- г) **да наплънитъ сѧ домъ мон** (Мар. єв.).

9. У реченні **не трѣвоужтъ съдравии врача** (Сав. кн.) підкреслено:

- а) обставину;
- б) неузгоджене означення;
- в) непрямий додаток;
- г) прямий додаток.

10. У речені **въ оно. пришедъ ѡсь въ домъ петровъ** (Асс. єв.) підкреслено:

- а) обставину;
- б) означення;
- в) непрямий додаток;
- г) прямий додаток.

11. Оберіть тип речення **іщите и обрѣцете** (Мар. єв.):

- а) односкладне узагальнено-особове;
- б) односкладне неозначено-особове;
- в) односкладне безособове;
- г) двоскладне.

12. Оберіть тип речення **і єлико анте не приємажтъ васъ ни послушажтъ васъ** (Зогр. єв.):

- а) односкладне узагальнено-особове;
- б) односкладне неозначено-особове;
- в) односкладне безособове;
- г) двоскладне.

13. Оберіть тип речення **лицемъре. изъми пръвъѣ бръвъно из очесе твоего** (Мар. єв.):

- а) просте двоскладне;
- б) просте, ускладнене звертанням;
- в) просте односкладне;
- г) складне.

14. Оберіть тип речення **нѣсмь достоинъ да въ домъ мои внидеши нъ тѣкъмо ръци слово** (Зогр. єв.):

- а) складносурядне;
- б) просте ускладнене;
- в) складнопідрядне;
- г) просте.

15. Оберіть тип речення **їдѣта въ вьсь ѣже єсть прѣмо вама** (Зогр. єв.):

- а) складносурядне;
- б) складнопідрядне з підрядним додатковим;
- в) складнопідрядне з підрядним обставинним;
- г) складнопідрядне з підрядним означальним.

16. Оберіть тип речення **кгда оубо твориши милостыниъ не въстрѣви прѣдъ собоѣ** (Остр. єв.):

- а) складнопідрядне з підрядним обставинним мети;
- б) складнопідрядне з підрядним обставинним часу;
- в) складнопідрядне з підрядним обставинним причини;
- г) складнопідрядне з підрядним обставинним місця.

17. Оберіть тип речення **не имаше власти на мьнѣ никокаже. аште не бы ти дано съвъше** (Остр. єв.):

- а) складнопідрядне з підрядним обставинним способу дії;
- б) складнопідрядне з підрядним обставинним наслідковим;
- в) складнопідрядне з підрядним обставинним умови;
- г) складнопідрядне з підрядним обставинним міри і ступеня.

18. Оберіть тип речення **немоштьно кмоу єсть** (Супр. рук.):

- а) двоскладне неповне;
- б) односкладне, безособове, поширене;
- в) односкладне, номінативне, буттєве;
- г) двоскладне, повне.

19. Як перекладали давальний самостійний зворот українською мовою?

- а) простим реченням, ускладненим відокремленим означенням, вираженим дієприкметниковим зворотом;

- б) складносурядним реченням;
- в) складнопідрядним реченням з підрядним обставинним значенням;
- г) складним безсполучниковим реченням.

20. Знайдіть співвідношення між складним реченням і типом його підрядної частини:

- 1) **ВЕДЕВЪ ТМ ОТКЖДОУ ТМ ВЪЗВЕДОХОВЪ** (Супр. рук.);
  - 2) **СИИ А БЫ БЫЛЪ ПРОРОКЪ РАЗОУМЪЛЪ** (Супр. рук.);
  - 3) **ДАДАТЪ ЗНАМЕНИЪ ВЕЛИЪ И ЧУДЕСА ЪКО ПРЪЛЬСТИТИ** (Зогр. єв.);
  - 4) **ДОНЕЛИЖЕ КСТЪ ГОДЪ ПРИМЪМЪ СЪПАСЕНИК СВОК** (Супр. рук.).
- а) підрядна місця;
  - б) підрядна часу;
  - в) підрядна способу дії;
  - г) підрядна мети;
  - д) підрядна умови.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

Варіанти вправ і завдань

Варіант 1

рече гѣ притѣчж снѣж. подобно естъ цѣрствіе нѣкое члѣкоу цѣрю. иже изволи съвѣщати слово съ рабы своїми. зачѣнѣшю же емоу сърицати слово. приведе сѧ емоу единѣ дѣлѣжникѣ тѣмѣ талантѣ. и не имѣшю емоу что въздати. повѣлѣ емоу гѣ продати сѧ. и женѣ и все имѣніе свое. падѣ же рабѣ онѣ кланѣаше сѧ емоу. глѧ гѣ потрѣпи о мнѣ. и все ти въздамь...(Сав. кн.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.
2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.
3. Визначте позицію редукованих у словах: **притѣчж**, **подобно**, **зачѣнѣшю**, **дѣлѣжникѣ**, **тѣмѣ**, **талантѣ**, **рабѣ**, **воздамь**.
4. Визначте походження палатальних шиплячих і свистячих приголосних у словоформах: **рече**, **притѣчж**, **съвѣщати**, **сърицати**, **дѣлѣжникѣ**, **женѣ**.
5. Визначте походження сполуки -ра- в словоформі **рабѣ**. Реконструйте її праслов'янський відповідник.
6. Визначте корінь у словах **рече** - **рекж**, проаналізуйте чергування.
7. Який звук у словоформах **дѣлѣжникѣ**, **потрѣпи** (плавний чи редукований) є складотворчим у підкреслених сполуках. Відповідь обґрунтуйте.
8. Установіть походження носових звуків у словоформах **сѧ**, **женѣ**?
9. Зробіть морфологічний аналіз п'яти слів, що належать до різних частин мови.

Варіант 2

подобно естъ цѣрствіе небеское члѣкоу домовитоу. иже изиде коупно утро наятѣ дѣлатель виноградоу своегоу. съвѣщавѣ же съ дѣлатели по пѣназоу на день. посѣла ѿ въ виноградѣ свои. и ишедѣ въ третнѣж годинѣж. видѣ ины на трѣжици стоѣшѣта празѣдны і тѣмѣ рече идѣте и вы въ виноградѣ мои. і еже бѣдетѣ правѣда дамѣ вамѣ. (Мар. ев.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.
2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.
3. Визначте позицію редукованих у словах: **коупно**, **съвѣщавѣ**, **празѣдны**, **день**, **посѣла**, **въ виноградѣ**, **правѣда**, **дамѣ**.
4. Визначте походження палатальних шиплячих приголосних у словоформах: **съвѣщавѣ**, **ишедѣ**, **трѣжици**, **стоѣшѣта**, **рече**.
5. Визначте походження сполуки -ла- в словоформі **дѣлатели**. Відповідь

мотивуйте.

6. Визначте корінь у словах **ходити** – **ходжж**, проаналізуйте чергування.
7. Який звук у словоформі **трѣжици** (плавний чи редукований) є складотворчим у підкресленій сполуці. Відповідь обґрунтуйте.
8. Установіть походження носового звука в словоформі **пѣнѣзоу?**
9. Зробіть морфологічний аналіз п'яти слів, що належать до різних частин мови.

Варіант 3

чьто же видиши сжчець въ оцѣ брата твоего. а брѣвѣна еже есть въ оцѣ твоємъ не чюеши. ли како речеши братроу твоємоу. остави и изъмж сжчець из очесе твоего. і се брѣвѣно въ оцѣ твоємъ. лицемѣре.. просите и дастъ са вамъ. ищѣте и обрацете. (Мар. єв.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.
2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.
3. Визначте позицію редукованих у словах: **чьто, сжчець, брѣвѣно, изъмж, дастъ.**
4. Визначте походження палатальних шиплячих і свистячих приголосних у словоформах: **чьто, видиши, сжчець, оцѣ, чюеши, речеши, очесе, лицемѣре, просите, ищѣте, обрацете.**
5. Визначте походження сполуки **-ра-** в словоформі **брѣна**. Відповідь мотивуйте.
6. Визначте корінь у словах **кѣто** – **чьто**, проаналізуйте чергування.
7. Який звук у словоформі **брѣвѣно** (плавний чи редукований) є складотворчим у підкресленій сполуці. Відповідь обґрунтуйте.
8. Установіть походження носових звуків у словоформах **сжчець, обрацете?**
9. Зробіть морфологічний аналіз п'яти слів, що належать до різних частин мови.

Варіант 4

оставите коупно расти до жѣтвѣ и въ врѣмѣ жѣтвѣ рекж жѣтелемъ. шедъше изъверѣте прѣжде плѣвелъ. и съважѣте ѣ въ снопы. ѣко съжеша. а пѣшеницж съверѣте въ житѣницж мож. и пристжплъше оученици рѣша ємоу Гї съкажи намъ притѣчж сиж... (Лис. Унд.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.
2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.
3. Визначте позицію редукованих у словах: **коупно, жѣтелемъ, шедъше, съважѣте, житѣницж, пристжплъше, съкажи.**
4. Визначте походження палатальних шиплячих і свистячих приголосних у словоформах: **жѣтвѣ, жѣтелемъ, шедъше, прѣжде, съважѣте,**

сѣжешѣ, пѣшеницѣ, житѣницѣ, оученици, сѣкажи, притѣчѣ.

5. Визначте походження сполуки -рѣ- в словоформі прѣжде. Відповідь мотивуйте.
6. Визначте корінь у словах врѣмѣ - врѣмене, проаналізуйте чергування.
7. Установіть походження плавного -л- у словоформі пристѣплше. Відповідь обґрунтуйте.
8. Установіть походження носових звуків у словоформах сѣважѣте, рекѣ?
9. Зробіть морфологічний аналіз п'яти слів, що належать до різних частин мови.

Варіант 5

въ оно прішед ѿсь въ домѣ петровѣ и видѣ тѣштѣ его лежѣщѣ огнемѣ жегомѣ. и прикоснѣ сѣ рѣцѣ емѣ. и остави ѿ огонь и вѣста и слѣжааше емоу. поздѣ же бивѣшю прівѣса къ емоу бѣсѣныи многы. и изгна словом доухы и вѣса недѣжъныи ицѣлі. да сѣвѣдетѣ сѣ реченое исанемѣ прѣромѣ глѣцемѣ. тѣ недѣжъныи нашѣ пріятѣ и волѣзни понесе...(Асс. ев.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.
2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.
3. Визначте позицію редукованих у словах: **въ домѣ, тѣштѣ, вѣста, бивѣшю, бѣсѣныи, вѣса, недѣжъныи, сѣвѣдетѣ.**
4. Визначте походження палатальних шиплячих і свистячих приголосних у словоформах: **прішед, тѣштѣ, лежѣщѣ, жегомѣ, рѣцѣ, слѣжааше, недѣжъныи, реченое, ицѣлі.**
5. Поясніть написання слова **прішед**. Яке явище воно репрезентує?
6. Визначте корінь у словах **доухы - доуша**, проаналізуйте чергування.
7. Визначте походження сполуки -лѣ- в словоформі **волѣзни**. Відповідь мотивуйте.
8. Установіть походження носових звуків у словоформах **недѣжъныи, нашѣ**?
9. Зробіть морфологічний аналіз п'яти слів, що належать до різних частин мови.

Варіант 6

се же вѣдите. ѣко аще би вѣдѣлъ гнѣ храма. въ кѣжѣ стражѣ тѣтѣ придетѣ. бѣдѣлъ оубо би ї не би оставилѣ подѣрыти храма своего. ...кто оубо естѣ вѣрѣныи рабѣ и мѣдры. его же постави гнѣ надѣ домомѣ своимѣ. да дастѣ имѣ въ врѣмѣ пиштѣ ихѣ. блаженѣ рабѣ тѣ. егоже прішѣдѣ гнѣ свои обратѣтѣ тако творашѣта. аминѣ глѣжѣ вамѣ... (Мар. ев.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.
2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.
3. Визначте позицію редукованих у словах: **бѣдѣлъ, тѣтѣ, подѣрыти,**

вѣрѣны, рабѣ, пришьдѣ.

4. Визначте походження палатальних шиплячих приголосних у словоформах: **стражж, пиштж, блаженѣ, пришьдѣ, обраштѣтѣ, творашта.**
5. Визначте походження сполуки **-ра-** в словоформах **рабѣ, храмѣ.** Відповідь мотивуйте.
6. Визначте корінь у словах **имѣ** - **имѣна**, проаналізуйте чергування.
7. Літера **ѣ** позначала однакові чи різні звуки в словоформах **вѣрѣны, ѣко?** Відповідь обґрунтуйте.
8. Установіть походження носових звуків у словоформах **врѣмѣ, мждры?**
9. Зробіть морфологічний аналіз п'яти слів, що належать до різних частин мови.

Варіант 7

не осждаите. да не осждени бждете. имѣ же во сждомѣ сждите. сждатѣ вамѣ і въ нѣж же мѣрж мѣрите. възмѣратѣ вамѣ.. ваши же блаженѣ очи. ѣко видите. і оуши ваши ѣко слышите. аминѣ глѣж вамѣ ѣко мнози пророци і праведьници. възделѣшѣ видѣти ѣже видите і не видѣшѣ і слышати ѣже слышите і не слышашѣ. (Зогр. єв.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.
2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.
3. Визначте позицію редукованих у словах: **сждомѣ, вамѣ, възмѣратѣ, праведьници, възделѣшѣ.**
4. Визначте походження палатальних шиплячих і свистячих приголосних у словоформах: **осждаите, блаженѣ, очи, оуши, слышати, мнози, пророци, праведьници, възделѣшѣ.**
5. Визначте походження голосного **и** в словоформах **мнози пророци.** Відповідь мотивуйте.
6. Визначте корінь у словах **сждите** - **осждьнѣ,** проаналізуйте чергування.
7. Установіть походження голосного **а** в словоформі **слышати?** Відповідь обґрунтуйте.
8. Установіть походження носових звуків у словоформах **возделѣшѣ, мѣрж?**
9. Зробіть морфологічний аналіз п'яти слів, що належать до різних частин мови.

Варіант 8

чловѣкъ нѣкѣи имѣ дѣва сына и рече мѣнии сынѣ юю. бѣоу. бѣе. даждѣ ми достоинѣ часть имѣнига и раздѣли има имѣник и не по мѣнозѣхѣ дѣныхѣ събравѣ все мѣнии сынѣ отиде на странѣ далече... показа имѣ рѣцѣ и нозѣ кѣе же невѣроуѣщемѣ имѣ отѣ радости и чоудашемѣса рече имѣ... (Остр. єв.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.
2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.
3. Визначте позицію редукованих у словах: **чловѣкъ, дѣва, мѣни, сѣинѣ, дѣньхѣ, събравѣ, все, чоудѣщемъса.**
4. Визначте походження палатальних шиплячих і свистячих приголосних у словоформах: **рече, даждѣ, часть, мѣнозѣхѣ, далече, ржцѣ, нозѣ, кѣе, невѣроужщемъ, чоудѣщемъса.**
5. Визначте походження сполуки -ра- в словоформах **странж, радости.** Відповідь мотивуйте.
6. Визначте корінь у словах **чловѣкъ - чловѣчьскѣ - чловѣцѣ,** проаналізуйте чергування.
7. Поясніть походження голосного **ѣ** у словоформі **мѣнозѣхѣ.**
8. Установіть походження носових звуків у словоформах **часть, ржцѣ?**
9. Зробіть морфологічний аналіз п'яти слів, що належать до різних частин мови.

Варіант 9

егда иродѣ рождѣствоу своему вечерѣ творѣаше кѣназемѣ своимѣ и тѣсѣштѣникомѣ. и стареишинамѣ галилеискамѣ. и вѣшедѣши дѣштери са иродѣдѣ и пласавѣши и оугождавѣши иродови... і рече кѣ нимѣ коупаж дѣбите донѣдеже придж граждане же его ненавиѣбахѣ его посѣлаша молитвѣ вѣ слѣдѣ его гѣлѣще не хоштемѣ семоу. (Мар. єв.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.
2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.
3. Визначте позицію редукованих у словах: **тѣсѣштѣникомѣ, вѣшедѣши, дѣштери, пласавѣши, кѣ нимѣ, донѣдеже, посѣлаша, вѣ слѣдѣ.**
4. Визначте походження палатальних шиплячих і свистячих приголосних у словоформах: **рождѣствоу, вечерѣ, кѣназемѣ, тѣсѣштѣникомѣ, вѣшедѣши, дѣштери, оугождавѣши, рече, хоштемѣ.**
5. Як пояснити написання редукованого **ѣ** в словоформі **рождѣствоу.** Відповідь мотивуйте.
6. Визначте корінь у словах **кѣназемѣ - кѣнагѣни - кѣнажѣскѣ,** проаналізуйте чергування.
7. Поясніть походження приголосного **л** у словоформі **коупаж.**
8. Установіть походження носових звуків у словоформах **молитвѣ, са?**
9. Зробіть морфологічний аналіз п'яти слів, що належать до різних частин мови.

Варіант 10

і вьлѣзъ въ корабь ѿ прѣде і приде въ свои градъ і се принесоша ємоу ославленъ жилами на одрѣ лежашть і видѣвъ їсѣ вѣрж ихъ рече ославленоу ємоу дръзан чадѡ отъпоуштайтъ ти сѧ грѣси твои. (Зогр. єв.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.
2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.
3. Визначте позицію редукованих у словах: **вьлѣзъ, въ корабь, градъ, дръзан, отъпоуштайтъ**.
4. Визначте походження палатальних шиплячих і свистячих приголосних у словоформах: **жилами, лежашть, рече, чадѡ, отъпоуштайтъ, грѣси**.
5. Визначте походження сполуки **-ла-** в словоформі **ославленъ**. Відповідь мотивуйте.
6. Визначте корінь у словах **нести - носити**, проаналізуйте чергування.
7. Поясніть походження плавного л у словоформі **ославленъ**.
8. Установіть походження носових звуків у словоформах **чадо, сѧ**?
9. Зробіть морфологічний аналіз п'яти слів, що належать до різних частин мови.

Варіант 11

члкъ єдинъ добра рода иде на странѧ далече. прияти себе цѣрствіє. ї възврати сѧ. призъвавъ же и десѧть рабъ своихъ. ї дастъ имъ десѧть мѣнасъ. ї рече къ нимъ. коуплѧ дѣйте дондеже придѧ. граждане же его ненавидѣахъ его. посѣлаша молитвѧ въ слѣдъ его глѣже не хощемъ семоу да цѣрствоуютъ надъ нами. (Мар. єв.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.
2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.
3. Визначте позицію редукованих у словах: **єдинъ, възврати, призъвавъ, десѧть, рабъ, своихъ, мѣнасъ, дондеже**.
4. Визначте походження палатальних шиплячих приголосних у словоформах: **члкъ, далече, рече, граждане, посѣлаша, хощемъ**.
5. Визначте походження сполуки **-ра-** в словоформах **рабъ, страна**. Відповідь мотивуйте.
6. Визначте корінь у словах **зъвати – зовъ**, проаналізуйте чергування.
7. Поясніть походження плавного л у словоформі **коуплѧ**.
8. Установіть походження носових звуків у словоформах **десѧть, придѧ**?
9. Зробіть морфологічний аналіз п'яти слів, що належать до різних частин мови.

Варіант 12

понеже оубо мнози начаша. чинити повѣсть. о извѣ стѣныхъ въ насъ вештѣхъ. ѣкоже прѣдаша намъ. бывъ шеі іскони самовидци. і слоугы словеси. ізволи са і мьнѣ хождьшо. і с прѣва по всѣхъ. въ істинѣ по радю. псати тебѣ. славъны т'еофиле. да разоумѣши. о нихъже наоучилъ са еси словесехъ. оутврѣжденье. бысть въ дъни ірода црѣ. іюдеіска. (Зогр. єв.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.
2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.
3. Визначте позицію редукованих у словах: **повѣсть, стѣныхъ, въ насъ, вештѣхъ, самовидци, хождьшо, славъны, нихъже, наоучилъ, оутврѣжденье, въ дъни.**
4. Визначте походження палатальних шиплячих і свистячих приголосних у словоформах: **мнози, начаша, чинити, вештѣхъ, прѣдаша, самовидци, хождьшо, оутврѣжденье, наоучилъ.**
5. Визначте походження сполуки -ла- в словоформі **славъны.** Відповідь мотивуйте.
6. Визначте корінь у словах **день – дъни**, проаналізуйте чергування.
7. Який звук у словоформі **оутврѣжденье** (плавний чи редукований) є складотворчим у підкресленій сполуці. Відповідь обґрунтуйте.
8. Установіть походження носових звуків у словоформах **радю, істинѣ?**
9. Зробіть морфологічний аналіз п'яти слів, що належать до різних частин мови.

Варіант 13

самарѣнинъ же єдинъ грады приде надъ нь ї видѣвъ і милосръдова ї пристѣпъ обяза строупы его възливаѣ олѣи и вино. въсаждъ же и на свои скотъ приведе и въ гостиницѣ. ї прилежа емъ ї на оутръни ишедъ изъмь дѣва пѣназа дастъ гостиньникоу. ї рече емоу прилежи емъ. ї еже аште приждивеши. азъ егда възвращтѣ са въздамъ ти. (Мар. єв.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.
2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.
3. Визначте позицію редукованих у словах: **самарѣнинъ, єдинъ, милосръдова, възливаѣ, въсаждъ, оутръни, изъмь, дѣва, възвращтѣ, въздамъ.**
4. Визначте походження палатальних шиплячих і свистячих приголосних у словоформах: **въсаждъ, гостиницѣ, прилежи, ишедъ, рече, аште, приждивеши, възвращтѣ.**
5. Визначте походження сполуки -ра- в словоформі **възвращтѣ.** Відповідь мотивуйте.
6. Визначте корінь у словах **водити – приведе**, проаналізуйте

чергування.

7. Який звук у словоформах **милосордова, оутрьни** (плавний чи редукований) є складотворчим у підкресленій сполуці. Відповідь обґрунтуйте.
8. Установіть походження носових звуків у словоформах **грады, гостиниця?**
9. Зробіть морфологічний аналіз п'яти слів, що належать до різних частин мови.

Варіант 14

кназь етеръ вьшедъ къ исоу кланъаше са исѣи гла ѣко дьци моѣ оумрѣтъ. нъ пришедъ възложи ржкж твоѡж и оживетъ. и въставъ исѣ по немъ идѣаше и оученици его. и се жена крѡвоточива... и пристжпльши съзади. прикосня са въскрили ризы его... исѣ же обращь са и видѣв ѡ рече. дръзаи дьци вѣра твоѣ спасе та. (Асс. єв.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.
2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.
3. Визначте позицію редукованих у словах: **кназь, етеръ, вьшедъ, дьци, възложи, въставъ, крѡвоточива, пристжпльши, съзади, дръзаи.**
4. Визначте походження палатальних шиплячих і свистячих приголосних у словоформах: **кназь, вьшедъ, дьци, възложи, оживетъ, оученици, жена, обращь са, рече.**
5. Визначте походження плавного л у словоформі пристжпльши. Відповідь мотивуйте.
6. Визначте корінь у словах **кназь – кнагыни**, проаналізуйте чергування.
7. Який звук у словоформах **дръзаи крѡвоточива** (плавний чи редукований) є складотворчим у підкресленій сполуці. Відповідь обґрунтуйте.
8. Поясніть заміну **ѣ** на **ь** у слові **кназь** (замість **кнаѣь**).
9. Зробіть морфологічний аналіз п'яти слів, що належать до різних частин мови.

Варіант 15

онъ же рече идѣте въ градъ къ етероу і рьцѣте емоу. оучитель глетъ. врѣма моє близъ естъ оу тебе сътворж пасхж съ оученикы своїми і сътвориша оученици. ѣкоже повелѣ імъ ис. і оуготоваша пасхж вечероу же вывѣшю. възлеже съ обѣма на десате. оученикома. ѣджштемъ імъ рече. ѣко єдинъ отъ васъ і прѣдастъ ма. (Зогр. єв.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.
2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.

3. Визначте позицію редукованих у словах: **въ градъ, рыцѣте, оучитель, сътворж, сътвориша, бывъшю, възлеже, единъ.**
4. Визначте походження палатальних шиплячих і свистячих приголосних у словоформах: **рече рыцѣте оученици вечероу възлеже ѿдѣштемъ.**
5. Визначте походження сполук **-ра-, -рѣ-** в словоформах **градъ, прѣдасть.** Відповідь мотивуйте.
6. Визначте корінь у словах **оученикы – оученици,** проаналізуйте чергування.
7. Які голосні звуки могли поєднуватися з приголосними **г, к, х?** Чи характерними є позначені поєднання у словах **оученикы пасхѣ оуготоваша?**
8. Установіть походження носових звуків у словоформах **врѣмѣ, пасхѣ?**
9. Зробіть морфологічний аналіз п'яти слів, що належать до різних частин мови.

Варіант 16

чловѣкъ ктеръ бѣ богатъ іже імаше приставникъ і тѣ оклеветанъ выстъ къ нему ко растачаѣ іменьѣ і его і приглашь і рече ємоу чѣто се слышѣ о тебѣ въздаждь отъвѣтъ о приставлении домовнѣмъ не възможеша во къ тому домоу строіті рече же въ себѣ приставникъ домоу чѣто створиѣ ѿко господь моі отъемлетъ строенье домоу копати не мож. (Мар. єв.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.
2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.
3. Визначте позицію редукованих у словах: **приставникъ, чѣто, въздаждь, отъвѣтъ, възможеша, отъемлетъ.**
4. Визначте походження палатальних шиплячих і свистячих приголосних у словоформах: **чловѣкъ, растачаѣ, слышѣ, въздаждь, приглашь, възможеша, рече, чѣто.**
5. Літера **ѣ** позначала однакові чи різні звуки в словоформах **отъвѣтъ, ѿко?** Відповідь обґрунтуйте.
6. Визначте корінь у словах **рече – рекѣ,** проаналізуйте чергування.
7. Установіть походження плавного **-л-** у словоформі **о приставлении.** Відповідь обґрунтуйте.
8. Установіть походження носових звуків у словоформах **растачаѣ, мож.**
9. Зробіть морфологічний аналіз п'яти слів, що належать до різних частин мови.

Варіант 17

на мостѣовѣ сѣдалици сѣдѣж кѣнижѣници и фарисеи вѣсѣ оубо елико аште рекѣтѣ вамѣ влѣости. сѣвлюдаите и творите. по дѣломѣ же ихѣ не ходите. глѣжтѣ бо и не творатѣ. сѣбиражтѣ же брѣмена тѣжѣка и не оудобѣ носима. і вѣзлагажтѣ на плешта чѣлвска. а прѣстомѣ своимѣ не хотѣтѣ двигнѣти ихѣ. вѣсѣ же дѣла своѣ творѣтѣ да видими бѣдѣжтѣ чѣлвкѣм. (Мар. ев.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.
2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.
3. Визначте позицію редукованих у словах: **кѣнижѣници, сѣвлюдаите, творатѣ, сѣбиражтѣ, тѣжѣка, вѣзлагажтѣ, прѣстомѣ.**
4. Визначте походження палатальних шиплячих і свистячих приголосних у словоформах: **сѣдалици кѣнижѣници чловѣкѣм тѣжѣка плешта.**
5. Визначте походження сполуки **-ла-** в словоформі **вѣзлагажтѣ.** Відповідь мотивуйте.
6. Установіть походження плавного **-л-** у словоформі **сѣвлюдаите.** Відповідь обґрунтуйте.
7. Який звук у словоформі **прѣстомѣ** (плавний чи редукований) є складотворчим у підкресленій сполуці. Відповідь обґрунтуйте.
8. Установіть походження носових звуків у словоформах **творатѣ, бѣдѣжтѣ?**
9. Зробіть морфологічний аналіз п'яти слів, що належать до різних частин мови.

Варіант 18

раширѣжтѣ же хранилица своѣ. і величажтѣ подѣметѣ вѣскрилиѣ ризѣ своихѣ любѣтѣ же прѣждевѣзлѣганиѣ на вечерѣхѣ. і прѣдесѣданиѣ на сонѣмиштихѣ. і цѣлованиѣ на трѣжиштихѣ і нарицѣти сѣ отѣ чѣлкѣ равѣви... горе вамѣ кѣнижѣници и фарисеи впокрѣти ѣко очиштаѣте вѣнѣщѣнее стѣкльници. і паропсидѣ. жтрѣждѣ же сѣтѣ плѣни хѣштениѣ. і нечистотѣ. фарисею слѣпе. очисти прѣжде вѣнѣщѣнее стѣкльници і паропсидѣ да бѣдетѣ и вѣнѣщѣнее има чисто. (Мар. ев.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.
2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.
3. Визначте позицію редукованих у словах: **величажтѣ, подѣметѣ, сонѣмиштихѣ, трѣжиштихѣ, равѣви, кѣнижѣници, стѣкльници, жтрѣждѣ, плѣни, вѣнѣщѣнее.**
4. Визначте походження палатальних шиплячих і свистячих приголосних у словоформах: **раширѣжтѣ, хранилица, величажтѣ, вечерѣхѣ, прѣжде, сонѣмиштихѣ, трѣжиштихѣ, кѣнижѣници, хѣштениѣ, очиштаѣте.**

5. Визначте походження сполуки **-рѣ-** в словоформі **прѣжде**. Відповідь мотивуйте.
6. Визначте корінь у словах **день** – **дѣни**, проаналізуйте чергування.
7. Який звук у словоформах **плѣни**, **трѣжиштихѣ** (плавний чи редукований) є складотворчим у підкресленій сполуці. Відповідь обґрунтуйте.
8. Установіть походження носових звуків у словоформах **любѣтъ**, **вѣдѣтъ**?
9. Зробіть морфологічний аналіз п'яти слів, що належать до різних частин мови.

Варіант 19

тѣ бо иродѣ послѣлавъ ѡуби иоана. ѿ сѣваза и въ тѣмьници. иродиѣды ради женѣ филипа брата своего. ѣко ожени сѣ ѡуби. глаше бо иоанѣ иродови. не достоитъ тебѣ имѣти женѣ филипа брата своего. иродиѣ же гнѣвааше сѣ на нь. ѿ хотѣаше и оубити и не можааше. иродѣ же боѣаше сѣ иоана. вѣды и мѣжа праведѣна и ста. и хранѣаше и. ѿ послоушаѣа его мѣного творѣше ѿ въ сласть его послоушааше. ѿ приклоучьшо сѣ дѣни потрѣвѣноу. (Мар. ев.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.
2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.
3. Визначте позицію редукованих у словах: **иродѣ**, **послѣлавъ**, **сѣваза**, **въ тѣмьници**, **праведѣна**, **мѣного**, **приклоучьшо**, **дѣни**, **потрѣвѣноу**.
4. Визначте походження палатальних шиплячих і свистячих приголосних у словоформах: **женѣ**, **можааше**, **тѣмьници**, **мѣжа**, **послоушаѣа**.
5. Визначте походження сполуки **-ра-**, **-рѣ-** у словоформах **брата**, **потрѣвѣноу**. Відповідь мотивуйте.
6. Визначте корінь у словах **хотѣаше** – **хотѣж**, проаналізуйте чергування.
7. Які голосні звуки могли поєднуватися з приголосними **г**, **к**, **х**? Чи характерними є позначені поєднання у словах **оученикы** **пасхѣ** **оуготовашѣ**?
8. Установіть походження носових звуків у словоформах **сѣ**, **ѡуби**?
9. Зробіть морфологічний аналіз п'яти слів, що належать до різних частин мови.

Варіант 20

ѿ рече къ нимѣ къто отѣ васѣ иматѣ друѣгѣ. ѿ идѣтъ къ немоу полоуношти ѿ речѣтъ емоу друѣже даждѣ ми въ заимѣ три хлѣбы. иде друѣгѣ ми приде сѣ пѣти къ мѣнѣ. ѿ не имамѣ часо положити прѣдѣ нимѣ. ѿ отѣ из жтрѣждѣ отѣвѣштавѣ речѣтъ не твори ми троудѣ. юже двѣри затворѣнѣ сѣтъ. ѿ дѣти моѣ сѣ мѣнож на ложи сѣтъ. не можѣ

вѣстати дати тѣбѣ. глѣж вамъ аште и не дастъ емоу вѣставъ зане естѣ дроугъ емоу нѣ за безочѣство его вѣставъ дастъ емоу елико трѣбоуѣтъ. (Мар. єв.)

1. Прочитайте уривок із тексту, перекладіть українською мовою.
2. Поділіть слова тексту на склади відповідно до закону відкритого складу.
3. Визначте позицію редукованих у словах: **кѣ нимъ, кѣто, жтрѣждж, отѣвѣштавъ, кѣ мнѣ, двѣри, затворенъ, мѣнож, вѣстати, безочѣство.**
4. Визначте походження палатальних шиплячих і свистячих приголосних у словоформах: **рече, полоуношти, дроуге, даждь, положити, отѣвѣштавъ, юже, безочѣство.**
5. Визначте походження сполуки **-рѣ-, -лѣ-** у словоформах **прѣдъ, трѣбоуѣтъ, хлѣбы.** Відповідь мотивуйте.
6. Визначте корінь у словах **дроугъ – дроуге, прѣдъ – прѣжде,** проаналізуйте чергування.
7. Установіть походження плавного **-л-** у словоформі **сѣблюдантѣ.** Відповідь обґрунтуйте.
8. Установіть походження носових звуків у словоформах **сѣ, глаголиж?**
9. Зробіть морфологічний аналіз п'яти слів, що належать до різних частин мови.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗНАТЬ зі старослов'янської мови

1. Основні відомості про старослов'янську мову.
2. Питання про етногенез слов'ян.
3. Праслов'янська мова – основа слов'янських мов.
4. Історія створення письма слов'ян.
5. Дві азбуки: кирилиця і глаголиця. Історія дослідження питання про походження азбук у науковій літературі. Джерело азбук.
6. Живомовна основа старослов'янської мови.
7. Звукове та числове значення літер кирилиці.
8. Діакритичні знаки.
9. Загальна характеристика найдавніших пам'яток слов'янського письма.
10. Фонетична структура складу. Особливості складоподілу в старослов'янській мові.
11. Дія закону відкритого складу й принципу складового сингармонізму.
12. Система вокалізму старослов'янської мови.
13. Система консонантизму старослов'янської мови.
14. Класифікація голосних звуків старослов'янської мови.
15. Класифікація приголосних звуків старослов'янської мови.
16. Фонетична система праслов'янської мови у її відношенні до праїндоевропейської.
17. Основні риси фонетичної системи індоєвропейської мови.
18. Формування системи вокалізму старослов'янської мови.
19. Чергування голосних старослов'янської мови, зумовлені якісним / кількісним чергуванням голосних у коренях слів праслов'янської мови.
20. Редуковані голосні: артикуляційно-акустичні особливості, історія виникнення, позиції в слові.
21. Складотворчі сонорні *р, л*.
22. Формування системи консонантизму старослов'янської мови.
23. Фонетичні процеси, зумовлені дією закону відкритого складу.
24. Монофтонгізація дифтонгів: причини і наслідки.
25. Зміна дифтонгічних сполучень «голосний + *m, *n».
26. Походження носових голосних.
27. Чергування в старослов'янській мові, пов'язані з утворенням носових голосних.
28. Доля сполучень *tort, *tolt, *tert, *telt.
29. Доля сполучень *or, *ol на початку слова.
30. Зміни приголосних у кінці слова.
31. Зміни в групах приголосних *dt, *tt.
32. Перша перехідна палаталізація задньоязикових приголосних.
33. Друга перехідна палаталізація задньоязикових приголосних.
34. Третя перехідна палаталізація задньоязикових приголосних.
35. Чергування приголосних старослов'янської мови, зумовлені перехідними палаталізаціями задньоязикових приголосних.

36. Зміни приголосних у сполученні з наступним [j].
37. Чергування приголосних старослов'янської мови, зумовлені зміною приголосних у сполученні з наступним [j].
38. Наслідки занепаду редукованих у фонетичній системі старослов'янської мови.
39. Подвійна позиція редукованих ъ, ь.
40. Прогресивна асиміляція ъ, ь до наступного складу (закон Ягича).
41. Зміна ь > ъ після ствердіння приголосних ж, ч, ш, жд, шт.
42. Асиміляція приголосних як наслідок занепаду редукованих у слабкій позиції.
43. Дисимілятивні зміни приголосних, пов'язані з занепадом редукованих.
44. Спрощення в групах приголосних, зумовлене занепадом редукованих у слабкій позиції.
45. Зміни у фонетичній системі старослов'янської мови X-XI ст., не пов'язані з долею редукованих.
46. Початкові зміни ж, л.
47. Початки зближення артикуляції ты, и.
48. Зміни голосних, зумовлені втратою інтервокального [j].
49. Ствердіння приголосних.
50. Спрощення африкати ѣ у з.
51. Фонетичні особливості старослов'янської мови порівняно з іншими слов'янськими мовами.
52. Загальна характеристика морфологічної системи старослов'янської мови.
53. Іменник. Граматичні категорії іменника.
54. Поділ іменників за давніми типами основ.
55. Відмінювання іменників з основою на *-ā-, *-jā-.
56. Відмінювання іменників з основою на *-ō- (*-jō-).
57. Відмінювання іменників з основою на *-ī-.
58. Відмінювання іменників з основою на *-ǫ-.
59. Відмінювання іменників з основою на *-ū-.
60. Відмінювання іменників з основою на приголосний.
61. Особливості відмінювання іменників різних основ.
62. Займенник. Граматичні категорії.
63. Значеннєві розряди займенників, їх відмінювання.
64. Походження старослов'янських прикметників, їх функціонування.
65. Групи прикметників за значенням, утворення їх.
66. Іменні прикметники, відмінювання іменних прикметників.
67. Займенникові прикметники, відмінювання займенникових прикметників, їх утворення.
68. Невідмінювані прикметники.
69. Ступені порівняння прикметників.
70. Особливості відмінювання числівників різних розрядів.

71. Загальна характеристика дієслова як частини мови в старослов'янській мові. Граматичні категорії дієслова.
72. Дві дієслівні основи. Класи дієслів.
73. Форми теперішнього часу, їх творення та дієвідмінювання в старослов'янській мові.
74. Прості форми минулого часу, їх творення та дієвідмінювання.
75. Складені форми минулого часу, їх творення та дієвідмінювання.
76. Форми майбутнього часу, їх творення та дієвідмінювання.
77. Іменні (неособові) дієслівні форми.
78. Відіменні прислівники.
79. Відзайменникові прислівники.
80. Службові частини мови. Прийменники первісні та похідні.
81. Сполучник і сполучне слово.
82. Частка, особливості її функціонування.
83. Особливості вживання вигуків.
84. Синтаксична система старослов'янської мови. Порядок слів у реченні.
85. Типи речень за метою висловлення.
86. Двоскладні та односкладні речення.
87. Головні та другорядні члени речення.
88. Просте ускладнене та складне речення.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Акомодація (лат. *accomodatio* – пристосування) – один із видів комбінаторних змін звуків; пристосування артикуляції контактних звуків різної якості – голосного й приголосного.

Акутова інтонація (лат. *acutus* – гострий), або **висхідна інтонація** – різновид інтонації довгих голосних, дифтонгів та дифтонгічних сполучень у праслов'янській мові, для якого характерне підняття тону на першій морі довгого голосного (першому елементі дифтонга чи дифтонгічного сполучення) і спад тону на другій морі (другому елементі дифтонга чи дифтонгічного сполучення).

Аналогія (гр. відповідність) – уподібнення, наближення (аж до повної уніфікації) однієї мовної одиниці до іншої на підставі їхньої подібності – формальної або значеннєвої.

Аорист (гр. *aoristos* – неозначений) – проста форма минулого часу, яка позначала дію в минулому, що тривала невеликий проміжок часу і була завершена.

Артикуляція (лат. *articulatio* – розчленування) – робота органів мовлення у процесі мовотворення.

Асиміляція (лат. *assimilatio* – уподібнення) – один із видів комбінаторних змін звуків; артикуляційне уподібнення однотипних звуків у межах слова чи словосполучення.

Афrikата (лат. *affricata* – притерта) – складний зімкнено-фрикативний приголосний, при артикуляції якого спочатку активний і пасивний мовні органи утворюють зімкнення, а потім щілину, крізь яку виходить струмінь видихуваного повітря.

Велярні приголосні (лат. *velaris* – задньопіднебінний) – приголосні, утворені піднесенням задньої частини спинки язика до м'якого піднебіння; [г], [к], [х] – велярні приголосні.

Вигук – особлива частина мови, яка служить для вираження емоцій, почуттів та волевиявлення людини.

Вокалізм (лат. *vocalis* – голосний звук) – система голосних звуків у мові.

Глаголиця (ст-сл. **глаголь** – слово) – одна з двох абеток старослов'янської мови; графічний різновид старослов'янського письма.

Деназалізація (лат. *de...* – префікс із значенням припинення, скасування, усунення і *nasus* – ніс) – утрата носової артикуляції.

Депалаталізація (від лат. *de...* – префікс із значенням припинення, скасування, усунення і *palatum* – піднебіння) – утрата м'якості приголосними звуками.

Дисиміляція (лат. *dissimilation* – розподібнення) – один із видів комбінаторних змін звуків, заміна в слові одного з двох однакових або близьких за вимовою звуків іншим, менш спорідненим.

Дифтонг (гр. двічі, голос) – сполучення двох голосних звуків, що вимовляються як один склад.

Дифтонгічне сполучення – сполучення голосних із нескладотворчими

сонорними приголосними *l, *r, *n, *m у межах одного складу.

Діакритичні знаки (гр. розрізнявальні) – надрядкові, підрядкові або середрядкові розрізнявальні знаки, що служать для уточнення звукового значення літер чи позначення скороченого написання слів.

Дієприкметник – змінювана форма дієслова, що має ознаки дієслова і прикметника.

Дієприслівник – незмінна форма дієслова, що має ознаки дієслова і прислівника.

Дієслово – повнозначна, самостійна частина мови із загальнокатегорійним значенням динамічної ознаки, що реалізується в категоріях аспектуальності, перехідності/неперехідності, стану, часу, способу, особи чи роду, числа і виконує головні синтаксичні функції присудка чи головного члена односкладного дієслівного речення.

Епентетичний звук (гр. вставка) – приставний (вставний) неетимологічний звук.

Етимологія (гр. основне значення) – походження слова і його споріднені зв'язки з іншими словами тієї самої або інших споріднених мов; розділ мовознавства, у якому вивчають походження слів і їх генетичні зв'язки з іншими словами.

Займенник – повнозначна, самостійна, змінювана частина мови, що об'єднує слова, які не називають предмети, ознаки, кількості, а лише вказують на них.

Закон Бодуена де Куртене – третє перехідне пом'якшення задньоязикових приголосних.

Закон відкритого складу – закон, за яким звуки в межах складу розташувалися за принципом висхідної звучності із голосним чи складотворчим сонорним р, л у кінці.

Закон Ягича – асиміляція ъ, ь до наступного складу.

Іменник – повнозначна, самостійна, змінювана частина мови із загальнокатегорійним значенням предметності, що реалізується в граматичних словозмінних категоріях відмінка і числа та класифікаційній категорії роду і виконує головні синтаксичні функції підмета чи додатка.

Імперфект (лат. imperfectum – недоконаний) – проста форма минулого часу дієслова з відтінком тривалості чи повторюваності дії, що утворювалася, як правило, від дієслів недоконаного виду.

Інфінітив (лат. infinitivus – недоконаний) – неозначена форма дієслова, що називає процесуальну ознаку без указівки на особу, рід, число, час та спосіб.

Камора – діакритичний знак, який мав форму малого півкола і вживався біля літер (або над ними), що позначали м'які або пом'якшені приголосні, переважно р, л, н: *нѣва, морѣ, полѣ*. Для позначення м'яких або пом'якшених приголосних вживався ще й значок ' : *рабын'и*.

Кирилиця – одна з найдавніших систем слов'янського письма (азбука), названа на честь творця слов'янської писемності, просвітителя Кирила (світське ім'я – Костянтин).

Кількісні чергування – це закономірні зміни в складі морфем, що

полягають у зміні однакових за артикуляцією, але різних за тривалістю звучання голосних.

Консонантизм (лат. *consonans* – приголосний звук) – система приголосних звуків мови.

Лабіалізовані голосні (лат. *labialis* – губний) – губні (або огублені) голосні, при артикуляції яких губи випинаються вперед і округляються (у старослов'янській мові – це голосні [o], [o̞], [y]).

Лігатура (лат. *ligature* – зв'язувати) – об'єднання знаків двох літер в один друкований символ; графічний знак, що передає сполучення звуків, склад або слово.

Метатеза (гр. *metáthesis* – перестановка) – один із видів комбінаторних змін звуків, що полягає в переставленні звуків або складів у межах слова.

Монофтонгізація (гр. *monos* – один і *phthongos* – звук) – процес перетворення дифтонгів на однозвуки (у кінці слова та перед приголосними); розпад двозвука на окремі фонемі (перед голосним).

Назалізація (лат. *nasus* – ніс) – вимова звуків мови з носовим відтінком, призвук; додаткова носова артикуляція звука, переважно голосного.

Неповноголосся – наявність у слов'янських мовах сполучень -ра-, -ла-, -ре-, -ле- (у старослов'янській мові – -ра-, -ла-, -рѣ-, -лѣ-) на місці праслов'янських дифтонгічних сполучень *or, *ol, *er, *el між приголосними.

Паєрик (єртиця) – діакритичний знак, який мав спочатку форму півкола), а приблизно з XIII ст. форму апострофа ('), вживався на місці пропущених на письмі ь та ъ: к'то, ч'то, д'ва, м'ногъ, м'нѣ замість кѣто, чѣто, дѣва, мѣногъ, мѣнѣ.

Палаталізація (лат. *palatum* – піднебіння) – зміщення артикуляції приголосних у напрямку до середньоязикового.

Перфект (передтеперішній) – складена форма минулого часу дієслова, яка познала минулу дію, яка своїм результатом пов'язана з теперішнім.

Плюсквамперфект – відносна аналітична часова форма, яка означала давноминулу дію, тобто таку минулу, яка передувала іншій минулій дії.

Повноголосся – характерні для східнослов'янських мов сполучення -оро-, -оло-, -ере-, -еле- на місці праслов'янських дифтонгічних сполучень *or, *ol, *er, *el між приголосними.

Порівняльно-історичний метод – спосіб визначення генетичних відношень між мовами і відтворення напрямів доісторичного розвитку мов на підставі виявлених конкретних ознак звукової спорідненості семантично тотожних чи близьких морфем порівнюваних мов та історично послідовної зміни їхніх варіантів у межах однієї мови.

Прамова (мова-основа) – реконструйована мова, на ґрунті якої утворилися споріднені мови.

Праслов'янська (спільнослов'янська) мова – не засвідчена писемністю реконструйована мова, що виникла приблизно у II тис. до н.е. на основі одного з праіндоєвропейських діалектів і була єдиною мовою для всіх слов'ян приблизно до VII-VIII ст. н. е.

Придихові приголосні звуки (аспірати) – приголосні звуки, вимову яких

супроводжує легкий гортанний придих, утворюваний унаслідок проходження видихуваного повітря крізь звужену голосову щілину.

Прийменник – службове слово, яке разом із формою непрямого відмінка імені виражає відношення між повнозначними словами у словосполученні та реченні.

Прикметник – одна з периферійних повнозначна, самостійна, змінювана частина мови, що має категоріальне значення непроцесуальної (статичної, постійної) ознаки, виражене несамостійними, зумовленими іменником словозмінними категоріями роду, числа і відмінка та власними словотвірними суфіксами, виконує атрибутивну та предикативну синтаксичні функції.

Принцип висхідної звучності – принцип побудови складу, суть якого полягає в тому, що кожний наступний звук звучніший за попередній.

Принцип складового сингармонізму – принцип, суть якого полягає в зближенні однорідних за артикуляцією голосних та приголосних у межах складу: тверді приголосні фонемі поєднувалися з голосними попереднього ряду, а м'які приголосні – з голосними переднього ряду.

Прислівник – повнозначна, самостійна, незмінна частина мови, яка виражає якісну або кількісну ознаку дії чи стану, ступінь або міру вияву іншої ознаки або вказує на обставини, за яких відбувається подія чи явище.

Редуковані голосні (голосні неповного творення) – надкороткі голосні переднього [ь] і заднього [ъ] рядів, що виникли в праслов'янській мові з *[ї] та *[й], а також голосні [ы], [и] у позиції перед [j, i].

Редукція (лат. *reductio* – повернення, відновлення) – позиційна зміна голосних звуків, що полягає в ослабленні артикуляції в ненаголошеній позиції.

Рефлекс звука (лат. *reflexus* – відбиття) – відображення певного звука мови-предка у мові-нащадку.

Секундарні (нові) голосні – вторинні неетимологічні голосні повного творення [o], [e], що розвинулися з редукованих [ъ], [ь] у сильній позиції (випадні) або внаслідок їх занепаду після сонорних [p], [л], [м], [н], перед якими був інший приголосний (вставні).

Сонант (лат. *sonans* – той, що звучить) – приголосний звук, при творенні якого голос переважає над шумом; сонорний приголосний.

Сполучник – службове слово, яке виражає синтаксичні зв'язки (а відтак і семантико-синтаксичні відношення) між компонентами простого речення (однорідними членами речення) та частинами складного речення (складносурядного і складнопідрядного).

Спрощення в групах приголосних – втрата одного із звуків у групах приголосних, що виникли внаслідок занепаду редукованих ь, ь у слабкій позиції.

Старослов'янська мова – це умовна назва найдавнішої письменно-літературної мови слов'ян, якою було здійснено перший переклад богослужбних книг із грецької мови в середині IX ст. У ній зафіксовані фонетична система, граматичний устрій та лексичний склад одного з південнослов'янських діалектів середини IX ст.

Супін – неособова дієслівна форма, що за походженням є скам'янілою

формою іменника знахідного відмінка однини з основою на *-й і вказувала на мету дії при дієслові руху.

Титло (гр. τιτλος „напис”) – найчастіше вживаний діакритичний (надрядковий) знак (´), що позначав скорочене написання слів або числове значення літер.

Фрикативні приголосні (лат. fricatus – тертя) – щілинні приголосні, спіранти, при вимові яких струмінь видихуваного повітря проходить крізь вузьку щілину, утворювану артикуляційними органами.

Церковнослов'янська мова – писемно-літературна мова слов'янських народів, що виникла на основі старослов'янської мови під впливом живомовних середовищ народів, які нею користувалися.

Циркумфлексна інтонація (лат. circumflexus – вигин), або **спадна інтонація** – різновид інтонації довгих голосних, дифтонгів та дифтонгічних сполучень у праслов'янській мові, для якого характерний спад тону на першій морі довгого голосного (першому елементі дифтонга чи дифтонгічного сполучення) і рівний тон на другій морі (другому елементі дифтонга чи дифтонгічного сполучення).

Частини мови – лексико-граматичні класи слів, що характеризуються лексико-семантичними, морфологічними, синтаксичними та словотвірними особливостями.

Частка – службове слово, яке надає окремим словам або реченням додаткових семантичних, емоційно-експресивних та модальних відтінків, а також бере участь у творенні граматичних форм слів.

Числівник – повнозначна, самостійна, змінювана частина мови, що має загальнокатегорійне значення кількості.

Якісні чергування – це закономірні зміни у складі морфем, що полягають у зміні однакових за тривалістю, але різних за артикуляцією звуків.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Основна література

1. Иванова Т.А. Старославянський язык / Т.А. Иванова. — СПб. : Авалон, Азбука-классика, 2005. — 240 с.
2. Леута О.І. Старослов'янська мова: підручник / О.І. Леута. — К. : Вища школа, 2001. — 255 с.
3. Майборода А.В. Старослов'янська мова / А.В. Майборода. — К. : Вища школа, 1975. — 294 с.
4. Станівський М.Ф. Старослов'янська мова / М.Ф. Станівський. — К. : Вища школа, 1983. — 263 с.
5. Хабургаев Г.А. Старославянський язык / Г.А. Хабургаев. — М. : Просвещение, 1986. — 288 с.
6. Камчатов А.М. Старославянський язык : курс лекцій: учеб. пособие для студентов, аспирантов, преподавателей-филологов / А.М. Камчатов. — 3-е изд. — М. : Флинта : Наука, 2001. — 150 с.
7. Кондрашов Н. А. Славянские языки : учебное пособие / Н.А. Кондрашов. — 3-е изд., перераб. и доп. — Москва : Просвещение, 1986. — 239 с.
8. Мельник Я., Лазарович О. Церковнослов'янська мова / Я. Мельник, О. Лазарович. — Івано-Франківськ: Гостинець, 2004. — 241 с.
9. Моренець В.В. Старослов'янська мова. Історична фонетика: збірник контрольних-тренувальних вправ і методичні вказівки до їх виконання / В.В. Моренець — К. : Вища школа, 1973. — 78 с.

Додаткова література

1. Бондалетов В.Д. Старославянський язык : Таблицы. Тексты. Учебный словарь [Электронный ресурс] / В.Д. Бондалетов, Н.Г. Самсонов, Л.Н. Самсонова. — 6-е изд. стер. — М. : Флінта, 2012. — 296 с.
2. Вайан А. Руководство по старославянскому языку / А. Вайан ; ред. В. Н. Сидоров ; пер. с фр. В. В. Бородич. — М. : Изд-во иностр. лит., 1952. — 447 с.
3. Ван-Вейк Н. История старославянского языка / Н. Ван-Вейк. — М. : Изд-во иностр. лит., 1957. — 368 с.
4. Висоцький С.О. Київська писемна школа X-XII ст. / С. О. Висоцький. — Львів: Вид-во М.П.Коця; Київ; Нью-Йорк, 1998 — 247 с.
5. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О.С. Мельничука. — К., 1966. — 596 с.

6. Истрин В.А. 1100 лет славянской азбуки: научное издание / В. А. Истрин ; гл. ред. Л. П. Жуковская ; АН СССР. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Наука, 1988. — 192 с.
7. Леута О.І., Гончаров В.І. Старослов'янська мова. Збірник вправ і практичних завдань: навч. посібник для студ. філол. спец. вищ. навч. закладів / О.І. Леута, В.І. Гончаров. — К.: Вища школа, 2004. — 199 с.
8. Мейе А. Общеславянский язык / А. Мейе / пер. со 2-го франц. изд., просмотр. и доп. в сотрудн. с А. Вайаном; пер. и прим. П.С.Кузнецова / под ред. С.Б. Бернштейна. — М. : Изд-во иностр. лит., 1951. — 491 с.
9. Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови. Фонетика церковнослов'янської мови / І. Огієнко. — Варшава, 1927 — Т.3. — 455 с.
10. Питання походження і розвитку слов'янської писемності / АН УРСР. Секція сусп. наук / відп. ред. О.С.Мельничук. — К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1963. — 52 с.
11. Селищев А.М. Старославянский язык : учебное пособие. Ч. 1. Введение. Фонетика / А. М. Селищев. — М. : Учпедгиз, 1951. — 334 с.
12. Сказания о начале славянской письменности / [АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики]; [Отв. ред. д. ист. н. В.Д. Королюк. Вступ. статья, пер. и коммент. Б.Н. Флори]. — М. : Наука, 1981. — 198 с.
13. Хабургаев Г.А. Первые столетия славянской письменной культуры: Истоки древнерусской книжности / Г.А. Хабургаев. — М.: МГУ, 1994. — 224 с.

Словники

1. Белей Л., Белей О. Словник старослов'янсько-український / Л. Белей, О. Белей – Л.: Свічадо, 2001. — 332 с.
2. Старославянский словарь (по рукописям X-XI вв.) Ок. 10000 сл. / ред. Р. М. Цейтлин, ред. Р. Вечерка, ред. Э. Благова. — М. : Рус. яз., 1994. — 842 с.
3. Стеценко А.Н. Хрестоматия по старославянскому языку : Учеб. пособие для пед. ин-тов по специальности № 2101 "Рус. яз. и лит." / А. Н. Стеценко. — Москва : Просвещение, 1984 . — 159 с.
4. Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н. Трубачева. — Вып. 1. — М. : Наука, 1974 — 216 с.

СЛОВ'ЯНСЬКА АЗБУКА. КИРИЛИЦЯ

Літера	Числ. знач.	Звук	Назва літери	Літера	Числ. знач.	Звук	Назва літери
а	1	[а]	азъ	Ѡ	500	[Ѡ]	Ѡрътъ
в	-	[ѡ]	воукы	Ѳ	600	[Ѳ]	Ѳѣрътъ
в	2	[ѡ]	вѣди	Ѣ	800	[Ѣ]	Ѣтъ
г	3	[г]	глаголи	Ѥ	-	[Ѥ]	Ѥта
д	4	[д]	добро	Ѧ	900	[Ѧ]	Ѧци
є	5	[е]	кѣтъ	Ѩ	90	[Ѩ]	Ѩръвъ
ж	-	[ж]	живѣте	Ѭ	-	[Ѭ]	Ѭа
з	6	[з]	зѣло	Ѯ	-	[Ѯ]	Ѯрътъ
з	7	[з]	земля	Ѱ	-	[Ѱ]	Ѱры
и	8	[і]	иже	Ѳ	-	[Ѳ]	Ѳръ
і	10	[і]	ижен	Ѵ	-	[Ѵ]	Ѵтъ
(ѧ)	-	[г]	гервь	Ѷ	-	[’у, ју]	Ѷ
к	20	[к]	како	Ѹ	-	[’а, ја]	Ѹа
л	30	[л]	людик	Ѻ	-	[’е, је]	Ѻ
м	40	[м]	мыслите	Ѽ	900	[Ѽ]	Ѽс малий
н	50	[н]	нашь	Ѿ	-	[’е, је]	Ѿс малий Ѿотований
о	70	[о]	онъ	Ѣ	-	[Ѣ]	Ѣс великий
п	80	[п]	покон	Ѥ	-	[’ѡ, јѡ]	Ѥс великий Ѥотований
р	100	[р]	ръци	Ѧ	60	[Ѧс]	Ѧси
с	200	[с]	слово	Ѩ	700	[Ѩс]	Ѩси
т	300	[т]	тврьдо	Ѭ	9	[Ѭ]	Ѭита
оу	400	[у]	оукъ	Ѯ	400	[і, в]	Ѯжица

РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ПРОЧИТАННЯ ПАМ'ЯТОК СТАРΟΣЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

Сучасне читання старослов'янських текстів є умовним, бо єдиної загальноприйнятої вимови окремих графем немає. Учені не можуть достовірно кваліфікувати особливості звучання фонем, які функціонували в старослов'янській мові, але є загальноприйнята традиція, якої варто дотримуватися.

Основні правила прочитання старослов'янських текстів

1. У старослов'янській мові голосні звуки треба вимовляти однаково виразно незалежно від наголошеної чи ненаголошеної позиції в слові.

2. Літери **ѣ**, **ь** (редуковані голосні) старослов'янської мови, перебуваючи у сильній позиції, позначали короткі голосні звуки: **ь** («єрь») передавала короткий звук [ě], схожий на перший голосний у російському слові *белѣзна*, а **ѣ** («єр») – короткий голосний [ǫ], як в українському слові *боротьба*. У слабкій позиції вони не мали фонетичного вияву і вживалися лише для штучного відкриття складів.

3. Літери **ѡ** ("юс великий") і **Ѣ** ("ук") позначали різні звуки: **ѡ** – [o], а **Ѣ** – [y]. При цьому літеру **Ѣ** ("ук") могли писати двома способами – і лігатурою **оѢ**, і **Ѣ**. Пізніше **ѡ** перейшов у звук [y], збігшись із давнім голосним [y], що зумовило сплутування цих літер, якого припускалися переписувачі: **доѡѣѣ**, **дѢѣѣ** замість **дѡѣѣ**. Тому для нормалізації вживання цих літер у пізніших пам'ятках **ѡ** взагалі не писали, лігатуру **оѢ** використовували тільки на початку слова (**оѢтро**), а **Ѣ** – у середині чи кінці слова (**несѢ**, **рѢка**).

4. Літери **Ѧ** ("юс малий") та **ѧ** ("аз йотований") теж позначали різні звуки: «юс малий» передавав [e], а «аз йотований» – звук [a] після м'якого приголосного (**земѧа**) або сполучення [ja] (**ѧсно**) подібно до літери **я** сучасної української мови. Пізніше "юс малий" став передавати звук [a] після м'якого приголосного, і тому переписувачі сплутували літери **Ѧ** і **ѧ**. У пізніших пам'ятках для чіткого розмежування цих літер **ѧ** писали на початку слова (**ѧростѣ**), а **Ѧ** – у середині та кінці слова (**мѦсо**, **имѦ**) незалежно від того, яка літера (**Ѧ**, **ѧ**) була в цій позиції в ранніх пам'ятках. Винятком було розрізнення значень слів із різними літерами: слово **ѧзыкѣ** мало значення "язик, орган мовлення", а слово **Ѧзыкѣ** мало значення "народ, нація".

5. Літера **Ѣ** у старослов'янській мові передавала звук, схожий на перший голосний звук у слові *свято*, тобто такий звук, як і передавала літера **ѧ**. Подібне звучання колишнього **Ѣ** збереглося зараз у деяких словах болгарської мови (під наголосом перед твердим приголосним): *бръг*, *свят* – ст-сл. **врѣгѣ**, **свѣгѣ**.

6. Йотовані голосні **ю**, **ѧ**, **ѡ**, **Ѣ** функціонували за тим принципом, що й у сучасній українській мові **ю**, **я**, **є** – вони могли передавати голосні **у**, **а**, **е** після попереднього пом'якшеного приголосного або сполучення [ju], [ja], [je].

7. У писемних пам'ятках звуки часто мали кілька графем для їх позначення. Так, звук [o] позначали двома літерами: **о** "он" і **ѡ** "от" – гр.

“омега”, які вживалися довільно.

8. Одна графема могла мати різні звукові значення залежно від позиції в слові. Літера **ѵ** “іжиця” могла позначати приголосний [в] після літер **а, є** (**лаѵръ, еѵаггеліє**), а в інших позиціях – голосний [і] (**мѵро, мѵрсей**). Також звук [і] в старослов’янських пам’ятках передавали літери **и, і, ї**.

9. Літери **Ѡ** “фіта”, **Ѳ**(псі), **Ѣ** (ксі) вживали лише в словах, запозичених із грецької мови, вони звучали відповідно як [ф], [пс], [кс] (**Ѡеодѡръ, самѲѡнъ, алеѢандръ**). Інколи літера **Ѡ** могла передавати звук [т] (**назарѠъ**).

10. Вимова **г** схожа на звукове значення української літери **г**, але в позиції перед **г, к, х** (під впливом грецького правопису) приголосний **г** набував звукового значення [н]: (**аггелъ**).

11. Приголосний **ѕ** звучав як африката [дз]: **ѕѣло, пѣнаѕъ**.

12. Лігатура **Ѵ** передавала сполучення двох пом’якшених приголосних [шт’], на письмі часто замість лігатури писали дві літери – **шт**.

13. Скорочені слова, записані під титлами, варто читати повністю, як і числа, які позначали літери під титлом, виділені з обох боків крапками.

14. Варто зауважити, що власні назви в писемних пам’ятках старослов’янської мови часто писали з малої літери.

15. Розділові знаки старослов’янської мови перебували в стадії формування, тому вони функціонували рідко і часто незакономірно. Так, крапка не завжди позначала кінець речення, її часто ставили й у середині.

ФОНЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ТЕКСТУ

План

1. Прочитайте аналізований уривок тексту, перекладіть сучасною українською мовою.
2. Розшифруйте слова під титлами, поясніть значення інших діакритичних знаків та числове значення літер.
3. Визначте кількість складів, кількість букв і звуків в аналізованих словах, схарактеризуйте їх.
4. Схарактеризуйте голосні і приголосні звуки в їх конкретних фонетичних виявах у словах.
5. Виявіть складотворчі сонорні в словах аналізованого уривка тексту.
6. Визначте сильну і слабку позицію редукованих голосних. Виявіть слова, у яких відбувся занепад редукованих чи утворилися нові (секундарні) [o] [e] на місці колишніх ъ, њ.
7. Визначте в словах позицію голосних ы, и — повного творення чи редукованих; для редукованих — сильну чи слабку.
8. Визначити походження старослов'янських звуків і звукосполучень, передаваних літерами ж, ч, ш, з, ц, с, жд, шт, ра, ла, рѣ, лѣ, вл, вл, мл, пл.
9. Виявіть у словах фонетичні зміни, які відбулися в результаті занепаду редукованих.
10. Знайдіть у словах фонетичні зміни пізнього періоду, що не зумовлені долею редукованих.

Зразок фонетичного аналізу тексту

і рече къ нимъ кѣто отъ васъ иматъ друѣгъ. ї идеть къ немоу полоуношти ї речеть емоу друѣже даждъ ми въ заимъ три хлѣбѣы. їде друѣгъ ми приде съ пѣти къ мѣнѣ. ї не имамъ чесо положити прѣдъ нимъ. ї отъ изъ жтѣрждж отъвѣштавъ речеть не твори ми троудъ. юже двѣри затворены сѣтъ. ї дѣти моѣ съ мѣноюж на ложи сѣтъ. не можъ вѣстати дати тебѣ. глѣж вамъ аште и не дастъ емоу вѣставъ зане естъ друѣгъ емоу нѣ за безочѣство его вѣставъ дастъ емоу елико трѣвоуотъ. ї азъ глѣж вамъ. просите и не дастъ сѣ вамъ. їштите и обрѣштете тлѣцѣте и отврѣзетъ сѣ вамъ. вѣсѣкъ бо проси приемлетъ. ї иштаи обрѣтаатъ. ї тлѣкжцоуемоу отврѣзетъ сѣ. (Мар. ев.)

1. І промовив до них. Якби хтось із вас мав приятеля і той прийшов до нього опівночі та й сказав йому: «Друже, позич мені три хлібини, бо приятель мій прибув до мене з дороги і я не маю що йому дати». А той зсередини відповів би йому: «Не докучай мені, двері вже замкнені, і діти мої зі мною в ліжку, не можу встати й дати тобі». Кажу вам, що коли й не встане та не дасть

тому, що він його приятель, все ж таки через його настирливість підведеться і дасть, оскільки той потребує. Я кажу вам: просіть і вам дасться, шукайте і знайдете, стукайте і вам відчинять. Кожний-бо, хто просить, отримує, той, хто шукає, знаходить і тому, хто стукає, відчиняють.

2. Слово під титлом **ГЛ҃Ж** — **ГЛАГОЛЖ**.

3-4. **ГЛАГОЛЖ** — 3 склади: **ГЛА-ГО-ЛЖ**, 7 літер, 7 звуків:

Г (ГЛАГОЛИ) [Г] — звук приголосний, задньоязиковий, шумний, дзвінкий, проривний, постійно твердий;

Л (ЛЮДИК) [Л] — звук приголосний, передньоязиковий, сонорний, плавний, твердий;

А (АЗЪ) [а] — звук голосний, повного творення, заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, чистий;

Г (ГЛАГОЛИ) [Г] — звук приголосний, задньоязиковий, шумний, дзвінкий, проривний, постійно твердий;

О (ОНЪ) [о] — звук голосний, повного творення, заднього ряду, середнього піднесення, лабіалізований, чистий;

Л (ЛЮДИК) [л'] — звук приголосний, передньоязиковий, сонорний, плавний, м'який;

Ж (ЮС ВЕЛИКИЙ ЙОТОВАНИЙ) [ʝ] — звук голосний, повного творення, заднього ряду, середнього піднесення, лабіалізований, носовий.

5. Складотворчі плавні **л**, **р** виявлено в словах **ТЛ҃Ц҃ЪТ҃Е**, **ТЛ҃КЖЦО҃МО҃**, **ОТВР҃ЪЗЕТ҃Ъ**. У сучасних мовах їхні відповідники мають зворотний порядок розташування елементів: голосний перед сонорним — рос. *тельци*, *толкать*, *отвергать*.

6. Редуковані голосні **ъ**, **ь** перебувають у слабкій позиції в словах:

— **кѣ** **нимѣ**, **отѣ** **васѣ**, **иматѣ**, **дрю҃гѣ**, **идетѣ**, **речетѣ**, **даждѣ**, **заимѣ**, **сѣ**, **имамѣ**, **прѣдѣ**, **нимѣ**, **отѣ**, **отѣвѣштавѣ**, **тро҃дѣ**, **сѣтѣ**, **вамѣ**, **дастѣ**, **вѣставѣ**, **естѣ**, **нѣ**, **дастѣ**, **трѣво҃у҃тѣ**, **азѣ**, **всѣкѣ**, **приемлетѣ**, **обрѣтаатѣ** — у кінці слова;

— **кѣто**, **мѣнѣ**, **мѣнож**, **вѣстати**, **безочѣство**, **отѣвѣштавѣ**, **всѣкѣ** — перед складом із голосним повного творення.

Редукований голосний **ь** у сильній (наголошеній) позиції в слові **дѣри**.

У тексті зафіксована зміна **ь > ѣ**, зумовлена асиміляцією до наступного складу в слові **безочѣство** (замість **безочѣство**).

7. Голосні **ы**, **и** у тексті є голосними повного творення.

8. Приголосні **ж**, **ч**, **ш** утворилися із задньоязикових **г**, **к**, **х** перед голосними переднього ряду внаслідок І перехідної палаталізації: **рече**, **дрю҃же**, **чесо**, **положити**, **юже**, **ложи**, **безочѣство**, (**із безочѣство**).

Приголосний **шт** утворився внаслідок сполучення приголосних ***t**, ***sk** з наступним ***j** у словах: **поло҃уношти** **отѣвѣштавѣ** **аште** **їштите** **обраштете** **тл҃кжцо҃мо҃**.

Приголосний **жд** утворився внаслідок сполучення приголосного ***d** з **j** у слові **даждѣ**.

Сполучення **мл** виникло внаслідок сполучення приголосного ***m** з **j** у слові **приємлетъ**

Приголосні **ц, с** утворилися із задньоязикових **к, х** перед голосними дифтонгічного походження **ѣ, и** внаслідок II перехідної палаталізації: **тъльцѣте, просите**.

Сполучення **рѣ** у середині слова **прѣдъ** між приголосними утворилося внаслідок дії закону відкритого складу на місці давнього споручення ***er** (у сучасній українській мові – повноголосна форма *перед*).

У словоформі **пжти** внаслідок дії закону відкритого складу дифтонгічне сполучення праслов'янської мови ***on** перед приголосним монофтонгізувалося, утворивши носовий голосний **ж**. Аналогічний процес відбувся в словах **жтръждж, сжтъ** та ін.

Отже, у тексті відображено основні фонетичні особливості старослов'янської мови другої половини IX ст.

МОРФОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ТЕКСТУ

План

Іменник — початкова форма, рід, число, відмінок, давні основи, синтаксична функція.

Займенник — початкова форма, родовий/безродовий, розряд за значенням, рід (для тих, що мають), число (для тих, що мають), відмінок, синтаксична функція.

Прикметник — початкова форма, розряд за значенням, форма (коротка/повна), ступінь порівняння (для якісних), рід, число, відмінок, синтаксична функція.

Числівник — розряд за значенням, рід (для тих, що мають), число (для тих, що мають), відмінок, група за будовою, синтаксична функція.

Дієслово — спосіб, стан, основа, клас, час, вид, число, особа, синтаксична функція.

Дієприкметник — стан, час, форма (коротка/повна), рід, число, відмінок.

Прислівник — розряд за значенням, спосіб творення (походження).

Прийменник — первісний чи похідний, з якими відмінками поєднується.

Сполучник — сурядності чи підрядності, група за будовою, значення.

Частка — розряд за значенням, семантика.

СИНТАКСИЧНИЙ АНАЛІЗ ТЕКСТУ

План

1. Визначте тип речення (просте/складне; двоскладне/односкладне; поширене/непоширене).

2. Складне речення поділіть на частини, визначте відношення між

частинами (сурядні/підрядні), засоби синтаксичного зв'язку.

3. Визначте тип односкладних речень.

4. Знайдіть головні та другорядні члени речень, поясніть морфологічні засоби їх вираження.

5. Знайдіть у тексті конструкції з "давальним самостійним" відмінком.

6. Виявіть засоби вираження заперечення.

7. Визначте засоби передачі чужої мови.

Зразок морфологічного та синтаксичного аналізу тексту

члѣкъ єдинъ бѣ богатъ. иже насади виноградъ и ископа въ немъ
точило. и прѣдасть і дѣлательмъ и отиде. и егда же приде врѣмѣ ємати
є посъла рабы своѧ къ дѣлательмъ имать вина своего. и имъше
дѣлательє рабы єго виша. а друугыѧ оубиша. овы же каменнемъ повиша.
пакы посъла ины рабы множѣиша пръвыхъ. и тѣмъ створиша такожде.
послѣди же посъла сѧа своего къ нимъ глѧ. постыдають сѧ сѧа моего.
делательє же видѣвъше сѧа єго рѣша къ севѣ. се єсть наслѣдъникъ
придѣте да оубиємъ сєго. и оудржимъ наслѣдиє єго. (Сав. кн.)

Переклад уривка

Один чоловік був багатим. Він посадив виноград і закопав у ньому прес для видавлювання соку, залишив його робітникам і пішов. І коли настав час збирати його (виноград), він послав своїх рабів до робітників, щоб взяти своє вино. І схопивши рабів його, робітники одних побили, а других убили, третіх же камінням побили. Знову він послав інших рабів, більше, ніж перших. І з ними повелися так само. Нарешті послав сина свого до них, кажучи: "Посоромляться сина мого". Робітники ж, побачивши сина його, вирішили між собою: "Це — спадкоємець. Підемо вб'ємо його і заволодіємо його спадком".

Морфологічний аналіз

члѣкъ (чловѣкъ) — іменник, чоловічий рід, однина, називний відмінок, - *ѡ основ, твердий варіант, підмет;

єдинъ — числівник, кількісний, чоловічий рід, однина, називний відмінок, простий, означення;

бѣ (быти), — дієслово, особове, дійсний спосіб, V клас, минулий час, імперфект, 3-тя особа однини, присудок;

богатъ — прикметник, якісний, коротка форма, нульовий ступінь порівняння, чоловічий рід, однина, називний відмінок, твердий варіант, присудок;

иже — займенник, родовий, відносний, утворився від вказівного займенника **и** додаванням частки **же**, м'який варіант, чоловічий рід, однина, називний відмінок, підмет;

насади (насадити) — дієслово, особове, дійсний спосіб, активний стан, IV клас, минулий час, доконаний вид, сигматичний аорист, 3-тя особа однини,

присудок;

виноградъ — іменник, чоловічий рід, однина, знахідний відмінок, **-*ǫ** основ, твердий варіант, додаток;

и — сполучник сурядний, простий, єднальний;

ископа (ископати) дієслово, особове, дійсний спосіб, активний стан, III клас, минулий час, доконаний вид, сигматичний аорист, 3 особа однини, присудок;

въ — прийменник, первісний, поєднується з формою місцевого відмінка;

нємь — **и (онъ)** займенник, родовий, вказівний, м'який варіант, чоловічий рід, однина, місцевий відмінок, додаток (давня форма **къмь**);

точило — іменник, середній рід, однина, знахідний відмінок, **-*ǫ** основ, твердий варіант, додаток;

і — **і** займенник, родовий, вказівний, м'який варіант, чоловічий рід, однина, знахідний відмінок, додаток;

же — частка, фразова, підсилювальна, енклітик;

иматъ — неособова дієслівна форма, супін;

имъше — неособова відмінювана дієслівна форма, дієприкметник, активний, минулий час, коротка форма, чоловічий рід, множина, називний відмінок, утворений від дієслова **ѣати** (називний відмінок однини **имъ**);

пакы — прислівник часу, відприкметниковий;

пръвухъ (пръвыи) — числівник, порядковий, повна форма, простий, чоловічий рід, родовий відмінок, множина.

Синтаксичний аналіз

Просте речення

имъше дѣлателе рабы его виша. а друґыа оубиша. овы же каменіємь повиша. Речення просте, розповідне, стверджувальне, поширене, двоскладне, повне, ускладнене однорідними присудками.

Підмет **дѣлателе** — простий, виражений іменником у формі називного відмінка множини.

Присудки **виша, оубиша, повиша** — однорідні, прості, виражені дієсловами у формі минулого часу.

Другорядні члени речення: **имъше** — обставина умови; **рабы** — прямий додаток; **его** — неузгоджене означення; **друґы, овы** — прямі додатки; **каменіємь** — непрямий додаток.

Складне речення

и єгда же приде врѣмѣ ємати є постѣла рабы своѣ кѣ дѣлательмъ иматъ вина своєго. Речення складне, складнопідрядне, складається з двох частин. Головна частина — **постѣла рабы своѣ кѣ дѣлательмъ иматъ вина своєго.** Речення просте, розповідне, стверджувальне, поширене, двоскладне, неповне, контекстуальне. У ньому пропущений головний член речення — підмет, який визначається з контексту. Присудок **постѣла** — простий, виражений дієсловом у формі 3-ї особи однини, минулого часу. До присудка належать

прямий додаток **рабы** з узгодженим означенням **своа**, непрямий додаток **къ дѣлательмъ**, обставина мети **имать**, додаток **вина** з узгодженим означенням **своего**. Підрядна частина — **и егда же приде врѣмѣ ємати є** — підрядне речення часу, яке приєднується до головної за допомогою підрядного сполучника **єгда**. Речення просте, розповідне, стверджувальне, поширене, двоскладне, повне. Підмет **врѣмѣ** — простий, виражений іменником у формі називного відмінка. Присудок **приде** — простий, виражений дієсловом у формі 3-ї особи однини минулого часу. До підмета належить неузгоджене означення **ємати**, а до присудка — прямий додаток **є**, виражений займенником.

ТЕКСТИ ДЛЯ ЧИТАНИЯ И АНАЛИЗА

3 Маріїнського євангелія

Текст 1

і въ третии день бракъ вѣстѣ въ кана галиленсцѣви. і вѣ мати ісѣва тоу. зѣванъ же вѣстѣ и ісѣ. і оученици его на бракъ. і недоставѣшю виноу. гла мати ісѣва къ нему. вина не имѣтъ. гла еи ісѣ. что естѣ мѣнѣ и тебе жено. не оу приде година моѣ. гла мати его слоугамъ. еже аште глетѣ вамъ сѣтворите. вѣ же тоу водоносъ камѣнъ шесть лежаштъ. по очиштению иудейскоу. вѣмѣсташтъ по двѣма ли тремъ мѣрамъ. гла имъ ісѣ. наплѣните водоносы воды. і наплѣниша ѿ до врѣха. и гла имъ. почрѣпѣте нѣнѣ и принесѣте архитриклинови. і принѣса. ѣко же вѣкоуси архитриклинъ вина вѣвѣшааго отъ воды. і не вѣдѣаше отъкъждоу естѣ. а слоугы вѣдѣахъ почрѣпѣшен водѣ. пригласи жениха архитриклинъ. і гла ему. всѣкѣ члвкѣ прѣжде добре вино полагаатѣ. і егда оупиѣтъ са тогда тачѣе. ты же сѣблюде добре вино доселѣ. сѣтвори начѣтокъ знаменемъ ісѣ. въ кана галиленсцѣви. і ѣви славѣ своѣ. і вѣрѣваша во нь оученици его (Йоан, II, 1—11).

Текст 2

і мимо идѣи ісѣ видѣ члвка слѣпа. отъ рождѣства. и вѣпросиша и оученици его глѣшѣе. оучителю къто сѣгрѣши. съ ли или родителѣ его. да слѣпѣ роди са. отъвѣшта ісѣ. ни съ сѣгрѣши ни родителѣ его нѣ да авѣтъ са дѣла в(о)жиѣ на немъ. мѣнѣ подобаатѣ дѣлати дѣла посѣлавѣшааго ма. донѣдеже день естѣ придетѣ ношѣ. егда никтоже не можетѣ дѣлати. егда въ мирѣ есмѣ свѣтъ есмѣ мироу. си рекѣ плинѣ на землѣ. і сѣтвори брение отъ плиновениѣ. і помаза ему очи брѣнемъ. і рече ему иди оумѣи са въ коупѣли силоуамѣсцѣ. еже сѣказаатѣ са посѣланѣ. иде же и оумѣи са и приде видѣ. сѣсѣди же и иже и вѣахъ видѣли прѣжде ѣко слѣпѣ вѣ. глаахъ. не съ ли естѣ сѣдан и проса. ови глаахъ ѣко съ естѣ. онъ же глааше ѣко азъ есмѣ. глаахъ же ему. како ти са отврѣсте очи. отъвѣшта онъ и рече. члвкѣ нарицаемѣ ісѣ. брѣне сѣтвори. и помаза очи мои и рече ми. иди въ кѣпѣль силоуамѣи и оумѣи са. шедѣ же и оумѣивѣ са прозрѣхъ. рѣша же ему къде тѣ естѣ. гла не вѣмѣ. вѣса и къ фарисѣемъ. иже вѣ иногда слѣпѣ. вѣ же собота егда сѣтвори брѣне ісѣ. и отврѣзе ему очи. пакы же вѣпрашаахъ и фарисѣи како прозрѣ. онъ же рече имъ. брѣне положи мѣнѣ на очию. и оумѣихъ са и виждѣ. глахъ же отъ фарисѣи едни. нѣстѣ съ отъ бѣ члвкѣ. ѣко соботы не хранитѣ. ови глаахъ како можетѣ члвкѣ грѣшенѣ. сица знамениѣ творити. і распрѣ вѣ в нихъ. глаша слѣпцю пакы. ты чѣто глѣши о немъ. ѣко отврѣзе очи твои. онъ же рече. ѣко прѣкъ естѣ. не ѿса же вѣрѣи иудей о немъ. ѣко вѣ слѣпѣ и прозрѣ. донѣдеже призѣваша родителѣ того прозрѣвѣшааго. и вѣпросиша ѣ глѣшѣе. съ ли естѣ снѣ

ваю. е҃гоже вѣи г҃лете ꙗко слѣпъ сѧ роди. како оубо нѣинѣ видитъ. отъвѣштасте же имъ родителѣ е҃го и рѣсте. вѣвѣ ꙗко съ естъ снѣ наю. і ꙗко слѣпъ сѧ роди. како же нѣинѣ видитъ не вѣвѣ. ли кто е҃моу отврѣзе очи вѣ не вѣвѣ. самого въпросите. въздрасѣтѣ иматъ. самъ о себе да г҃летъ (Йоан, IX, 1—21).

Текст 3

всѧкъ оубо иже слышитъ словеса моѣ си и творитъ ꙗ. оуподоблѧ и мжжѧ мждроу. иже созѣда храмнѧ своѧ на камене. і сниде дождь и придѧ рѣкы и възвѣаша врѣтри. і нападѧ на. храмнѧ тж. и не паде сѧ основана бо вѣ на камене. и всѣкъ слышѧ словеса моѣ си и не творѧ ихъ. оуподобитъ сѧ мжжѧ боуѧ. іже созѣда своѧ храмнѧ на пѣсцѣ. и сниде дождь и придѧ рѣкы и възвѣаша вѣтри и опрѣша сѧ храмнѣ тои. і паде сѧ. і ве разроушение еѧ велие зѣло (Матфей, VII, 24—27).

Текст 4

Подобно естъ цѣрствне небеское члвкоу домовитоу. иже изиде коупно утро наятъ дѣлатель виноградоу своему. съвѣщавъ же съ дѣлателы по пѣназоу на день. посла ѧ въ виноградъ свои. и ишедъ въ третнѧ годнѧ. видѣ инѣ на трѣжици стоѧшта празѣднѣ і тѣмъ рече идѣте и вѣи въ виноградъ мои. і еже бждетъ правѣда дамъ вамъ. они же идѧ. пакы же ишедъ въ шестѧѧ годнѧ и въ девѧтѧѧ годнѧ сътвори такожде. въ единѧѧ же на десете годнѧ ишедъ. обрѣте дроугнѧ стоѧшта празѣднѣ. і г҃ла имъ чѣто стоите съде весь день празѣдни. і г҃лаша е҃моу ꙗко никѣтоже насъ не поѧтъ. г҃ла имъ идѣти и вѣи въ виноградъ мои і еже бждетъ правѣда примете. вечероу же вѣи(въ)шю. г҃ла г҃нъ винограда къ приставнѧкоу своему. призови дѣлателѧ. і даждь имъ мѣзѣ еачень отъ послѣдннѧхъ до прѣвѣнѧхъ. пришедше же въ единѧѧ на десете годнѧ. приѧса по пѣназоу. і пришедше прѣвнн мѣнѣахъ сѧ вѧште приѧти. і приѧса по пѣназоу. приемше же рѣпѣтаахъ на г҃нъ г҃лѧште. како сѧ послѣдннѧ единъ часъ сътвориша і равнѣ намъ сътворишѧ ѧ еси. понесъшемъ таготѧ дне и варь онъ же отъвѣштавъ рече единомуу ихъ дроу же не обижѧ тебе. не по пѣназоу ли съвѣштахъ съ товоѧ. възьми свое и иди. хоштѧ. аште око твое лжкѧво естъ. ꙗко азъ благъ есмь...

(Матф., XX, 1—15)

Текст 5

Се же вѣдите. ꙗко аще ви вѣдѣлъ г҃нъ храма. въ кжѧ стражѧ татъ придетъ. вѣдѣлъ оубо ви і не ви оставилъ подѣрыти храма своего. ...Кто оубо естъ вѣрѣнѣ рабъ и мждры. е҃го же постави г҃нъ надъ домоѧ своимъ. да дастъ имъ въ врѣмѧ пишѣ ихъ. блаженъ рабъ тѣ. е҃гоже пришедъ г҃нъ свои обрѧстетъ тако творѧшта. аминь г҃лѧ вамъ. ꙗко надъ всѣмъ имѣннемъ поставитѣи - и. аште ли речетъ зѣлы рабъ въ

срѣдци своемь. въсвѣтъ мои гнѣ прити. ꙗ начьнетъ бити клеврѣтты своя. ѣсти же и пити съ пнѣницами. придетъ гнѣ раба того въ день въ ньже не чаеть. ꙗ въ часъ въ ньже не вѣстъ. ꙗ протешеть ꙗ полъма. ꙗ часть его съ упокритты положитъ тоу вждеть плачь и ск(р)жетъ зжвомъ..

(Матф., XXIV, 43, 45—51)

Текст 6

На мостѣовѣ сѣдалици сѣдѣж кѣнижьници и фарисей въсѣ оубо елико аште рекжтъ вамъ блюсти. съблюдайте и творите. по дѣломъ же ихъ не ходите. глѣжтъ бо и не творятъ. съвиражтъ же брѣмена тажка и не оудовь носима. ꙗ възлагажтъ на плешта чѣвска. а прѣстомъ своимъ не хотатъ двигнѣти ихъ. въсь же дѣла своѣ творятъ да видими вжджтъ чѣвкы. раширѣжтъ же хранилица своѣ. ꙗ величажтъ подѣметты въскрилиѣ ризъ своихъ любатъ же прѣждевъзлѣганиѣ на вечерѣхъ. ꙗ прѣдесѣданиѣ на сонмиштихъ. ꙗ цѣлованиѣ на трѣжиштихъ ꙗ нарицати сѣ отъ чѣлкъ равъви... горе вамъ кѣнижьници и фарисей упокрити ѣко очиштаате внѣщнее стѣкльници. ꙗ паропсидѣ. жтрѣждѣ же сжтъ плѣни хыштениѣ. ꙗ нечистотты. фарисею слѣпе. очисти прѣжде внѣжтрнее стѣкльници ꙗ паропсидѣ да вждеть и внѣщнее има чисто.

(Матф., XXIII, 2—7, 25—26)

Текст 7

Тъ бо иродъ посѣлавъ ѣтъ иоана. ꙗ съвѣза и въ темьници. ꙗроднѣдты ради женты филипа брата своего. ѣко ожени сѣ еж. глаше бо иоанъ иродови. не достоинъ тебѣ имѣти женты филипа брата своего. ꙗроднѣ же гнѣвааше сѣ на нь. ꙗ хотѣаше и оубити и не можааше. ꙗродъ же боѣаше сѣ иоана. вѣдты и мжжа праведъна и ста. и хранѣаше и. ꙗ послоушаѣ его мѣного творѣше ꙗ въ сласть его послоушааше. ꙗ приклоучьшо сѣ дѣни потрѣвѣноу.

егда иродъ рождѣствоу своему вечерѣж творѣаше кѣназемъ своимъ и тысьжштѣникомъ. ꙗ старенинамъ галилеискѣмъ. и въшедъши дѣштери еѣ ироднѣдѣ. ꙗ пласавъши и оубождъши иродови. ꙗ възлежаштнимъ съ нимъ. рече цѣрь дѣвници проси оубо мене емоуже аште хоцеша и дамъ ти. ꙗ клѣтъ сѣ еи ѣко егоже аште просиши дамъ ти. до полъ цѣрствнѣ моего. она же ишедъши рече кѣ матери своен. чесо прошж. она же рече главты иоана крѣстителѣ. ꙗ въшедъши авие съ тыштаниемъ кѣ цѣрю. проси глѣжшти хоцж да даси ми. отъ него на блюдѣ главж иоана крѣстителѣ. ꙗ прискрѣвенъ быстъ цѣрь за клѣтвы. и възлежациихъ съ нимъ. не въсхотѣ отѣреша сѣ еи. ꙗ авие посѣлавъ цѣрь война. повелѣ принести главж его. онъ же шедъ оусѣкнѣ и въ(въ) темьници. ꙗ принесе главж его на мисѣ и дастъ ѣж дѣвници. ꙗ дѣвица дастъ ѣж матери своен. и слышавъше оубеници его. възасѣ троупъ его и положишѣ и въ гробѣ.

(Марк, VI, 17—29)

Текст 8

Члкъ единъ съхждааше отъ нѣма въ ериѹж. ꙗко развоинъики въпаде. иже и съвлѣкъше и. и ѳзвы възложше отидѹ. оставльше елѣ живъ сжштъ. по приключаю же иереи единъ съхждааше пѣтемъ тѣмъ. ꙗко видѣвъ ꙗко мимо иде. такожде же и левѣѣитъ. бѣвъ (въ) на томъ мѣстѣ пришедъ и видѣвъ ꙗко мимо иде. самарѣнинъ же единъ градъ приде надъ нь ꙗко видѣвъ ꙗко милосѣрда. ꙗко пристѣпъ обяза строупы его възливаѹ олѣи и вино. възсаждъ же и на свои скотъ приведе и въ гостиницѹ. ꙗко прилежаша ꙗко на оутрѣни ишедъ изъмъ двѣ пѣназа дастъ гостиньникоу. ꙗко рече емоу прилежи ешь. ꙗко еже аште приждивеши. азъ егда възвращѣ сѣ въздамъ ти.

(Лука, X, 30—35)

Текст 9

ꙗко рече къ нимъ кѣто отъ васъ иматъ дроугъ. ꙗко идетъ къ нѣмоу полоуношти ꙗко речетъ емоу дроуге даждъ ми въ заимъ три хлѣбы. иде дроугъ ми приде съ пѣти къ мнѣ. ꙗко не имамъ чѣсо положити прѣдъ нимъ. ꙗко отъ изѣтрѣждѣ отъвѣштавъ речетъ не твори ми троудъ. юже двѣри затворенъ сжштъ. ꙗко дѣти мои съ мноу на ложи сжштъ. не мож възстати дати тебѣ. глѣж вамъ аште и не дастъ емоу възставъ зане естъ дроугъ емоу нь за безочѣство его възставъ дастъ емоу елико трѣбоуотъ. ꙗко азъ глѣж вамъ. просите и не дастъ сѣ вамъ. ꙗко штите и обрѣштете тлѣцѣте и отврѣзетъ сѣ вамъ. възѣкъ бо просаи приемлетъ. ꙗко иштаи обрѣтаатъ. ꙗко тлѣкжцоуемоу отврѣзетъ сѣ.

(Лука, XI, 5—10.)

Текст 10

Члкъ единъ сътвори вечерѣ. и зѣва мноу. и посѣла рабъ свои въ годъ вечера. рѣшти зѣванымъ градѣте. ѣко оуже готова сжштъ възѣ ꙗко начаса възкоупъ отѣрицати сѣ вси. прѣвты рече емоу. село коупихъ и имамъ нжждѣ изити и видѣти е. моуж тѣ имѣи ма отѣрочѣна. и дроугы рече сжпрѣгъ воловѣныхъ коупихъ пѣтъ. и градѣ искоушихъ ихъ. моуж тѣ имѣи ма отѣрочѣна. и дроугы рече женѣ поѣсѣ и сего ради не мож прити. и пришѣдъ рабъ тѣ повѣдѣ се гѣспиноу своемуу. тогда разгнѣвавъ сѣ господинъ домоу. рече рабоу своемуу. изиди ѣдро на распѣтѣ и стѣгны града ꙗко ништаи и бѣдѣны и хромы и слѣпы възведи сѣмо. ꙗко рече рабъ. гѣ быстъ ѣкоже повелѣ: и еште мѣсто естъ. и рече гѣ рабоу. изиди на пѣти и хлѣгы. и оуѣди вѣнити да наплѣнитъ сѣ домъ мой.

(Лука, XIV, 16—23.)

Текст 11

Члкъ единъ добра рода иде на странж далече. прияти себе црствие. ꙗ възврати сѧ. призъвавъ же и десѧтъ равъ своихъ. ꙗ дастъ имъ десѧтъ мѧнасъ. ꙗ рече къ нимъ. коуплж дѣите дондеже придж. граждѧне же его ненавидѣахж его. посѧлаша молитвж въ слѣдъ его глѣще не хоштемъ семоу да црствоуотъ надъ нами. ꙗ быстъ егда сѧ възврати. примъ црствие. ꙗ рече да пригласѧтъ емоу равы ты. ꙗмъ же дастъ сѣребро. да оувѣстъ какж коуплж сжтъ сѣтворили. приде же прѣвъ глѧ гѧи. мѧнъ твоѣ придѣла десѧтъ мѧнасъ. ꙗ рече емоу благы рабе и добры. ꙗко о малѣ вѣренъ быстъ. вѣди область имы надъ десѧтыж градъ. ꙗ приде вѣторъ глѧ. мѧнасъ твоѣ гѧи. сѣтвори .д. мѧнасъ. рече же и томоу. ꙗ ты вѣди надъ пѧтиж градъ. ꙗ дроугы приде глѧ гѧи. се мѧнасъ твоѣ иже имѣхъ. положенж въ оуброусѣ воѣахъ во сѧ тебе. ꙗко члвкъ ꙗръ еси. въземлѣши его же не положъ. ꙗ жьнеши его же не сѣвъ. глѧ емоу отъ оустъ твоихъ сжждж ти зѣлы рабе. вѣдѣаше ꙗко азъ члвкъ ꙗръ есмъ. въземлаа его же не сѣхъ. ꙗ почто не вѣдастъ моего сѣребра пѣнажъникомъ. ꙗ азъ пришедъ съ лихвож истѧзалъ е бимъ. ꙗ прѣдъстоѧштимъ рече. възъмѣте отъ него мѧнасъ. ꙗ дадите имжштжоумоу. .л. мѧнасъ ꙗ рѣша емоу гѧи иматъ .л. мѧнасъ.

(Лука, XIX, 12—25.)

3 Савиної книги

Текст 1

въ оно в(рѣмѧ). члкъ единъ приде къ ісви. искоушаа і и глѧ. оучителю благы. что створъ животъ вѣчны наслѣдствоуж. рече емоу іс. что ма глѣши блага. никто же благы. тѣкмо бѣ единъ. заповѣди вѣси. не оубни. не прѣлюбты створи. не кради. ни лѣжи сѣвѣдѣтель вѣди. чѣти оца своего и м(а)тере. онъ же рече емоу. вса си сѣхранихъ отъ юности своеѧ. слышавъ же іс рече емоу. еше одинаго не доконьчалъ еси. все елико имаши продаждъ. и даждъ нициимъ. и имѣти имаши сѣкровище на нѣсхъ. и гради по м'нѣ. онъ же слышавъ се. прискръвьнъ вѣстъ. вѣ во богатъ зѣло. видѣвъ же іс прискръвьна сжца. рече неоудовъ имжштжоумоу богатъство. въ црствіе бѣжие вѣнити. оудовѣе во естъ вельвждоу скозѣ иглинѣ оуши пронти. нежели богатоу въ црствіе бѣжие вѣнити (Лука, XVIII, 18—25).

Текст 2

тогда глѧ имъ іс. вси вы сѣвлазните сѧ о мѧнѣ въ снж ноцъ. псано во естъ пораждж пастоуха. и разиджтъ сѧ овьча стада отъвѣщавъ же петръ рече емоу. аше и вси сѣвлазнѧтъ сѧ о тебе. азъ николи же не сѣвлажнж сѧ. и рече емоу іс. ами(нъ) глѧ тебѣ. ꙗко въ снж ноцъ. прѣжде даже коуръ не възгласитъ ꙗкраты отврьжеши сѧ мене петръ же вѣнѣ сѣдѣше на дворѣ. и пристжпи къ немуу едина равыни глѣши. и ты

бѣ съ ісомъ галилеіскимъ. онъ же отвьрже сѧ прѣдъ всѣми глѧ. не вѣмъ что глѣши. и шѣдъшоу же емоу въ врата. оузьрѣ і другага и глѧ имъ. тоу и съ бѣ члѧкъ съ ісомъ назарѣниномъ. и паки отвьрже сѧ съ клѧтвоу. тако не знаѣ. члѧка не по мнозѣ же пристѣпше стоѧше і рѣша петрови. въ истинѣ отъ нихъ ты еси. и бо вѣсѣда твоѧ гвѣ тѧ творитъ. тогда начатъ ротити сѧ и клѧти сѧ тако не знаѣ члѧка сего. и авие коуръ възгласи. и помѣнѣ петръ глѣ ісвъ. еже рече емоу. прѣжде даже коу(рь) не възгласитъ. три крѧты отвьржеши сѧ мене. и шѣдъ вѣнъ плака сѧ горько (Матфей, XXVI, 31—34, 69—75).

Текст 3

милосрѣдовавъ же гѣ раба того. отъпоустѧ і и длѣгъ отъдастъ емоу. и шѣдъ рабъ тѣ обрѣте єдиногѧ отъ подроугѣ своихъ. иже ве длѣжънъ емоу .р. мѣ пѣназъ. и имъ. его вѣаше. и глѧ въздаждъ ми имъже еси длѣжънъ. падъ же подроугъ онъ молѣше і глѧ. потръпи о мнѣ и въздамъ ти. онъ же не хотѣше. нѣ ведъ і вѣсади въ тѣмницѣ. дондеже въздастъ всѣ длѣгъ своі. видѣвъше же подроузи его бываѣщаѧ съжалиша си зѣло. и пришѣдъше сѣказаша гѣви его. всѧ вывѣшаѧ тогѧ призѣвавъ его гѣ глѧ емоу. рабе лѣкавы. вѣсѣ длѣгъ твоі оставихъ тебѣ понеже моли мѧ. не подобаше ли и тебе помиловати подроугѧ своего. такоже и азъ тебе помиловахъ. и прогнѣвавъ сѧ гѣ его. прѣдастъ і мѣчителѣмъ. дондеже въздастъ всѣ длѣгъ своі. такоже и оцъ моі нѣскы створитъ вамъ. аще не отвасте кѣждѧ братѧоу своему отъ сѣдѣцъ вашихъ прѣгрѣшеніи аминъ (Матфей, XVIII, 27—35).

3 Синайського псалтиря

Текст 1

гѣ оуслыші молѣтѣжъ моѣ: и вѣпль моі кѣ тебѣ да прѣдетъ: не отвьратѧ лица твоегѧ: отъ мене: въ нѣже денъ тѣжжѣ прѣклѧні ко мнѣ оухо твое: въ нѣже денъ прѣзовѣ тѧ. ѧдро оуслыші мѧ: иде ичезѣ вѣко дымъ дѣни моі: і кості моѣ вѣко соушіло сосѣхѣ сѧ: повьенъ выхъ вѣко сѣно и исьше сѣдѣце моє: вѣко забыхъ сѣнѣсти хлѣбъ моі: штѣ гласа въздыханѣ моєгѧ: прѣльпе кость моѣ плѣти моєі: оуподовихъ сѧ неѣсыті поустынѣі: выхъ вѣко ноцѣны вранъ на нырици: вѣсѣ денъ поношаѧхъ ми врази моі: и хѣлаци сѧ мноѣ: клѣнѣахъ сѧ: иде попелъ вѣко хлѣбъ вѣсѣ: и питѣе моє съ плачемъ растварѣахъ: штѣ лица гнѣва твоегѧ и вѣрості твоєѧ: вѣко възнесѣ нѣзврѣже мѧ: (л. 130^а—130^б).

Из Зографського євангелія

Текст 1

чѣкъ єтеръ імѣ дѣва сѧ. і рече мѣниі сѧ ею оцѧю оѣе даждъ ми. достоінѣжъ часть. імѣнѣ. і раздѣли іма імѣнѣ. і не по мѣнозѣхъ

днѣхъ. събѣравъ. всѣ мѣни снѣ. отиде на странѣ далече. і тоу расточи имѣнѣ свое живы владѣно. іждивѣшу же емоу всѣ. бысть гладъ крѣпкъ на странѣ тоі. і тѣ начатъ лишити сѧ. і шдѣ прилѣпи сѧ единомъ отъ жителѣ тоѧ страны. і посла і на села своѣ. пастъ свини. і желаше насытити сѧ отъ рожцы ѡже ѣдѣхъ свинни. і никътоже дааше моу. въ сѣбѣ же пришдѣ рече. коликоу наіменьникъ оца моего избывайтъ хлѣви. азъ же съде гладомъ гывлѣ. въставъ ідѣ къ оцю моему. і рекъ емоу оче съгрѣшихъ на нѣбо і прѣдъ твоѣ. юже нѣсмь достоинъ нарешти сѧ снѣ твоі. сътвори ма. ѣко единого отъ наіменьникъ твоихъ. і въставъ іде къ оцю своему. еште же емоу далече сѣшту. оузырѣ і оць его. і милъ емоу выстѣ. і текъ нападе на выѣ его. і ововыза і. рече же емоу снѣ. оче. съгрѣшихъ на нѣбо і прѣдъ твоѣ. юже нѣсмь достоинъ нарешти сѧ снѣ твоі. сътвори ма. ѣко единого отъ наіменьникъ твоихъ. рече же оць къ равомъ своимъ. скоро ізнесѣте одеждѣ прѣвѣж. і овѣцѣте і. і дадите прѣстенъ на рѣжж его. і сапогы на нозѣ. і приведѣше тельць оупитѣны. заколѣте. і ѣдѣше да веселимъ сѧ. ѣко снѣ моі съ. мрѣтвѣ бѣ і оживе. ізгывлѣ бѣ і обрѣте сѧ. і начаша веселити сѧ. бѣ же снѣ его старѣи на селѣ. і ѣко грады приближі сѧ къ домоу. і слыша пѣниѣ і ликы. і призѣвавъ единого отъ рабѣ. въпрашааше і. чѣто оубо си сѣтѣ. онъ же рече емоу. братѣ твоі приде і закѣла оць твоі. тельць оупитѣны. ѣко съдрава і приѣтѣ. разгнѣва же сѧ. і не хотѣаше вѣнити. оць же его ішдѣ молѣаше і. онъ отѣвѣштавъ рече оцю своему. се колико лѣтѣ работѣхъ тебѣ. і николиже заповѣди твоѣя не прѣстѣпихъ. і мнѣ николиже не далъ еси козылатѣ. да съ другы моими възвеселилъ сѧ вимъ. егда же снѣ твоі ізѣды твоѣ имѣнѣ. съ любовѣцами. приде. і закла емоу телець питомы. онъ же рече емоу чѣдо. ты всегда съ мноѣ еси. і всѣ моѣ твоѣ сѣтѣ. възвеселити же сѧ і възрадовати подобаше. ѣко братѣ твоі съ. мрѣтвѣ бѣ і оживе. ізгывлѣ бѣ і обрѣте сѧ (Лука, XV, 11—32).

Текст 2

інѣ притѣчѣ прѣдѣложи имъ глѣ. оуподоби сѧ црѣствие нѣское. чѣкоу сѣвѣшюмоу доброѣ сѣма на селѣ своемъ съпаштемъ же чѣкомъ. приде врагъ его. і всѣ плѣвелъ. по срдѣ пшеница і отиде. егда же прозаве трѣва. і плодъ сътвори. тѣгда ави сѧ і плѣвелъ. пришедѣше рави гноу рѣша. гнѣ не добро ли сѣма сѣлѣ еси на сѣлѣ твоѣмъ. отѣкждоу оубо иматъ плѣвелъ. онъ же рече имъ врагъ чѣскъ се сътвори. рави же рѣша емоу. хоштеши ли оубо да шдѣше ісплѣвемъ. онъ же рече ни. еда всѣтрѣгайтѣ плѣвелъ. въстрѣгнете коупѣно съ нимъ і пшеницѣ. оставите коупѣно расти обоѣ до жатвы. і въ врѣма жатвѣ рекъ дѣлателѣмъ. съверѣте прѣвѣ плѣвелъ. съважате ѡ въ снопы ѣко жести ѡ пшеницѣ съверѣте въ житѣницѣ моѣ инѣ притѣчѣ прѣдѣложи имъ глѣ подобно естѣ црѣсо нѣское зрѣноу горюшноу. еже възъмъ чѣкъ всѣѣ на селѣ своемъ. еже мѣне естѣ всѣхъ сѣменъ. егда же

възрастетъ. бол'е естъ зел'иі. ꙗ биваетъ дрѣво. ꙗко прити птицамъ нѣскымъ. ꙗ витати на вѣтѣхъ его (Матфей, XIII, 24—32).

Текст 3

По неже оубо мнози начаша. чинити повѣсть. О извѣ стѣныхъ въ насъ вештѣхъ. ꙗкоже прѣдаша намъ. бывъ шеі искони самовидци. ꙗ слоугы словеси. изво ли са ꙗ мнѣ хождѣшю. ꙗ с прѣва по всѣхъ. въ истинѣ по радю. пѣати тебѣ. славъны т'еофиле. да разоумѣши. о нихъже наоучилъ са еси словесехъ. оутврѣжденье. бысть въ дни ірода црѣ. іудеиска.

(Лука, 1, 1—5)

Текст 4

ꙗ по сихъ изиде ꙗ оузрѣ мытарѣ. іменемъ левѣиѣ. сѣда штъ на мьздѣници. ꙗ рече емоу іди по мнѣ. ꙗ оста въ в'сѣ. въставъ въ слѣдъ его іде. ꙗ сѣтвори чрѣ жденье велико. левѣиі емоу. въ домоу своемъ. ꙗ вѣ народъ много мытаръ ꙗ инѣхъ іже вѣахъ съ ин мь възлежаште.

(Лука, V, 27—29)

Текст 5

се ізиде сѣмѣ да сѣетъ. сѣжштюмоу ова оубо падоша при пжти. ꙗ придоша птица нѣскыа ꙗ позобаша ꙗ. дроугаѣ же падоша на каменіхъ. ꙗко не імѣша земля многы. ꙗ авие прозавоша. зан'е не імѣаше глѣвинъ земляѣ. слѣнцю въсѣвѣшю присвадж. зане не імѣхъ корениѣ ꙗ исъхоша. а дроугаѣ падоша въ трѣниі. ꙗ възиде трѣниі ꙗ подави е. дроугаа же падоша на земл'и добрѣ. ꙗ даахъ плоды. ово сѣто. ово шесть десатъ ово ꙗ ... вы же оуслышите притѣчѣ сѣвѣшаего...

(Матф., XIII, 3—8. 18.)

СЛОВНИК СКОРОЧЕНИХ НАПИСАНЬ СЛІВ

їсомъ – нисоусомъ
їсви – нисоусови
вѣъ – богъ
вѣа – бога
бѣжне – божне
виногѣдъ – виноградъ
вѣскрѣмѣнъ – вѣскрѣмленъ
гѣви – господєви, господинови
гѣи, гѣі – господи
гѣл – глагола
гѣлж – глагольж
гѣлжце – глагольжште
гѣла – глагола
гѣлаахж – глаголаахж
гѣлетъ – глаголетъ
гѣъ – господь
исъ, ис, їс – нисоусъ
исѣа – нисоусова
нѣво – небо
нѣвское – небєсьское
нѣвскы – небєсьскы
оць – отьць
оцьоу – отьцоу
оцье – отьче
пѣркъ – пророкъ
сѣнъ – сынъ
сѣрдце – срьдьце
сѣрдць – срьдьць
сѣтаго – свѣтаго
цѣрю – цѣсарю
цѣрствіє – цѣсарствіє
чѣлвкъ, чѣкъ – чловѣкъ
чѣлкоу – чловѣкоу

Навчально-методичне видання

**Олександр Іванович Леута,
Оксана Романівна Гаврилюк**

Старослов'янська мова

Підписано до друку 31.05.2018 р. Формат 60x84/16.

Папір офісний. Гарнітура Times New Roman.

Ум. др. арк. 17,44. Обл.-вид. арк. 15,47

Зам. № 411.

Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 1101 від 29.10.2002. (044) 234-75-87
Віддруковано в друкарні Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова (044) 239-30-26